ISSN 1563-0223
Индекс 75878; 25878

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ҚазҰУ ХАБАРШЫСЫ

Филология сериясы

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ

ВЕСТНИК КазНУ

Серия филологическая

AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

KazNU BULLETIN

Philology series

№2 (160)

Алматы
«Қазақ университеті»
2016

ISSN 1563-0223
Индекс 75878; 25878

ХАБАРШЫ

ФИЛОЛОГИЯ СЕРИЯСЫ №2 (160)

25.11.1999 ж. Қазақстан Республикасының Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде тіркелген

Куәлік №956-Ж.

Журнал жылына 6 рет жарыққа шығады

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ
Зуева Н.Ю. – ф. ғ. к. доценті *(Қазақстан)*

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:
Абдиманұлы Ө. – ф. ғ. д. профессоры, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ (ғылыми редактор) *(Қазақстан)*
Есімова Ж.Д. – ф. ғ. к. доценті, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ (ғылыми редактордың орынбасары) *(Қазақстан)*
Алкебаева Д.А. – ф. ғ. д. профессоры, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ (редактор) *(Қазақстан)*
Алтынбекова О.Б. – ф. ғ. д. профессоры, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ (редактор) *(Қазақстан)*
Таева Р.М. – ф. ғ. к. доценті, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ (редактор) *(Қазақстан)*
Дадебаев Ж.Д. – ф. ғ. д. профессоры, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ *(Қазақстан)*
Джолдасбекова Б.У. – ф. ғ. д. профессоры, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, ҰҒА-ның корреспондент мүшесі *(Қазақстан)*
Гусман-Тирадо Рафаэль – ф. ғ. д. профессоры, Гранада университеті *(Гранада қ., Испания)*
Жаң Жин Жин – ф. ғ. д. профессоры, Пекин ұлттық орталық университеті *(Пекин қ., Қытай)*
Кибальник С.А. – ф. ғ. д. профессоры, Орыс әдебиеті институты *(Санкт-Петербург қ., Ресей)*
Ковтун А.И. – ф. ғ. д. профессоры, Университет Витаутаса Великого *(Каунас қ., Литва)*
Курдюмов В.А. – ф. ғ. д. профессоры, Шет тілдер институты *(Мәскеу қ., Ресей)*
Мадиева Г.Б. – ф. ғ. д. профессоры, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ *(Қазақстан)*
Сойлемез Орхан – ф. ғ. д. профессоры, Ардахан университеті *(Стамбул қ., Түркия)*
Сулейменова Э.Д. – ф. ғ. д. профессоры, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ *(Қазақстан)*
Хаяти Дивили – ф. ғ. д. профессоры, Юнус Эмре институты *(Анкара қ., Түркия)*
Янковский Х. – ф. ғ. д. профессоры, Адам Мицкевич атындағы университеті *(Познан қ., Польша)*

ҚАЗАҚ УНИВЕРСИТЕТІ БАСПА ҮЙІ

Ғылыми басылымдар бөлімінің басшысы
Гульмира Шаккозова
Телефон: +77017242911
E-mail: Gulmira.Shakkozova@kaznu.kz

Компьютерде беттеген
Айгүл Алдашева

Жазылу мен таратуды үйлестіруші
Мөлдір Өміртайқызы
Телефон: +7(727)377-34-11
E-mail: Moldir.Omirtaikyzy@kaznu.kz

ИБ № 9851

Басуға 11.04.2016 жылы қол қойылды.
Пішімі 60x84 $^1/_8$. Көлемі 25.5 б.т. Офсетті қағаз. Сандық басылыс.
Тапсырыс №2775. Таралымы 500 дана. Бағасы келісімді.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Қазақ университеті» баспа үйі.
050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.
«Қазақ университеті» баспа үйінің баспаханасында басылды.

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2016

1-бөлім

ӘДЕБИЕТТАНУ

Раздел 1

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Section 1

LITERARY CRITICISM

Zhaksylykov A.Zh., Naubay B.N.

D.F. Snegin's creative way

Article is devoted to description of the way of life the great writer, veteran of the Great Patriotic War Dmitry Snegin. Step by step considered the creative biography of the writer, significant periods of destiny which influenced the appearance of the most famous works of the writer. D. Snegin – one of the few writers of Kazakhstan, who passed all war from beginning to end, the theme of war and memory of it, its heroes and victims throughout all his long career. Poetry, prose, fiction – this genre lines of creativity D. Snegin's. In military prose of the writer the most essential – studying and the image of psychology of the person in the war, display of sources of heroism, patriotism, devotion to a military duty and honor. D. Snegin is the writer-local historian, who wrote the trilogy about the history of the city Vernyy. Literary communications D. Snegin's, work in the magazine «Prostor» – all this serious object for literary research.

Key words: Creative biography, world outlook, composition, chronicler, literary position, literary cycle, landscape.

Жақсылықов А.Ж., Наубай Б.Н.

Д. Снегиннің шығармашылық жолы

Мақала Ұлы Отан соғысының ардагері, көрнекті жазушы Д. Снегиннің шығармашылық және өмірлік жолына арналған. Кезең-кезеңмен жазушының шығармашылық ғұмырнамасы, таңдаулы шығармаларының жазылуына ықпал еткен өмірінің мағыналы және маңызды кезеңдері баяндалады. Д. Снегин – соғысты басынан аяғына дейін өткерген Қазақстанның жазушысы, соғыстың тақырыбы және естелігі, батырлары мен зардап шегушілері өмір бойындағы шығармашылығында көрініс табады. Поэзия, проза, беллетристика – Д. Снегин шығармашылығының жанрлық ерекшеліктері болып табылады. Жазушының әскери шығармаларындағы ең маңызды ерекшеліктері – үйрену және соғыстағы тұлғаның психологиясын бейнелеу, ерлік көрсету, отансүйгіштік, жауынгерлік борышы мен арнамысына адалдық. Д. Снегин – Верный қаласының тарихы туралы жазған трилогияның жазушы-өлкетанушысы. Д. Снегиннің әдебиетпен байланыстары, «Простор» әдеби журналындағы жұмысы – мұның барлығы әдебиеттану ғылымындағы маңызды зерттеу нысаны болып табылады.

Түйін сөздер: шығармашылық ғұмырнама, дүниетаным, көркем туынды, шежіреші, жазушылық ұстаным, әдеби топтама, пейзаж.

Жаксылыков А.Ж., Наубай Б.Н.

Творческий путь Д.Ф. Снегина

Статья посвящена описанию жизненного пути крупного писателя, ветерана Великой Отечественной войны Дмитрия Снегина. Поэтапно рассматривается творческая биография писателя, значимые периоды судьбы, повлиявшие на появление наиболее известных произведений писателя. Д. Снегин – один из немногих писателей Казахстана, прошедший всю войну от начала до конца, тема войны и памяти о ней, о ее героях и жертвах на протяжении всего его долгого творческого пути. Поэзия, проза, беллетристика – вот жанровые черты творчества Д. Снегина. В военной прозе писателя самое существенное – изучение и изображение психологии человека на войне, показ истоков героизма, патриотизма, преданности воинскому долгу и чести. Д. Снегин – писатель-краевед, написавший дилогию об истории города Верный. Литературные связи Д. Снегина, работа в журнале «Простор» – все это серьезный объект для литературоведческого исследования.

Ключевые слова: Творческая биография, мировоззрение, композиция, летописец, писательская позиция, литературный цикл, пейзаж.

© 2016 Al-Farabi Kazakh National University

UDC 82.0

Zhaksylykov A.Zh.[1], Naubay B.N.[2],

[1]d. f. n. professor, [2]master student of the Kazakh National University named after Al-Farabi, Almaty, Kazakhstan,
e-mail: aslanj54@ mail.ru; naubai.balgat@mail.ru

D.F. SNEGIN'S CREATIVE WAY

Dmitry Fedorovich Snegin – personality in the literary process of Kazakhstan's extraordinary, and all that he had written from the 30-ies to the 2000s, is still a matter not only closely interested attention, but almost inevitable clash of opinions. In order to understand the reasons for the identity of this outstanding personality, it is necessary to turn to his first genesis, to the origins, to understand what fiction, artistic genes inherited from their family Snegin. His parents – father Fedor Davidovich Potseluyev, master blacksmith, soldering and roofing work, and his mother Fedosya Sergeevna Zemlyanskaya brought up 3 sons and 3 daughters: the eldest son Nikolay graduated with honors from officer school in Tashkent, in the 30-ies was arrested, sent to construction to the Belomorkanal, released early for shock labor. Returning to Alma-Ata, worked as director of the Almaty Hippodrome, in 1941 went to the front. He died in the rank of captain at Koenigsberg in March in 1945. Middle son Ivan was also at the front, died in forty-four, the eldest daughter Yevgenia, worker of Pushkin's library, at the beginning of the war, together with her husband-officer was in China in a special subdivision of the Soviet army, to carry out a secret mission. Middle daughter Zynaida worked all her life as telephonist operator in intercity government communications. The younger of the daughters Nadezhda Fedorovna over forty years taught English in one of the city's school.

Dmitry Fedorovich Snegin, the memories of familiar, was, like his father, a master of all trades. Thanks to his enthusiasm, the first radio in the form of a large black plates appeared in the early thirties in Potseluyev's family. After the war exactly his efforts in their big house began to watch television. Snegin, as his brothers and his father, well played in many musical instruments. On memoirs of his sisters Nadezhda Fedorovna, he «was especially fond of Russian and Kazakh – folk», gypsy and city romances, bard songs. Like his father, who is estimated by his son, «do not sing, as if praying. And people heard him, his tenor, as if he put up in every song all their personal hopes and suffering» [1]. Father Snegin's, on assurances those who knew him well, was an excellent storyteller, not inferior to the most even Irakly Andronikov.

Years of study Snegin's coincided with the rapid development in Kazakhstan, in particular, in Almaty, new forms of life. Snegin, has passed typical of the Soviet teenager way of growing up. As

he wrote in one of his autobiographies, «in 1928 as a son of a railway worker, I was accepted in school of Turksib. I studied well and at the end of the 6th group us, only drummers, leadership of the Turkestan-Siberian railway gave a bonus with trip-excursion to Moscow and Leningrad. For the first time in 1929, I saw a train, tram, visited Moscow and Leningrad. The first time I saw V.I. Lenin and Smolny in Mausoleum. These impressions of childhood never blotted out of my memory!

In 1930 I entered the rabfak at Alma-Ata Institute of Agriculture (SHI)...» [2]. During school years he became close friends with Dinmuhamed Kunaev.

«After the rabfak moved to the Agricultural Institute and graduated in 1935, received the title of agronomist-grower. However, I was not able to work in this specialty. The reason for that – my ardent love for the literature. And at school and at institute, I worked on a continuously in this field and already in 1934 published the first book of poems «Veter s vostoka» under the pseudonym Dmitry Snegin, which has now become my second name...» [1].

It is known that in all documents Dmitry Fedorovich means surname Potseluyev: in the metric of birth issued by the registry office, in church records, marriage certificates, many premium sheets, honorary diplomas, military and labor, medallic books, deputative, writers and other identity. Snegin as a literary pseudonym was proposed Dmitry Fedorovich in 1933, by young novelist Victor Cherkesov. From the words of biography writer Vl. Vladimirov knows the history, how Cherkesov persuaded a student of the Faculty of Fruit Growing Almaty Agricultural Institute, Dmitry Potseluev who is going to expose on reader's court his first verses, poems that surname Snegin, in the literature will be much harmonious generic surname Potseluev – working Vernensky smiths and roofers, masters of all trades – which has been well known in the city of Alma-Ata and around Zhetysu.

«...I'll offer a very respectable literary name. Pseudonym. Each fine poet should be a good sonorous pseudonym. Take a look at the tops of our beautiful Blue Mountains. The snow on them under the sun all year round. And now listen, please. Snegin! Snegin!» [1].

His teachers and mentors were bright, extraordinary personalities, such as Ilyas Zhansugurov, Saken Seifullin, Sabit Mukanov, Mukhtar Auezov, Gabit Musrepov, Uraz Dzhandosov, Alexander Vasilievich Chayanov who at once saw Potseluyev is not just solid makings of a poet, and skillful, accurate translation and gifted poet – namely, Kazakhstan's [3]. Therefore, graduate of Alma-Ata Agricultural Institute, the author of the poetry collection «Veter s vostoka» (1935), was sent to work not on a specialty – the editors of the magazine «Kazakhstan» deputy chief editor. Lyrics Snegin prewar years sufficiently romantic, patriotic, full of optimism and love for the motherland, the people, the edge and the beloved city, as evidenced by the title poetry collections and compositions («Semirechye», «Moy gorod»). Unfortunately, it is still out of sight our Kazakh researchers the history of literature, although no doubt, that exactly in these years formed the aesthetic tastes, poetic worldview and ideological civil position of D.F. Snegin's, agrarian education, artist by vocation. And, from our point of view, the first stage of his career is fundamentally important for the understanding of the artistic, fiction evolution of this writer.

The next stage in his life and creative biography was the Great Patriotic War. Of the two hundred prewar writers and poets of Kazakhstan more than a hundred the first days of the war went to the front. Of the survivors front friends Snegin's can note Azilhan Nurshaihov, former military artilleryman, now national writer of Kazakhstan; Abdizhamil Nurpeisov, President of the Kazakh PEN Club; Alexander Nikolayevich Sergeev, journalist, a prose writer, author of 30 historical books; colonel of border troops Eset Aukebaev, the head of the Kazakh section of the International Association of Literati – battle and seascape, famous Kazakh poet; war veteran, writer, combat officer, a former commandant of one of the German cities Kalmuhan Isabaev.

D. Snegin as part of Guards Panfilov division spent the war five years, after the war became her chronicler in the truest sense of the word: he recreated in the pages of his books about the war all battle path of this legendary division, its commanders and ordinary soldiers. Since 1945 the military theme was predominant in the writer's works: the novels «Na dalnikh podstupakh», «Parlamenter vykhodit iz reykhstaga», «Ozhidaniye», «V te dni i vsegda» and etc. It is no accident his biographer Vl. Vladimirov gave a laconic and at the same time metaphorically comprehensive definition essence of his civil and literary position: «Military way Snegin's, as well as literary, – extraordinary. Life empirics his war years – the richest. Moral and philosophical, writing her interpretation, comprehension – classical» [1].

At present we can say with confidence, that the military prose D.F.Snegin's, advantageously in the genre of the novel, has found its place in the literature of that time. After being seriously wounded in Latvia, he unexpectedly for himself by obey-

ing the inner intuition, created a beautiful lyrical cycle, which has no relation to the war – «Venok Abayevskikh sonetov». But the time required other characters: it is a time of deep and comprehensive understanding of the material life, accumulated by writers for these years at the front and in the rear, to select accidental and secondary, the selection of the main and typical. That is, there is a need panoramically-epic novel of Soviet literature after the war. Popular became trilogy O. Honchar «Znamenostsy» (1946-1948), «Burya» I. Ehrenburg (1947), «Vesna na Odere» Em. Kazakevich (1949), «Soldaty» M. Alekseev (1951-1953; in two books), «Oni srazhalis za Rodinu» M. Sholokhov (1943-1969). In Soviet literature, including Kazakh literature, have come front generation writers with their special, heightened perception of military experience, the memory of his youth, came to the war. Prose of wartime was peculiar emphatic desire to «harsh truthfulness of the narrative», attention to the accuracy of the details, to the detailed description of the situation and wartime landscape. Anew was portrayed heroic beginning. There is no place for prowess and irrational impulse, heroic becomes not exceptional, not pathetic and workaday. In the story «Na dalnikh podstupakh» Dmitry Fedorovich Snegin recreates the chronicle of everyday life Guards Panfilov division, the first of the Kazakhstan writers describe historically authentic cases of military life of general Panfilov, colonel Baurzhan Momyshuly, tells a lot of interesting and unexpected about the commissioner 1073rd Infantry Regiment Peter Logvinenko, the first commander of the artillery regiment Georgia Kurganova, military commissar of the Panfilov's division about colonel Serebryakov, on the other his comrades – soldiers and officers Panfilov division. In recognition of Snegin's, he «wrote about his experiences..., about those, who never returned from the war, and those, who live today with me in the same land» [4]. Memoirs-documentary character story does not detract from its artistic, fiction merit. The continuation of this topic has become a psychological novel «Parlamenter vykhodit iz reykhstaga» which is based on the story of, how a simple sergeant kazakh Ilya Sianov in the last days of the war was made in an unusual for soldier as a role of truce envoy – «to convey an ultimatum to the enemy about unconditional surrender. On behalf of the Soviet command. On behalf of the Soviet Motherland» [5]. In the 70s the writer again returns to the theme of human behavior in the war and wrote a dramatic story of struggle with the fascists in the early days of the war on the western frontier, by putting at the forefront extraordinary personality of his countryman Fursov Vladimir Ivanovich, defender of the Brest Fortress. The story is based on the true facts from the life of the hero. The commander of the mortar crew, secretary of the komsomol organization, Fursov participated in the battles, was wounded, was captured, he lost a leg, survived the horrors of the German concentration camps, returned home in Alma-Ata, became a doctor of biological sciences, writer, for many years he taught at the Al-Farabi Kazakh National University.

The theme of war and the memory of it, its heroes and victims accompanied Dmitry Snegin throughout his long career. And naturally, that his final creations of this cycle in the writer's fate were his two small stories – «Na ispovedi» [6] and «Rasstrel poruchentsa» [7]. Autobiographical story «Na ispovedi» had originally the title of «Golgofa». Renaming happened on the author's will and therefore symbolic: Snegin again from the height of past years trying to show and comprehend his time and the behavior of people of his generation, to understand the truth of that era. In the subtexts, comments, the author admits, that several times already in peacetime tried to describe what happened to him and with his comrades in the war. But, apparently it was necessary himself to ascend to Golgofa and understand, that only «...then...only learn to value and the present» [7, 23]. The other hypostases of the writer D. Snegin is epic prose in the classical sense of the combination. Writer creates a wide-scale multi-subject works, gravitating to the epics, such as, a novel in two volumes, of three parts «V gorode Vernom» (1958-1970) and dilogy «Utro i dva shaga v polden» (1976-1982). In the Soviet literary criticism and they are usually called «historical-revolutionary». In recent years, they are often called the works, related to the genre of «fiction biography», that, in our view, also controversially, as the first statement.

We know from the words of Vl. Vladimirov that the impetus for the beginning of work on a novel about the events that took place in his favorite city in the early XX century, served funerals of the friend's father, who knew almost all revolutionaries, including Pavel Vinogradov, Tokash Bokin. Snegin realized, that after them there is no one to fix, «humanly aflutter, not protocol, everything that was alive generations of our fathers and grandfathers» [1, 211]. But, before you start creating novel, he studied many archives, met with eyewitnesses. Therefore, the novel sufficiently conforms to requirements of the historical novel: in the first book with symbolic title «Na krayu sveta» is shown difficult peripetias of the revolutionary struggle, fight in Vernyy in 1913-

1917 years. In the second book «My iz Semirechya» described the events of 1917-1921 years – from establishment of the Soviet power until the beginning of the Soviet construction. It is possible to say that also with confidence, that the reconstruction of the historical situation of that time and the character of the heroes, who have real historical prototypes, Snegin follows the concept of Tolstoi about the historical novel.

Completely different appears the writer Dm. Snegin in the post-perestroika times. A new stage of creativity and new hypostasis of the writer is best characterized by G. Belger: companion Snegin on creativity sees him «grown wise and quiet, sedate and kind, philosophically pacified, stridently sad, is original unexpected» [8]. In these metaphors,epithets – an essence of new art, fiction Snegin's outlook on life and the place in it. D.F. Snegin during this period is unexpectedly prolific and inexhaustible on unexpected plots: he writes «Flami» in a genre of the romantic steppe tale of love and again comes back to verses, having created the lyrical cycle «Bessonya nochi» where Bunin's «trace» is felt. In 1996, he published a book «Svet pamyati» in which he remembers those, with whom he was lucky to communicate and make friends: about professor Chayanov, about Baurzhan Momyshuly, about Ilya Ehrenburg, Konstantin Simonov, Ivan Shukhov, about Boris Dmitrievich, Antonenko Davidovich and many others. In the same years, it was completed lyrical and philosophical, phantasmagoric narration «Skazat sebya, ili Pelym yego obitateli» and was written story-short story «Strannyye sblizheniya vokrug Mikhaylovskogo», telling about how in the 1944th Panfilov's men liberated from fascists Pushkin's places. The last work, which was issued during lifetime of the writer was published in «Prostor» – vanguard-existential story «Videomagnitofon №00001, ili Prokazy Rustama», created at the request of postmodern genre.

As we see, the universality of the art, fiction system of D. Snegin, creating for nearly seventy years the most various of genre-structural, problem and thematic plans of works,was shown in his participation in various art, fiction methods, systems, directions and currents. It is possible to say that honor all known directions and methods of the 20th century, as «socialist realism», «romanticism», «traditional realism», «gustopsovy realism» and even «postmodernism» at different times, anyway, made impact on works of the writer. The «history-revolutionary», «confessionary», «lyrical», «military», «returned», «post-modernist» literature – all these and many other phenomena of literary process of 1930-2000th years received a response in Dmitry Fedorovich Snegin's creativity.

But nevertheless, throughout all career, evolving as the artist to perfection, showing in the literary practice constant aspiration to new art, fiction «delicacy», Snegin always remained true to himself, the creative installations, conformable or different from the creative principles of his contemporaries.

Литература

1 Русская литература // Литература народов Казахстана – Алматы: НИЦ «Гылым», 2004. – С. 45-125.
2 Джолдасбекова Б.У. Исповедальная проза Дм. Снегина // Мысль. – 2007. – № 3. – С. 31-36.
3 Владимиров Вл. Дмитрий Снегин: Его любовь, Память и Слово. – Алматы: ТОО Издательский дом «Казахстан», 2003. – 288 с.
4 Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики – М.: Художественная литература, 1975. – 410 с.
5 Лотман Ю.М. Структура художественного текста – М.: Наука, 1970. – 310 с.
6 Лихачев Д.С. Поэтика древнерусской литературы. – М.: Художественная литература, 1979. – 413 с.
7 Каратаев М. В семье единой: Проблемы, поиски, портреты. – Алма-Ата: Жазушы, 1976. – 388 с.
8 Савельева В.В. Художественный текст и художественный мир проблемы организации композиции. – Алматы: Дайк-Пресс, 1996. – 192 с.

References

1 Russkaya literatura // Literatura narodov Kazakhstana – Almaty: NITS «Gylym», 2004. – S. 45-125.
2 Dzholdasbekova B.U. Ispovedal'naya proza Dm. Snegina // Mysl'. – 2007. – № 3. – S. 31-36.
3 Vladimirov Vl. Dmitriy Snegin: Yego lyubov', Pamyat' i Slovo. – Almaty: TOO Izdatel'skiy dom «Kazakhstan», 2003. – 88 s.
4 Bakhtin M.M. Voprosy literatury i estetiki – M.: Khudozhestvennaya literatura, 1975. – 410 s.
5 Lotman YU.M. Struktura khudozhestvennogo teksta. – M.: Nauka, 1970. – 310 s.
6 Likhachev D.S. Poetika drevnerusskoy literatury. – M.: Khudozhestvennaya literatura, 1979.– 413 s.
7 Karatayev M. V sem'ye yedinoy: Problemy, poiski, portrety. – Alma-Ata: Zhazushy, 1976. – 388 s.
8 Savel'yeva V.V. Khudozhestvennyy tekst i khudozhestvennyy mir problemy organizatsii kompozitsii. – Almaty: Dayk-Press, 1996. – 192 s.

Адыширинов Н.Ш.

Обрядовые формулы в эпосе «Деде Коркут»

В этой статье дана информация о некоторых древнетюркских обрядах, имеющихся в частях «Отца нашего Коркута». Примером им можно указать обряды свадьбы, поминок, получения имени, благопожелание, проклятия. В текстах «Отца Коркута» каждый обряд, традиция были разработаны самобытными формулами, формами, и эти выражения, повторяясь по ходу всего эпоса, образуют стабильные формулы. Как известно, эпос открывается введением, в котором даются сведения о легендарном мудреце и сказителе Коркуде. В эпосе нет единого сюжета. Каждая из двенадцати песен сказаний является самостоятельным повествованием. Десять сказаний более тесно связаны между собой и составляют, очевидно, единый цикл героических подвигов огузских богатырей во главе с Баюндур-ханом. Белобородый старец Деде Коркуд, будучи агсаккалом племени и вещим певцом-сказителем, присутствует во всём эпосе. Он является создателем и исполнителем сказаний в эпосе, будучи при этом и участником действия. В конце каждого сказания Коркуд сочиняет песню в честь богатыря, прославляет его подвиг и славит хана, которому она поётся. Предания о Коркуде встречаются у всех тюркских народов кипчакской и огузской ветви: казахов, туркмен, азербайджанцев, турок, также кар акалпаков, гагаузов, татар, башкир и др.

Ключевые слова: формула, Отец Коркут, благопожелание, свадьба, поминки, обряд.

Adishirinov N.Sh.

The ritual formulas in epos of «Dede Gorud»

In this text we explored about some of the traditions in «Dede Gorgud» legends and between turkish society. We can indicate such an applause, curse, named, wedding, mourning traditions. In «Dede Gorgud» legends each traditions has own constant expressions and these formulas is repeated along the «Dede Gorgud» epics. It is known that the epos opens introduction in which the information on the legendary wise man and the storyteller Gorgud is supplied. In the epos there is no uniform plot. Each of twelve songs of legends is an independent narration. Ten legends are more closely connected among themselves and make, obviously, a uniform cycle of heroic feats the oguz athletes led by Bayundur-han. The white-bearded aged man Dede Gorgud, being an agsakkal tribe and the prophetic singer storyteller, is present at all the epos. He is the founder and the performer of legends in the epos, being thus and the participant of action. At the end of each legend of Gorgud composes the song in honor of the athlete, glorifies his feat and glorifies the khan to whom it is sung. Legends about Korkuda meet at all Turkic people of a kipchaksky and oguzsky branch: kazakh, turkmen, azerbaijanians, turks, also karakalpaks, gagauz, tatars, bashkir, etc.

Key words: formule, Dede Gorgud, applause, wedding, mourning.

Адыширинов Н.Ш.

«Қорқыт ата» эпосындағы салт-жоралғы тәртіптері

Бұл мақалада «Менің Қорқыт атам» жырларында ұшырасатын бірқатар көне түркі салт-жырлары туралы мағлұмат берілген. Бұлардың қатарына үйлену, жерлеу, балаға ат қою, алғыс, қарғыс жөн-жосықтарын жатқызуға болады. «Қорқыт ата» мәтіндерінде әр салт, әр дәстүр өзіне тән формаларымен, жөн-жобаларымен айшықталған, бұл айшықтар эпостың бүкіл өн бойында қайталанып, тұрақты бір өрнек жасайды. Жұрттың бәріне белгілі эпос аты аңызға айналған данышпан, жыршы Қорқыт ата туралы мағлұмат беруден басталады. Алайда мұнда біртұтас желі жоқ. Он екі жырдың әрқайсысы дербес әңгіме болып саналады. Он жыр, қалған екеуіне қарағанда, бір-біорімен тығыз байланысқан; Байандур хан бастаған оғыз алыптарының қаһармандық ерліктері туралы бір шоғыр топ құрайды. Сақалы аппақ Дәде Қорқыт тайпаның көсем ақсақалы әрі көрікпел жыршысы ртеінде эпостың бүкіл жырларына араласып отырады. Ол эпостағы жырларды ойынан шығарушы әрі орындаушы, сонымен қатар іс-әрекетке қатысушы да. Қорқыт әр оқиғаның соңында алып батырға арнап мадақ шығарады, олардың қаһармандық ерліктерін ханның аса зор даңқын дәріптейді. Қорқыт туралы аңыздар қыпшақ және оғыз тобына жататын: қазақ, түркімен, азербайжан, түрік, гагауз, қарақалпақ, татар, башқұрт тағы басқа түркі халықтарының барлығында кездеседі.

Түйін сөздер: формула, Қорқыт ата, алғыс, үйлену тойы, жерлеу дәстүрлері, салт.

© 2016 Al-Farabi Kazakh National University

УДК 821 (479. 24)

Адыширинов Н.Ш.,

Докторант Института фольклора,
Национальная Академия Наук Азербайджана, г. Баку, Азербайджан,
e-mail: adisirinov1983@mail.ru

ОБРЯДОВЫЕ ФОРМУЛЫ В ЭПОСЕ «ДЕДЕ КОРКУТ»

Обуславливающие семантическую структуру и содержание слова внутриязыковые и внешнеязыковые факторы находятся во взаимоотношении, в мотивации смысловых изменений выступают комплексно. Этот процесс, являющийся чрезвычайно сложным и богатым, охватить и объяснить целиком до тонкостей очень сложно [6, 201]. В текстах «Книги отца Коркута» встречаем описание различных обрядов. Например свадебных, поминальных обрядов, обрядов дачи имени. Эти ритуалы обладают своим местом, функциями в целостном сюжете сказания. «Второй уровень обрядов «Книги отца моего Коркута» составляют обряды, охватывающие конкретную формулу сюжета, какого-либо осмысленного разреза. А третий уровень обрядов представляет собой составляющие содержание полных частей, или самостоятельных ветвей сюжетов сказаний эпоса» [1, 84].

В текстах «Отца Коркута» обряд *дачи* или *получения имени* являлся обрядом, имеющим особое значение. Имя дается, преимущественно, за деятельность героя, продемонстрированную храбрость. Например, Бугадж свое имя получил из-за того, что убил быка Баяндур-хана, Басат свое имя получил после того, как утихомирил дикого коня. Получение имени в эпосе расценивается, возможно, как основной этап деятельности героя. Дача имен является инициальном обрядом перехода от детства к совершеннолетию. Также и брак представляет собой другой ритуал, уточняющий совершеннолетие, который обязательно происходит после дачи имени. Получение имени молодцем показывало завершение процесса формирования его как героя в своем обществе, как истинного главы семьи. П. Халилов подчеркивал, что обряд получения имени, дача имени за показанную храбрость видны в частях «Книги отца моего Коркута» – «Песне о Бугадже, сыне Дерсе-хана» и «Песни о Бамсы Бёйреке, сыне Байбёрё». В то же время, этот схожий мотив имеется и в эпосе «Урал Батыр» башкир, «Алтын Арык» хакасов [2,39].

В эпосе дающим имена огузским храбрецам является Отец Коркут. Отца Коркута можно полагать предтечей благообразных дервишей, дающих имена в азербайджанских сказках. М. Эргин отмечает, что сведения, данные Фазлуллахом Рашидадди-

ном в «Огузнаме», составляют схожесть с нашей «Книгой» [3, 34-44]. И В.Бартольд отметил схожесть и приведенных Али Язычыоглы (XV век) в своем произведении примеров об Отце Коркуте со сведениями в «Книге отца моего Коркута» [4, 380-381].

Еще одним вопросом являются поэтические фигуры, используемые в текстах эпоса в связи с обрядам благопожеланий и проклятий.

О благопожеланиях в *уит*-предсказании «Песни о сыне Дирсе-хана Бугадже» благопожелания мы рассказали чуть выше. И в *уит*-предсказании «Песни о том, как был разграблен дом Салор-Казана» были использованы поэтические фигуры, связанные с обрядом «благопожелания»:

«Я дам прорицание, хан мой:
Твои снежные черные горы да не сокрушатся;
Твое тенистое, крепкое дерево да не будет срублено;
Твоя вечно текущая, прекрасная река да не иссякнет;
да не заставит тебя всемогущий бог прибегнуть к злодеям!
Пусть твой светло-сивый конь, скача, не устанет;
Пусть твой черный булатный меч, ударяя, не иступится;
Пусть твое пестрое копье, поражая, не сломается!
Да будет жилищем твоего белобородого отца рай;
Да будет жилищем твоей седокудрой матери горняя обитель!
Да не разлучит их (бог) до конца с чистой верой,
Да увидят лик (божий) говорящие аминь! [5,51].

В *уит*-прорицании песен эпоса, можно сказать, повторяется «формула благословения», изложенная выше.

В качестве примера проклятий можно привести слова, сказанные в первой песне устами жены Дирсе-хана, нашедшей сына в тяжелом положении раненным:

О гора Кавказ!
Пусть твои текущие воды вдруг перестанут течь;
Пусть твои растущие травы, гора Кавказ,
Вдруг перестанут расти;
Пусть твои бегущие лани, гора Кавказ,
Вдруг перестанут бежать, пусть окаменеют! [5, 32]

В эпосе во многих песнях можно встретить формулу *«проклятия»*. В третьей песне Бамсы Бейрек в облике озана приходит на собственную свадьбу. Удальцы мечут стрелы, когда Ялтачуг, сын Яланчи, не может поразить цель, Бейрек так проклинает Ялтачуга: «…притворился безумным, пришел на свадьбу. Он увидел, что на свадьбе жених пускает стрелы. Будаг, сын Гара-Гюне, Уруз, сын Газан-бека, глава беков Егнек, сын Гафлет-годжи Шер-Шемс-ад-дин, брат невесты безумный Гарчар – все пускают стрелы. Как выпустит стрелу Будаг, Бейрек говорил: «Да будет (сильна) твоя рука!». Как выпустит стрелу Уруз, Бейрек говорил: «Да будет (сильна) твоя рука!». Как выпустит стрелу Егнек, Бейрек говорил: «Да будет (сильна) твоя рука!». Как выпустит стрелу Шер-Шемс-ад-дин, Бейрек говорил: «Да будет (сильна) твоя рука!». Как выпустит стрелу жених, он говорил: «*Да засохнет твоя рука, да сгниют твои пальцы, свинья, рожденный от свиньи! Будь жертвой за (других) женихов»*- сказал [5,70]. В эпосе благопожелание и проклятие высказывается не словом, а символом, особым поступком, знаком. Например, Баяндур, сын Гамгана, на пиру, данном огузским удальцам, не имеющих сыновей и дочерей усаживал в «черный шатер». Причиной этому было то, что «у кого нет ни сына, ни дочери, того проклял Всевышний Бог, мы тоже проклинаем его». Рассматривая все сказания «Книги отца моего Коркута» можно увидеть в достаточном количестве поэтические фигуры, использованные в связи с благопожеланиями и проклятиями.

Используемый в тексте эпоса другой тип поэтической фигуры – формулы связан со «свадебным обрядом». В песнях эпоса свадебные обряды также выражаются устойчивыми формулами. В эпосе в «Песне о сыне Ганлы-годжа Гантурале» свадебное торжество описывается следующим образом. «Со своим сыном, с невесткой Ганлы-годжа пришел к огузам, поставил шатер на зеленом пестром лугу, *велел зарезать лучших коней-жеребцов, верблюдов и баранов*, справил свадьбу, угостил остальных беков огузов; поставив свой золотой шатер, Гантурал вошел в свой свадебный шатер, достиг цели своих стремлений» [5,118]. По ходу всего эпоса пиры, свадебные торжества выражаются часто повторяющейся устоявшейся формулой «*велел зарезать лучших коней-жеребцов, верблюдов и баранов*».

Обряд сватовства: В огузском краю девушку просили или у отца или у брата. На сватовство шли уважаемые, почитаемые люди. В песне «Бамсы Бейрек» до обряда сватовства Байбёрё-бек, призвав аксаккалов (буквально «белобородых», в значении старейшин – прим. пер.), устраивает совет и на сватовство Банучичек отправляется именно Отец Коркут. После обряда сватовства идет обряд «получения башлыка». И Дели Гарчар в качестве башлыка для своей сестры Банучичек ставит перед Отцом Коркутом тяжелые условия: «Дели Гарчар сказал: «Доставьте тысячу верблюдов, никогда

не видавших самки; доставьте тысячу жеребцов, никогда не поднимавшихся на кобылу; доставьте тысячу баранов, никогда не видавших овцы. Доставите мне все, что я сказал, ладно, отдам (вам девицу)».

В тексте эпоса и погребальный обряд выражается с помощью такой же, схожей формулы. В третьем сказании эпоса, при слухе о пленении Бамсы Бейрека, наступает переполох: «Миновала заря, взошло солнце; отец и мать Бейрека взглянули и увидели, что свадебный шатер исчез; они испустили вздох, ум в их голове помутился. Они увидели, что летит ворона, садится, быстро кружится, остается над жилищем; свадебный шатер разрублен, заместитель (Бейрека) убит. Отец Бейрека поднял свою толстую чалму, бросил ее об землю, схватился за ворот, разорвал его, стал кричать и рыдать, приговаривая: «Сын (мой), сын!». Седокудрая мать Бейрека горько, горько заплакала, пролила слезы из глаз, впустила горькие ногти в свое белое лицо, стала бить себя, стала раздирать свои алые щеки, стала вырывать свои черные, как ворон, волосы; с плачем и стоном она вернулась домой, вошла в златоверхий шатер Бай-Бура-бека. Не стал раздаваться громкий смех ее дочерей, невест; не стали они окрашивать красной хной свои белые руки; семь сестер Бейрека сеяли белую, надели черную одежду, стали плакать и кричать, приговаривая: «Увы, бек мой, брат; увы, (мой) единственный брат; не достигший цели своих стремлений! Дошла весть до невесты Бейрека; Бану-Чечек надела черную одежду, сняла белый кафтан, стала раздирать свои алые щеки, подобные осеннему яблоку» [5, 61] В «Песне о том, как Басат убил Тепегеза» и Басат, услышав про смерть брата, держит траур, рыдает: «Темные очи Бисата наполнились слезами из-за его брата; он заговорил – посмотрим, хан мой, что он говорил:

Должно быть, тот притеснитель велел сокрушить т
вои шатры,
Что были поставлены на темной земле, брат!
Должно быть, тот притеснитель велел выбрать
из их табунов
Твоих быстрых коней, брат!
Должно быть, тот притеснитель вывел из их рядов
Твоих одногорбых верблюдов, брат!
Должно быть, тот притеснитель убил твоих баранов,
Что ты убивал себе на пищу, брат!
Должно быть, тот притеснитель разлучил с тобой
твою невесту,
Что ты с гордостью привел, брат!
Должно быть, ты заставил плакать моего белобородого
отца, Приговаривая: сын мой, брат!
Должно быть, ты заставил страдать мою белолицую
мать, брат!
Брат, вершина моей черной горы, что лежит против
(нас)!
Брат, разлив моей полноводной прекрасной реки!
Брат, мощь моего сильного стана! брат, свет моих
темных очей!
С моим братом я разлучен! – (Так) говоря, он много
плакал и рыдал» [5, 128-129]

И в последней «Песне о том, как внешние огузы восстали против внутренних огузов и как умер Бейрек» весть о смерти Бейрека отмечается на государственном уровне как траурный день:

«Пришла весть к отцу и матери Бейрека; у ворот их белого жилища поднялся плач; его дочь-невеста, подобная гусыне, сняла белую одежду, надела черную; его светло-сивому коню обрезали хвост; сорок, пятьдесят джигитов надели черную одежду, обернули (свои головы) синими (чалмами), пришли к Казан-беку, ударили своими чалмами об землю, много плакали, приговаривая: «Бейрек!». Они поцеловали руку Казана, сказали: «Будь ты здоров, Бейрек умер. … Казан услышал эту весть, взял в руки свой платок, громко заплакал, поднял плач в диване; беки, что были там, все вместе заплакали. Казан пошел, вошел в свой шатер, семь дней не выходил в диван, (все) сидел и плакал» [5,168]

В качестве формул, выражающих траурные обряды в эпических текстах чаще всего используются выражения *«сняв белое, надеть черное», «обрезать светло-сивому коню хвост», «надев черное, обернуться в синее»*. Траурные обряды в частях, выражаясь с помощью схожих формул, создают устойчивые поэтические фигуры.

Приветствие также может быть указано в числе часто встречающихся в текстах «Отца Коркут» формул. Эта формула в Ватиканской рукописи «Песне о Бамсы Бейрека» используется в виде «*Прижал к груди, поздоровался*». А в Дрезденской рукописи в этот момент формула приветствия не используется. Опять же используемая в Ватиканской рукописи формула приветствия «*Купцы пришли. Поклонились, поздоровались*» в Дрезденской рукописи используется в виде «*Вдруг купцы пришли. Поклонившись, поздоровались».*

Снова в Ватиканской рукописи этой песни для момента сватовства Банучичек: «*Пришел Отец Коркут, поклонился, прижал к груди, поздоровался от чистого сердца*». В Дрезденской рукописи «С другой стороны пришел Деде Коркут. *Поклонился, прижал к груди. Поздоровался от чистого сердца*». В Ватикане: «*Пришел бе-*

зумный озан, поклонился, прижал к груди». В Дрездене: «*Пришел безумный озан, поклонился, прижал к груди, поздоровался».*

В «Песне о сыне Ганлы-годжа Гантуралы»: «Гантуралы вместе с сорока молодцами стоял перед отцом. Поцеловал ему руку»

И прощание в тексте эпоса выражается интересными формулами.

В «Сказании о сыне Ганлы-годжи Гантурале»: «*Поцеловал руки отца и матери*. Отпустил к сорока молодцам.

В «Песне о том, как Басат убил Тепегеза»: «Басат изрек: «Конечно прийду! ... *Поцеловал руки отца с матерью, получил благословение, сказал «оставайтесь с миром»*

В «Песне об Имране, сыне Бекила»: «Юношу одели, *он пришел, со своим отцом и матерью простился, поцеловал им руки*, присоединил к себе триста джигитов.

«Песня о Сегреке, сыне Ушуна»: «Ступай сын, да будет счастливым твои жребий,– сказали его отец и мать,– здоровым, невредимым, как ты отправляешься, дай бог вернуться». *Он поцеловал руку своего отца и своей матери»*

В «Песне о сыне Ганлы-года Гантурале»: «Женщина-мать, отец бек, будьте здоровы, – сказал».

Формула «Обряд охоты» проявляется в качестве основной формулы, начинающей приключение. В первой песне эпоса приключившиеся с Бугаджем события происходят на охоте. Дом Газан-хана был разграблен в то время, когда он был на охоте, сын его Уруз попадает в плен во время охоты. Сам Газан-хан попадает в плен, будучи на охоте. Бекил теряет на охоте ногу. Старший сын старика Ушуна Эгрек попадает в плен к врагу, охотясь в «заповеднике» врага. Явление попадания в плен чаще разрабатывается следующими устойчивыми выражениями. Пленение Уруза в четвертой песне эпоса описывается следующим образом: «(враги) окружили Уруза справа и слева, перебили его сорок джигитов, обрушились на юношу, схватили его, *связали ему белые руки от (самых) локтей, привязали волосяной аркан к его белой шее, бросили его лицом вниз и потащили; стянули так, что из его белого мяса пошла кровь; заставили его плакать, взывая к отцу, заставили рыдать, взывая к матери. Со связанными руками, со связанной шеей, повергнутым лицом вниз, они взяли его (с собой), отправились в путь; Уруз очутился в плену*» [5,83-84]

Вышеуказанные устоявшиеся формулы используются и при пленении Дирсе-хана в «Песне о сыне Дирсе-хана Бугадже» и пленении Эгрека в «Песне о сыне старика Ушуна Сегреке».

В «Песне о сыне Дирсе-хана Урузе», когда изменники вели в плен Дирсе-хана, используются похожие формы: «…схватили Дерсе-хана, *связали ему белые руки на спину, привязали волосяную веревку к его шее, затянули ее так, что из его белого мяса пошла кровь*; Дерсе-хан пешком, а они верхом пустились в путь...» [5,33]

«Ход сражения**».** Во всех частях огузские храбрецы до сражения *«делают омовение чистой водой», «молится положив белый лоб свой на землю», «делает салават во имя Мухаммада».*

В сказаниях эпоса сражение выражается следующими поэтическими фигурами – формулами: «*В тот день герои-джигиты обнаружили свою доблесть; в тот день трусы высматривали скрытое место; тот день был днем страшной битвы, поле покрылось головами; головы были отрублены; как мяч, скакали быстрые кони, их копыта спадали. Пестрыми копьями кололи, черными булатными мечами ударяли; их острие спадало*.

Березовые стрелы с тремя перьями выпускались; их железный наконечник спадал» [5,50]

Как отмечали вышел, древние тюркские традиции, имеющиеся в текстах «Отца Коркута», естественно, данного из кода эпического дастана, являются составной частью большой тюркской культуры.

Литература

1 Рзасой С. Из ритуально-мифологической семантики сюжетов «Отца моего Коркута» (на основе первой части эпоса) // Книга отца моего Коркута-1300, Баку, 1999 (на азерб.языке)

2 Книга отца моего Коркута (сборник статей). Баку: 1999 (на азерб.языке)

3 Эргин М. Книга отца Коркута. Анкара: 1994 (на турецком языке)

4 Бартольд В. Сочинения, том V, Москва: 1965

5 Книга отца моего Коркута. Баку: 2004 (на азерб.языке)

6 Велиев К. Поэтика эпоса. Баку: 1984 (на азерб.языке)

References

1 Rzasoy S. «Kitabi-Dədə Qorqud» süjetlərinin ritual-mifoloji semantikasından (Eposun ilk boyu əsasında) // «Kitabi-Dədə Qorqud»-1300. Bakı: 1999
2 Kitabi-Dədə Qorqud» (Məqalələr toplusu). Bakı: 1999
3 Ergin M. Dede Korkut kitabı. Ankara, 1994
4 Bartold V. Sochineniya. V, Moskva: 1965
5 Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı, 2004
6 Vəliyev K. Dastan poetikası. Bakı: 1984

Акишева Ж.С.

Лирикалық циклдың қалыптасу мәселелері

Мақала цикл қалыптасу мәселелеріне арналған. Лирикалық циклдың жанрлық түрін қалыптастыратын теориялық аспектілері мен әртүрлі компоненттер қарастырылып сипатталады. Мақала авторы жанрдың жасалу тарихын қозғайды. Лирикалық цикл 20 ғасырдың басында пайда болған жанр ретінде қарастырылады. Зерттеу нысаны ретінде лирикалық циклдың жанрлық түрінің негізінде жатқан ұстанымдар және олардың дамуы мен түрлі зерттеулерде берілуі алынған. Хронологиялық және ахрондық сияқты цикл құрушы ұстанымдар қарастырылады. Лирикалық сюжет мәселесі мен лирикалық прозаға айналуы үдерісі талданады. Мақалада лирикалық циклдың жанрлық түрлері мен айырмашылықтары жан-жақты сипатталады.

Түйін сөздер: лирикалық цикл, жанр тұтастығы, өлең, шығарма, автор, лирика, поэзия, кітап жанрлық формасы.

Akisheva Zh.S.

The problem of cyclus forming

The article is devoted to the problem of cyclus forming. Theoretical aspects, different components composing genre form of lyrical cyclus, the role of plotline, primary and secondary cycli are considered and characterized in the article. The author refers to the history of the genre. The lyrical cyclus is considered as a genre that arose in the early 20th century. The principles that underlie the genre form of lyrical cyclus, their development reflected in different approaches and reaserches are the object of analysis. Various cyclus forming principles, such as chronological and unchronological are considered. The problems of lyrical plotline, the process of turning prose to lyrics are the main aspects of the analysis. Similarity and difference of genre forms of lyrical cyclus and the book of poetry are described in details in the article.

Key words: lyrical cyclus, genre unity, poem, fiction, author, lyrics, poetry, genre form of a book.

Акишева Ж.С.

Проблемы формирования лирического цикла

Статья посвящена проблеме циклообразования. Рассматриваются и характеризуются теоретические аспекты, различные компоненты, формирующие жанровую форму лирического цикла, роль сюжета, первичные и вторичные циклы. Автор обращается к истории жанра. Лирический цикл рассматривается как жанр, возникший в начале XX века. Объектом анализа являются принципы, которые лежат в основе жанровой формы лирического цикла, их развитие, отраженное в различных подходах и исследованиях. Рассматриваются разные циклообразующие принципы, такие как хронологический и ахронный. Аспектами анализа являются проблема лирического сюжета, процесс прозаизации лирики. В статье подробно описываются сходство и различие жанровых форм лирического цикла и книги стихов.

Ключевые слова: лирический цикл, жанровое единство, стихотворение, автор, лирика, поэзия, жанровая форма книги.

© 2016 Al-Farabi Kazakh National University

ӘОЖ 82.09

Акишева Ж.С.,

Қарағанды мемлекеттік медициналық университетінің
доценті, ф. ғ. к., Қарағанды қ., Қазақстан,
e-mail: akishevaz@kgmu.kz

ЛИРИКАЛЫҚ ЦИКЛДЫҢ ҚАЛЫПТАСУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

«Цикл» поэтикалық түсінік ретінде XYIII-XIX ғасырлар тоғысында Еурапалық өнер теориясында пайда болды. «Цикл» түсінігі кеңінен қолданыла бастағанымен (романтизм дәурінің қайраткерлері жазысқан хаттарда, әдеби-сыни көзқарастарда жиі кездеседі), ол циклды поэтикалық түсінік ретінде нақтылауға ештеңе қоса алмайды. Дәуірдің сыни санасы нақты әдеби үдерістен қалыс қала бастайды. Сол кезеңнің көптеген шығармалары циклдық шығармаларға жатса да, олай аталмаған.

Мәселен, И.В. Гетенің бай тілінде болғанымен, өзінің өлеңдер жинағын ешқашан «цикл» сөзімен атаған емес. Оның орнына басқа атаулар қолданылған. Қазіргі «цикл» деп аталып жүрген дүниелерді XIX ғасырдың бірінші жартысында «ерекше поэмалар» немесе «лирикалық романдар» деп атауды жөн көрген. XIX ғасырдың бірінші жартысындағы Еуропа поэзиясында тек Г.Гейне өзінің «Солтүстік теңіз» шығармасын «бірінші» және «екінші» циклдарға бөлген. Әдебиеттегі циклдық формалардың әр түрлі белгіленуі жалпы еуропалық контексте олардың ұлттық тілдік варианттарының болуы да мүмкін екендігін айтуымыз қажет. Мысалы, XIX ғасырдың I жартысындағы француз поэзиясында циклдар «өлендер ансамблі» (француз тілінен Ensemble «тұтастық, жиынтық, жүйе» дегенді білдіреді) деп аталған.

XX ғасырдың басында ақындар көркем циклдануды символистердің өмірге қөзқарасы тұрғысынан түсіне бастайды. Яғни цикл әлемнің нақты әрі концептуалды түсіндіруді талап ететін әмбебаб қалыбы ретінде танылған. Бұл айналымдағы маңызды нәрсе «тұтастық» болып табылады, ол өзіне бөлімдерді «бағындыра отырып», оларды өзін қалыптастыратын, дамытатын, қызмет етуге мүмкіндік беретін құбылысқа айналдырады. Сөйтіп, жеке өлең тұтастың бөлігі ретінде танылады. Әлемнің көркем образын ақындар жеке шығармаарқылы ғана емес, сондай-ақ шығармалар «ансамблі» арқылы бейнелейді. Сондықтан лирикалық шағармашылықтың тек шағын емес, лирикалық цикл, лирикалық поэма, өлендер кітабы сияқты көлемді формалары да қолданылған. Бұл жөнінде орыс ақыны В.Брюсов былай жазады: «Өлеңдер кітабы (жинағы) түрлі өлеңдердің кездейсоқ жинағы емес, бір ойдың төңірегіндегі тұтас кітап болуы керек. Өлеңдер кітабының мазмұны роман, трактат сияқты бірінші

бетінен соңғы бетіне дейін ретімен баяндалады. Жалпы байланыстағы өлеңдердің біреуін жұлып алу кітаптың бір бетін жұлып алғанмен бірдей. Өлеңдер кітабының бөлімдері бір-бірін толықтыратын, түсіндіретін, орындарын ауыстыруға келмейтін тараулар болып табылады» [1].

Сонымен, ЛЦ тұтастығы XIX-XX ғасырлар тоғысында өлеңдер түріндегі жеке бөлімдерден не тараулардан тұратын «үлкен шығармаға» тең тұтастық ретінде танылған.Сондақтан сол кезеңдегі ақындар тәжірибесінде циклдың ірі эпикалық немесе лиро-эпикалық формалармен ұштасқан тікелей үлгілері кездеседі.

Ендеше, XIX-XX ғасырлар шегінде лирикалық цикл деп жалпы өмірге деген көзқарасты білдіретін («ішкі жан дүние поэмасы», «поэтикалық идеология», «роман» немесе өлең түріндегі «трактат»), автордың көркем дүниесінің еркіндігін көрсететін өзара тығыз байланысқан өлеңдер жиынтығын түсіне бастайды.

XX ғасырдың екінші жартысындағы зерттеушілер (В.А. Сапогов, И.В. Фоменко, М.Н. Дарвин, С.Д. Абишева) [2, 3, 4, 5] лирикалық циклды тақырыбы жағынан топтасқан өлеңдер мен поэма арасындағы жаңа жанр, авторлық контекст ретінде қарастырады. Бұлардағы өлеңдер бірлігі автордың ойы арқылы анықталады, ал жеке өлең мен циклдың ара қатынасын элемент пен жүйе арасындағы байланыс ретінде қарастыруға болады. Циклдың міндетті белгілерінің бірі ретінде автордың циклға берген атауын және бірнеше басылымдағы мәтіннің тұрақтылығын атауға болады. Әдебиеттанудағы күрделі мәселе – көркем циклдың тұтастығы жайындағы мәселе. Циклды ішкі мазмұны жағынан тұтас болып табылатын дербес көркем шығармаға ұқсайтын дүние ретінде қарастыруға бола ма деген сұраққа біржақты жауап беру мүмкін емес. Себебі цикл дегеніміз түрлі сападағы көп қырлы құбылыс. Олардың біреулері тұтас шығарма түрінде көрінсе, екіншілері – еркін топтасқан дүниелер. Автордың мақсатына байланысты болып келеді.

Көркем циклдық форма мен жеке әдеби шығарманың тұтастығы бірдей емес. Циклдағы жеке шығарма әдеби шығарманың бөлімдерімен тепе-тең деуге болмайды. Әдеби шығарманың бөлігі үзінді немесе фрагмент түрінде ғана шығармадан тыс өмір сүре алады. Ал цикл құрамындағы жеке шығармалар өз дербестігін, көркемдік статусын циклдан тыс жағдайда да сақтай береді. Сондықтан циклдық форманың тұтастығы оның құрамындағы көркем шығармалардың тұтастығына негізделеді. Циклдық форманың тұтастығы оны құрайтын элементтердің тұтастығын сақтай отырып жасалады. Бұдан циклдың бөліктерінің (жеке өлеңдердің) және жалпының (жалпы циклдың) тепе-теңдігін байқауға болады. Циклдың тұтастығы оны құрайтын элементтердің құрылымдық дербестігі деңгейіне тікелей тәуелді. Сондықтан контекстегі әр өлеңнің дербестік тұтастық сияқты маңызды белгі болып саналады.

Циклдың тұрақты, қалыпты, бізге «белгілі» жанрларының, белгілерінің жоқтығы циклдық форманың табиғатын анықтауда қиындық туғызатын жағдай. Циклдық форма көркем шығармалардың жиынтығы болғандықтан, ірі жанрлық формаларға жатады. Сондықтан ол түрлі жанр, мәселен, поэма, роман элементтерінің пайда болуына жол береді. Бұл соңында аталған жанрлардың таза бір түрінде жазуға болмайтынын көрсетеді. Кейбір зерттеушілер көркем циклды жанр емес, құрамындағы элементтері түрлі көркем әсер беретін көркем жүйе деп санайды. Осыған байланысты зерттеуші А.В.Михайлов Гетенің «Батыс-шығыс диваны» («Западно-восточный диван») туралы былай жазады: «Шығарманы құрайтын мәтіндер арасындағы ішкі байланыстың түрлерін толық анықтау мүмкін емес, себебі ол байланыстар әрбір оқу актісі сайын жаңадан көрініп отыруы қажет. Гете шығарманың жалпы идеясын көрсетуді де назардан тыс қалдырмаған» [6, 172].

Сонымен, циклдық форма дегеніміз жеке шығармалар шегінде пайда болатын, жалпы идеямен байланысты, көркем тұтастықтың динамикалық бейнесін жасайтын форма.

Циклдар авторлық және авторлық емес деп бөлінеді. Авторлық (алғашқы) деп жеке шығармалар мен жалпы цикл авторларының бір адам болуын айтамыз. Авторлық емес (екінші) циклда жеке шығармалар авторы мен барлық циклдық құрылым авторы бір адам болмауы мүмкін. Әдебиет тарихында авторлық емес циклдар оқырмандардың қатысуымен (жазушылар, әдеби сыншылар) жасалған кездері де бар.

Авторлық емес циклдардың тағы бір тобын «жинақталмаған» деп аталған циклдар құрайды. Олар кейбір ақындар шығармашылығында биографиясына байланысты топтасқан дүние түрінде көрінеді.

Циклдың аталған түрлерінің әрқайсысының жасалу принциптері мен мүмкіндіктері бар. Авторлық циклдар тұтас болып келеді. Кейде олардың құрамындағы шығармалар арасындағы байланыс оларды ірі лирикалық формадағы шығармаға, ірі поэтикалық жанрларға жақындата түседі.

Цикл құрамындағы жеке шығармалар байланысы мен олардың байланысу реті, тәртібі шешуші рөл атқарады. Циклдық форманың ішкі құрылымы монтаждық құрылымға жақын. Монтажды эффектінің мағынасын С.Эйзенштейннің формуласы түсіндіреді: 1+1>2. Көркем циклдың мәні бір шығарманың екінші шығармамен байланысу шегінде туындайды.

Циклданудың түрлі құбылыстары халық ауыз әдебиетінде кең тараған. Көптеген фольклорлық шығармалар циклдық құрылымды болып келеді. Мысалы, әдеп-ғұрып поэзиясы табиғи құбылыстардың ритмін көрсететін цикл. Көркем циклданудың түрлі құбылыстары өнер дамуының алғашқы сатыларында пайда болады. Уақытты архаикалық сезіну антикалық әдебиетте, орта ғасыр және Өрлеу дәуір әдебиетінде көрініс тапқан.

Еуропа әдебиетіндегі лирикалық циклдар Рим элегиктерінің Катулл, Проперций, Тибулл, Овидий шығармашылығынан көрінеді.

Өрлеу дәуірінде – Петрарканың шығармашылығында («Канцоньере кітабы»), В. Шекспирдің сонеттер циклы. Жаңа дәуір поэзиясында поэтикалық циклдарды Гете, Новалис, Шамиссо, Ленау, Гейне, Блейк, Гюго, Бодлер, Верлен шығармашылығында кездестіруге болады, ал ХХ ғасыр поэзиясы үшін циклдану шығармашылық нормасы болып табылады.

Алдымен өлеңдер жанрлық принцип бойынша жинаққа кіреді. Бундай жинақты лирикалық циклдың жанрлық формасына қарай жасалған алғашқы қадам деп санауға болады. Кейін циклданудың жаңа хронологиялық принципі пайда болады. Өлеңдерді лирикалық цикл құрамына енгізе отырып, суретші лирикалық кейіпкердің ішкі дүниесінің динамикасын көрсете алады. Осылайша «күнделік» сипатындағы циклдар пайда болады. Махаббат лирикасы циклға күнделік түрінде кіреді. Оларда өлеңдердің жазылған күні мен айы көрсетіледі. Өлеңдер лирикалық кейіпкердің ішкі сезімдерін көрсететін қысқа түрде келеді. Хронологиялық принцип цикл құрудағы бір ғана принцип емес. ХХ ғасырдың басынан циклдауға бұл принцип қосымша принцип ретінде қолданыла бастайды.

ХХ ғасырдың басындағы орыс ақыны А. Белый цикл құрамындағы өлеңдерді хронологиялық тәртіппен түзу циклдың жанрлық табиғатын анықтай алмайды деп санайды. А.Блоктың лирикалық цикл құрудағы хронология мәселесін қарастыру барысында қазақстандық зерттеуші А.Э.Зелинский хронологиялық тәртіпті бұзуды «ахрондық» деп атайды. Оның айтуынша, ахрондық – кездейсоқ құбылыс емес, ол цикл құрудағы өзін көрсеткен принцип [7].

Сонымен, ХХ ғасырдың басындағы әлем поэзиясында бұрыннан келе жатқан хронологиялық принциппен қатар ахрондық («минус-принцип») принцип те қолданыла бастайды. Кейбір ақындар өз өлеңдерін мүлдем даталамаған. ЛЦ құру барысында хронологияға деген нигилистік көзқарас болған.

Негізінде хронологиялық принцип жатқан құрылымдардың түрлі принциптері ЛЦ жанрлық формасының түрлі жолдармен жасалғандығын көрсетеді. ЛЦ құрамында әр өлеңнің өз орны болады, оның орны жазылған уақытына қатысты емес. Бірақ ЛЦ құрамындағы өлеңдер лирикалық сюжеттің негізін құрайтын ішкі хронологияға бағынады.

Лирикалық шығармаға қатысты айтылатын «сюжет» түсінігі туралы да бірізді пікір жоқ. Зертеушілер лирикалық шығармалардың сюжеті болмайды деген пікірді ұстанады. Бірақ қазіргі кезде зерттеушілер лирикадағы сюжетті мойындап, «лирикалық сюжет» деген түсінікті қолданып жүр. Лирикалық сюжеттегі оқиға – сезім, оның дамуы.

ХХ ғасырдың басындағы поэзия дәурінің көрінісі әр түрлі. XIX ғасырдан бастап поэзия тіліне прозаизмдердің кіру үдерісі байқалады. Поэзия стилінің прозаға айналуы, зерттеушілердің көрсетуінше, өлең жанрының романдануына әкеліп соқты. Д.М. Магомедова [8] ХХ ғасырдың басында лирикалық өлеңдер сыртқы жанрлық, стильдік түрден лирикалық жанрдың ішкі терең түріне ауысқанын айтады. Бұл процестің негізгі белгісі – прозаикалық сюжеттің лирикалық фрагментке айналуы. Бұндай фрагментте эпостың родтық ерекшіліктері сақталады. ЛЦ дегеніміз эпикалық родтың кейбір белгілері мен лирика жанрының қосылуы. Ендеше, лирикалық цикл аралық жанрға жатады. Лирика үшін оқиға мен лириканың ара-қатынасы тән.

В.А. Сапогов [2] ЛЦ сюжеттің берілу механизмі туралы жазады. ЛЦ тұтастығы өлеңдерді лирикалық сюжеті арқылы топтастыру нәтижесінде жүзеге асады.

Сонымен, ЛЦ сюжет жасау жағынан күрделілігімен сипатталады. Циклдың сюжеті бірнеше деңгейлі болады:

1. Көркем циклдың хронологиясы мен датасының қызметі маңызды болып келеді. Олар шығарманың жазылу уақытын білдіріп қоймайды, құрылымына да әсер етеді. Сондықтан хронология – лирикалық циклдың сюжет

жасау компоненттерінің маңызды бөлігі болып табылады.

2. Циклдағы келесі, негізі, сюжет жасайтын компонент – жеке өлеңдердің сюжеттерінің бірігуі. ЛЦ ситуациялар мен оқиғалардың байланысу механизмінің күрделілігі деңгей ішіндегі сюжеттің құрылымдық көпқұрамдылығын анықтайды. Құрамына лирикалық сюжет пен оқиғалық сюжеттер араласып кіре алады.

3. ЛЦ сюжетін жасаудағы үшінші деңгей – семантикалық деңгей циклдың тілдік ерекшіліктерінен көрінеді[9].

Демек, циклдың сюжеті эпикалық реттілікке бағына отырып, лирика шекарасынан шықпайды.

Көркем уақыт пен кеңестік лирикалық цикл құрудағы маңызды компоненттер болып табылады. Көркем уақыт пен кеңістік циклдың басқа компоненттерінің нақтылана түсуіне орай қызметін арттыра түседі. Ақын шығармашылығындағы историзм цикл жасау үрдісін күшейте түседі. ЛЦ нақты уақыт пен кеңістік бұл жанрлық форманың аяқталғанын көрсетеді, себебі цикл лирик ақынның эпикалық формаларды іздестіруін білдіреді.

ЛЦ ұқсайтын жанрлық форма – кітап. Өлеңдер кітабы жеке жанр ретінде ғалымдар арасында бірден «танылған» жоқ. Бұған М.Н. Дарвиннің еңбектері дәлел бола алады. Ол кітап («кітапша») туралы былай жазады: «Циклдар ақындардың өз шығармашылығын өлеңдер кітабы немесе поэтикалық жинақ ретінде көрсетуінің нәтижесінде пайда болады. Бұндай циклдар құрамындағы өлеңдердің өзара байланысы тығыз болмағанымен, оларды цикл қатарына жатқызуға негіз бар» [4, 72]. 1995 жылғы «Лирикадағы цикл құру» атты докторлық диссертациясында ғалым бұл түсініктерді бір-бірінен ажыратып, оларды жеке-жеке қарастырады. Дегенмен, кітап циклдық құрылымдардың құрамындағы «буын» түрінде көрінеді. Бұндай көзқарас цикл мен кітаптың арасындағы генетикалық байланысынан туады. Екі жанрдың екеуі де бір ғана құбылыстың әдеби, эстетеикалық мазмұны бар циклдың түрлері болып табылады.

Цикл мен кітаптың ұқсастығы – белгілі бір контекстің, түрлі жанрлық шығармалардың негізіндегі жаңа жанрлық бірліктің жасалуында. Цикл мен өлеңдер кітабының осы ерекшелігі олардың синоним ретінде қолданылуына итермелейді. Олардың ара-жігін ашу үшін, ең алдымен, «цикл» сөзінің қолданылу мағынасын айқындап алу қажет. Бұл түсініктің тар мағынасы – жанрдың атауы ретінде, немесе кең мағынадағы жалпы циклдық форманың атауы ретіндегі қолданысын ажырата білуіміз қажет.

Біріншіден, ЛЦ мен өлеңдер кітабының арасындағы айырмашылық автор идеясының берілу жолдарында. Цикл, өлендер кітабымен салыстырғанда, екі түрлі жолмен құрылады: 1. циклдың алдын-ала бір тақырыпқа негізделуі (М.Н. Дарвиннің анықтауынша, «алғашқы цикл»); 2. циклдың әр уақытта жазылған өлеңдерден құрылуы («екінші цикл»). Ал өлеңдер кітабы екінші жолмен ғана құрылады. Ақын өлеңдер кітабы жазбайды, құрастырады. Бірақ бұл қарапайым редакторлық құрастыру емес, өлеңдерді көркем кітапқа жанақтау процесі, шығармашылық процесс. Кітап құрастыру идеясы белгілі бір тұтас эстетикалық концепцияға ұласатын ойлардың, идеялардың көбейген кезінде туындайды. Осы жерден оның циклдан екінші, яғни мерзімі, шығармашылықтың қорытындысы жағанан айырмашылығы пайда болады. Өлеңдер кітабы мәні жағынан ақынның әдеби өміріндегі шығармашылығының белгілі уақыт ішіндегі нәтижесі (рухани және заттанған) болып табылады. Бұны кітаптың баспа дүние ретінде дүниеге келуі дәлелдей түседі. Бұл тұрғыдан алғанда цикл өлеңдер кітабының тұтас концепциясын құрайтын буын ретінде қарастыруға келмейді.

Үшінші екеркішілігі –циклдың/кітаптың құрамы мен құрылымы. ЛЦ құрамына өлеңдер кіреді. Кітаптың құрамына өлеңдер ғана емес, циклдар, бөлімдер, тараулар кіруі мүмкін. Демек, цикл өлендер кітабының бір бөлігі ретінде қарастырылады. Ендеше, бұл екі түсінік өзара жалпы және бөлшек түрінде болда алады. Кітаптың композициялық құрылымы циклға қарағанда күрделі болып келеді. Ол тематикалық контраст немесе тематикалық ұқсастығы бойынша құрылады (цикл үшін де, кітап үшін де өлеңдердің өзара байланысы – ассоциялық принцип тән). Циклдық формалардың айырмашылығын көрсететін төртінші белгі – баяндау предметі. Цикл әлімнің бір жағын немесе сезімдік толқуларды суреттесе, кітап болмыстың түрлі құбылыстарын толық көрсетеді. Кітаптың идеялық-тақырыптық мазмұнының ауқымы кең, себебі циклға моноидеялық, монотематикалық тән. Егер циклды белгілер құрылымы түрінде қарастырсақ, ол әлемнің бір бөлігінің орнына жүреді. Ал кітап жалпы әлемнің орнын баса алады.

Қазіргі әдебиеттану ғылымында кітаптың жанрлық табиғаты күмән тудырмайды. Бірақ өлеңдер кітабының жанр түріндегі терминдік аталуы тұрақсыз.

И.В. Фоменко [5] өлеңдер кітабын жанр деп атағанымен, өзара байланыстағы жеке өлеңдердің бірлігі ретінде түсінеді. Қазіргі кезде өлеңдер кітабына қатысты жанр деген түсінік бекімеген. Кітапты «метажанр» деп атайды.

Өлеңдер кітабы – лирикадағы метаструктуралық жанрлық құрылым. Кітаптың жанрлық белгілері оның авторлық құрамы мен құрылымы. Өлеңдер кітабын жанр ретінде тану үшін көркем тұтастық критерийі негізгі рөл атқарады. Басқа жанрлар сияқты, кітап та автор түсінігіндегі әлемнің көркем бейнесін (моделін) көрсетеді.

Өлеңдер кітабы жинақтан автордың әлемдік көркем концепциясының эстетикалық жағынан жүзеге асуы арқылы айрықшаланады. Өлеңдер кітабы жеке жанр ретінде ғалымдар арасында бірден танылған жоқ.

Сонымен, көркем сананы күрделлендіру XX ғасырдың басында күрделі формаларға негізделеді, солардың бірі – лирикалық цикл. Цикл мәселесінің пайда болғанына аз уақыт өтсе де, циклтанудың көптеген салалары терең әрі негізді зерттелген Циклтанушылар лирикалық циклдың теориясын да, тарихын да қарастырып жүр.

Әдебиеттер

1 Брюсов В. Собрание сочинений в 7 томах. – М.: Художественная литература, 1973-1975. – Т. 1. – С. 604-605.

2 Сапогов В.А. Сюжет в лирическом цикле // Сюжетосложение в русской литературе. – Даугавпилс, 1980. – С. 90-97.

3 Фоменко И.В. Лирический цикл: становление жанра, поэтика. – Тверь: ТТУ, 1992. – 124 с.

4 Дарвин М.Н. Проблема цикла в изучении лирики. – Кемерово, 1983. – 105 с.

5 Абишева С.Д. Поэтическая система «мир природы»: структура и смеантика. – Алматы: АГУ им. Абая, 2002. – 268 с.

6 Михайлов А.В. Языки культуры: Риторика и история искусств. – М.: Языки культуры, 1997. – 315 с.

7 Зелинский А.Э. Лирические циклы и проблема циклизации творчестве В. Брюсова. – Изд-во Дальневосточного университета, 1991. – 118 с.

8 Магамедова Д.М. Анненский и Ахматова (к проблеме романизации лирики) // Царственное слово: Ахматовские чтения. – Вып. 1. – М.: Наследие, 1992. – С. 135-140.

9 Ляпина Л.Е. Текст и художественный мир произведения (к проблеме литературной циклизации) // Литературный текст: Проблемы и методика исследования. – Тверь, 1994. – С. 135-144.

References

1 Bryusov V. Sobranie sochinenij v 7 tomah. – M.: Hudozhestvennaya literatura, 1973-1975. – T. 1. – S. 604-605.

2 Sapogov V.A. Syuzhet v liricheskom cikle // Syuzhetoslozhenie v russkoj literature. – Daugavpils, 1980. – S. 90-97.

3 Fomenko I.V. Liricheskij cikl: stanovlenie zhanra, poehtika. – Tver’: TTU, 1992. – 124 s.

4 Darvin M.N. Problema cikla v izuchenii liriki. – Kemerovo, 1983. – 105 s.

5 Abisheva S.D. Poehticheskaya sistema «mir prirody»: struktura i smeantika. – Almaty: AGU im. Abaya, 2002. – 268 s.

6 Mihajlov A.V. YAzyki kul’tury: Ritorika i istoriya iskusstv. – M.: YAzyki kul’tury, 1997. – 315 s.

7 Zelinskij A.EH. Liricheskie cikly i problema ciklizacii tvorchestve V. Bryusova. – Izd-vo Dal’nevostochnogo universiteta, 1991. – 118 s.

8 Magamedova D.M. Annenskij i Ahmatova (k probleme romanizacii liriki) // Carstvennoe slovo: Ahmatovskie chteniya. – Vyp. 1. – M.: Nasledie, 1992. – S. 135-140.

9 Lyapina L.E. Tekst i hudozhestvennyj mir proizvedeniya (k probleme literaturnoj ciklizacii) // Literaturnyj tekst: Problemy i metodika issledovaniya. – Tver’, 1994. – S. 135-144.

Базылова Б.К.

Художественная концепция истории в романе-дилогии

В статье рассматривается художественная концепция истории в романе-дилогии М. Магауина «Вешние снега» и «Смутное время». Автор, опираясь на документальные материалы, представляет читателю весь ход исторических противоречий, в основе которых лежат конфликты времени и среды. Писатель ознакомился с большим количеством специальной литературы по истории Смуты, документы в художественном произведении использовал творчески.

Близость писателя к историческому факту условна, даже в тех случаях, когда на первый взгляд автор тщательно следует за историческими данными. Общий ход исторических событий и его частные проявления приобретают в романе действенное звучание. Историк или летописец лишь констатирует события далекого времени, М. Магауин же стремится художественно воссоздать их, добиваясь непременного условия исторического жанра – слияния как бы в одной точке искусства и науки, освоенного писателем с позиций современности.

Ключевые слова: исторический роман, концепция истории, исторический документ, типизация.

Bazylova B.K.

Artistic concept of history in dilogy-novel

The article discusses artistic concept of history in the dilogy novel of M. Magauin: «Spring Snow» and «The Time of Troubles.» Basing on documentary materials the author introduces the reader to the whole course of historical contradictions, which are based on conflicts of time and environment. The writer has reviewed a lot of special literature on the history of the Time of Troubles; the documents in the artistic work are used creatively.

Writer's closeness to historical fact is conditional, even in cases where at first glance the author carefully follows the historical data. The general course of historical events and its particular manifestations provide a unique spin on the novel. The historian or chronicler merely states the incidents of the long-ago, от the contrary, M. Magauin aspires to recreate them artistically, achieving the precondition of historical genre: the fusion of art and science, which the writer has acquired from a present-day perspective, at one point.

Key words: historical novel, concept of history, historical document, typification.

Базылова Б.Қ.

Дилогия-романдағы тарихтың көркемдік тұжырымдамасы

Мақалада Мұхтар Мағауиннің «Аласапыран» роман-дилогиясындағы тарихтың көркем тұжырымдамасы қарастырылады. Автор деректі материалдарға сүйеніп, оқырмандарға заман мен орта арасындағы тартыс негіз болған тарихи қайшылықтардың барысын ұсынады. Жазушы аласапыран заман тарихы бойынша көптеген арнайы еңбектермен танысып, көркем шығармада құжаттарды шығармашылық тұрғыдан қолданады.

Жазушының тарихи дерекке жақындығы шартты, тіпті автордың тарихи деректен алшақ кетпеген жағдайда да. Тарихи оқиғалар мен олардың жеке көріністерінің жалпы тізбегі романда тартымды берілген. Тарихшы немесе шежірешілер өткен заманның оқиғаларын тек айқындап берсе, Мұхтар Мағауин оларды шығармашылық тұрғыдан өңдеуге тырысады, сөйтіп жазушының бүгінгі күн тұрғысынан меңгерген тарихи жанрдың міндетті шарты – өнер мен ғылымның бір нүктеде тоғысуына қол жеткізеді.

Түйін сөздер: тарихи роман, тарих концепциясы, тарихи құжат, түрлеу.

© 2016 Al-Farabi Kazakh National University

УДК 82:801.6;82-1/-9

Базылова Б.К.,

к. ф. н. доцент Казахского государственного женского педагогического университета, г. Алматы, Казахстан,
e-mail: baglan_5_3@mail.ru

ХУДОЖЕСТВЕННАЯ КОНЦЕПЦИЯ ИСТОРИИ В РОМАНЕ-ДИЛОГИИ

Общественное сознание в разные периоды вырабатывает свою концепцию исторических событий. Основная проблема исторического знания – это проблема отражения и исторической интерпретации. XX век богат радикальными сменами исторических концепций: революции, войны, сталинский тоталитаризм, хрущевская «оттепель», перестройка, построение рыночного общества. Все эти изменения порождали новые взгляды на прошлое. В новом прочтении нуждались многие исторические события и целые эпохи.

М. Магауин в романе-дилогии «Вешние снега» и «Смутное время» представляет читателю весь ход исторических коллизии, в основе которых лежат конфликты времени и среды. Писатель ознакомился с большим количеством специальной литературы по истории Смуты, что требовало от него огромных усилий [1]. По каждому историческому персонажу, судя по собранному материалу, можно было написать по роману. Здесь также изображены и другие события: усиление крепостного гнета, разорительная Ливонская война и повсеместный голод, вызванный неурожаями 1601-1603 годов, сильно обострившие классовые противоречия в России. В то время, когда государство переживало тяжелый кризис, за польским рубежом появился человек, который, выдавая себя за московского царевича, сына Ивана IV, заявил притязания на царскую власть. Это был Дмитрий Самозванец. Появление его предвещало Москве новые бедствия. Королевское правительство Польши, поддержанное частью польской знати и шляхты, задумало использовать Самозванца в качестве удобного орудия для захвата некоторых русских областей. Исторические источники свидетельствуют, что это был человек молодой, лет двадцати пяти, среднего роста, широкоплечий, плотного телосложения, с густыми черными волосами на голове, без бороды; на его широком смуглом лице выделялся большой рот и толстый нос, с заметной бородавкой возле правого глаза. М. Магауин с психологической глубиной воспроизводит реалистический портрет Лжедмитрия: *«Этот круглолицый русоволосый парень лет двадцати, коренастый, с непомерно длинными, как-то несуразно болтающимися едва не у самых колен руками, с большим широким носом на квадратном лице, сплющенным на пе-*

реносице, с красной бородавкой под ноздрями, весьма невзрачного вида...» [2, 251].

«Приезд Самозванца был устроен с большой помпезностью. Двигаясь вслед за царем и его свитой, шествие завершали нестройные, пестрые толпы казаков. На пути Лжедмитрия со всех сторон громко раздавались радостные восклицания и приветствия. Когда он приблизился к Москве-реке, переехал через «живой» плавучий мост и вступил на площадь, внезапно поднялся страшный вихрь. Пыль взвилась столбом и слепила глаза. Суеверные люди, видя в этом дурную примету, осеняли себя в испуге крестом и шепотом говорили друг другу:

– Быть беде и несчастью! Спаси нас, господи!» [3, 186]. В романе же знамение проявляется в виде грома: *« Среди зимы в том году гремел гром. А на небе, объяв своим пламенем чуть не половину его свода, родилась хвостатая звезда. Люди на земле, и православные христиане, и правоверные мусульмане, с ужасом взирая на это хвостатое чудо, денно и нощно молились богу. Светопреставление на пороге! Но даже накануне судного дня потомки Адама-отца не в состоянии, оказывается, прекратить свои распри»* [2, 259].

М. Магауин изучил труды многих историков, исследовавших причины крестьянского восстания и жизнь И. Болотникова [4]. Его биография давно стала предметом пристального внимания. Но в ней до сих пор остается много пробелов и спорных моментов. Не вполне ясным является вопрос о происхождении Болотникова. В романе мы видим, что Ораз-Мухамед со своим войском присоединяется к восставшим именно в Калуге. Но спустя некоторое время он покидает стан повстанцев, чтобы защитить свой народ в Хан-Кермене, беззащитных детей, стариков и женщин.

Сухую и бесцветную передачу историка писатель превращает в одну из самых живописных, красочных сцен в романе. С большим вниманием и интересом изучает Магауин исторические источники по эпохе Смуты, искал и находил в них богатый фактический материал. И одновременно, как чуждо было романисту в его работе слепое фетишизирование документов. Далек был он в своем использовании и в их творческой обработке от излишней сухой академичности. В главе «Табор в Тушино» подробно описан быт повстанцев, их нравственные устои: *«И диким казался этот муравейник изнутри: наспех отстроенные, налезающие друг на друга деревянные срубы; землянки, конюшни из камыша. Между строениями ни единого просвета – разноцветные обтрепанные шатры, постеленные прямо под открытым небом замусоленные кошмы, подстилки из прутьев и соломы, кучи хлама, служащие то ли подушками, то ли одеялами. И все это было жильем человека...»* [2, 313]. В Тушино собралось множество польских и русских дворян, пользовавшихся милостями первого самозванца. Все они откровенно презирали царька как явного мошенника, но не могли обойтись без него. Творя насилия и грабежи, наемное «рыцарство» повсюду трубило, что его единственная цель восстановление на троне законного государя, свергнутого московскими боярами. В романе много и других интересных деталей, основанных на глубоком проникновении автора в жизнь восставших. Вторая часть романа-дилогии дает определенное представление о причинах зарождения смуты, о целях повстанцев, об их руководителе. Ораз-Мухамед также прибывает в Тушино, о его тушинской поездке мы узнаем из писем самого касимовского хана к Яну Сапеге, воеводе Лжедмитрия II. Хан, следуя к царю из Суздаля, куда он прибыл 14 декабря 1608 года, просил Сапегу, стоявшего тогда под Троице-Сергиевой Лаврой, прислать ему конвой [5, 143].

Роман верно отражает политическую обстановку смутного периода, военное положение страны, когда шла кровавая борьба между интервентами и дворянами за правление Россией. Беззащитный народ попадает в эту передрягу, когда сильные мира сего поставили на карту все – и честь, и жизнь тысячи людей. Магауин считает, что одной из основных предпосылок, способствующих возникновению Смуты начала XVII века, стало ухудшение положения народа. Солидарен с ним и крупный русский мыслитель И.А. Ильин, позже подтвердивший то, что эта «Смута разразилась в сравнительно первобытной России, расшатанной и оскудевшей после террора Иоанна Грозного» конвой [6, 216].

Но современная историческая наука рассматривает эпоху Смуты данного периода не только как закономерное следствие тяжелейшего положения народа: «... Смута означает утерю народом, обществом, государством согласного понимания высшего смысла своего существования...» [7, 4]. Это в некоторой степени перекликается с оценками самих свидетелей «смуты». Так, русский историк и мыслитель XVII века И. Тимофеев, анализируя причины поразившей Россию в начале XVII века и едва не погубив-

шей ее Смуты, одной из основных называет бесславное молчание народа: промолчав перед Борисом породили Гришку Расстригу. Произведение М. Магауина не претендует на такую глубину анализа причин, породивших смуту.

Роман-дилогия «Вешние снега» и «Смутное время» не принадлежит к числу тех исторических произведений, которые пишутся их авторами на основе только чтения источников, знакомства с теми или иными научными монографиями. В исторический роман входил какой-то неомертвевший жизненный материал, непосредственное ощущение старины казахского и русского народов, которое поддерживалось в писателе знанием народного быта, духа. Отрывки, взятые из романа и документов, сочинений историков, дали нам возможность проследить, как в свете идей писателя и его художественного замысла совершалось превращение исторических документов в историческую прозу. Близость писателя к историческому факту условна, даже в тех случаях, когда на первый взгляд автор скрупулезно следует за историческими данными. Общий ход исторических событий и его частные проявления приобретают под пером художника новое, действенное звучание. Историк или летописец лишь констатирует события далекого времени, М. Магауин же стремится художественно воссоздать их, добиваясь непременного условия исторического жанра – слияния как бы в одной точке искусства и науки, освоенного писателем с позиций современности.

В повествовании находят отражение письма Ораз-Мухамеда Яну-Петру Сапеге. В романе всего пять писем, которые мы сравнили с источниками и сделали следующий вывод: в основе писатель опирался на исторические источники, но послания касимовского хана воеводе в романе составлены по принципу монтажа с некоторым авторским вымыслом. Здесь изменены имена. Так, в источнике (письмо от 13 февраля 1609 года) Ораз-Мухамед пишет: *«... Да пожаловать, братецъ, государь царь и великій князь Дмитрей Ивановичь, всея Русіи, сестру мою Бахты царевну Сеиткулову дочь Шепелева станнымъ ее поместейцам, въ Ерославскомъ уезде, селцомъ Ивановскимъ Глебова съ деревнями, да въ Ростовскомъ уезде селцомъ Деляевымъ съ деревнями жъ, и нынеча, братецъ пришла грамотка ко мне отъ сестры, что присланъ въ поместейца изъ Ерославля панъ Иванъ Незабытовской, пана Петра да Яна, праветъ на ее крестьянишкахъ даныя и сошныя денги и кормъ, мяса говяжья и бараны, и гуси, и яица, и муку рженую и пшеничную, и крупы, и горохъ, и солодъ, и пресной медъ, денгоми по два рубли, и конской кормъ, сена и овес, и рыбу, и соль всякія кормы, и загонные ратныя люди въ ее поместишка пріезждаютъ и абиду чинять великую, домишка крестьянскіе разоряютъ и живаты ихъ емлютъ грабежамъ, а просетъ от тобя, братецъ, пожаловати, описати въ Ерославль пану Незабытовскому и пожаловати бы тобе послати бережелнаю грамоту за своею жъ печатью, приказнымъ людемъ, кто въ Ростове приказныя люди отъ тобя, на селцо Деляева съ деревнями, штобъ сестры моей поместейца берегали вместа съ приказными людми, съ племянникомъ моимъ съ Козякъ мурзою Сеитъ-Могметовымъ сына Юсуповымъ, штобъ ани берегли за одинъ то поместейца, и данныхъ и вытныхъ денегъ и всякаго корму править не велел, и на емь(ямъ)мщика и въ губуцеловалниковъ не давать, и подмоги на нихъ не имать, и загоннымъ людемъ шарповникамъ въ въезждять и ратнымъ людемъ паномъ и казакомъ, стрелцомъ, которыя пойдутъ на государеву службу, ставитися у крестьянишкахъ и обиды крестьянишкамъ чинити не велите жъ»* [8, 67].

Сравним же теперь с текстом письма в романе: *«Наихрабрейшему гетману, братцу моему, пану Яну Петру Павловичю Сапеге, коштеляновичю Киевскому, старосте Усвятцкому и Кирепецкому, хан Ураз-Магмет Касимовский челом бьет.*

Буди, братец, здрав на многие лета на Государеве Царьской службе, штоб мне здравье твое слышечи радоватися, аже даст Бог в радости очи твои видети; а про меня, братец, пожалуеш спросиш, и я Божиею милостию здоров февраля по 13 число а впереди Бог.

Да пожаловал меня, братец, покойный Государь Царь и Великий князь Федор Иванович всеа Русии станным поместейцем в Ерославском уезде селцом Ивановским Глебова с деревнями, да в Ростовском уезде селцом Деляевым с деревнями ж; и ныне, братец, пришла грамотка ко мне от людишек моих, что прислан в поместейца из Ерославля пан Ян Незабытовский, и правет на моих крестьянишках данные и сошные денги и корм, мяса говяжья, и бораны, и гуси, и муку ржаную и пшеничную, и рыбу, и соль, пресной мед, и конский корм, сена и овес и всякие кормы; и загонныя ратныя люди в мое поместишка приезждают и абиду чинят великую, домишка крестьянския разоряют и живаты их емлют грабежам. А яз прошу тебя, братец, пожаловати, отписати в Ерославль

пану Незабытовскому бережелнаю грамоту за своею печатью, а в Растов бережелна грамоту, за своею печатью приказным людем, кто в Растове приказныя люди от тобя, на селцо Деляева с деревнями, штоб ани берегли то поместейца, и данных и вытных денег и всякого корму править не велел и загонным людем, шарповникам не въезждать и ратным людем, паном и казаком, стрельцом, которыя пойдут на Государеву службу ставитися, у крестьянишек и абиды крестьянишкам чинить не велите ж.

По се места, ты, братец, пожаловал меня, берег, а нынеча б тобе, братец, такоже пожаловати, любви своей и добродетели не убавити, а прибавити.

А впредь, братец, вижу в радости очи твои. А яз тобе челом бью» [2, 333].

Писатель приводит в тексте романа подлинный документ, «вмонтировав» его в художественную ткань произведения. Магауин сознательно делает замену имени сестры Бахты образом главного героя, так как это соответствовало бы авторской концепции. Мы знаем, что такого персонажа – сестры Ораз-Мухамеда – в романе нет и, упомянув ее имя, художнику пришлось бы ввести в действие этот образ. Для автора жизнь и деятельность казахского султана, его позиция имеют первостепенное значение. Романист далек от слепого следования документальным материалам. Их использование у писателя представляют творческий процесс. Какой бы исторический факт ни заимствовал М. Магауин для сюжета романа, он умеет оживить его и наполнить глубоким идейным смыслом. Сравнивая тексты первоисточника и романа, можно заметить единство в толковании писателем и автором письма причины, которые побудили Ораз-Мухамеда обратиться к воеводе Яну Сапеге. Автор романа при использовании документального материала отбирал самое существенное и важное. Пересматривая письма касимовского хана, мы видим, что писатель в романе руководствуется принципами реалистического письма и в общем характере передачи колорита далекой эпохи, и в осторожном отборе архаической лексики. Здесь писатель исторический материал не дает в сыром, необработанном виде, а позволяет себе в отношении их компоновку, художественную ретушь. В главе «Игры» есть такой эпизод, когда Петр Урусов в очередной раз испытывая Лжедмитрия II, предлагает ему сразиться как прежде с медведем. Это действительно факт, что Самозванец «ездилъ с паномъ Воеводою на охоту. В числе разных зверей, выпустили медведя. Когда никто из панов не отважился вступить с ним в бой, вышел сам царь, и одним ударом рогатины убив медведя, отсек ему голову» [9, 28]. В романе писатель значительно раздвигает рамки этого короткого сообщения, приводимого современниками Дмитрия Самозванца, вводит выразительную портретную и психологическую характеристику царя, насыщает эпизод подлинным драматизмом.

Из романа мы узнаем, что Ораз-Мухамед встречается с королем Сигизмундом и заключает договор с Жолкевским. Документов, свидетельствующих о сущности этих встреч, не сохранилось. Ярко воспроизведенная на страницах романа обстановка этих переговоров говорит об авторском вымысле в передаче психологии персонажей. Как видим, автор использует некоторые элементы творческого домысла в биографиях известных исторических лиц. Писатель делал это, разумеется, не беспорядочно, не произвольно, а руководствуясь целями определенной художественной выразительности; он достигал таким путем большей широты и сгущенности своей исторической типизации.

Сухие исторические факты, преобразованные и дополненные художественным вымыслом и домыслом романиста, создают образность изображения тех или иных сторон исторической действительности, их внутренний смысл, важнейшие черты характера персонажей, побудительные причины их деяний, важные детали быта.

Использование документов характеризуется как один из принципов типизации в историческом романе и в то же время как проявление мастерства писателя. Магауин документ «растворяет» в художественной ткани произведения. Авторский субъективизм в творческом воспроизведении исторических событий и воссоздании общественной среды эпохи в романе не противоречит жизненной логике.

Литература

1 Костомаров Н. Исторические монографии и исследования Н. Костомарова. – СПб., 1898. – Т. 4. Смутное время московского государства в начале XVII столетия (1604-1613). – 397 с.
2 Магауин М. Аласапыран: Роман / пер. с каз. – Алматы: Жалын, 1989. – Кн.2.: Смутное время. – 448 с.
3 Скрынников Р.Г. Россия в начале XVII века. Смута. – М.: Мысль, 1988. – 283 с.
4 Смирнов И.И. Краткий очерк истории восстания Болотникова. – М.: Госполитиздат, 1953. – 125 с.
5 Акты исторические, собранные и изданные археографической комиссией (1598-1613). – СПб., 1841. – Т. 2. – 178 с.
6 Ильин И.А. О сопротивлении злу силою // Новый мир. – 1991. – № 10. – С. 45-49.
7 Наш современник. – 1994. – №9. – С. 34-37.
8 Сборник князя Хилкова. Сборник документальных материалов по истории России 1493-1743 гг. – СПб., 1879.
9 Сказания современников о Дмитрии Самозванце. – СПб., 1834. – Часть IV. Дневник Марины Мнишек и Послов Польских.

References

1 Kostomarov N. Istoricheskie monografii i issledovaniya N. Kostomarova. – SPb., 1898. – T. 4. Smutnoe vremya moskovskogo gosudarstva v nachale XVII stoletiya (1604-1613). – 397 s.
2 Magauin M. Alasapyran: Roman / per. s kaz. – Almaty: ZHalyn, 1989. – Kn.2.: Smutnoe vremya. – 448 s.
3 Skrynnikov R.G. Rossiya v nachale XVII veka. Smuta. – M.: Mysl', 1988. – 283 s.
4 Smirnov I.I. Kratkij ocherk istorii vosstaniya Bolotnikova. – M.: Gospolitizdat, 1953. – 125 s.
5 Akty istoricheskie, sobrannye i izdannye arheograficheskoj komissiej (1598-1613). – SPb., 1841. – T. 2. – 178 s.
6 Il'in I.A. O soprotivlenii zlu siloyu // Novyj mir. – 1991. – № 10. – S. 45-49.
7 Nash sovremennik. – 1994. – №9. – S. 34-37.
8 Sbornik knyazya Hilkova. Sbornik dokumental'nyh materialov po istorii Rossii 1493-1743 gg. – SPb., 1879.
9 Skazaniya sovremennikov o Dmitrii Samozvance. – SPb., 1834. – CHast' IV. Dnevnik Mariny Mnishek i Poslov Pol'skih.

Бисенбаев П., Сағындықов Н.

Түркілік сарын сыры

Жалпы, «Қорқыт ата» кітабының танымал кейіпкерлері қатарынан табылатын Төбегөз бен Бисат әрекеттерін еске салатын көне мотивтер әлем әдебиетінде жиі ұшырасады. Мақала авторы гректің ежелгі аңыздарындағы Полифем оқиғасының мән-маңызын тарата отырып, мифологиялық сарынның әрідегі тарихына, шығу төркініне назар аударады. «Мың бір түннен» бастау алатын күллі түркі жұртына мәлім шығыстық сюжеттерден, «Шахнама», «Оғызнама», «Көрұғлы» сияқты эпикалық туындылардан, қазақ фольклорындағы аңыздың проза үлгілерінен Төбегөз әңгімесіне ұқсас көріністер табады. Ізденуші Шығыс пен Батысқа ортақ мотивтерді өзара салыстырып қана қоймайды, аңызға арқау болған оқиғаның даму, таралу жолдарын да көрсетіп береді. Және де Геродот, Ш.Уәлиханов, У.Далгат, Х.Коруглы сынды ғалымдардың еңбектерін орнымен пайдаланады. Мақалада көтерілген мәселелер дәстүр жалғастығы мен сабақтастық жайына орайлас келеді.

Түйін сөздер: фольклор, сюжет, мотив, аңыз, жанр, нұсқа, дәстүр, эпос, дастан, проза.

Bissenbayev P., Sagyndikov N.

Mystery of Turkish motives

In general, in the world literature, very often there are such well-known characters of the «Book of my grandfather Korkut» as tepegoz and Bisat and motifs associated with them. Thus, the author of the article examining the importance of story value associated with Polyphemus from Greek mythology, turns its attention to the nature and history of the spread of this mythological motif. Starting with the «1000 Nights», the famous Turkic people stories from epics such as «Shahnameh», «Oguzname», «Koroglu», Kazakh folklore and mythological prose samples are ubiquitous motifs similar to the story of tepegoz. The researcher compares not only the general theme of the East and the West, but by the analysis of this plot shows the character of its development and dissemination. Also used valuable materials scientists such as Herodotus, Ch Valikhanov, Dolgat W., H. Koroglu. Raised in an article addressed to the problem of cultural continuity and development of artistic traditions.

Key words: folklore, story, motive, legend, genre, pattern, tradition, epic, epos, prose.

Бисенбаев П., Сагиндиков Н.

Тайна тюркских мотивов

В целом в мировой литературе, очень часто встречаются такие известные персонажи «Книги о моем деде Коркуте», как Тепегез и Бисат, и мотивы, связанные с ними. Так, автор статьи, исследуя важность значения сюжета, связанного с Полифемом из древнегреческих мифов, обращает свое особое внимание на характер распространения и историю развития этого мифологического мотива. Начиная с «1000 и одной ночи», известных тюркскому народу сюжетов, с эпических произведений, таких как «Шахнаме», «Огузнаме», «Короглы», образцов казахского фольклора и мифологической прозы, повсеместно встречаются мотивы, сходные с рассказом о Тепегезе. Исследователь не только сравнивает общие мотивы Востока и Запада, но посредством анализа этого сюжета показывает характер его развития и распространения. Также используются ценные материалы таких ученых, как Геродот, Ч. Валиханов, У. Долгат, Х. Короглы. Поднятые в статье проблемы обращены к культурной преемственности и развитию художественных традиций.

Ключевые слова: фольклор, сюжет, мотив, легенда, жанр, образец, традиция, эпос, дастан, проза.

© 2016 Al-Farabi Kazakh National University

ӘОЖ 398:801.6

Бисенбаев П.[1], Сағындықов Н.[2],

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
[1]аға оқытушысы, [2]доцент, ф. ғ. к., Алматы қ., Қазақстан,
e-mail: fazyl_bisenbaev@mail.ru; sagyndyknb@

ТҮРКІЛІК САРЫН СЫРЫ

Шығыстық сюжеттерге негізделген қисса-дастандарда «Қорқыт ата кітабындағы» Төбегөзге қатысты сарынды еске салатын оқиғалар жиі көрініс табады. Мәселен «Сейфүлмәлікте» басты кейіпкердің досы Сағадат тау аралап жүріп, құлаған құдықтай көзі үңірейген, жалғыз өзі қой бағып жүрген бір пәлеге кездеседі. Ол қолға түскен адамына бір ыдыспен сүт беріп, соқыр қылады екен де, үңгірге қамап, семіртіп жейді екен. Сағадат сүтті ішпей шұқырға құя береді де, дәу бір мес шарап ішіп, қорылдап ұйқыға кеткенде жанып тұрған оттан екі шаланы алып барып, қорқаудың көзіне баса қояды. Сол жерде құбыжық адамның көзі ағып түсе қалады. «Мың бір түннен» енген басқа сюжетте адам жегіш мақұлық семіздеу кеме капитанын көтеріп әкеліп тасқа алып ұрады. Жарылған қарбыздай басының мылжа-мылжасы шығады. Істікті кеңірдегінен сұғып, құйрығынан бір-ақ шығарады. Қақтап жейді. Күніне бір адамнан жеп тауысып бара жатқан соң шығарма кейіпкері отқа қызған темір істікті көзіне апарып бойлата сұғып жібереді. Бұл мотивтің еуропалық ғалымдар айтқандай Гомердің «Одиссеясынан» емес, түркі жұртының көне аңыздарынан алынғаны анық.

Геродот өзінің «Тарих» кітабында былай деп жазады: «Сонымен, агриппейлерге дейінгі ел бізге белгілі, олардан жоғары тұрған халықтар жөнінде ешкім де анық ешнәрсе айта алмайды, өйткені олар адам аяғы баспас биік таулармен бөлініп жатыр. Сол агриппейлердің айтуынша, тауларда ешкі тұяқты адамдар тұратын көрінеді, ал олардың ар жағында алты ай бойы ұйқыға кететін ел тұрады екен. Мен бұған мүлде сенбеймін. Керісінше, шығыстан агриппейлерге дейінгі жерге исседондар қоныстанғаны анық, ал солтүстікке қарайғы жер туралы ештеңе белгісіз болып тұрғанда, олар бірдеңе дей қоюы мүмкін бе... Осылайша, бұл халықтың бар екені анық, ал олардың жоғарғы жағында, исседондардың айтуы бойынша, жалғыз көзді адамдар мен алтын күзететін грифондар тұрады. Мұны скифтер де мақұлдайды, ал скифтерден біз аримаспылар деп скифше неге атағанын біліп алдық: «арима» деген сөз скифтерше – біреу дегенді, ал «спу» – көз дегенді білдіреді екен». [1, 308]

Геродот агриппейлердің көршісі деп анықтаған исседондарды орыс ғалымдары Исети өзенін жайлаған тайпалардан шықты дейді. Тарихшылар Геродот сөзінде шындықтың бір

ұшқыны жатқанын жасырмайды. Олардың бірі аримаспылардың өмір сүрген мекені Солтүстік Қазақстан десе, аримаспыларды Алтаймен байланыстыратын да тарихшылар бар. Геродоттың пікірінше, Полифем туралы көне грек аңызын жалғыз көзді аримаспылар жайлы мифпен қызықты етіп байланыстыруды б.з.д. VIII-VII ғасырларда Алдыңғы Азияға шапқыншылық жасаған скифтер әкелген болуы мүмкін.

Жалғыз көзді дәу жайлы сюжет Кавказды мекендеген тау халықтарының эпикалық мұраларында жиі кездеседі. Мысалы, У. Далгат көрсеткен нұсқада Урызмаг аңға шыққанда тау етегінен бір отар қой бағып жүрген алып денелі жалғыз көзді адамды көреді. Сосын ол осы алыптың тұтқынына түседі. Алып ұйықтаған кезде, Урызмаг оның жалғыз көзін күйдіріп, сүйікті серкесін сойып алып, терісін жамылады да, отар қойды айдап әкетіп, шаруаларға бөліп береді. Дегенмен бұл нұсқаның қазақ ішіндегі жалғыз көзді алып туралы ертегімен жақын байланысы бар екенін анық. Жалғыз көзді дәу туралы әдебиетші қауымға мәлім нұсқаларды тау халықтарындағы сюжетпен, екінші жағынан, оғыздардың «Қорқыт ата» эпосындағы аңызбен байланысына назар аударған жөн. Алғашқы ертегіні белгілі ғалым Ш. Уәлиханов жазып алған.

«...Қойлыбай қатерлі сапарға аттанады. Бірақ Қойлыбайдың қасында Надыр – Шолақ жоқ еді. Надыр – Шолақ «Қойлыбай тілімді алмады» деп өкпелеп, бармай қалған-ды. Қойлыбай қатын толғатқан үйге жақындағанда ұрандап, жындарын шақырып айқайлап, қылышын оңды-солды сермеп, бар қаһарын төге, ат-патымен үйге кіріп кетіп, шаңыраққа тесіле қарайды да, қылышын сермеп қалады. Қылыш шақыр-шұқыр етіп барып Қойлыбай да атынан ұшып түседі, бақсының аузы мен құлағынан қарақошқыл қан шапшиды. Толғатып жатқан қатын да есінен танып құлайды. Қойлыбай есін жиып, шаңыраққа қарағанда албастылардың қара сауыт құрсанып, қара атқа мінген патшасын көреді. Албастылар патшасының үлкен маңдайындағы тостағандай жалғыз көзі жымыңдап: «Біз сені сыйлап, көп еркінсітіп жібердік, ең болмаса бір рет бізге ерік бер!» дейді. Албастылардың патшасының қолында жеңістің тұғырындай үлкен қызыл ту желбірейді. Шаңыраққа қарай Қойлыбай қылышын сілтегенде, шақыр-шұқыр еткен албастылар патшасының мұздай құрсанған сауыттары еді. Сөйтіп, албастылар патшасы Қойлыбайды жеңіп, бір сәт масайрайды...

Аңыз Надыр-Шолақтың жалғыз көзді алып албастыны жеңуімен аяқталады [2, 118-119] .

Бұл Қойлыбай бақсы туралы аңыздағы албастының бейнесі ғана Полифемді еске түсіреді, ал оқиға желісі шамандық наным-сенімдермен байланысып жатқандықтан, мүлдем басқа сипатқа ие. Дегенмен жалғыз көзді дәудің мұнда албастылардың патшасы ретінде суреттелетінін айта кету керек, бұл мифологиялық кейіпкер түркітілдес халықтардың аңыздарында «алмасты» деген атаумен кездеседі. Оғыз ұрпақтарында бұл жын жаңа туған сәбилерді ұрлап, қанын соратын әйел бейнесінде көрініс тапқан.

Көріп отырғанымыздай, оғыздардағы жалғыз көзді дәу туралы аңыз эпикалық дәстүр шеңберінде қалыптасқан: албастының туу жағдайы, оның өсуі, оғыздармен күресі. Шығарма кейіпкердің дүниеге келуі мен балалық шағы туралы аңыздаулардан басталады, есейе келе ол кейіпкер барлық батырлық эпостардағыдай жалғыз көзді дәумен алысады. Бұл сюжеттің негізін оғыздар Орталық Азиядан әкелді десе де болады, бұған жалғыз көзді дәу туралы оғыз аңыздарының көне үлгілері дәлел болмақ. «Улухан-ата битигчи» кітабындағы Төбегөз туралы сюжеттің «Қорқыт ата» кітабындағы аңызбен байланысы айдан анық: Төбегөз туралы екі аңызда да бір ғана кейіпкер – Аруздың ұлы Басат жеңіске жетеді. «Улухан-ата битигчи» кітабындағы пері, Төбегөздің анасы, «Ұлы теңізде» өмір сүрген. «Қорқыт ата кітабында» Төбегөздің әкесі «ұзын бұлақтың» басында отырған періні кездестіреді. Төбегөздің әкесінің он үш қой терісінен тігілсе де, басын жабуға жетпейтін бас киімінің сипатталуы екі ескерткіште де ұшырасады. Басатты Төбегөзбен ұрысқа шақыру үшін оятатын жауынгер қызға келсек, «Қорқыт ата» кітабында ол алтыншы аңыздағы Селджан-хатун бейнесінде көрініс береді. «Улухан-ата битигчи» кітабында кейін «Қорқыт ата кітабына» енгізілген басқа да көптеген детальдардың болғаны анық.

Төбегөз туралы сюжеттің барлық нұсқалардағы детальдары оның оғыз жұртынан шыққанын дәлелдей түседі. «Қорқыт ата кітабындағы» Төбегөз туралы әңгіменің басында Аруз қожа деп аталатын оғыз бектерінің бірі көшіп жүргенде емшектегі баласын жоғалтып алады, оны кейін ұрғашы арыстан тауып алып, емізеді. Бұл эпизод түркілердің алғашқы бабасы Ашинаны қасқырлардың өсіргені туралы генеалогиялық мифке жақындайды [3, 22]. Төбегөзбен сөйлесіп тұрған Басат былай деп айтады: «Әкем атын сұрасаң – берік (кәрі) ағаш. Анамның атын сұрасаң – арыстан-патша». Бұл оғыздардың түркі генеалогиялық мифінде орныққан тотемдік ағаш туралы аңызын еске түсіреді.

Төбегөз туралы аңызды оғыз эпикалық дәстүрімен ондағы кейіпкерлердің есімдері де байланыстырады. Шығармада көптеген оғыз батырлары таныстырылады, соның ішінде, оғыз эпикалық жырының басты кейіпкері Салор Қазан да бар. Әрине, бұл аңызда оның тұлғалық бітімі айтарлықтай көрінбейді, басқа да оғыздармен бірге ол Төбегөзден қорлық көреді. Басты кейіпкер ретінде мұнда Қиян-Селжүктің ағасы Басат екі рет көзге түседі. Қиянның аты «Қорқыт ата кітабында» жиі ұшырасады, ол Селжүктер әулетінің негізін қалаушы атақты Селжүк бейнесінде көрініс береді. Басқа да танымал оғыз бектерінен аңызда Алып Рүстем, Бюкдез Эмен, ал ең бастысы, оғыздардың ханы Байындырдың есімдері ұшырасады.

Аңыздағы Төбегөздің дүниеге келуі туралы сарынның маңызы ерекше. Оның әкесі – қарапайым қарт бақташы, анасы – пері қызы. Пері қызының бейнесі оғыз ұрпақтарының халық әдебиетінде жиі ұшырасады, ол фантастикалық сюжеті бар барлық дастандар мен ертегілерде зұлымдық бейнесіндегі әйелді елестетеді. Атақты «Көрұғлы» жырының кейіпкері перілер елінен әйел әкеледі; Қазақтың «Сефүлмәлік» дастанында да осы жайт қайталанады. «Оғыз қаған періні көріп, ғашық болады, онымен махаббат қызығына бөленеді». «Қорқыт ата» кітабында бақташының пері қызымен кездесуі де осы мағыналас.

Сонымен, Төбегөз туралы сюжет оғыздардың көне ескерткіштерімен тығыз байланысты және ол сарын оғыздар Орта Азияда тұрған кезде туған. Бұл аңыз – тарихи оқиғалары мен ертегілік-миф-тік элементтері қатар жүретін жалғыз эпикалық шығарма. Басаттың жер бетін құбыжықтардан тазартуға бағышталған әрекет-амалдары суреттелетін көріністер осы сюжеттің өте ертеде пайда болғанына дәлел деп есептейміз.

Түркі халықтарындағы жалғыз көзді дәудің образы қоғамдық құрылыстың даму барысына қарай әртүрлі өзгерістерге түсті. Адамжегіш құбыжық жайындағы аңыз алғашқы қауымдық құрылыста да, яғни түркі халықтарының аңшылық кезеңнен мал шаруашылығына көшкен кезіндеақ тууы мүмкін еді. Бұған мына дерек дәлел бола алады: қазақ нұсқасындағы бас кейіпкер – аңшы; ол өзінің жауы, жалғыз көзді бақташы дәуді жеңгенімен, оның малына қызықпайды. Төбегөз бейнесі оғыздар мал шаруашылығына әбден көшкен кезде түпкілікті орнықты. Оғыздардың жаңа отанындағы тарихи жағдайлар, көршілерімен араласуы көптеген көне элементтерді ығыстыра отырып, Төбегөзге жаңа сипат дарытты, ол енді ересен күшке ие бітім сүйгіш бақташы-дәу емес, бүкіл оғыз еліне қауіп төндіруші қарақшы.

Сөйтіп, оғыздардың жалғыз көзді дәуі Төбегөзді, олардың Византиямен VII-VIII ғасырларда тығыз қарым-қатынаста болғанына қарамастан, «Одиссейдегі» Полифемнің ықпалымен пайда болды деу шындыққа жанаспайды. Біз бұл жерде әртүрлі халықтардағы эпос дамуының типологиялық ұқсастықтары жайлы сөз етіп отырмыз. Дегенмен де Геродоттың жалғыз көзді дәудің бейнесі көне Грекияға Шығыстан келді деген пікірін де ескермеске болмайды. Әрине, бұл болжам ғана. Түпкілікті шешім айтуға мәліметтер жеткіліксіз болып отыр.

Әдебиеттер

1 Геродот. История. – Т. 1. – Москва, 1985. – 235 с.
2 Валиханов Ч.Ч. Сочинения. – Т. 1. – Алма-Ата, 1961. – 472 с.
3 Гумилев Л.Н. Древние тюрки. – Москва, 1967. – 324 с.

References

1 Gerodot. Istoriya. – T. 1. – Moskva, 1985. – 235 s.
2 Valihanov CH.CH. Sochineniya. – T. 1. – Alma-Ata, 1961. – 472 s.
3 Gumilev L.N. Drevnie tyurki. – Moskva, 1967. – 324 s.

Джаламова Ж.Б.,
Джолдасбекова Б.У.

Михаил Пришвин: философско-мировоззренческие аспекты творчества

В статье уточняется понятие «философской прозы» как особого жанра литературы. Показано, что хотя Пришвин не написал ни одного чисто философского трактата, его Дневник и художественные произведения насыщены размышлениями над подлинно философскими вопросами – это темы миропонимания, антропологии, этики и эстетики, экологическая проблематика советского мироустройства. Приведены примеры философско-мировоззренческого диалога писателя с рядом выдающихся отечественных и зарубежных мыслителей.

Ключевые слова: философия, культура, философская проза, художественный мир писателя, философское осмысление искусства и действительности.

Dzhalamova Zh.,
Joldasbekova B.

Mikhail Prishvin: philosophic and world-outlook aspects of creative activity

In the article the notion of «philosophic prose» as a special genre of literature is elaborated. The article shows that though Prishvin had not written a single purely philosophic treatise, his Diary and his fiction are satiated with meditation on really philosophic questions – these are the themes of historiosophy, anthropology, ethics and aesthetics, ecological problems of the Soviet world system. Examples of the philosophic-world-outlook dialogue of the writer with a number of outstanding native and foreign thinkers are given.

Key words: philosophy, culture, philosophical prose,the writers artistic world, world outlook, philosophical comprehension and reality.

Джаламова Ж.Б.,
Жолдасбекова Б.Ө.

Михаил Пришвин: шығармашылығының философиялық-дүниетанымдық аспектісі

Мақалада «философиялық проза» ұғымына әдебиеттің бір ерекше жанры ретінде түсінік беріледі. Пришвин өз шығармашылығын да еш бір нақты философиялық трактат жазбаса да, оның күнделігі мен көркем шығармаларында философиялық мәселелер тұрғысында, яғни дүниетаным, антропология, әдеп және эстетика, кеңестік құрылымның экологиялық мәселелері тақырыбында қозғалған ойлары көрініс табады. Жазушының отандық және әлемдік ойшылдармен жүргізген философиялық-дүниетанымдық диалогтарынан мысалдар беріледі.

Түйін сөздер: философия, мәдениет, философиялық проза, жазушының көркемдік әлемі, өнер мен шынайы өмірді философиялық тұрғыдан қарастыру.

© 2016 Al-Farabi Kazakh National University

УДК 821 (091)

Джаламова Ж.Б., Джолдасбекова Б.У.,

ст. преподаватель, д. ф. н. профессор Казахского национального университета им. аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан,
e-mail: zhanna-dz@mail.ru, Baiyan_zh@mail.ru

МИХАИЛ ПРИШВИН: ФИЛОСОФСКО-МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ТВОРЧЕСТВА

Художественный мир Михаила Михайловича Пришвина – уникальное явление в русской литературе, представляющее устойчивый интерес для современного читателя. В творчестве писателя разворачивается многоаспектный образ мира, раскрывающий сложную систему взаимоотношений человека и Космоса, человека и природы, человека и языка. Творчество его принадлежит тому направлению отечественной литературы, признаком которой выступает органическое родство с философско-мировоззренческими идеями своего времени. И наследие писателя свидетельствует, что ему в полной мере присущи все те качества и черты, которые характеризуют классическую русскую словесность.

Философичность искусства писателя подчеркивается почти всеми как дореволюционными, так советскими и постсоветскими пришвиноведами. Еще в 1911 году Р.В. Иванов-Разумник, один из самых проницательных литературных критиков своего времени, отмечал, что мысль начинающего писателя идет «от глубины тайников души человеческой… от индивидуального к универсальному, от личности к космосу, но все же нужна и ценна автору живая душа человеческая, нужна индивидуальность живого существа» [1, 52]. И через полвека Т.Ю. Хмельницкая, автор первой монографии о Пришвине, заключала: «Он… никогда не ограничивается изображением увиденного. Он всегда философски осмысляет изображаемое. Это не абстрактная, умозрительная философия, а всегда очень внутренняя, со всей психологической неповторимостью его писательской индивидуальности» [2, 14]. Но хотя о философском характере творчества Пришвина говорили многие исследователи, постижение этого аспекта его наследия зачастую лишь декларировалось, осуществляясь преимущественно с позиций односторонних методологических парадигм: фольклорно-сказочной, природно-этнографической, соцреалистической, вульгарно-социологической, мифологической, религиозной и т.п., что неизбежно вело к искажению философско-мировоззренческой позиции автора. Действительно, Пришвин не выработал целостной философской системы, да и не ставил перед собой такой задачи. Однако он оставил после себя многотомный Дневник, который вел полвека, своего рода «Опавшие

листья» большевистской эпохи, экзистенциальный текст бытия и жития творческой личности в трагичной истории советского общества, уникальный образец философской прозы XX века, к которой по праву относится и целый ряд его художественных произведений. Но чтобы определить, в чем же именно выражается философичность пришвинского творчества, необходимо уточнить значение концепта «философская проза». Духовная культура России начала XX века характеризовалась антиномичностью, пересечением старого и нового. Поляризующие тенденции принимали крайние формы. Предельность, максимализм характеризовали эпоху начала XX века. Атмосфера в России в начале XX века – это атмосфера кризиса, мятежей, невиданных перемен. Предчувствие социальных катастроф, апокалипсические ожидания способствовали созданию особого типа мировоззрения. Философской проза – это система словесной коммуникации, система смыслов, «сцена истории», «игра мира»; целый мир, внутренний и внешний, поданный через сознание автора и героя. Это модель, структура, которая включает в себя мировоззрение автора, сюжет, характеры, общую атмосферу эпохи, ее идеи, нравы, чувства. Русская философская проза начала XX века обладала глубоким моральным пафосом. В центре внимания авторов философской прозы всегда была духовная сторона бытия личности. Философская проза являлась способом прогнозирования, духовно-художественного предвидения новых фаз развития культуры.

По нашему мнению, для философской прозы как особого жанра литературы характерен ряд конкретных признаков. Главное – это постановка тех проблем бытия, которые являются философскими (например, кантовские: «Что я могу знать? Что я должен делать? На что я могу надеяться?»), на которые автор дает ответ, художественно постигая мир с помощью имеющихся знаний, интуиции или анализа собственного экзистенциального опыта. Художественный гений в таком случае может позволить автору (как, например, Ф.М. Достоевскому или Л.Н. Толстому) встать на один уровень с величайшими философами. К философской прозе следует отнести также и произведения, в которых автор целенаправленно применяет те или иные философские концепции для художественного постижения мира, творчески используя понятийно-терминологический аппарат или специфическую методологию, что позволяет доказательно определить мировоззренческую близость данного автора к позиции конкретного мыслителя, к тому или иному философскому учению, школе, направлению.

Актуальность исследования философско-мировоззренческой специфики творчества Пришвина состоит еще и в том, что оно позволяет не только учесть все богатство культурно-идеологических влияний на писателя, но и привести в единую систему различные аспекты его сложного литературного творчества, для которого характерны сквозные мифологемы, религиозные образы и символы, вечные проблемы жизни и смерти, переплетение философских и научных концептов. Многообразие аспектов пришвинского наследия обязывает тщательно сопоставлять тексты с его Дневником, отражающим и поясняющим как социокультурный контекст описываемых событий, так и философский, политико-идеологический и нравственный подтекст поступков и мыслей художественных героев. Ведь ценность результатов научного анализа творчества писателя прямо пропорциональна степени погруженности в историко-культурный контекст эпохи, которая определяет характерные смыслы и значения событий, действий и замыслов персонажей в его художественных произведениях. В этом исследовательском поле, правда, пока преобладают традиции филологического и литературоведческого анализа.По мере переиздания и выхода в свет задержанных из-за цензуры художественных произведений и особенно многотомного Дневника становится все более ясно, что перед нами не только талантливый писатель, но и оригинальный мыслитель с собственным философским взглядом на мир и человека, художник, творчество которого предполагает философско-культурологическое исследование.

Общеизвестно, что само развитие философской мысли в России XIX – начала XX веков происходило преимущественно в рамках литературы. Эта традиция продолжилась уже по иным причинам и в советский период, правда, развиваясь преимущественно в форме «отложенной» или «потаенной» литературы, которая выражалась эзоповым языком. В частности, это относится к использованию в искусстве философских идей таких мыслителей, как Ф. ницше, А. Бергсон, З. Фрейд, Д.С. Мережковский, В.В. Розанов и всех тех деятелей мировой и отечественной культуры, творчество которых в советский период подвергалось цензурным запретам.

Без преувеличения можно сказать, что Пришвин – один из тех немногих писателей,

которые сохранили достоинство классической русской литературы, ибо в его творчестве продолжала существовать самостоятельная философская мысль, смело отражавшая социальные противоречия и трагизм послереволюционного бытия народа. В эпоху тоталитарного политического режима, когда под запретом были все точки зрения, кроме ортодоксально-марксистской, когда в сознании советской интеллигенции все более укреплялась трепещущая угодливость, Пришвин не только в Дневнике, но и в ряде художественных произведений пытался дать нелицеприятную для власти философско-мировоззренческую оценку действительности. Не случайно под запрет цензуры попали почти две трети его творческого наследия: прежде всего 20-томный Дневник, по словам писателя, «та книга, для которой родился Михаил Пришвин», значительная часть публицистики дореволюционных и первых послеоктябрьских лет, а также художественные произведения «Мирская чаша», «Цвет и крест», «Мы с тобой. Дневник любви».

Хотя Пришвин не написал ни одного чисто философского трактата, его Дневник и художественные произведения насыщены размышлениями над подлинно философскими вопросами – это темы историософии, антропологии, этики и эстетики, влияния религии на политические и идейные течения революционной эпохи, экологическая проблематика советского мироустройства. Во всех этих сферах необычайна концентрация пришвинской мысли, поразительны обилие и глубина идей, свидетельствующих о гармоничном сочетании несомненного дара философского взгляда на мир, художественного таланта и темперамента публициста. При этом удивительной особенностью биографии писателя было тесное переплетение его творческого пути с эпохальными и переломными событиями русской истории, с судьбой народа, с деятельностью целого ряда выдающихся представителей отечественной культуры, науки и политики.

В Дневнике и прозе Пришвин философски и художественно осмысляет разнообразные типы столкновения мира и человека, показывая, как «я – маленький» становится личностью. Поэтому закономерно, что тема борьбы человека за свою личность присутствует в большинстве произведений писателя. Все пришвинское творчество, будь то публицистика, художественные произведения или эпистолярное наследие, являет собой образец литературы, размышляющей о метафизической участи человека в мире, связанной с онтологическими реалиями его бытия. По сути, вся жизнь художника была посвящена теме обоснования ценности личности, ее права на достойное бытие и в то же время долга перед общим делом людей.

Весь спектр насущных проблем своего времени Пришвин рассматривает в широком контексте отечественной и европейской культурной традиции, включая в диалог самых разных мыслителей, зачастую занимающих противоположные идейные позиции. При этом особое внимание он уделяет библейским притчам, образам и символам, использование которых позволяет ему сопоставить сиюминутные проблемы художественного бытия своих героев с вечными истинами человеческого бытия.

Характерным признаком философичности творчества писателя является антиномизм и полифонизм его мышления, когда положительные построения его мысли почти всегда сопровождаются если не решительным отрицанием, то попыткой взгляда с других сторон. Для этого он часто прибегает к приему сопоставления разнообразных, порой противоречащих друг другу концептуальных идей, понятий и символов. Такой диалектический анализ противоборствующих начал, через столкновение которых раскрывается истинная сущность общественных явлений, проявляется у Пришвина прежде всего при художественном показе своего мировоззренческого пути от традиции семейного старообрядчества к «утрате родного Бога, на место которого последовательно становятся на испытание все господствующие учения века» [3, 301].

Как известно, истинный талант писателя проявляется не столько в художественном изображении действительности, сколько в умении дать ответ на труднейшие вопросы бытия, показать индивиду и обществу выход из исторического тупика, подсказать метод решения социальных проблем. Таким выходом и методом, спасающим человека и общество, для Пришвина выступает одухотворяющая сила «любви различающей», которая придает личности божественную способность даже неодушевленным предметам давать свое имя, тем самым выводя их из небытия. Художественные и философские прозрения позволяют писателю включиться в тот исторический диалог, который веками и тысячелетиями ведется в христианской культуре о божественности силы слова и связанной с ней философией имени.

С концепцией антропологизма прямо связан этический персонализм. Всем своим творчест-

вом Пришвин утверждает философский тезис об исторической бесперспективности идеологии насилия над человеком и, следуя принципам этического персонализма, провозглашает нравственную позитивность своего миропонимания. «Вообще моя натура, как я постиг это: не отрицать, а утверждать» [4, 116], – так еще в 1914 году обозначил свое жизненное кредо писатель. В противовес господствующей в советскую эпоху марксистской парадигме классового подхода ко всем явлениям общественной жизни и апологетике диктатуры пролетариата как идейно-политического насилия одной социальной группы над всем обществом, Пришвин считает любовь человека ко всем людям не только онтологическим условием бытия личности, но и необходимым условием творчества. Переосмысляя известное изречение Р. Декарта «Я мыслю, следовательно, я существую», Пришвин формулирует свое определение человеческого бытия: «Я люблю – значит, я существую» [5, 190], дополняя его императивным требованием нравственности к человеку-творцу. «Мастерству в искусстве надо учиться лишь как не самому главному, а самое главное, секрет, как в нравственности, заключается в каком-то поведении (вероятно, личном)» [5, 156], поэтому, заявляет писатель, «моя поэзия есть акт дружбы с человеком, и отсюда мое поведение: пишу – значит люблю» [5, 105].

Основой эстетического концепта «искусство как образ поведения» для Пришвина выступает утверждение вечных принципов общечеловеческой морали, хотя он отдает себе отчет, что в условиях господства большевистской идеологии это потребует «очень больших затрат, если не жертв», но тем не менее не сомневается в правильности своего выбора: «Это «дело» можно назвать делом жизни, потому что оно есть путь к свободе» [5, 250]. Данный мировоззренческий постулат художника – ярчайшее выражение позиции этического персонализма, провозгласившего свободу высшим достоянием личности и условием творчества.

О приверженности этическому персонализму свидетельствует также принципиальный отказ писателя от ницшеанской и большевистской позиции признания ценности лишь за сверхчеловеком или идейно стойким революционером марксистом-ленинцем. Для Пришвина высшая ценность онтологически присуща любому, даже самому «маленькому человеку», и в этом проявляется его безусловная причастность к гуманистической традиции классической русской литературы, традиции А.С. Пушкина, Ф.М. Достоевского, А.П. Чехова. О повседневной жизни «маленького человека» своего времени писатель постоянно говорит и в Дневнике, и в художественных, и в публицистических произведениях. «Как подумаешь иногда, усталый, каких маленьких людей собираюсь я описывать, – оторопь берет: зачем, кому это нужно, и бросишь, – отмечает в 1922 году Пришвин. – А потом соберешься… <…> …и думаешь: а вот нет же, не дам я тебе от нас исчезнуть. Живи, любимый человек, живи!» [6, 238]. Поэтому свое самоутверждение и спасение как писателя Пришвин видит в служении всем людям, а не какому-либо классу.

В сущности, все герои пришвинских произведений – это самые обычные и бесхитростные люди, ищущие простого человеческого счастья, на пути к обретению которого стоят как враждебные отдельному индивиду стихии природы, так и намного более грозные силы общества. При этом оказывается, что государство и тот самый «маленький человек», во имя которого призвана действовать власть и во имя которого свершаются революции, находятся на разных полюсах жизни. Писатель стремится понять логику обеих сторон, объединить антропологический взгляд с историософским анализом, художественно показать бытие своих героев – обывателя, маленького человека, индивидуальную личность, из которых и складывается народ, перед лицом власти и неумолимым ходом истории.

Присущий писателю антиномизм и в то же время полифонизм художественного мышления приводит его к тем историософским оценкам действительности, которые, заведомо не совпадая с установками какой-либо одной партийно-классовой идеологии, не будут приняты ни «левыми» или «правыми», ни «красными» или «белыми».

В заключение следует отметить: своеобразие Пришвина как художника и мыслителя заключается не только в том, что в его произведениях воссоздаются жизненные реалии и сама атмосфера тех эпохальных разломов, свидетелем и участником которых ему довелось быть, особенность еще и в том, что трудно найти в истории русской и советской литературы творца, искусство которого было бы в такой же степени насыщенно историческими деталями, культурологическими фактами, идейно-политическими и нравственными оценками, художественными сюжетами и эстетическими новациями,

философическими спорами и постановкой общественно значимых проблем. При всей несомненности того факта, что Пришвин мыслит как художник, выражая свое понимание мира в образах искусства, за бытием его персонажей и героев зачастую скрываются «метафизические» смыслы, повествование его многопланово и зачастую насыщено множеством философских концептов, раскрытие содержания которых возможно лишь с позиций соответствующих культурных кодов-контекстов. Поэтому философско-культурологический и герменевтический анализ оказывается необходимой методологией для понимания творчества Пришвина, являющего пример той «литературы», в которой живет и в соответствии с требованиями времени преображается интеллектуальное достояние всей мировой культуры.

Литература

1 Иванов-Разумник Р.В. Великий Пан. // Иванов-Разумник Р.В. Соч. – Т. 2. Творчество и критика. – СПб.: Книгоиздательство «Прометей» Н.Н. Михайлова, 1913. – С. 42–70.

2 Хмельницкая Т.Ю. Творчество Михаила Пришвина. – Л.: Советский писатель, 1959. – 284с.

3 Подоксенов А.М. М. Пришвин о роли идей М. Штирнера и марксизма в понимании большевистской коммуны // Личность. Культура. Общество. – 2007. – Т. 9. – С. 375–384.

4 Пришвин М.М. Глаза земли // Пришвин М.М. Собр. соч.: В 8 т. – Т. 7. – М.: Художественная литература, 1984. – С. 86-458.

5 Пришвин М.М. Ранний дневник. 1905–1913. – СПб.: Росток, 2007. – 800 с.

6 Пришвин М.М. Дневники. 1926–1927. – М.: Русская книга, 2003. – 592 с.

Refrences

1 Ivanov-Razumnik R.V. Velikij Pan. // Ivanov-Razumnik R.V. Soch. – T. 2. Tvorchestvo i kritika. – SPb.: Knigoizdatel'stvo «Prometej» N.N. Mihajlova, 1913. – S. 42–70.

2 Hmel'nickaya T.YU. Tvorchestvo Mihaila Prishvina. – L.: Sovetskij pisatel', 1959. – 284s.

3 Podoksenov A.M. M. Prishvin o roli idej M. SHtirnera i marksizma v ponimanii bol'shevistskoj kommuny // Lichnost'. Kul'tura. Obshchestvo. – 2007. – T. 9. – S. 375–384.

4 Prishvin M.M. Glaza zemli // Prishvin M.M. Sobr. soch.: V 8 t. – T. 7. – M.: Hudozhestvennaya literatura, 1984. – S. 86-458.

5 Prishvin M.M. Rannij dnevnik. 1905–1913. – SPb.: Rostok, 2007. – 800 s.

6 Prishvin M.M. Dnevniki. 1926–1927. – M.: Russkaya kniga, 2003. – 592 s.

.

Какильбаева Э.Т.,
Сабитова З.К.

Особенности сюжета в лирике Олжаса Сулейменова

В статье рассматриваются особенности развития лирической темы в сюжетах Олжаса Сулейменова. При раскрытии этой проблемы авторы статьи отталкиваются от известных концепций о лирическом сюжете. Во главу угла ставится мысль о том, что лирическому сюжету Олжаса Сулейменова свойственны вненарративность, нелинейность, интертекстуальность. С этих позиций дана интерпретация сюжетных структур двух стихотворений «Жара» и «Декабристы». По мнению авторов статьи, по своей структуре и содержанию «Жара» представляет собой жанровую разновидность лирической новеллы, встречающейся в творческой практике А.С. Пушкина, Н.А. Некрасова и др. При анализе сюжета «Декабристов» основное внимание уделено функциям отдельных интертекстов, в частности, заглавия и посвящения, а также функции «минус-приема». Авторы статьи считают, что поэт воссоздал в этом лирическом сюжете особый мир Петербурга как города русской истории и культуры. В статье интерпретируются функции аллюзий и отсылок, подчеркивается, что эти знаковые маркеры чаще всего даны полунамеком, неявно, приблизительно, с расчетом на знающего читателя.

Ключевые слова: лирический сюжет, «минус-прием», интертекстуальная природа лирического сюжета, лирико-драматическая новелла.

Kakilbaeva I.T.,
Sabitova Z.K.

Features of a plot in Olzhas Suleymenov's lyrics

Article considers features of development of a lyrical subject in Olzhas Suleymenov's plots. Authors of article make a start from the famous concepts about a lyrical plot. The main thought in this article are peculiar to a Suleymenov's lyrical plot nonlinearity, there is no narrative, the plot is intertextual. Interpretation of subject structures of two poems «Heat» and «Decembrists» is given from these positions. According to authors of article, «Heat» represents a genre kind of the lyrical short story which is found in creative practice of A.S.Pushkin, N.A.Nekrasov, etc. The main attention in the analysis of a plot of «Decembrists» is paid to functions of separate intertext, in particular, of the title and dedications, and also the minus-reception functions. Authors of article consider that the poet has recreated in this lyrical story the special world of St. Petersburg as the city of the Russian history and culture. In article are interpreted functions of hints and sendings. Authors emphasize that these sign markers are most often given by a semi-hint, is implicit, approximately, counting upon the knowing reader.

Key words: lyrical plot, «minus reception», intertextual nature of a lyrical plot, lyrical-dramatic short story.

Кәкілбаева І.Т.,
Сабитова З.К.

Олжас Сулейменовтің лирикасындағы сюжеттің ерекшеліктері

Мақалада Олжас Сулейменовтің сюжеттеріндегі лирикалық тақырыптың даму ерекшеліктері қарастырылған. Осы мәселені зерттеу саласында мақала авторлары лирикалық сюжет туралы белгілі концепцияларды қолданып отыр. Олар Олжас Сулейменовтің лирикалық сюжетінде нарративтілік, сөйлеудің сызықтығы жоқ, оның сюжеттері интертекстуалдылық қасиетіне ие деп, санайды. Осы көзқарасты қолдана отырып, авторлар «Аптап» және «Декабристер» атты Олжас Сулейменов өлендерінің сюжеттік құрылымына интерпретация жасаған. Олардың ойынша, «Аптап» өленінің құрылымы мен мазмұны А.С. Пушкин, Н.А. Некрасов шығармашылығында кездесетін лирикалық новелла жанрына ұқсас. «Декабристер» өленінің талдауын жасағанда авторлар сюжеттегі кейбір интертекстердің функцияларын белгілеген. Әсіресе шығарманың атауына және арнауына ерекше назар аударған. Авторлардың айтуынша, ақын осы лирикалық сюжетте Петербургті орыс тарихы мен мәдениетінің қаласы ретінде көрсетіп, оның өмірін ерекше әлем деп бейнелейді. Мақалада сілтеме мен аллюзиялардың функциялары анықталған.

Түйін сөздер: лирикалық сюжет, «минус-тәсіл», лирикалық сюжеттің интертекстуалдылық табиғаты, лирико-драматикалық новелла

© 2016 Al-Farabi Kazakh National University

УДК 81-13

Какильбаева Э.Т.[1], Сабитова З.К.[2],

[1]к. ф. н. доцент Казахского национального университета им. аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан, [2] д. ф. н. профессор Анатолийского университета, г. Ескишекир, Турция, e-mail: inkar.kakil@mail.ru; z_sabitova2@mail.ru

ОСОБЕННОСТИ СЮЖЕТА В ЛИРИКЕ ОЛЖАСА СУЛЕЙМЕНОВА

Проблема сюжета в лирическом тексте – одна из неразрешенных до сего времени проблем в литературоведении. По мнению авторитетных теоретиков, в частности, Г.Н. Поспелова, своеобразие сюжета в лирике в основном зависит от типа лирики: медитативная, медитативно-изобразительная, описательно-изобразительная, «персонажная», повествовательная [1]. Б.В. Томашевский допускал возможность бессюжетной лирики, для него лирика чаще всего была бесфабульной [2, 210]. В.А. Сапогов, напротив, полагает, что «бесфабульных произведений не существует, что в лирическом сюжете фабула может быть обозначена в заголовке, и сюжетную ситуацию можно реконструировать по этому обозначению [3, 92].

Но все исследователи сходятся во мнении, что лирический сюжет порождается внутренними переживаниями лирического героя, ассоциативными связями, контекстом. То есть лирическое произведение практически неизбежно существует только в контексте, в «скрытом» сюжете за пределами текста стоят реальные события, на которые есть намек или прямое указание в самом тексте, в заголовке, примечаниях автора или в датировке и т.п.

Ю.М. Лотман считал, что «общие законы построения сюжета касаются как поэзии, так и прозы» [4, 107]. В монографии «Структура художественного текста» исследователь говорит о том, что «сюжет и сюжетность являются такой же формой, как и рифма» [5, 162]. Поэтому отсутствие сюжета, по его мнению, есть «минус-прием», когда сюжет предполагается, но его в тексте нет. Другой исследователь этой проблемы Ю.Н. Чумаков полагает, что лирический сюжет «воспринимается сразу и целиком», он отличается вненарративностью, нелинейностью и не может быть рассказан. Поэтому лирический сюжет буквально «прорывается» в «местах и точках … соприкосновения текстов» [6, 18]. Все это есть свидетельство интертекстуальной природы лирического сюжета. То есть, по его мнению, в лирическом сюжете присутствует перекличка с каким-либо другим текстом, он строится за счет отсылок к сюжетам самого автора или других поэтов. И как частный случай, лирический сюжет может быть импровизацией на заданную или узнаваемую тему, тематически перекликаться с другими текстами.

Отталкиваясь от вышеизложенных тезисных положений о лирическом сюжете, попробуем рассмотреть стихотворения Олжаса Сулейменова с точки зрения развития в них лирического сюжета. Казахский поэт, сформировавшийся под влиянием русской литературы, пишущий на русском языке о своем народе и казахской истории, покорил самобытностью своих стихов читающую публику 60-ых годов, прежде всего, московскую и российскую, потому что его первые стихи появились в центральных газетах и журналах. Его поэтический стиль поражал энергией ритма, особым, наполненным иным смыслом языком, непривычными ассоциациями, новыми жанровыми лирическими формами. Уже первые поэтические эксперименты Олжаса Сулейменова тех лет явно имели цель «стереть» границы между поэзией и прозой. Увлечение русскими футуристами, работа в кино и наличие опыта сценариста отразились в тяготении поэта к трансформации традиционной системы лирических жанров, в создании новых оригинальных жанровых разновидностей, в формирование нетрадиционных структурных конструкций. Своеобразие рассматриваемых нами лирических сюжетов обусловлено, с нашей точки зрения, обращением Сулейменова к жанру лирико-драматической новеллы, каковой, по нашему разумению, является стихотворение 1962 года «Жара»:

Ах, какая женщина,
Руки раскидав,
Спит под пыльной яблоней.
Чуть журчит вода.
В клевере помятом сытый шмель гудит.
Солнечные пятна бродят по груди.
Вдоль арыка тихо еду я в седле.
Ой, какая женщина! Косы по земле!
В сторону смущённо
Смотрит старый конь.
Солнечные пятна шириной в ладонь…[7, 58].

М.Н. Эпштейн считает, что в новелле повествуется об одном событии: «Поэтизируя случай, новелла предельно обнажает ядро сюжета – центральную перипетию, сводит жизненный материал в фокус одного события»...[8, 248]. В.А. Грехнев находит черты новеллы в лирическом тексте А.С. Пушкина, который «замыкает сюжет пределами ситуации. Именно ситуация (в редких случаях – ситуативная цепь) является той максимальной мерой событийности, которая доступна лирическому сюжету» [9, 194]. Стихотворение «Жара» по своей структуре тяготеет к лирической сюжетно-повествовательной манере А.С. Пушкина, Н.А. Некрасова, Я.П. Полонского, А.А. Блока и др., что позволяет нам рассматривать его в контексте художественного опыта русской поэзии XIX-XX веков.

В сулейменовском тексте четко определены временные границы сюжета и место действия событий, то есть соблюдена логика развития ситуации: женщина под яблоней, журчание воды в арыке, появление лирического героя в седле, реакция второго действующего лица-старого коня. Сюжетное время предельно конкретизировано, непрерывно, как того требует динамичный ритм новеллы.

Так же предельно фиксировано положение трех персонажей в этом сюжете, эмоциональные реакции лирического героя и его верного спутника – старого коня переданы через конкретные действия (*тихо еду я в седле*) и психологических жестах (*В сторону смущённо Смотрит старый конь*). Реакцию героев на увиденное (*…женщина, Руки раскидав, Спит под пыльной яблоней*) – характеризует слово-междометие с четко проявленной жестикуляцией, передающей восторг, восхищение, любование, преклонение.

Эмоциональный возглас героя: «*Ах, какая женщина*», открывающий сюжет, формирует следующий микросюжет (*Ой, какая женщина! Косы по земле!*). Эти маркированные речевые формулы играют особую семантическую роль в лирическом сюжете, передают душевное состояние героя, которого увиденное чудо заставляет пережить момент потрясения, поэтому оправдан неожиданный фабульный кульминационный поворот в финале, переданный через назывное предложение с многозначным многоточием: *Солнечные пятна шириной в ладонь…* Заключительные слова акцентируют внимание на открытом финале сюжета, дают возможность почувствовать новые контуры этой интимной истории. Но при этом хочется подчеркнуть, что сулейменовский лирический сюжет при всей конкретности и определенности происходящих в нем событий порождает атмосферу недоговоренности, психологических недомолвок, которые способствуют раскрытию психологического состояния лирическоого героя.

Другой тип лирического сюжета представлен в стихотворении Олжаса Сулейменова «Декабристы» с посвящением Н. Ровенскому. Значимой для нас особенностью этого текста является заглавие, которое вызывает в нашей памяти воспоминания о трагической судьбе лучших людей России, которые 14 декабря 1814

года вышли на Сенатскую площадь с требованием сверженья самодержавия и отмены крепостного права.

Апелляция поэта к адресату также полна глубокого смысла. Известный критик и литературовед николай Степанович Ровенский большую часть своей творческой жизни посвятил казахской литературе, ее литературным связям ми контактам, евразийство было его судьбой. Он писал об этом, по образному выражению В.В. Бадикова, «патетически приподнято и научно-эвристически». Н.С. Ровенский долгое время был заведующим отделом критики журнала «Простор» и одним из первых по достоинству оценил лирику молодого Олжаса Сулейменова. В своей книге «Литературные портреты» (1973 г.) он парадоксальным образом сблизил лирику казаха Олжаса Сулейменова и музыкальный шедевр француза Мориса Равеля «Болеро», отметив, что «…гениальный композитор и молодой поэт захвачены темой, в которой напористо и обнаженно выразились наиболее сложные духовне конфликты нашего столетия» [10, 277].

Обращение Олжаса Сулейменова в стихотворении «Декабристы» к этому имени, думается, не случайно, оно позволяет поэту ввести читателя в мир русской истории и культуры. Сюжет Сулейменова насквозь пронизан аллюзиями и отсылками к истории Петербурга как города музеев, декабристов, Пушкина и Гоголя. Отсылки чаще всего даны полунамеком, неявно, приблизительно, с расчетом на *догадку знающего* читателя. Структура сюжета в данном лирическом тексте двучастная. В первой части представлен современный Сулейменову-поэту *музейный город*, где его внимание приковано к «*тем церквам, где молчат исповедальни*», *«крепостям и тюрьмам»* («*что может быть страшней тюрьмы пустой?»*). Это город для туристов, которых поэт осуждает как не знающих «*ни обычаев табу, ни цен на памятники исторические».* По нашему разумению, на подтекстовом уровне этот сюжет имеет едва видимые параллели с целью отталкивания со Вступлением «Медного всадника» А.С. Пушкина, где град Петров показан во всей красе и величии. Сулейменовские подробности отдают петербургские улицы во власть *полков самоуверенных туристов*.

Во второй части сюжет неявно перекликается с известными петербургскими сюжетами в русской литературе. Вступление-зачин к сюжету обозначает при помощи перифраза основную сюжетную тему: «*О, город – сын поэм и поздних бурь!».* В нашем читательском сознании возникает поэма «Медный всадник», лирический герой идет по пушкинско-гоголевскому Петербургу, где «*воротников крахмальные ошейники //, манжеты, словно белые кандАлы,// под черными крылатыми шинелями*». Облик столицы николаевской империи воссоздан через знаковые детали, которые отсылают нас к сюжетам гоголевских петербургских повестей, в первую очередь, к «Невскому проспекту». Вторая часть зачина «*О, город – ... поздних бурь!»* отсылает к Петрограду, деталь «*и там, где вечно на приколе крейсер*» напоминает об октябрьской революции 1917 года. Как видим, аллюзии возникают на уровне сюжета и тематики, актуализируют тему *зимнего* Петербурга и *весеннего* Петрограда. А следующий мини-сюжет, заключенный в одной строке: «услышать: «*Что-то новое воскресе!*», в подтексте содержит еще несколько ранее известных сюжетов, отсылает нас к мифологии, к гоголевскому «Носу», где необыкновенно-странное происшествие случилось 25 марта накануне Благовещенья, к блоковской поэме о революционном Петрограде… То есть, в сулейменовском тексте эти сюжеты присутствуют одновременно, воспринимаются в комплексе и существование одного не отменяет существования другого. Несмотря на предельную краткость этих сюжетов (наглядный пример своеобразного использования Сулейменовым «минус-приема»), можно отметить одну особенность второй части сюжета «Декабристов». Он построен по следующей схеме: в начале текста автор задаёт тему, далее импровизирует на заданную уже тему, путешествуя во времени по Петербургу и Петрограду. А финал стихотворения – неожиданный, но в достаточной степени он оправдан и логически вытекает из логики развития темы о декабристах: «*не быть прохожим на Сенатской // площади*». Поэт подчеркивает свою причастность к их высокой миссии. Здесь можно отметить еще одну эффектную функцию минус-приема: в сулейменовском стихотворении явного сюжета о декабристах нет, но они постоянно незримо присутствуют во всем повествовании и заявляют о себе в последних строках, создавая тем самым эффект обманутого ожидания. Таким образом, мы считаем, что лирический сюжет Олжаса Сулейменова глубоко интертекстуален, что позволяет нам рассматривать лирику поэта как гипертекст и включать его в общий контекст мировой литературы.

Литература

1 Поспелов Г.Н. Лирика среди литературных родов. – М.: Издательство Московского университета, 1976. – 208 с.
2 Томашевский Б.В. Теория литературы. Поэтика. – М.: Аспект-Пресс., 1995. – 333 с.
3 Сапогов В.А. Сюжет в лирическом тексте // Сюжетосложение в русской литературе: Сб. статей. – Даугавпилс, 1980. – С. 90-97.
4 Лотман Ю.М. Анализ поэтического текста. Структура стиха. – Л.: Просвещение, 1972. – 272 с.
5 Лотман Ю.М. Структура художественного текста – М.: Искусство, 1970. – 384 с.
6 Чумаков Ю.Н. Лирика и лирический метасюжет (часть 2) // Лирические и эпические сюжеты: Сб. науч. тр. – Новосибирск, 2010. – Вып. 9. – 267 с.
7 Сулейменов О. Жара // Сулейменов О. Определение берега. Стихи и поэмы. – Алма-Ата: Жазушы, 1976. – С. 58.
8 Эпштейн М.Н. Новелла // Литературный энциклопедический словарь. – М., 1987. – С. 248.
9 Грехнев В.А. Лирика Пушкина: О поэтике жанров. – Горький: Волго-Вятское книжное издательство, 1985. – 240 с.
10 Ровенский Н. Назначить себе высоту // Феномен Олжаса: сб. статей. – Алматы: ИД «Библиотека Олжаса», 2011. – С. 277-320.

References

1 Pospelov G.N. Lirika sredi literaturnyh rodov. – M.: Izdatel'stvo Moskovskogo universiteta, 1976. – 208 s.
2 Tomashevskij B.V. Teoriya literatury. Poehtika. – M.: Aspekt-Press., 1995. – 333 s.
3 Sapogov V.A. Syuzhet v liricheskom tekste // Syuzhetoslozhenie v russkoj literature: Sb. statej. – Daugavpils, 1980. – S. 90-97.
4 Lotman YU.M. Analiz poehticheskogo teksta. Struktura stiha. – L.: Prosveshchenie, 1972. – 272 s.
5 Lotman YU.M. Struktura hudozhestvennogo teksta – M.: Iskusstvo, 1970. – 384 s.
6 CHumakov YU.N. Lirika i liricheskij metasyuzhet (chast' 2) // Liricheskie i ehpicheskie syuzhety: Sb. nauch. tr. – Novosibirsk, 2010. – Vyp. 9. – 267 s.
7 Sulejmenov O. ZHara // Sulejmenov O. Opredelenie berega. Stihi i poehmy. – Alma-Ata: ZHazushy, 1976. – S. 58.
8 EHpshtejn M.N. Novella // Literaturnyj ehnciklopedicheskij slovar'. – M., 1987. – S. 248.
9 Grekhnev V.A. Lirika Pushkina: O poehtike zhanrov. – Gor'kij: Volgo-Vyatskoe knizhnoe izdatel'stvo, 1985. – 240 s.
10 Rovenskij N. Naznachit' sebe vysotu // Fenomen Olzhasa: sb. statej. – Almaty: ID «Biblioteka Olzhasa», 2011. – S. 277-320.

Kakisheva N.T.

Individuality of the persona in the poem «The Balcony» by Olzhas Suleimenov and homonymous movie by Kalybek Salykov

The main objective of this article is to examine peculiarities of representation of the persona by Olzhas Suleimenov in his autobiographical lyric poem «The Balcony» and interpretation of its plot by makers of the homonymous movie. The author of this article investigates compositional and structural peculiarities of the Suleimenov's poem drawn up as reminiscence of the persona narrating about events twenty five years ago at the center of Almaty in first person. «The Balcony» is perceived by scholars as a minor lyric genre or lyric essay. From the author's point of view, the poem presents clear signs of elegy and tolgau philosophic genre, the roots of which go back to Kazakhstan folklore. This very idea is an initial one when analyzing common points in plots of the poem by Olzhas Suleimenov and the movie by Kalybek Salykov. The article describes the problems of implementation of the poem plot, main actions of characters, movie motifs representing the spirit of the generation in the 60s of the 20th century.

Key words: lyric poem, reminiscence, prosaic verse, persona, the Sixtiers.

Кәкішева Н.Т.

Олжас Сүлейменовтің «Балкон» поэмасы мен Қалыбек Салықовтың аттас фильмдегі лирикалық кейіпкер

Мақаланың негізгі мақсаты – «Балкон» атты өмірбаяндық поэмадағы Олжас Сүлейменовтің лирикалық кейіпкерді бейнелеудің ерекшеліктерін және аттас фильмде поэма желісін түсіндіруін қарастыру. Мақала авторы Алматының орталығында жиырма бес жыл бұрын болған оқиғалар туралы баяндаушы лирикалық кейіпкердің ретро естелігі ретінде жазылған Сулейменов поэмасының композициялық және құрылымдық ерекшеліктерін талдайды. «Балкон» зерттеушілермен шағын лирикалық жанр, лирикалық этюд ретінде қабылданады. Автордың тұрғысынан поэмада элегияның және түп-тамыры қазақ фольклорынан шығатын философиялық толғау жанрының іздері айқын көрінеді. Мақалада поэма сюжетін жүзеге асыруының мәселелері қарастырылады, XX ғасырдың 60-жылдар замандастарының рухын жеткізетін фильм мақамы, кейіпкерлердің негізгі әрекеттерін талдайды.

Түйін сөздер: лирикалық поэма, ретро естелік, лирикалық кейіпкер, прозостих, алпысыншылықтар.

Какишева Н.Т.

Лирический герой в поэме Олжаса Сулейменова «Балкон» и в одноименном фильме Калыбека Салыкова

Основная цель статьи – рассмотреть особенности изображения Олжасом Сулейменовым лирического героя в автобиографической лирической поэме «Балкон» и трактовки его сюжета создателями одноименного фильма. Автор статьи анализирует композиционные и структурные особенности сулейменовской поэмы, построенной как ретро-воспоминание лирического героя, повествующего от первого лица о событиях двадцатипятилетней давности, происходивших в центре Алма-Аты. «Балкон» воспринимается исследователями как малый лирический жанр, лирический этюд. С точки зрения автора, в поэме явственно видны следы элегии и философского жанра толгау, корни которого уходят в казахский фольклор. Именно эта мысль является отправной при анализе точек соприкосновения сюжетов поэмы Олжаса Сулейменова и фильма Калыкбека Салыкова. В статье рассмотрены проблемы реализации сюжета поэмы, рассмотрены основные поступки героев, мотивы фильма, передающие дух поколения 60-ых годов XX века.

Ключевые слова: лирическая поэма, ретро-воспоминание, прозостих, лирический герой, шестидесятники.

© 2016 Al-Farabi Kazakh National University

UDC 82:801

Kakisheva N.T.,

Candidate of Philological Sciences, Acting Assistant Professor
of the Al-Farabi Kazakh National University, Almaty city, Kazakhstan,
e-mail: nurzada1307@rambler.ru

INDIVIDUALITY OF THE PERSONA IN THE POEM «THE BALCONY» BY OLZHAS SULEIMENOV AND HOMONYMOUS MOVIE BY KALYBEK SALYKOV

Olzhas Suleimenov included «The Balcony» into «The Book of Clay» and qualified it together with «The Cactus» as a poem, though the majority of literary critics believe with good reason that it is a minor lyric poem, rather a lyric essay, a part of a larger literary work. Mukhamedzhan Karatayev mentions autobiographical nature of the plot where apparent nostalgia for the past is seen. This gives him the ground to refer to «The Balcony» as a psychological poem and compare it with a water-color sketch, «where lyrics and elegy are adolescence, fellowship, love, music, mathematics, friend's father – uncle Borya» [1, 365]. It tells about an ordinary daily routine without drama and tragedy; about the fact that «life may be so simple, with boyish afflictions which are forgotten and even seem to be sweet afterwards». In the leading motif the poet shares the Pushkinian idea that «what is gone will then be pleasant» which makes everything clear in the end of this lyric and elegiac depiction:

«And here I draw a vile chance,
Then stepping near the balcony,
I know –,
My uncle Borya's gone all thence,
But still –
This calmness is so welcoming» [2, 22].

The artistic individuality of «The Balcony» also lies in the fact that it is structured as a combination of prosaic and poetic fragments, while the extent of prosaic discourse prevails over the extent of verses that gave the scholar A. S. Ismakova a reason to call it «prosaic poetry». Olzhas Suleimenov tried out this structural form in the poem «The Book of Clay» for the first time. But the text framing the discovered ancient manuscript which is fully written in verses is prosaic in «The Book of Clay», whereas we observe improvised alternation of prosaic and poetic fragments in «The Balcony». Most probably, the roots of this versicular structure should be sought in poetry of the Sixtiers who undoubtedly had a great influence on the Kazakh poet, particularly in poems of Evgeny Evtushenko and Andrey Voznesensky. Both readers and critics referred to this poem as an autobiographical one and «revealed» Olzhas Suleimenov of the 60s of the 20th century in the main persona. It is not by chance that in the movie «The Balcony» by Kalybek Salykov produced after the latter poem, one of the main characters, Aidar, a young

man standing out from other people for his traits of leadership and independence played by Ismail Igilmanov resembles young Olzhas Suleimenov. The speaker narrates (recalls) in first person about events of his school years: «Here I stand under that balcony again. It belongs to strangers now, but I still come by from time to time. Seems like it is the way how novellas about the first love begin. The whole movie afterwards is a flashback. I do not intend to break the rules» [2, 24]. Olzhas Suleimenov offers the possibility for a reader to perceive his work as a movie script. Speaking about retrospective composition of the poem, one should bear in mind that it entails not only discrepancy of described events with timeline of the very description. On one hand, this is surely a poetic reminiscent sketch of lyric nature, an attempt to recall the good old days. However, it is far from being an elegiac reflection. Objectively, memories of the persona comprise three school time episodes about him and his class fellow Zhenya divided by several years. The first two of them are dedicated to nostalgic description of events from the childhood and growing-up. In the first fragment the narrator recalls bad marks in his grade book:

«My father, person of a great wit,
did make us run a little bit.
He slapped us, silly lads,
with strong and heavy hands.
So we gave up
and ate our soup,
while he solved tasks in festive mood...» [2, 25]
In the next minor plot:
«The mark of «three» occurred more often,
since then his screams had really softened.
But we were cheerful!
The pudgy oldster was my father then,
the quieter, melancholic man.
Into the final grade we passed,
and fell in love:
He – with the new Jazz,
I – with my Physics mistress [2, 26].

The themes of these fragments, namely, elegiac memories about «adolescence, fellowship, love, music, mathematics» are shown fully, but the plot is continued, therefore one shall turn attention to prosaic text given before the abovementioned second patch of poetry: «Here one is supposed to make the pause and declare: days, months, year had passed». «Is supposed» is some kind of genre format where the narrator describes the situation happened from the third party, now he is outside this life, at least he is not involved in it entirely. But Suleimenov introduces the third event where the persona suffering from one-way love to the teacher continues with his recollections:

Degraded Father appeared from kitchen,
obedient and sleepy:
«Well, classman, how is going? ...»
I've told what it's about,
My things turn ugly.
Uh-oh! Father burst with flame
Like live volcano;
He whack me one
And lightly to his son,
I ran as an idiot
With their idiot son.
Again he tore to shreds the tasks
conflagrant!... [2, 27].

Thus, all genre expectations are broken: the persona who is ready to refer to Father as to the character of nostalgic elegy («The pudgy oldster was my father then, the quieter, melancholic man», «obedient and sleepy») by the beginning of the conventional third event, suddenly gets into the situation which he considered to be the water under the bridge. «Degraded Father» again provides him with just another life lesson as always reasoning it with slaps in the face. He shows to grown up character that melancholy because of heart-related circumstances in adolescence is as blameworthy as bad marks in school. His arguments are physically feelable: the young person depressing and suffering from love deserves beatings as the former student with only the lowest grade «two» in his record.

And such no joking lesson, more correctly recollections about it, adds to this poem elegiac character:

... I will recollect him
in my misfortune minutes.
Indeed, we can rescue,
But as my uncle Borya did
Nobody could cry,
Abuse me for misfortune [2, 27].

That is why critics qualify «The Balcony» as «the novella about first love» not coincidentally.

The character recollecting down many years what happened to him and his friends in ordinary Almaty yard comes to the idea that overcoming of certain problems is only the prologue to new ones which are more difficult; that depression whenever high-minded reasons it was originated from, in any event, is sin, and person not understanding it certainly deserves to be immediately punished. Such an idea allows some researches, particularly M. M. Auezov, to find in the poem the elements of tolgau genre. In our opinion, such peculiarity of tolgau as thoughts about life purpose was implemented in the screenplay written by Shakhimardan Kussainov based on poem by Olzhas Suleimenov. The director Kalykbek Salykov recreated the genius of «defrosting» after Stalinism era, time of poets and artists, love and romantic in the

movie [3]. Events happened in one of the yards in the center of Almaty are described in the plot. Just as in Suleimenov›s poem the recollection method is used: surgery is in process, surgeon Aidar recognizes in the patient the fellow from his yard by the tattoo on his hand. Thinking about who among these fellows he can be, he recollects the events of twenty-five-year ago. He recollects the life of his yard in 60s when they were adolescents, attended school, fought with fellows from another district, fell in love, smoked on the balcony, tried to play jazz.

But the movie was absolutely innovative even for the end of the 80s because it tells about the Stalin era as about time of the most severe repressions. Aidar doesn't remember the father, mother forbade to speak about the father to avoid a fate to be a family of the political repression. The face of the father is cut out from the only saved family photo. Long time the family of the political repression was considered as derelicts of society, this subject and has been closed after a Stalin era, and Kalykbek Salykov was the first who told about it openly. He shows that the shadow of the past soars over the Sultanovs' family all the time, the sister Zhanna is called to the KGB, the neighbor Hakeem writes the complaint on her and Aidar to take away their room in a communal flat.

Aidar, the prototype of which is the author of the poem, is shown as a normal yard boy in the poem, but, on the other hand, he is the observer and the recorder of everything that happens, it means that he is a reflector of the age. He often meets Solntselov, the strange artist who wanders around the city and paints in his Brodovskiy District. He embodies the features of the real person of Almaty artist Sergey Kalmykov (1891-1967), who was a significant figure of his time. Aidar is watching the men in his yard, who play dominoes and drink, doing nothing else. He sees a policeman in a sozzled state, who shouted words of the opera «Prince Igor», «Oh, give, give me liberty! I'll be able to redeem my shame!»

The balcony is a space of Aidar and his friend Zhenka. They sit and listen to the music, reason about the life, dispute there. A balcony is a special space, it is a little over all what occurs below. The movie authors represent it as a symbol of exclusive culture. The plot about Aidar and Zhenka's fellowship is completely taken from the poem and the events which are taking place in the yard, below, are recreated by the screenwriter Shakhimardan Kussainov. Aidar who can realize the leadership skills not only on the Balcony, but also in space of the Brodovskiy District streets combines these two spaces– high culture, education and low culture (crime, alcoholism, household quarrels).

The screenwriter Sh. Kussainov and the director K. Salykov «read» the biography of men of the sixties to whose lot has fallen to live during a critical period in his own way. The opposition of the main character Aidar to the Demon group has come to the end with beating, but in this minute, difficult for him, there was an artist Solntselov who has bandaged his head, has taken him away in hospital and has told him the words that can be considered as main in the whole movie:

> There is a despot who tyrannizes the body.
> There is a despot who tyrannizes the soul.
> There is a despot who tyrannizes both the body and soul.
> The name of the first tyrant is the powers that be, the name of the second is a pastor.
> The despot, who tyrannizes both soul and the body is the crowd.
> Man, be afraid of the crowd! [3]

The motive of tyranny lifted by Suleimenov in the poem «Balcony» becomes the basic in the movie: people from People's Commissariat for Internal Affairs, militia, the system, in which the Yard living in a drunk and charcoal rhythm, the crowd of addicts and criminals of the Almaty Brod have real force. But there is also another force in this life, presented by the world of Aidar enduring death of the artist Solntselov as the greatest tragedy in the life. The operator Aubakir Suleev has transmitted a condition of the character through the run upstairs accompanied by music by Sofia Gubaidulina whose melody is literally broken off in crying. All this scene is a peculiar symbol: the intellectuals of the 1960s pass on baton of life to the younger generation in the person of Aidar who is not alone, the children not only from his group, but also the Demon's group and absolutely unfamiliar children from the Almaty yards join him gradually. Creators of the movie of 1988 could express in this symbolical scene «a binding thread of times», having shown time of formation of men of the sixties who in the person of Olzhas Suleimenov have played a historical role in acquisition of independence by Kazakhstan.

References

1 Karatayev M. Dialektika poeticheskih derzaniy // Karatayev M. Sobr. soch. v 3 t. – T. 3. – Alma-Ata: Jazushy, 1976. – S. 364-372.

2 Suleimenov O. Balkon // Suleimenov O. Glinjanaja kniga – Alma-Ata: Jazushy, 1969. – S. 22-32.

3 Balkon // kazakh-films.net/balkon/

Мамедова В.Я.

Сравнительно-сопоставительное исследование версий и вариантов дастана «Аббас и Гюльгяз»

«Аббас-Gulgaz» является типичным любовным дастаном-историей любви. Хотя многие версии и варианты этого дастана были изданы, но они специально не были исследованы. Существуют три версии эпоса. Одна из этих версий включает в себя традиционные особенности и эпические композиции любовных дастанов. Нам удалось приобрести девять вариантов этой самой большой версии. Эта версия в основном распрстранена на территории Армении (Гейча, Агбаба, Лору-Пембек), Грузии (Борчалы), Гянджа, Товуз-Газах и Южного Азербайджана (Гарадаг-Тебриз, Урмия) и свойственна этим ашугским средам. Вторая версия этого дастана мала по объему, отличается сюжетной линией, мотивом, составом и поэтическими образцами. Только один вариант этой версии был опубликован. Третья версия характерна Ширванскому региону. Два варианта этой версии были опубликованы. Ход событий, персонажи, поэтические образцы этих вариантов и версий находят свое отражение в отличительой форме. Для раскрытия сути дастана об Аббасе, изучение версий и вариантов обладает особым значением. Таким образом, эта статья исследует отличительные особенности версий и вариантов дастана «Аббас и Гюльгез».

Ключевые слова: дастан, эпос, Аббас и Гюльгяз, версия, вариант.

Mammadova V.Ya.

Study of comparative versions and variants dastan «Abbas and gulgaz»

«Abbas-Gulgaz» is one of the typical love dastans. Although many versions and variants of this epic edition, specially investigated. There are three versions of the epic. One of them is a love story and epic compositions includes traditional features. Those who have gained a larger version of the nine-volume version. This version is mainly present in the territory of Armenia (Sevan, Aibaba, Lori-Pembek), Georgia (Region), Ganja, Tovuz-Gazakh region and South Azerbaijan (Garadagh-Tabriz, Urmia) environment typical minstrel. The second version of the story is small in size, the plot line, the motive is different from the composition and poetry.This version was published only one option. In this way, the third version, which differs according to the characteristic of Shirvan region. It was published in two versions. The course of events, characters, poetry is reflected in the different versions, each version. To understand the essence of the epic saga about Abbas and his version of the study is of particular importance differences options. Therefore, this article focuses on differences in versions of the epic version and directed and produced the epic out of view.

Key words: dastan, epos, Abbas-Gulgaz, version, variant.

Мамедова В.Я.

«Аббас және Гюлгяз» дастаны нұсқалары мен варианттарын салыстыра-салғастыра зерттеу

«Аббас және Гюлгяз» – ғашықтық тарихын баяндайтын дастандардың типтік үлгісі болып табылады. Бұл дастанның көптеген нұсқалары мен варианттары басылып шыққанымен, олар арнайы зерттелген жоқ. Эпостың үш нұсқасы біздің дәуірімізге дейінкеліп жетті. Осы нұсқалардың бірінде ғашықтық дастанының дәстүрлік ерекшеліктері мен эпостық композициясы сақталған. Авторға осы ең үлкен нұсқаның тоғыз вариантын тауып алудың сәті түсті. Бұл нұсқа негізінен Армения (Гейча, Ағбаба, Лору-Тембек), Грузия (Борчалы), Гянджа, Тову-Газ және Оңтүстік Азербайжан (градаг-Тебриз, Урмия) территориясында таралған және олар осы ашуг орталарына ғана тән. Бұл дастанның екінші нұсқасы көлемі жағынан кішкентай алғашқы нұсқадан сюжет желісі жағынан да, арқауы жағынан да да, құрамы мен поэзиялық үлгілері жағынан да айырмасы бар. Бұл нұсқаның бір варианты ғана жарияланған. Үшінші нұсқа ширван өңіріне тән. Бұл нұсқаның екі варианты да жарияланған. Бұл нұсқалар мен варианттардағы поэзиялық үлгілер, кейіпкерлер, оқиғаның даму барысы ерекше формада көрініс табады. Сондықтан Аббас туралы дастанның маңызын ашу үшін нұсқалар мен варианттарды түбегейлі зерттеудің мәні зор. Мақалада ««Аббас және Гюлгяз» дастаны нұсқалары мен варианттарының өзара айырмашылықтары әңгімеленеді.

Түйін сөздер: дастан, эпос, Аббас и Гюльгяз, нұсқа, вариант.

© 2016 Al-Farabi Kazakh National University

УДК 821 (479. 24)

Мамедова В.Я.,

Докторант Института Фольклора
Национальной Академии Наук Азербайджана, г. Баку Азербайджан,
e-mail: vusala3@mail.com

СРАВНИТЕЛЬНО-СОПОСТАВИТЕЛЬНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ВЕРСИЙ И ВАРИАНТОВ ДАСТАНА «АББАС И ГЮЛЬГЯЗ»

Одним и любовных эпосов, занимающих основное место в репертуаре азербайджанских ашугов, является дастан «Аббас и Гюльгяз». Этот эпос широко распространился в различных регионах южного и северного Азербайджана и Турции. Именно по этой причине возникли различные версии и варианты эпоса. Хотя тексты этих вариантов в различные периоды неоднократно собирались и публиковались, самостоятельно они не исследовались. У азербайджанцев зафиксировано три версии и двенадцать вариантов этих версий эпоса «Аббас и Гюльгяз». Эти версии условно называем «Основной версией», «Ширванской версией» и версией «Аббас». У всех трех этих версий есть самобытная сюжетная композиция, мотив и стихотворный состав. Мы получили девять вариантов «Основной версии», два варианта «Ширванской версии», и один вариант версии «Аббас».

Согласно содержанию «Основной версии», Аббас из Туфаргана, Гюльгяз из Тебриза. Она сестра тебризского хана Батмангылындж Мухаммеда. Хотя Аббас, по завещанию своего отца, пытается выбрать себе занятие, ни в одной области не может добиться успеха. В один из дней, придя в сад отца, долго плачет, и там же засыпает. В этом сне берет из рук своего господина чашу, Гюльгяз дается ему бутой. Аббас, чтобы найти свою буту, направляется в Тебриз. Встречается с названным братом отца, оседлав его коня, продолжает свой путь. В дороге видит, что несколько человек, собравшись, избивают одного беднягу. Спросив причину, узнает, что у этого человека есть много долгов, процент с которых он не может выплатить. Отдав коня, выплачивает долг того бедняги по имени Гамбар, и они становятся друзьями. Для того, чтобы пойти к Гюльгяз Пери, в первую очередь, хочет вступить в поэтическую перебранку с ашугами его брата Батмангылындж Мухаммед-хана, и сделать себя известным. Для этого, придя к некоему мастеру-сазовщику, обновляет свой саз. Найдя какого-то пастуха, вместе с ним идет на меджлис ашугов. Вступив в перебранку с ашугами хана, «закрывает» их, зарабатывает большое уважение и внимание. Узнавший об этом хан, устроив меджлис, приказывает позвать Аббаса. Ждущий подобной возможности Аббас встретившись с ханом, сватается к его сестре Пери. Несмотря на протест ви-

зиря, получает согласие девушки и заключает с ней брак. Батмангылындж Мухаммед-хан, назначив Аббаса на свое место, едет в путешествие, дает слово, что по возвращшении устроит их свадьбу. В другой стороны, Шах Аббас узнает о красоте Гюльгяз Пери, силой уводит девушку во дворец. Аббас вслед за невестой напрвляется в Исфаган, в дороге люди шаха бросают его в колодец Ходжи Ягуба. Аббас спасается с помощью господина своего Шахи Мардан Али, на крупе Хызыра преодолевает долгую дорогу за короткое время и приходит к шаху. На этот раз шах приказывает бросить его в ядовитый колодец. Снова спасшийся с помощью своего господина Аббас, пройдя через многие испытания шаха, получив свою возлюбленную, возвращается в Туфарган.

В ширванской версии оба героя из туфарганского края. Они являются детьми двух уважаемых братьев, появившиеся на свет благодаря пожертвованиям или же волшебному яблоку. При этом Аббас Гюльгяз были т.н. «с перерезанной пуповиной» (помолвлены при рождении – прим. пер.), вместе выросли, вместе шли в школу. В один прекрасный день по соседству была свадьба. Однако согласно обычаям и традициям, Аббас вместе с Гюльгяз не могут пойти на ту свадьбу. Аббас идет на базар, приводит некоего ашуга, устраивает для Гюльгяз меджлис. Тот ашуг по имени Аббас так прекрасно играет и поет, что Гюльгяз желает, чтобы Аббас выучил стихи, и каждый день читал ей. Аббас хочет купить эти стихи у ашуга за деньги. Ашуг говорит, что для этого надо либо долгое время учиться у наставника, либо, преклонив колени, просить у Всевышнего дар. Влюбленные выбирают второй путь, совершив вместе возле бассейна омовение, совершают намаз, и там же засыпают. Обоим во сне дается чаша. Однако когда Аббас свое предназначение по ошибке дает выпить Гюльгяз, это вызывает гнев давшего чашу. Он из-за проклятия араба становится немым и глухим. После мольб Гюльгяз араб говорит, что единственное средство от беды Аббаса находится в Багдаде. Там есть колодец, кипящий раз в семь лет, исцеляющая вода этого колодца представляет собой лекарство от любой хвори. Аббас направляется в Багдад. С другой стороны, шах приказывает изготовить пару золотых туфель, и ищет прекрасную девушку с размером этих башмаков. Эти туфли оказываются впору лишь Гюльгяз Пери. Войско шаха вынуждено бывает отвести Гюльгяз во дворец. Видя положение таким, Гюльгяз для выигрыша времени ставит перед визирями разные условия, тайком пишет письмо о произошедшем Аббасу. Аббас, найдя лекарство от своего горя, получает весть о том, что Гюльгяз увели во дворец, взяв у багдадского визиря Сары Ходжа коня, скачет в Туфарган. Здесь встречается с визирями. Они соответственно условиям Гюльгяз, Аббаса приводят чтобы он проводил Гюльгяз. Этим путем Аббас, вместе с любимой направившись в Исфаган, приходит во дворец. После многочисленных испытаний, забрав любимую из рук Шаха Аббаса, возвращается в Туфарган.

В версии «Аббас» Аббас является сыном Шаха Аббаса Вели-бека в Духархане. Он после смерти отца встал на его место. В этом уезде был главарь бандитов по имени Дахадуруз. Шах Аббас, повелитель османов, вел борьбу с мучающим людей этим богатырем, однако никакого результата не было. У Аббаса имеются враги по имени Сары Ходжа и Кул Абдулла. Они, для того, чтобы устранить Аббаса, уверяют Шаха Аббаса в том, что Дахадуруза может победить лишь Аббас. Шах, издав особый указ, отправляет Аббаса за Дахадурузом. Аббас, прежде чем выйтив дорогу, берет совет у матери. Согласно плану матери, он обманывает войско Дахадуруза, окружив, уничтожает его. Преследует на коне ускользнувшего Дахадуруза, схватив на территории османов, убивает. В дороге встречается с войском Ибрагим-паши. Из-за того, что тот отрубил голову главарю бандитов, Ибрагим-паша с особым почтением уводит его к себе домой гостем. Чтобы Аббас не скучал, ему назначают сопровождающего, и, дав ему сокола, отправляют на охоту. В дороге сокол улетает. Убоявшийся гнева Аббаса проводник смылся под предлогом поиска сокола. Аббас, не зная те места, по ошибке приходит на горное плато дочери паши. Зайдя в шатер, видит множество музыкальных инструментов. Когда хочет, взяв саз, поиграть, служанка не позволяет, мол, сначала надо попросить разрешения. Услышавшая это Гюльгяз соглашается, с другой стороны шатра слушает исполнение Аббаса, задает ему пир. При этом Аббас с Гюльгяз влюбляются друг в друга с первой встречи. Прознавший про это молла сообщает все паше. Паша принимает решение повесить Аббаса. Некий духарханец, тайно узнавший про это, уведомляет Гюльгяз. В полночь Гюльгяз в мужском обличье приходит к Аббасу, дает ему коня, вместе покидают Духархан. Остановившись по дороге, карауля, совершают по очереди намаз. Гюльгяз надевает женский наряд для намаза, и там же засыпает. Увидевшему это Аббасу становится понятно,

что его спасителем является его возлюбленная. С другой стороны, Аббас встречается с Сары Ходжа и Аллахверди-ханом, сражается с ними, однако по просьбе Гюльгяз, не убивая их, отпускает. Придя в Тебриз, к названному брату отца Мухаммеду, берет совет. Оба, взяв голову богатыря Дахадуруза, идут к шаху. Шах Аббас награждает их, осуществляет все их желания. По желанию Аббаса и врагов отдает ему на милость.

Ход событий, персонажи, стихотворения в вариантах каждой версии отображаются поразному. Для понимания эпической сущности эпоса об Аббасе особое значение имеет изучение отличий из версий и вариантов. И поэтому, в этой статье внимание обращается на различие версий и вариантов, и выявлятся общая картина эпоса.

Рождение героя. Мотив чудесного рождения героя характерен лишь для ширванской версии эпоса «Аббас и Гюльгяз». В варианте «Ашуг Шербет» этой версии [6, 133-148] оба героя появляются на свет необычным путем. У двух братьев долгое время не было детей. Они дают пожертвования, раздают часть имущества беднякам, накормив сирот, достигают желанного. Братья клянутся, что если у одного будет дочь, а у другого сын, совершат при рождении младенцев помолвку. Другой вариант ширванской версии отличается от варианта «Ашуг Шербет». Этот вариант представляет собой обобщение собранных от нескольких ашугов текстов [12, 151-183]. В любом случае, использование этого текста для сравнения необходимо. В этом варианте, называемом нами «Смешанным вариантом», показывается, что появляется дервиш и дает братьям одно яблоко, чтобы те, разделив, съели его со своими женами. Через девять месяцев после этого события у одного из братьев рождается девочка, а у другого брата – мальчик... Аббас с Гюльгяз вместе идут в школу, вместе получают образование.

В других версиях эпоса о рождении героя или же о детстве не говорится. Лишь в «Гасане Гаффари – тебризском варианте» [www.turuz.com] показывается, что двоюродные брат с сестрой по отцам Аббас с Гюльгяз появляются на свет после долгого ожидания. И в версии «Аббас» упомянутого эпоса [3, 59-375] напрямую ведется речь о юности героя. Он уже богатырь со своей должностью, славой, шаха в Духархане.

*Мотив буты.*Характерная для любовных эпосов стадия буты яблока, в версиях также различна. В «Основной версии» видим типичный пример мотива буты: Аббас с Гюльгяз в жизни друг друга не знают. Аббас из Туфаргана, Гюбльгяз же из Тебриза. В один из дней Аббас оказывается крепко избитым мастером, который был его учителем или учеником. Придя в сад отца, плачет. Здесь его сморил глубокий сон. Во сне Гюльгяз Пери выдается ему. Аббас, выпив чашу из рук святого, становится и влюбленным, и ашугом. А в вариантах упомянутой версии, собранных в южном регионе, мотив буты находит свое отражение в другой форме. Согласно «Гасану Гаффари – тебризскому варианту», Аббас с Гюльгяз были двоюродными братом и сестрой по отцам, помолвлены при рождении и накануне свадьбы. Аббас для свадебных закупок направляется в Тебриз. Здесь он начинает совершать также сорокодневный молебен, обет выполнить который он дал совершить для свадьбы. Во время намаза на сороковой день его сморил сон и во сне пьет чашу из рук своего господина. А в «Самеде Хакими- туфарганском варианте» [1, 123-156] Аббас пойдя вместе с двумя школьными товарищами (Ахмедом и Кара Вейс) на гору Юва, там совершает намаз и молятся. Ахмед просит у Аллаха стать великим ученым будущего, Кара Вейс – мастером по изготовлению балабана. Аббас же просит у Аллаха свою возлюбленную Гюльгяз Пери. Он клянется, что если у них состоится свадьба, он прямо в свадебную ночь пойдя в Сабиламир, двенадцать дней будет держать пост, дав беднякам и нищим двенадцать туманов, принесет в жертву двенадцать баранов. Проходит время, желания всех троих сбываются. Аббас, оставив Гюльгяз у занавески перед постелью, идет исполнять загаданное желание. После намаза, пожертвования засыпает. Во сне его господин говорит Аббасу, что шах хочет забрать его возлюбленную, пусть быстро пойдет в Туфарган.

В ширванской версии дается иная форма буты: Аббас и Гюльгяз в саду устраивают для себя небольшой ашугский меджлис. Сказанные ашугом там стихи очень нравятся Гюльгяз. Она говорит Аббасу, чтобы взяв у ашуга эти слова, выучил их и часто декламировал. Ашуг говорит, что для этого надо или брать уроки либо у какого-то наставника, или же преклонив колени, воздеть руки к Аллаху. Влюбленные решают стать ашугами. По совету этого ашуга по имени Аббас, Аббас и Гюльгяз загадывают желание, совершив намаз, засыпают. Во сне оба пьют чашу из рук араба. Таким образом, в отличие от других версий, в ширванской версии и Гюльгяз получает вместе с Аббасом чашу.

В версиях эпоса появляется еще одна отличная черта мотива буты. В «Основной версии» герой просыпается от сна буты в обновленном виде (привлекательным, могучим). В ширванской версии же герой просыпается ото сна с недостатками. Так, Аббас протянутую ему чашу по ошибке дает Гюльгяз, подвергнувшись проклятию араба, становится глух и нем.

В версии «Аббас» мотива буты нет, но в варианте в стихотворении, сказанном Аббасом, намекается на буту [3, 365]. Здесь встреча Аббаса и Гюльгях и зарождение его любви к ней изображена как случайное явление. Он, для того чтобы найти своего потерянного на охоте сокола, ненароком заходит в шатер Гюльгяз, видит здесь множество музыкальных инструментов. Когда желает, взяв саз, поиграть, служанка не позволяет без разрешения у владельца. Гюльгяз позволяет отдать саз, а сама из одного края шатра начинает вслушиваться. Гюльгяз загадывает, если исполнение Аббаса ей понравится, выйдет к нему, если не понравится – накормив-напоив, отправит восвояси. Аббас покоряет Гюльгяз. Гюльгяз выходит навстречу Аббасу. Молодые людли влюбляются друг в друга с первого взгляда. Девушка говорит Аббасу, что может пойти в любое желанное ему место.

Появляющиеся препятствия и борьба с ними. В различных версиях эпоса препятствия даются в различной форме. Первая преграда в каждой версии своя. В ширванской версии первым препятствием, встречаемым влюбленными, является то, что Аббас был глухонемым. Проклятием разгневанного Араба Аббас обретает данную напасть. Гюльгяз, ухватившись за подол Араба. не отпуская, молит его. Араб говорит им, что наполняющаяся раз в семь лет вода в колодце Багдада и есть лекарство Аббаса. В варианте «Ашуг Шербет» указанной версии Гюльгяз втайне от всех провожает Аббаса в Багдад. В «Смешанном варианте» родители Гюльгяз скрывают случившеюся с Аббасом катастрофу от его родителей. Они сами спозаранку направляют Аббаса в Багдад.

В «Основной версии» первым препятствием было проживание буты вдали. Влюбленный для того, чтобы найти девушку, вынужден бывает отправиться в Тебриз. Для этого в первую очередь нужно родительское благословение. Мать Аббаса не соглашается на далекую поездку сына. Хочет взять за него одну из окружающих их красавиц.. Однако, увидев настойчивость Аббаса и поручив его Аллаху, провожает в дорогу.

В версии же «Аббас», первой преградой, с которой столкнулся влюбленный, был отец девушки. Османский паша Ибрагим Паша приглашет Аббаса к себе домой в гости из-за его богатырства. Однако острегаясь его гнева, заселяет его в отдельный дом для гостей, назначает слуг. Аббас, встретившись с Гюльгяз, влюбляется в неё. Молла, назначенный для контроля над Аббасом, специально наговарив больше, чем было, доносит об этом отцу девушки. Ибрагим Паша, узнав о любви Аббаса к Гюльгяз, дает приказ убить его. Гюльгяз узнает эту новость, в ту ночь надевает мужскую одежду, предпредив Аббаса, вскочив на коней, ускользают. Гюльгяз, покинув свой край, сбегает вместе с Аббасом в Духархан. Аббас бьется с врагами лицом к лицу, однако после мольб Гюльгяз не убивает и освобождает их. И в версии «Аббас», как и в других версиях, герой приезжает в Исфаган. Однако здесь меняется цель его прихода. Он не приезжает в Исфаган спасать любимую. Аббас в этом варианте, выполнив приказ шаха, приносит ему голову богатыря Дахадуруза. Взамен этого шах дарит ему врагов Аббаса (людей, прощенных по просьбе Гюльгяз), и вдобавок Духархан.

Уведение Гюльгяз в гарем Шаха Аббаса является вторым основным препятствием. В «Основной версии» Шах Аббас узнает о красоте Гюльгяз Пери, посылает визирей привести девушку во дворец. В это время Аббас бывает в Туфаргане, а Батмангылындж Мухаммед – в поездке. Эти поездки представляют собой козни, подстроенные придворными шаха. Специально хану дается приказ о том, чтобы поехал в Дербент и собрал семилетнюю дань. Аббасу же посылают письмо о том, будто мать или брат находятся на смертном одре. В некоторых из вариантов девушку уводят насильно. В некоторых же Гюльгяз уводится как дружка невесте на свадьбе Шаха. Отправившийся за невестой Аббас подвергается в пути тяжелым мучениям. Его бросают или в яму Ходжиа Ягуба, или в ядовитый колодец, или же в пути бросается камнями. Хызыр и его господин Шахимардан Али неоднократно помогают ему, приводят Аббаса к шаху.

В ширванской версии уведение Гюльгяз во дворец выражается мотивом «золотой башмак». Шах, приказав изготовить особый золотой башмак, ищет соответствующую ему девушку, придворные видят таковой Гюльгяз. В этом промежуток времени Аббас отправляется в багдадское путешествие. Оставшаяся в безвыходном положении Гюльгяз ставит перед визирями различные условия, с другой стороны, написав

письмо, отправляет суженому. Пока они выполняют эти условия, девушка старается выиграть время для приезда любимого. Аббас, получив письмо, возвращается в Туфарган. В варианте «Ашыг Шербет» приезжает на коне, полученном от багдадского халифа. В «Смешанном варианте» же господин доносит его до родного края прямо во сне. Визири, узнав кто такой Аббас, тотчас удаляют его от каравана Гюльгяз. Однако впоследствии становится известно, что Аббас является ашугом истины, допускается к ней, и он, вместе с войском, идет в Исфаган.

Эпизод ведения Гюльгяз во дворец в версии «Аббас» отсутствует. Здесь Гюльгяз не приходит к шаху. Шах посылает ей, являющейся суженой Аббаса, множество подарков. Факт привлечения шахом Аббасом юных девушек в свой гарем здесь встречается в скрытой форме: Аббас, возвращаясь в Туфарган, встречается со своими врагами Сары Ходжа и Кул Абдулла. Становится известно, что шах отправил их с войском в Шираз. Врачи говорят заболевшему шаху, что он впал в «любовную болезнь». И они ведут к Шаху Аббасу сорок «хаса» из Шираза. О судьбе этих красавиц после того, как Аббас разгромил это войско, не говорится ничего.

Испытание, состязание и победа. Видны различия между версиями и на стадии испытания. В «Основной версии» Аббас, проходя через различные испытания шаха, после доказательства того, что является ашугом истины, обретает воможность получить Гюльгяз Пери обратно. В ширванской версии Шах Аббас не очень обижает влюбленных. Узнав о том, что они влюблены, отходит в сторону. В варианте «Ашуг Шербет» шах, наказав приведшего во дворец Гюльгяз визиря, удаляет его из города. В версии «Аббас» испытание Аббаса начинается с начала эпоса. Герой превосходит желающих устранить его визирей, накануне испытания находит Гюльгяз, получив благословение от шаха, возвращается в Туфарган.

Окончание во всех версиях одинаковое. Влюбленные соединяются, в Туфаргане устраивается большое свадебное торжество.

Различающиеся особенности между версиями в вариантах каждой версии еще более расширяются. Полученные два варианта ширванской версии многими своими мотивами и стихотворениями отличаются друг от друга. Мотивы устройства героями «Ашуга Шербета» пира в саду, прошение Аббасом помощи у багдадского визиря в «Смешанном варианте» отсутствует. В варианте «Ашыг Шербет» дается шестнадцать стихотворений. Шесть из них в других версиях и варинтах отсутствуют. «Смешанный вариант» еще более богат. Мотивы рождения героев волшебным яблоком, обряд дачи им имени, знакомство Плешивым Гюльгяз с визирями, поставленные Гюльгяз условия, помощь Сары Ходжа Аббасу и пр. мотивы характерны для «Смешанного варианта». В этом варианте есть всего двадцать четыре стихотворных отрывка. Пять из них исключительно этого варианта. В упомянутом варианте среди стихотворений есть образцы баяты, не встречающиеся в других версиях и вариантах. В целом, двадцать из стихотворений этой версии характерны лишь для этой версии. Оставшиеся стихотворения же общие для других версий.

Варианты «Основной версии» и многочисленны численно, и богаты мотивами и стихотворениями. Эти варианты могут быть сгруппированы сообразно региону их сбора. Поскольку у образца каждого региона есть отдельные общие черты. Собранные преимущественно в западном регионе варианты состоят из характерных эпизодов эпоса. Подчеркнем и то, что собранные и изданные стихотворения Аббаса Туфарганлы представляют собой преимущественно стихотворения этого варианта. Естественно, что среди них немало все еще не опубликованных. Собранные в южном регионе варианты отличаются от западных вариантов. Некоторые мотивы ширванской версии мы видим в них. Кузенство или помолвка при рождении героев имеют место лишь в данном варианте «Основной версии». В целом, у каждого варианта этой версии есть свои интересные особенности. Один из этих вариантов по объему наиболее обширный (это вариант представляют собой неизвестный архивный вариант, хранящийся в архиве Института Фольклора под инвентарным номером 972- -NAV). В этом вариант эпизоды даны широко и подробно. Вместе с тем, есть целый ряд эпизодов и персонажей, ни один из которых не встречается в других вариантах. Такие образы, как Назлы, Мяляк, старуха Ханы, Плешивый Муртуз, Гусейн-гази, Молла Джанбахыш, старуха Газыкехер, Гырмызыгюль Муртузали, Мастер Казым, старуха-прядильщица, Малейка характерны лишь для этого варианта. Последлняя из них – сестра шаха, жена Беджана. Одним из привлекающих внимание и отличющихся моментов является то, что во всех вариантах показанный в облике беспощадного визиря Беджан здесь добрый, дружелюбный человек. Он также близкий друг Батмангылындж

Мухаммеда. Поверив в то, что Аббас является ашугом правды, дает слово спасти его, не сторонится ни своего визирства, ни родства с шахом. Не справившись с Шахом Аббасом, обращается с письмом к падишахам трех стран с тем, чтобы нашли средство от этой несправедливости. Беджан, кроме того, щаключает временный брак своей дочери с сыном векила, обручив их, поручает до вечера завести разговор ради Аббаса. Таким путем Аббас спасается от ядовитой ямы. Все перечисленные эти события относятся лишь к упоминамой версии.

Еще один отличающийся эпизод мы видим в другом варианте. В нем отражен интересый диалог Шаха Аббаса с Ашугом Аббасом. Эта часть варианта нигде не была опубликована. Это вариант добыт из личных архивов А.Ахундова, хранящихся в архиве Института фольклора: Шах утверждает, что тюркский язык – глупый язык, настоящий язык – арабо-фарсидский язык, если Аббас отстанет от этого языка, будет ашугствовать на арабо-фарсидском, вернув любимую, сам сделает ему свадьбу.

Аббас: Отрицающий свои происхождение является неблагодарным. Каждому свой язык, свой народ.

Шах: Вы не люди, вы животные. Куда животное, куда язык (ругает Аббаса на фарси).

Аббас: Шах мой, не ругайся.

Шах: Как узнал, что ругаюсь.

Аббас: Я знаю все языки.

Шах: Не верю.

Аббас: Тогда скажу стихотворение, имеющее рифму на 3 языках. Если не скажу – прикажи рубить голову. Аббас читает стихотворение «Турки беш». Варианты эпоса изобилируют подобными моментами.

Варианты «основной версии» отличаются и по составу стихотворений. У имеющего наибольшее число стиховторения варианта есть сто двенадцать стихотворных отрывка. (NAV). В «Варианте Ашга Кара Мовлаева» «Основной версии» дано пятьдесят шесть стихотворений [4, 113-174], «Варианете Ашуга Аслана Косалы» девяносто стихотворений [7, 69-169], в «Варианте Ашуга Шевки Гаджылы» пятьдесят восемь [2, 85-194], «Варианте Самеда Хакими – туфарганском варианте» – пятьдесят три стихотворения. Сопоставляя эти стихотворения со стихотворениями Аббаса Туфарганлы, видим, что значительная часть стихотворений не была издана. Среди одинаковых с изданными стихотворениями эпоса немало и тех, которые составляют большое вариативное различие.

И в стихотворениях версии «Аббас», являющийся самой сжатой версией, имеются отличие: У этого есть всего 8 стихотворных отрывка: 6 гошма, 1 теджнис, 1 герайлы. Несколько из этих стихотворений даны не полностью, а половинчатыми. 2 стихотворения версии «Аббас» в иных вариантах не встречается. Речь идет о гошма «Сделал» («Eylədim»), «Пришел ли?» («Gəldimi?»). Остальные стихотворения общие с другими версиями.

Как можно видеть, у каждой версии и варианта имеются специфичные особенности, образующие любопытные и серьезные различия. Появление всего этого, открывает путь к подробному исследованию эпоса «Аббас и Гюльгяз» и демонстрации общей картины эпоса.

Литература

1 Абдуллаев Б. Араз я, в Куру влюблен. Баку: Писатель, 1986 (на азерб.языке)

2 Народные рассказы, собранные от Ашуга Шевки Гаджылы. Анкара, 2009 (на турецком языке)

3 Азрбайджанские эпосы. В пяти томах. II том. Баку: Лидер, 2005 (на азерб. языке)

4 Азербайджанские эпосы. В пяти томах. II том. Баку: Издтельство АН Азербайджана, 1966 (на азерб.языке)

5 Азербайджанская литература. Азербайджанские эпосы. Баку: Чашыоглу, 2004 (на азерб.языке)

6 Сборник азербайджанского фольклора, XXIX том // Эпосы. XIX книга. Баку: Наука и образование, 2011 (на азерб. языке)

7 Сборник азербайджанского фольклора, XXX том // Эпосы. XX книга. Баку: Наука и образование, 2012 (на азерб. языке)

8 Азербайджанские народные эпосы, I том. Баку: 1961 (на азерб.языке)

9 Азербайджанские любовные эпосы. Баку: Наука, 1979 (на азерб.языке)

10 Исследования об азербайджанской устной народной литературе, девятая книга. – Баку: Резонанс, 2000 (на азерб. языке)

11 Библиотека мировой детской литературы. Азербайджанские народные эпосы. Баку: 1988 (на азерб.языке)

12 Ширванские эпосы и ашугские предания, I часть. Баку: Наука и образование, 2012 (на азерб.языке)

13 Тахмасиб М. Азербайджанские народные эпосы (средние века). Баку: Наука, 1972 (на азерб.языке)

References

1 Abdullayev B. Arazam, Kura bandam. Bakı:Yazıchı, 1986
2 Ashık Shevki Halıcıdan derlenen Halk Hikayeleri. Ankara: 2009
3 Azarbaycan dastanları. Besh cildda. II cild. Bakı: Lider, 2005
4 Azarbaycan dastanları. Besh cildda. II cild. Bakı: 1966
5 Azarbaycan adabiyyatı, Azarbaycan dastanları, Bakı: Chashıoglu, 2004
6 Azarbaycan folkloru kulliyatı, 29-cu cild, Dastanlar (19-cu kitab), Bakı: Elm va tahsil, 2011
7 Azarbaycan folkloru kulliyatı, 30-cu cild, Dastanlar (20-ci kitab), Bakı: Elm va tahsil, 2012
8 Azarbaycan halg dastanları, 1-ci cild, 1961
9 Azarbaycan mahabbat dastanları. Bakı: Elm, 1979
10 Azarbaycan shifahi xalg ədəbiyyatına dair tadqiqlar, IX kitab, Bakı: Sada, 2000
11 Dunya ushaq adabiyyatı kitabxanası. Azərbaycan xalq dastanları. Bakı: 1988
12 Shirvan dastanları və ashıq ravayatlari, Bakı: Elm va tahsil, 2012
13 Tahmasib M. Azarbaycan halg dastanları. Orta asrlar. Bakı: Elm, 1972

Salkhanova Zh.Kh.,
Khairusheva Ye.E.

The steppe image as the category in the national consciousness

This article considered the explication of the image in the creation works of Bakhyt Kairbekov. Steppe image is regarded as defining category in the formation of Turkic mentality, which had an impact on all levels of perception of the world and of human life – natural and cultural, rational and emotional, conscious and unconscious, individual and community. The author notes that this image prevails in the book «Native grass», seen in the lyrical essay appears in translations of Gafu Kairbekov, O. Askar, T. Abrahmanova and other poets. Steppe is conceptualized as the motherland of the poet's father, the impressions of childhood and adolescence, Fatherland, homeland. In an effort to convey full feelings in the description of the steppe landscape, poet, at the same time, can not conceal the ambivalence to the native image. Poet's roots tied to the land of the fathers, steppes, where his ancestors had roamed for centuries. But with all of this, he feels like a city man, brought up under the influence of other cultures, to get education in their native language. Perhaps that is why the image of the Steppe in the early and later works are not the same, is imbued with different keys and thoughts, increasingly deepening over time.

Key words: steppe, the land of the fathers, homeland, national consciousness.

Салханова Ж.Х.,
Хайрушева Е.Е.

Б. Қайырбеков шығармашылығындағы ландшафт дүниетанымы

Мақалада Бақыт Қайырбеков шығармашылығындағы Дала бейнесінің лирикалық сипаттамасы қарастырылады. Дала адамның дүниетанымы мен табиғи және мәдени, рационалды және эмоциялы, саналы және санасыз, дербес және қоғамдық қызметінің барлық деңгейіне ықпал еткен түрік ділінің қалыптасуын айқындайтын категория ретінде қарастырылады. Автордың айтуынша, Дала бейнесі «Туған шөптер» жинағында басым, лирикалық эсселерде, Ғафу Қайырбеков, О. Асқар, Т.Абдрахманова, тағы басқа ақындардың аударма шығармаларында кездеседі. Ақын Даланы әкесінің кіндік қаны тамған жер, балалық пен жастық шақтағы әсерлер, Отан, туған өлке ретінде түсінеді. Дала бейнесін жан дүниесімен сипаттай отырып, ақын туған бейнеге деген екі түрлі сезімін жасыра алмайды. Ақын түп тамырымен ата тегі көшіп-қонған кең өлкемен тығыз байланысты. Сонымен қатар ол өзін басқа тілде білім алған, басқа мәдениеттің ықпалымен тәрбиеленген қала адамы ретінде сезінеді. Сондықтан болар, Дала бейнесі ақынның ертеректегі және кейінгі шығармаларында бірдей емес, уақыт озған сайын тереңдей түсетін әр түрлі ойлармен өрнектелген.

Түйін сөздер: дала, әкелердің кіндік қаны тамған жер, Отан, ұлттық сана-сезім.

Салханова Ж.Х.,
Хайрушева Е.Е.

Ландшафтное мировосприятие в творчестве Б. Каирбекова

В статье рассматривается лирическая экспликация образа Степи в творчестве Бахыта Каирбекова. Образ Степи рассматривается как определяющая категория в формировании тюркского менталитета, оказавшая влияние на все уровни мировосприятия и жизнедеятельности человека – природное и культурное, рациональное и эмоциональное, сознательное и бессознательное, индивидуальное и общественное. Автор отмечает, чтоданный образ преобладает в сборнике «Родные травы», прослеживается в лирических эссе, появляется в переводах произведений Гафу Каирбекова, О. Аскара, Т. Абрахмановой и других поэтов. Степь осмысляется поэтом как родина отца, впечатления детства и юности, Отечество, родной край. Стремясь передать всю полноту чувств при описании степного пейзажа, поэт, в то же время, не может скрыть двойственного отношения к родному образу. Корнями поэт привязан к земле отцов, степному простору, где веками кочевали его предки. Но при этом он ощущает себя городским человеком, воспитанным под воздействием иной культуры, получившим образование не на родном языке. Вероятно, поэтому образ Степи в ранних и более поздних произведениях не одинаков, проникнут разной тональностью и мыслями, все более углубляющимися с течением времени.

Ключевые слова: степь, земля отцов, родина, национальное самосознание.

© 2016 Al-Farabi Kazakh National University

UDC 821(091)

Salkhanova Zh.Kh.[1], Khairusheva Ye.E.[2],

[1] Doctor of Education Sciences professor, [2] Senior Lecturer KazNU
named after Al-Farabi, Almaty, Kazakhstan,
e-mail: Salkhanova.zhanat@mail.ru; khairusheva@mail.ru

THE STEPPE IMAGE AS THE CATEGORY IN THE NATIONAL CONSCIOUSNESS

According to the theory of Gumilev L.N., ethnic group – a phenomenon that lies on the border of the biosphere and sociosphere and has a very specific purpose in the structure of the earth's biosphere [1.24]. Scientists look at the world as a unified national space in which people and historically fused the surrounding natural environment, affecting the social psychology of the ethnic group. It forms the national character and determines the orientation of practice. Culture binds ethnicity with nature, it brings together in a single space the natural landscape, home, way of obtaining food and the person in all its ethnic manifestations.

Analysis of the «Landscape of attitude» in the context of modern literature of Kazakhstan regardless of the language of creativity shows that «landscapes» are predominant images Steppes and Mountains. Steppe – defining category in the formation of the Turkish mentality, which had an impact on all levels of perception of the world and life – natural and cultural, rational and emotional, conscious and unconscious, the individual and the public. The researchers write that «... every nation has its landscape, in the perception of which refract its cultural traditions. So defining complex nature of the Kazakh people became steppe and mountains. The endless expanse of height and had an undoubted impact on the lives of nomadic tribes, in which the harsh life combined with a strong desire for higher and spiritual «[2, 70]. Today we say that the image of the Steppe forever linked in our minds to the associative nomadic culture.

So let's consider, how is the explication of the image Steppe creatives in the work of Russian-speaking Kazakh Bakhyt Kairbekov. Steppe – the native landscape of the poet, so naturally the leading position among the place-images of his lyrics. Steppe is conceptualized as the birthplace of the poet's father, the impressions of childhood and youth, fatherland, native land. In an effort to convey the feelings of fullness in the description of the steppe landscape, poet, at the same time, can't conceal the ambivalence to the native image. The roots of the poet tied to the land of the fathers, the steppes, through which for centuries roamed his ancestors. But he feels like a city man, brought up under the influence of other cultures, which received no education in native language. Perhaps that is why the image of the Steppe in the early and later works are

not the same, it is imbued with a different tone and thoughts, all deepens over time.

The image of the Barrens is the main already in the book of poems, «Native grass», which specifies the name of the topic, it is conceptual in disclosing the author's view of the world. The most names of poems included in the collection corresponds to the title proper, «Steppe», «As soon as I see enough in the Steppe», «Steppe. Cicadas.Yurt beyond the river»,»There are seen nor birds neither animals,»»And there is no need to rush at a gallop in circles»,»In the free peace of silent mill»,»strives to train to run over the horizon», «migratory birds, the nomad, the centaur» «When in the my desert», «My house.» Poems dedicated to the native land, reveal the worldview of the poet, his genetic, hereditary affection. Feelings lyrical quite definite: ownership, partnership,harmony – that is what he feels, being the homeland of his father. Therefore, it is recognized and expected by the sights, sounds and smells: the nomadic villages, yurt, cicadas, dung, argamak, proud mare, mare's milk, bowl, dombra. Steppe captures the poet, determining the motive of liberty of his songs.

The steppe is full of sounds and inhabited, «migratory bird, a nomad, a centaur,» «grasshoppers alarming chime», «Karatorgais sing» «roam the dunes, dune beetles», «revived the forgotten sands», «singing sands.» The color palette of the steppe landscape is diverse and bright, «the sun in the sky blue», «burning herb», «yellow moon fox winds in the clouds.» At the steppes has its own smell, «puffed dung,» «The smell of May,» it smells like «rancid breath miserly fire.» Infinity native space seems poet «wormwood wind», «The free peace», «Silent mill», «salt undried lakes» associated «with wings, with road dust,» and leads to the idea that «and this expanse boundless in the steppes, the whole breadth and height is my home.»

But already in the early works of the poet feels its difference from indigenous steppe: «Why do not you play the lute? Why do I sing in Russian? Why frightened by little adder, set laughing village? Why is it so awkward keep bowl «Experiences, lurking in the depths of the soul, a vague fear of being misunderstood, be not like others pulled in revelation and recognition of the poet:» MyLullaby ringing, do not let me forgetnative steppe up to the blue mountains», «When the steppe will cease my grasshoppers, I'm dead ... «

Later B. Kairbekov will turn to the subject of his native land, write a poem like «Pedigree grass», which gave the name of the poetry collection. There other intonation and a different view, but again there is the steppe as the center of the poetic world and the universe:

The author is not nostalgic for the homeland of his father, does not seek to recreate ethnic sketches. Before us is our contemporary, who grew up in the city that is aware of its involvement in the new time. Being involved in the space age swiftness in the movement of his rockets, rail, roads, aircraft, flight, acontemporary poet can't deny the reality of being. And somewhere in the depths of the soul and the genetic memory of live images and motifs that connect with the origins of the poet. He is concerned about «the memory of the centuries-old land», «vertebral column», «Life Line», «their knowledge of herbs, and the steppes, and the tree of heaven.» The poet seeks and finds the formula of life, «Getting Started», «grass – roots and stems of lists – the form and formula of life», «grass -Memory age-old land», «grass – everything that grows t spring to winter,» «grass – all that gives life ... « Asserts sounds refrain in the poem structure.

Lyrical explication Steppe image in the works of B. Kairbekov develops like a circle: from the knowledge and recognition to comprehend «his way», «its harmony», «their perception.» The image of the Barrens, native, poetical, returned to the author through the years, or rather, does not leave him ever living in the depths of the soul and consciousness. Native image appears in translations of Gafu Kairbekov's «Steppe», «Native Land», «Zymyran – steppe bird»; T. Abrahmanova's «Steppe»; O. Askar «Bless me,» «Nature, the sun illumine» and others.

From book to book worldview poet develops in the direction of openness, transparency of the soul, and work flows in an emotionally-biographical genre alloy mosaic, deepening thoughts and feelings. Poetic genres in poetry collections of B. Kairbekov «Diary», «water path», «Sisyphean task», «Season of butterflies», «Exile Paradise», «Fruits and Stones» and the other – the most diverse: elegy, parables, essays, lyrical miniatures, in which the author reflects, they reflect, first and foremost trying to understand yourself. Everything is coherence in his work: Water and Earth, steppes and mountains, man and art, nature and life.

In the essay «The Face of time – the movement of the beam,» reflecting on the past, present and future of their people, their land, and themselves in particular, the poet writes: «In this longing for harmony, nostalgia for the lost knowledge of the nature, I see hope. Having lost everything, we find the greatness and courage Nomad, in severe conditions again presented itself. Even our ancestors, I'm sure, was not so lonely and helpless as we are

today: having lost the knowledge of nature and the natural selection of crafts. We have to elevate the sky – remember their sacred roots, to return to their land Desecrated, drink plenty of tainted water, travel all over in his nomadic many countries to make sure that we – the same blood. And then the earth and the sky will forgive us – prodigal children of their own, then each of us will remember the way and woke up in the morning, will be glad to the first beam – first spoke Sun shanrak, and bow to the first blade of grass, which will be his Tree of Life» [3, 292].

The root and the crown of the Tree of Life will be the native land as the basis of all existence for human beings. Realizing himself a nomad in the way of the universe in search of his roots and harmony, the poet again and again refers to the elements of their native steppes. Symbol of Time and Space, and the Infinite Way, Freedom and Harmony elected Steppe, so near and dear ones and at the same time not completely understood and far.

References

1 Gumilev L.N. Ethnogenesis and the Biosphere of land. – L., 1990.
2 Shakenova E. Artistic development of the world // Nomads. Aesthetics. – Almaty, 1993.
3 Kairbekov B. The Face of Time – Motion of Ray. Favoritesin 2 volumes. – Almaty, 1998.

Литература

1 Гумилев Л.Н. Этногенезис и биосфера земли. – Л., 1990.
2 Шакенова Е. Художественное развитие мира // Номады. Эстетика. – Алматы, 1993.
3 Каирбеков Б. Лицо времени – Движение Луча. Избранное в 2-х томах. – Алматы, 1998.

Рүстенбекова Г.

Оралхан Бөкейдің «Өз отыңды өшірме» романының тақырыптық-көркемдік қырлары

Мақалада қазақ көркем сөз өнеріне жазу даралығымен мол стильдік-жаңашылдық бағыттар қосқан белгілі қаламгер Оралхан Бөкейдің «Өз отыңды өшірме» романындағы ұлттық сипаттар, кейіпкердің жан әлемін ашудағы ішкі монолог қолданыстарын көркемдік тәсіл есебінде оңтайлы қолдануы туралы нақтылы саралаулар арқылы ой-пайымдаулар жасалған. Автор «Өз отыңды өшірме» романындағы жазушы Оралхан Бөкейдің ел басынан өткен қилы тарихты, соның ішінде XX ғасырдың алғашқы ширегінің соңындағы ел өмірін, ұлттық мұраттар жолында бел шешіп, күреске түсудің қилы, қиын жолдары болғанын, қазақ даласына Түркісіб темір жолының салынып, жергілікті халық көзімен «қара айғыр» атанған паравоз-пойыздың келуін, осындағы әрқилы қабылдаулар мен жеке тағдырлар бастан өткерген қиыншылық, қуаныштарды жеткізуде қолданған көркемдеу амалдарының бірі – ішкі монолог түрлерін нақтылы талдауға тартқан. Мақалада жазушы Оралхан Бөкей прозасын зерттеп, бағалауда көңіл аз бөлініп келе жатқан шығармадағы әлеуметтік арқау, заманға, қоғамға қаратып қозғалған сыни, өзекті мәселелер туралы толымды пікірлерге қарай бастайтын қисынды ойлар айтылған.

Түйін сөздер: ішкі монолог, психологиялық драматизм, ұлттық мінез, ұлттық ерекшелік.

Rustenbekova G.

Thematic aspects and artistic features of the novel Oralkhan Bokey «Trains Go By»

This article deals with national features in the novel «Trains Go By», authored by the famous writer Oralkhan Bokey, who left many innovative stylistic trends in the Kazakh literature, which are distinguished by their individuality of writing. Also, the skilful use practices of interior monologue are considered as a way for expanding the artistic spiritual peace of a hero through the specific analyzes. The author analyzes types of the interior monologue in detail, which is one of the artistic methods used for transmitting difficult times in the history of the people, especially the lives of the people at the end of the first quarter of the twentieth century, the struggle for national ideals, the first construction of the railway «Turksib» in the Kazakh steppe, arrival of the train, which was named by the local population as «kara aygyr», different perceptions and difficulties experienced by the individual fates in the novel «Trains Go By» by Oralkhan Bokey. Oralkhan Bokey's prose is studied and social issues, critical and urgent problems of the era and society in the work that lead to well-founded ideas are considered in this article.

Key words: interior monologue, psychological drama, national character, national peculiarity.

Рустенбекова Г.

Тематические аспекты и художественные особенности романа Оралхана Бокея «Поезда идут мимо»

В статье рассматриваются национальные черты в романе «Өз отыңды өшірме», автором которого является известный писатель Оралхан Бокей, кто оставил много новаторских стилистических направлений в казахской художественной литературе, которые отличаются своей индивидуальностью написания. А также, рассматриваются навыки искусного использования внутреннего монолога в качестве художественного способа для раскрытия душевнего мира героя с помощью конкретных анализов. Автор детально анализирует виды внутреннего монолога, который является одним из художественных способов, использованный для передачи трудных времен в истории народа, особенно передаются жизнь народа в конце первой четверти XX века, борьба за национальные идеалы, самая первая прокладка железной дороги «Турксиб» в казахской степи, прибытие паравоз-поезда, который был назван местным населением как «кара айгыр», разные восприятия и трудности, пережитые отдельными судьбами в романе «Поезда идут мимо» писателя Оралхана Бөкея. В статье исследуется проза писателя Оралхана Бөкея, рассматриваются социальные вопросы, критические и актуальные проблемы эпохи и общества в произведении, которые ведут к основательным идеям.

Ключевые слова: внутренний монолог, психологический драматизм, национальный характер, национальная особенность.

© 2016 Al-Farabi Kazakh National University

ӘОЖ 82-31

Рүстенбекова Г.,

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ «Қазақ университеті» баспа үйінің редакторы,
филология магистрі, Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: kyrenbel@mail.ru

ОРАЛХАН БӨКЕЙДІҢ «ӨЗ ОТЫҢДЫ ӨШІРМЕ» РОМАНЫНЫҢ ТАҚЫРЫПТЫҚ-КӨРКЕМДІК ҚЫРЛАРЫ

Оралхан Бөкейдің құштарлықпен құлшына жазған шығармаларындағы оңтайлы, ұдайы іші бұрып отырып қозғаған көркемдік өзегінің елеулі ағысы туған халқының біртоға ұлттық қасиеті, ұлттық болмысы болатын.

«Ел іші әлі де берекесінен айырылмаған алтын бесік күйінде екен: ер азамат, алыстан ат терлетіп келер жолаушы, құдайы қонақ атаулыны қойын сойып, қолын құсырып құрмет тұтар дәстүрі үзілмепті; Дарханды әке-шешеден тірідей айырылған, ағайынсыз адасқан қаз санамай, барын аузына тосты, базарлы күндеріне қызғаныш жасаған жоқ. Жүдеп-жадаған, өзгеден теперіш көріп, басына тағдырдың құрығы тиген өзекті жанның сауға тілеп, пана тұтып, елге қашары, басқа-басқа қазақтың ұлттық ерекшелігі сықылданатын» [1, 21].

Жазушы осы құбылысты «Атау кере» романында Тағанның тау ішінде өзін-өзі қайта табуы тұрғысында да көркемдік ұстанымдарының бірі есебінде қолданады. Бұл желі, негізінен, оның шығармашылық бағытын түзген өзіндік жазу ерекшелігіндегі мығым арқаулардың бірі болып орнықты. Жазушы «Өз отыңды өшірмеде» Гүлия мен Дархан өзгеше күйде жолығысқан сәтті еркіндік аңсарлы ұлтының «атастырып, матастырып» қойғанға қарамай жақсының жақсыны жолықтыру мүмкіндігін жасап қойған «Алтыбақан» атты дәстүрлі сауық кешімен байланыстырған.

Оралхан Бөкей қазақ әдебиетінде бірнеше елеулі туындыға арқау болған қазан төңкерісі, кәмпеске, аумалы-төкпелі уақыттағы ұлттық пайым, ұлттық мінез ерекшеліктеріне өзіндік жаңа суреттеулер, мінездеулер, әлеуметтік ой желілерін қосты.

Қазақ әдебиетіндегі малды, дәулетті адамның Қарынбай-Қарабайдан гөрі күрделі болмысы сұлбаланған дәстүрлі желінің жалғасын Игілік, Шәкен типті бейнелердің дара сипатты өлімінің бірі – «Өз отыңды өшірме» романындағы Омар бай деуімізге болады.

Дүние дүбіліп жатса да қыңқ демей, шаруасын мығымдап жүрген Омар байдың баласы Еркін қаладан суыт келіп, кәмпескенің хабарын айтқандағы қалпын жазушы ұлттық бітім-болмыстың көп қатпарлы, астарлы, нені болса да шапшаң таразылап, сабырға жеңдіре білетін мінез ерекшелігі ауқы-

мында сипаттап, қазақы болмысқа сыйымды, иланымды көркемдік ауан тудырады.

« – Бұл дүниеде бүп-бүтін болып тұрған не бар дейсің? Бақыт деген құстың, егер бар болса, бір қанаты сынық па деймін. Күні кеше ғана «Омеке, Омеке» деп тізгініме оралып, тауығым болып шырқ айналып жүрген талайлар әлден сырт бере бастады. Ертең-ақ етегімнен тартып, ерінін шығармасына кім кепіл. Апыр-ай, – деді бай бұдан соң көкірегіндегі көкжалқақ запыранынан арыла алмай, аса қиналған қажыспен ah ұрып.

– Апыр-ай, айналдырған алты-жеті жылда ғасырлар бойы қаймағы бұзылмай тұрған қайран ел астаң-кестең боларын кім ойлаған, кім болжаған?» [1, 60].

Оралхан Бөкей Омардың ұлы оқыған Еркіннің ұлтжанды болмысын кейіпкердің ширыққан сәттегі ішкі ой ағыны арқылы таныта түседі. Шығармада тыныш жатқан елдің дүбіліп, ел асып, бел асып әлемді кезіп кету тағдырының алғы-шарттарын айқындай түсетін нақтылы оқиғалар, ой-толғаныстар берілген.

Еркіннің әкесінен әңгімеден кейінгі түнгі ойларына куә оқырман еріксіз отарлық езгі, Дулат жыраудың: «Ертеңіңді ойласам, ұйқы беріп, қайғы алам!» – деп ah ұрған Ақжайлау мен Сандықтасын еріксіз ойға алады.

«Бұған шейінгі орысқа да, қазаққа да дес бермей келген жүрегі ауырлап соғып, дертті күймен шаншығандай болды. Түнгі салқын ауа тоңазытқан денесін арқасына жамылған ішікпен қымтай түсіп, Ақжайлаудың ертексынды әдемі түнімен қоштасқандай көзіне жас ала күрсінді. Ол қазақтың ат үсті өмірі, малын шұбыра айдап, көшіп-қонып жүретін бейқам тірлігі мен айрандай аптап, күбідей піскен ескілік дәстүрін жүрегі елжіреп, шыншыл көңілмен жақсы көруші еді, мейлі алыста жүрсін, жақында жүрсін сартап сағыныш, сағымды үмітпен ауық-ауық есіне алатын» [1, 62-63].

Оралхан Бөкей Еркін бейнесімен ХХ ғасырдың басындағы қазақ оқығандарының ұлтжанды мұратын жеткізуді көксейтін сияқты. Олардың ел тағдыры, туған жерге перзенттік парыз тұрғысындағы ұстанымдарының қайсыбір ұшқындары Еркіннің бойында бар. Жазушы Еркін бейнесінде ХХ ғасыр басындағы аумалы-төкпелі уақытта таңдау мүмкіндігі шектелген ұлт өкілдерінің әрі-сәрі, тығырыққа тірелген бұралаң тағдырын баяндауды мұрат тұтады.

«...Алғаш рет жаңа заманның жобасы жасала бастаған кезде қазақтың оқыған жігіттерімен бірге, Еркін де қатты елеңдеп, үлкен бір өзгеріс күткендей еді.

Революция бұратана аталып келген халықтар үшін не әкелді? Россияда жасалған ұлы төңкерістің әлі де болса мешеулеу келе жатқан, капитализм сатысынан өтпеген аз ұлттарға қаншалықты керегі бар тақылетті дау-дамайға бел шешіп араласқандардың бірі-тін. Әлі есінде, Семейдегі өткен беделді бір мәжілісте жылдар бойына жегідей жеп келген жан күйзелісін түнде ұйқы, күндіз күлкі бермей мазалаған ойын ортаға салып, ағыл-тегіл ақтарылып еді-ау. Онда көтерілген мәселе қазақ елін советтендіру мен қазақ даласында жүргізілетін аграрлық реформа жайы болатын.

«Қазақтар үшін ешбір реформаның қажеті жоқ, – деп пікірін тура айтқан. – Өйткені бұл даланың ғасырлар бойына қалыптасқан моральдық, тұрмыстық, салттық, этникалық, психологиялық сипаттарды бірден күйретіп, талқандап тастаумен пара-пар шаралар бұл. Мұндай төтенше реформаларға қазақ елі тарихи және рухани жағынан әлі дайын емес, яғни әлеуметтік қайшылықтары мен таптық сана-сезімдері пісіп-жетілген жоқ».

Осымен бар әңгіме тәмамдалғандай еді. Бірақ Кежиннің беделі күн өткен сайын әлсіреп, айтқан пікірі күйреді...» [1,107].

Түркісібтің салынуын халықтың әу баста тіксіне, жатсына қарап, қабылдай қоймағанын кейіпкер танымы арқылы жеткізуінде де авторлық позиция бой тасалап, көрінбей тұрады.

– Шойын жолдың бітетін түрі бар ма? Әлде осы беттеріңмен Түркияға дейін соза бересіңдер ме?

– Енді бір айда бітіреміз, әке. Созыла бермейді. Оңтүстіктен қарама-қарсы салынып келе жатқан жол бар, соған барып түйіседі.

– Жөн, жөн... Ащы ішектей шуатып-ақ тастаған екенсіңдер. Түбі қайырлы болсын. Мойындарыңа жылан болып оралмаса...

– Әке! – деді шатынап. – Арғы беттен мені мұқату үшін келмеген шығарсыз?

– Тегін айтамын да... Өкіріп-бақырып келе жатқан қара айғыр басып кетіп жүрмесін, байқаңдар дегенім ғой...» [1, 274].

Жазушының астарлап, жұмбақтап отыратын, тұспалдап жеткізетін жазу тәсілі «Өз отыңды өшірме» романында да ұштала түскен, елеулі көркемдік жүк көтерген.

Құландыға Семейден өкімет өкілі келгенде өткен жиын тұсында ауылдың көпті көрген қариясы қоятын сұрақта қыршаңқы астар бар.

« – Шырағым, қазаққа бергісіз бала екенсің, – деді жалбағай тымақты бір шал асықпай басып, өкілдерге жақындап. – Айтқандарың-

ның бәрі көңілге қонады. Қазаққа енді жетпегені отарба еді, оны да көретін күн туар. Сонда деймін-ау... Сол түйеше боздаған темір арбаға мініп қайда барамыз? Анау қырдың астындағы айында бір қатынар ағайынға шолақ торым да шыдас берер. Қалада ас беріп, асар жасап жатса да шаруам шамалы.

– Әй шал, – деп қалды мұндайда аузы қышып, тұра алмайтын Оспан. – Халық жаурап кетті, қысқартып айт.

– Құйысқанға қыстырылма. Астыңдағы бозжорғаның буы шығар ширыққаның. Сен білгенді мен де білем.

Расында да осы отарбаға мініп қайда барады жұрт, өз басым үйде отырғым келеді, өз отымның басында өлгім келеді.

– Сіз бармасаңыз, сіздің балаларыңыз, ұрпақтарыңыз барады, – деп еді былғарлы жігіт:

– Олар қайда барады, отбасын тастап қайда барады деймін-ау?! – деп шалың шатақ шығара бастады.

– Отарбаға мініп, сендер бармасаң, сол отарбаға мініп басқалар келер. – Уездік партия комитетінің хатшысы алғаш рет сөзге араласты.

– Ендеше мен ұқтым, шырағым. Ар жағын айтпай-ақ қойыңдар. Біз бармасақ та басқалар келеді екен отарбаға мініп» [1,193-194].

Роман ел басынан өткен қилы кезеңдердің адам тағдырларындағы әралуан оқиғалар, өмірлік драматизм ауқымында суреттеу бағытымен назар аударады. Төңкерістен кейінгі асығыс, жедел өте бастаған өзгерістердің ауыр салмағы, жеке адамның өмір соқпағындағы бұралаң-бұлтарыс тағдыры орталық тұлға – теміржолшы Дархан, барынан бір-ақ күнде айырылған Омарбайдың күңіренісі, жалғыз аттан басқа дүние қумаса да дәуір дүрбелеңінде қақпақылға айналған Таңатар батыр тағдыры, айдай сұлу, аяулы Дүрия мен Гүлияның жаңа заманмен ілесе келген бақытсыздық тағдыр-тауқыметі, өткел бермес өмірдің өкпек желіне кеудесін тосып ғұмыр кешердей жылқышы Бати, қай заманда да ықтасын іздеп, қолынан келсе басқаны да ығыстырып, лаң салып жүретін, іш есебі бөлек Оспан, тағы да басқа ауыл-аймақ, ел адамдарының арақатынас, арыздасу сәттері арқылы ашыла түсіп отыратын, оқушыны ойға жетелейтін замана құбылысы романда белгілі бір көркемдік тәсілдер ауқымында шынайылықпен баяндалған.

Оралхан Бөкейдің бұл туындысында да адам тұлғасын әрқилы жағдай, әр қалыпта қилы жазу тәсілдерімен сомдау машығын қолданған.

Шығарма құрылымы өткен мен бүгінгіні алмастырып отырып, баяндау ерекшелігімен оқырманды өзіне елтіп әкетеді. Оқиғаны біріз-ділігінен сабақтастыра, жалғастыра баяндаудан гөрі жазушы қолданған форма уақыт ағынында адам бастан кешкен өмір өткелдерінің драматизмін ширықтыра, өткір ашуға септігін тигізген.

Бірде ілгері озып, бірде бүгінгінің кейінде қалған зардапты алғышарттарын баяндап отыру формасы шығармада кейіпкер жан дүниесінен сыр тарқатып отыратын ішкі монолог үлгілеріне кең өріс ашқан.

Авторлық баяндау мен кейіпкердің жан әлеміндегі бұлқыныс, сезім тасқынын астастыруда өзіндік үлгі салған Оралхан Бөкейдің «Өз отыңды өшірме» романында да бұл тәсіл өнімді эпикалық көркемдік әдіс есебінде орныққан.

«Түн ортасы ауғанша көз шырымын ала алмады. Осындайда кісінің есіне қай-қайдағы түсіп, анталаған ауыр ой кірпік ілдірмейтіні бар-ау. Әрі аунап, бері аунап екі жамбасы талғандай болған соң бірер рет тысқа шығып келген. Ал дала болса, ол да баяғы сол мінезімен жым-жырт сазара сұлап жатыр.

Қысында боран, жазында сағым жортқан сайын үлкенді өзіне тән ерекшелігі – тым кеңмол пішілгендігі; тым-тым аңқау да адалдығы; қанша ғасырлық ұйқыдан дүр сілкініп оянды деп айдарымыздан жел ескенімен, әйтеуір бір есінетіп, мәңгірткен мең-зең халден құлан-таза арыла алмауында ма?..» [1, 11].

Авторлық идеяның жазушы еркінен тыс жүзеге асуындағы еркіндігі тұрғысында әдебиет теоретигі Бақытжан Майтанов былай дейді: «Мұндай процесте композициялық элементтер қарым-қатынасының рөлі зор. Өйткені әдеби туынды жазылып біткенде ғана творчестволық еңбек стихиясы айқын көрініс ала бастайтыны мәлім. Стильдік комплекстер айырмашылығы қаламгерлерді идеялық бірлікке қарамастан, бір-бірін қайталамастай етіп танытады. Суреткердің жеке қолтаңбасы да белгілі бір дәрежеде мәтін бөлшектерінің орналасымы және құрылымдық ерекшеліктеріне сай ортақ қызметімен анықталады. Әр компонентке жүктелетін міндет бар. Егер бұл теңдестік заңы сақталмаған жағдайда бой көтеретін жаңаның бәрі жаңашылдық болып табылмасы аян» [2, 4].

Оралхан Бөкейдің жазу стиліндегі өзіндік оқшау ұстанымдар жиынтығы қаламгердің модернистік бағытта жазу ерекшелігі туралы ой-пайымдауларға бастайды. Зерттеушілердің айқындауы бойынша ішкі монолог – модернистердің жазу ерекшелігін айқындайтын ең басты, елеулі белгі.

Осы бір көркемдік оңтайлы әдістің өзіндік артықшылықтары туралы әлемдік әдебиеттанудың озық бағыттарын мейлінше сіңірген Бақытжан Майтанов мәселенің түпкілікті мәнін ашып жеткізетіндей нақтылы пайымдау жасайды.

«Модернистерде төңіректегі құбылыстар жайлы кейіпкердің буырқанған ой ағымдары негізгі баяндаушылық міндет атқаруына байланысты заңды сауал туады. Бұл тәсіл өзін-өзі ақтай ала ма? Адамның ойлау предметтерінің белгілі шекарасы бар немесе ол бір нәрсенің маңайында шиырлап, қайта-қайта айналып жүре береді де әлгі зат туралы пәлендей басқаша пікір тудыра алмайтыны да рас қой...

Шығарма авторы мен қаһарман, тәуелсіздік хақындағы жеке ұғымдарына қарамастан, қоғамның идеологиялық аяларына араласпай тұра алмайды және көркем образ әлеуметтік-типтік шарттылықтарсыз идеялық-эстетикалық тұтастығын паш етуге тиіс емес» [2, 5].

Оралхан Бөкейдің кейіпкерлері іштей толқулар, бұлқыныстар, іштен тынған күйзелістер үстінде басымдау көрініп отырады. Оның прозасындағы орталық тұлғалар, жанама кейіпкерлер – барлығы дерлік ұдайы дүние-болмыс туралы, өмір ағыстары туралы ой үстінде болады.

Оралхан Бөкей прозасында ішкі монолог қилы сюжеттік желілердің психологиялық арқауын ашып отырады.

«Өз отыңды өшірме» романында да, «Қайдасың, қасқа құлынымда» да, «Атау кере», «Сайтан көпір», «Мұзтау», т.б. әңгіме-повестерінде кейіпкер жан дүниесі негізінен ішкі монолог арқылы айқындалады. Ішкі монологта кейіпкерлер басқаларға мінездеме береді. Заманалық құбылыстарды ұғынып, саралауға ұмтылады.

Замана бұзған бұйығы өмірдің ендігі дедек қақтырып, тыным таптырмас асығыс мінезі әкесі Қытай асып кеткен, анасы бақилық болған, жанашыр жақынынан жұрдай Дарханды да өз дегенімен жүргізді. Семей кетіп, арналы Ертіске көпір салуға қатысты. Қазаққа таңсықтау кәсібімен жан бағып жүргенде жаулық әрекеттен бұзылған көпірде жарақат алып, науқастанып, ауылына келген. Айналаның барлығы басқа бағытқа түсіп бара жатқанын бәз-баяғы қалпында қалғандарын да Дархан ұдайы ой көзімен барлайды.

«Содан бері аттай зулап бес жыл өткен, бірақ ол бұл елге қайтып ат ізін салмаған; қысастықпен емес, тіпті, шаш-етек шаруадан қолы тимеген-ді. Енді міне, үйірінен адасқан жылқыдай қайтып оралды. Оралса: ауған жұрттан басқа бөтен жаңалық таба алмады, тіпті, олардың лаңы саябырсып, мүлдем ұмытылғандай...

Тәңірім-ау, бәрі де баяғыдай: байы – бай, кедейі – кедей, жар сала келген жаңа заман қаладан далаға жете алмай жол ортада шаршап қалған секілді. Семейде көрген көп-көп белгі-нышандардың бірде-біреуі жоқ, бәз-баяғы қалпы. Дархан жағасын ұстап таң қалды – таңдайын қағып та қалды. Мынау сайын далаға революция дүмпуі жеткеніне он жылдан асты: ақ отауының ішінде шырт түкіріп, дөнен иттей кергіп Омар бай отыр; қырық жылдан бері қыдырудан қолы тимей келе жатқан атарманшабарман Оспан жүр өтірікті судай сапырып: анау Омар байдың туған інісі де әне, төрт түлігін алдына салып айдап, қыр асып барады» [1, 23].

Оралхан Бөкейдің прозасында бірінші жақтан айтылатын кейіпкердің тура төл сөзі кездеспейді деуге болады. Жеке адамның жан әлеміндегі тебіреніс-өзгерістер көбінде ортақ төл сөз түрінде беріліп отырады. Шығармадағы сөйлем құрылымдарының ерекшеліктері ойды айтушы кім екендігінен хабардар етуді қамдайды. Қос үнді сөз автордың қаһарман жандүниесіндегі екіұдайлық тартысты жеткізуге септігін тигізіп отырады.

Оралхан Бөкей шығармаларында кейіпкер болмысындағы рухани күрделі сәттер оқшау алынбайды, автор тарапынан белсенді бағаланып та отырады. Авторлық ұстаным кейіпкердің ой деңгейінен озып кетпегенімен, белгілі бір мәнде қылаң беріп отырады.

«Аллам-ау. Мейлі қайда, қай елде жүрсем де сонау әкем тіккен, ата-бабадан қалған киіз үйдің отын сөндірмеспін, шаңырағын отқа күйдірмеспін, – деді ол әлденеге айыл тартып тас-түйін бекінгендей. Бұл күбірі өз-өзіне берген сертіндей – боз қасқаның қанымен анттасқаннан сыңар сүйем кем шыққан жоқ.

– Уа, балалығымның базары болған Ақжайлау, күн жауғанда қойнымда, күн шыққанда мойнымда болар бойтұмарым-ау, қайда жүрсем де жебеп, қолдай гөр. Ерсілеу екенін сезсе де көңілі толқып, осы сөздерді айтып қалғаны рас еді» [1, 63].

Монологты ой арпалысы, жан толқыны тудырады. Көркем шығармада монолог авторлық ұстаным, басты көркемдік мұраттың дәйектемесі, бекіте түсер, айқындай түсер басты тәсілдердің бірі есебінде бағаланады.

Бұл көркемдік компонент, әсіресе түрлі жағдай ауқымында жан сергелдеңдерін бастан кешіп отырған кейіпкер болмысын белгілі бір уақыт аясындағы қалпында шынайы ашып бейнелеуде оңтайлы тәсіл міндетін атқарады.

Жазушының баяндау бағытында монолог-репликаларды ұтымды орналастырып, қолданысқа түсіріп отыру да мәнді.

Оралхан Бөкей адам жанының асқақ аңсарлы күйін баяндауында ішкі монологты өнімді пайдаланған жазушы.

Монолог-репликаларды баяндау мәтінімен бірлікте алып отыруда өзіндік көркемдік қиюластыруларға көп барады.

««Қамбарды көздеп, мені атты», – деді Еркін іштей арпалысып. Сорпа құйып орнықты отырған бәйбіше екі беті ду етіп, «шәй қамдауды ескертемін» деп сылтауратып далаға шыға жөнелді» [1, 73].

Оралхан Бөкейдің шығармаларында ішкі монолог кейіпкерлер жан дүниесіндегі әрқилы толқу, қобалжу, ашыну, өшігу мезеттерін ашудағы оңтайлы тәсілдердің қатарында басымдау қолданысқа түсіп отырады.

«Қазбалап сұрамаса да ептеп сезді, сезді де кеше ғана аюдай ақырып, тірі жанға дес бермейтін Омекеңді аяды, шын аяды. Осы кісіні үнемі бір шырқау биіктен көріп келген; үнемі ақ дегені алғыс, қара дегені қарғыс болып, өмірдің бар үзірін жебей сауған атақты байды осыншалық мүсәпір халде кездестірем деп ойлады ма. «Байға тай мінсе де жарасады» дегендердің аузы қисайсын. Бай тек қана бай болып туып, бай болып өлуі керек-ау. Әйтпесе, жараспайды екен, мүлдем келіспейді екен...» [1, 124].

Күні өтіп бара жатқан Омар байдың жүдеулеу бір шағында нешеме жыл жылқысын бағып келе жатқан Батиға кездейсоқ кездесуі жылқышыны қилы ойға тартқан. Монологты жылқышының қожайынына деген адамшылық аяушылығы, тілектес көңілінің дәйектемесі психологиялық тұтастық берген.

Оралхан Бөкей прозасында автордың көзімен бейнеленетін құбылыс, көріністер мен кейіпкер әсері тұтас бірлікте баяндалып отыратын көркемдеу арнасы кең қолданыс тапқан.

Баяндау желісі біртіндеп ішкі монологқа ұласып, қайтадан ішкі монологтан баяндауға жалғасып отыратын жайлар жиі ұшырайды. Оралхан Бөкей авторлық ремаркамен қаһарман әсерін қамтып отыруға бейімдік танытады.

Оның прозалық шығармаларындағы тартыс, сюжеттің психологиялық тұғыры кейіпкердің ішкі тебірену, күйзеліс қалпынан аңғарылып отырады. Монолог арқылы жазушы өз ұстанымын бекіте түседі, шығарманың реалистік қалпын қанықтырады.

«Қалай-қалай сөйлейді, – деді ішінен Омар. – Қалай ғана байқамай келгенмін. Астына ат, аузына ас тимей қор болып, үйірге түсе алмай жүреді екен-ау жазғандар. Іштей тынып, «сен айттың мен көндіммен» күн көріп, көрінбей күн кешкендер қолына билік тисе шетінен шешен, кез келгені көсем болып шыға келеді екен-ау» [1, 124]. Бұл – жылқышы Батимен айдалада кездесіп, жүздескен тұстағы жанын да, тәнін де дерт меңдеп бара жатқан Омар байдың ойы.

Тәуекелге бел байлаған, заманның бағытын ұғынған Омар байдың жан дүниесіндегі толғаныс, бұрылыстардың беталысын жазушы, негізінен, кейіпкердің ой ағымы арқылы байқатып отырады.

Романда Омар байдың Қытайға өтуге бел байлау эпизодтары ішкі монологтардағы сұрақ, жауап, күдік, күмән, кею мен кетісу, қиналыс сияқты афферентивті көңіл күйлеріне құрылады. Омардың баласы Еркіннің замана құбылыстары ағымында өзіндік бағыт іздеу сарсаңдары да осы бағытта баяндалған.

Сыр бермейтін сырдаң Оспанның да күйзелетін шақтарына куә боламыз.

Шығармада жылқышы Бати мен өкімет Оспан монологтары мазмұн, мағына жағынан қарама-қарсы әсер қалдырады. Кісілік, адалдық, мейірім-қаттылық, аярлық, жатсыну тайталасын түзеді. Оспан Батиға да, басқаға да басым болуға ұмтылады. Тым аяр, аяусыз. «Өз отыңды өшірмедегі» ымыраға келмейтін өшпенділік сезімнің ұйытқысы Оспанның әрекет, ойлары, ол қарсы топтың ішкі тебіреніс, толғаныстары шығармадағы психологиялық драматизмді, қаламгердің ізгілік ұстанымдарын айшықтайды.

«Ендеше Омарды табалап, шоқ-шоқтың астына алып, дәл қазір қолындағы қатып-семген сойылмен қақ бастан салып өтсе кім қолынан алар, қайта жаңа заң осы Батидың мінезін қуаттамай ма, қорғамай ма. Жоқ, Бати ондай көргенсіз қылыққа бара алмайды. Бара алмайтын себебі – бұл қарнын ашыртқанмен, қадірін қашырмаған қазақ. Байдың жазығы бай болғаны ғана емес, елге көрсеткен қысастығында ғой. Ал Бати бұл кісіден құдайшылығын айтса, екі өкпесінен тепкілеген соншалықты азабы мол теперіш көрген жоқ. Анау жылы қалың қар жауып, қатты боран соққан жұтшылықта бір айғыр үйірінен айрылып, зымзия жоғалтып алғанда да айылын жимап еді. Бай атаулының бәрі озбыр, қатыгез еместігіне алғаш рет көзі сонда жеткен, сол уақыттан бері ішіне сәуле жүгірген» [1, 125].

Мінез бен жағдай арақатынасынан туындап отыратын, әрекет үстіндегі сезім мен дүниетаным ұстанымдарынан белгі беріп отыратын монологтың шығармадағы идеялық, құрылым-

дық, мазмұндық функциясын мейлінше өнімді, ұтымды кәдеге жаратып отырған қаламгер Оралхан Бөкейдің басты назарын неғұрлым мінез ашатын, парасат пен пайым жүгін көтеретін жағдайларға аударатындығы көрінеді.

«Өз отыңды өшірме» романында Дарханның тұлғасын сомдауда елеулі орын алған монологтық ахуалдар осы бір бойын жасырған биік, таза жанды адамның дара мінез болмысына тән сапалардың анықталып, шыңдалу сәттерімен образ болмысын мейлінше толымды деңгейде ашады.

Өзіне өзі баға берген, өзімен өзі ой бөліскен сәттерінде кейіпкердің шешкен ірі шаруалар, арман-аңсарлы жан тебіренісі драмалық серпіліс, монодиалог түрінде мәселе мәніне тереңнен бойлайды.

Оралхан Бөкей прозасында монолог психологиялық баяндау үлгісінің бірі есебінде ырғақтық, стильдік тәсілдермен қаһарманның ой әлемі мен жан түкпіріндегі тұлғалық сезім үдерістерін шынайы суреттеуге елеулі септігін тигізді.

Әдебиеттер

1 Бөкей О. Өз отыңды өшірме. Роман. – I том. – Алматы: Ел-шежіре, 2013. – 392 б.
2 Майтанов Б.Қ. Монолог құрылымы. Ғылыми зерттеу. – Алматы: Ценные бумаги, 2006. – 107 б.

References

1 Bokei O. Trains Go By. Roman. – I tom. – Almaty: El-chezhire, 2013. – 392 b.
2 Maitanov B.K. Monolog kurylmy. Gylymi zertteu. – Almaty: Sennye bumagi, 2006. – 107 b.

2-бөлім

ТІЛ БІЛІМІ

Раздел 2

ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Section 2

LINGUISTICS

Abdullayeva V.A.

The process of transliteration in adopting terms in the azerbaijani language

This article is about of the process of transliteration in adopting terms in the Azerbaijani language. There have been shown some examples about transliteration in the Azerbaijan language from English language**.** The aim of transcription is one: to complete the exact opposite of the word in original as the process of translating. But transliteration has more wide coverage than that one. It consists original recording of the items, their pronunciation at the same time pronunciation and writing in accordance with the laws of the adopted language. In this case, it is affected to the pronunciation of the word in accordance with the rules of pronunciation of translated language. Transliteration is used when the languages have different graphics system, but in transliteration letters or graphics units of these languages can be able to adapt to each other. To make possible to implement the transformation process between languages is accordance with the relevant conformances.

Key words: Terminology, terms, transliteration, transcription.

Абдуллаева В.А.

Азербайжан тіліндегі транслитерация үдерісі

Бұл мақала Азербайжан тіліндегі терминдердің тарнслитерация үдерісі туралы жазылған. Мұнда ағылшын тілінен азербайжан тіліне транслитерацияланған бірнеше мысалдар келтірілген. Транскрипцияның мақсаты: түпнұсқадағы сөздің аудару барысында мүлдем қарамақарсы сөзге көшуін аяқтау. Осы себептен тарнслитерацияның қамту шеңбері кең екендігі байқалады. Транслитерация – ауыстыру тәсілі, бұл арқылы шет елдік сөздің жазылуы өзгертіледі: кірме сөздің әріптері қабылдап алған тілдің әріптерімен орын алмастырады. Бұл ретте тарнслитерацияланған сөз туған тілдегі айтылу бойынша оқылады. Оның түпнұсқадағы жазылуы да сақталады, алайда ол қабылдап алған тілдің заңдары бойынша жазылып, оқылады. Транслитерация тілдер әр түрлі графикалық жүйеде болғанда пайдаланылады, бірақ мұндай жағдайда бұл тілдегі бұл тілдердегі әріптер мен графикалық белгілер бір-бірімен толық үйлесім табуы тиіс. Графикалық өзгертулер тілдер арасындағы тілдік заңдарға келгенде ғана жүзеге асады. Егер бірнеше тілдердің транскрипциялануын салыстыра қарасақ, олардың әрқайсына тән түрлі ережелер жиынтығы болатынын байқаймыз.

Түйін сөздер: терминология, терминдер, транслитерация, транскрипция.

Абдуллаева В.А.

Процесс тарнслитерации на азербайджанском языке

Эта статья о процессе транслитерации терминов на азербайджанском языке**.** Тут было показано несколько примеров транслитерации на азербайджанском языке с английского языка. Цель транскрипции: в процессе перевода завершить полную противоположность слова в оригинале. Таким образом, транслитерация имеет более широкий охват. Транслитерация – это способ заимствования, при котором заимствуется написание иностранного слова: буквы заимствуемого слова заменяются буквами родного языка. При транслитерации слово читается по правилам чтения родного языка. Оно состоит в оригинальной записи данных пунктов, в то же время их произношения и написания согласно законам принятом языке. В этом случае, это влияет на произношение слова в соответствии с правилами произношения языка перевода. Транслитерация используется, когда языки имеют различные графические системы, но в транслитерации букв или графики единиц этих языков могут быть в состоянии адаптированности друг к другу. Для того, чтобы реализовать процесс преобразования между языками нужно соответствовать правилам языка. Если рассматривать отдельные языковые пары, то становится ясно, что для каждой из них должен существовать отдельный перечень правил транскрипции.

Ключевые слова: терминология, термины, транслитерация, транскрипция.

© 2016 Al-Farabi Kazakh National University

UDC 811.512.1

Abdullayeva V.A.,
doctoral student NASA,
Institute of Linguistics named after Nasimi, Azerbaijan, Baku,
e-mail: vefa.abdulla@mail.ru

THE PROCESS OF TRANSLITERATION IN ADOPTING TERMS IN THE AZERBAIJANI LANGUAGE

Introduction

At the request of the modern era science and technology is developing rapidly. There is created a wide variety of areas. In connection with the development a lot of new terms are created in the language. This makes richer vocabulary and terminology of the language day after day. In Azerbaijani language the development of vocabulary and terminology occurs in two directions:

1. On the basis of the language
2. On acquisitions

The problem. On the modern period the acquisition of new words and word combinations that are formed in the Azerbaijani language, the composition of the enriching Azerbaijan language dictionary, as well as the research subject of terminology. Acquired words are not an indication of poverty of the language, this process is simply due to the historical and cultural development, and as a result of this development is an indication of the interaction of languages. Borrowed words in our language are divided into two groups: acquired words and terms of acquired. The acquisition terms are used in the concrete fields of science and are determined as a result of necessity. Because, the development of science and technology are not associated with a language and its scope, this is a global problem. For this reason they are considered as an object of research terminology [10. p.233]

The process of mastering terms of acquisition into the language as a complex event is carried out at different levels. Borrowed terms are considered to be assimilated, then that adapts to the characteristics of the receptor and the national language phonetic language, graphics, lexical and grammatical rules are the same level of matching the words. Phonetic embezzlement with the purchase of a sound image of the source language, lexical units that make up the lexical unit with substation sounds. Phonetic embezzlement a foreign language material is drawn again, phonetic deformation takes place in accordance with the rules of our language and typical features of the system are regulated according to the phonetic of our language. The phonetic point of view the following words and terms obtaining of the reasons are due to certain changes:

1. The composition of the phonemes of the language and the alphabet is different from other languages;

2. The rules of spelling words from the language are different from other language;

3. The receipt of the pronunciation of the language in an attempt to follow the pronunciation;

Some of the borrowed terms in the language conforms their phonetic and graphic rules according to composition another language. The point of this, N.Mammadov groups origin of English literary words writing and phonetic structure in our language by the following way.

1. Holding the phonetic spelling and composition in our language;

2. Differ in writing, but close by the phonetic structure of words in our language;

3. Both for the record, and the phonetic characteristics differ English words;

The process of mutual enrichment of languages is an ongoing process since the ancient times. Each language applies to other languages as needed. This is related with development of science, technology, economics, politics, and other areas, or emergence of new concepts, due to the lack of the word in the language to express these concepts. This situation occurs most often in the field of terminology. Because terminology is a more inclined to become international than other areas of language. Transliteration is a type of adopting words in language. Transliteration originally was a term derived from the verb «to transliterate», meaning to write or print a letter or word using the closest corresponding letters of a different alphabet or language. In modern parlance, though, we extend the act of transliteration and apply it to the increasingly wide range of communication platforms and tools at our disposal. There are 4 types of graphical transliteration:

1. One graphical element is replaced with one graphic element;

2. One graphical element is replaced by a few graphical element;

3. Several graphical element is replaced with one graphical element;

4. Several graphical element is replaced by some other graphic element;

Transliteration is a grapheme conversion i.e., from one script to another. Transliteration (Latin. Trans-via, and littera-letters) ling. issuance of letters of one alphabet with letters of another alphabet.

Transliteration is opposed to transcription, which specifically maps the sounds of one language to the best matching script of another language. But there is a difference between them:

Transcription is a phonemic conversion, i.e., from one writing system into another, possibly including script conversion. Transcription (Lat. transkriptio-face transfer) ling. – signage system given the thinness as accurate as possible without any depending on graphics and graphic standards, regardless of the language. As can be seen, transcription is not based on the laws and principles of language translation, but transliterated based on laws and principles of language translation, and also the graphic and phonetic criteria. Still, most systems of transliteration map the letters of the source script to letters pronounced similarly in the goal script, for some specific pair of source and goal language. If the relations between letters and sounds are similar in both languages, a transliteration may be (almost) the same as a transcription. In order to research the rules of speech regulation transcription is applied as a method of writing the words of foreign languages (especially proper names and terms) to reflect as closely as possible to the pronunciation of the proposed method of another language. Transcription is understood as giving the sounds and forms of one language unique of other accepted language.[2. p.290]

It is necessary to note that phonetic appropriating process is not receiving of the phoneme from another language. Language can't borrow any phoneme from another language. Because possibility of such process will be able to take out to the changing of the adjoining, specific in number articulation system with being a cause for increase of the phonemes of the language. Specific features will be able to occur in ones pronunciation when carrier of the language uses another language. So the words not only changes by phonemically, but also they change according suitably properties of the other languages' rules.

M.D.Qutner writes about this: «Transliteration method shows the way of creation Russian words according by the graphic belonging to English. Words created with transliteration method does not supply the pronunciation of English, they show orthography of English only by archaic features. Giving the words and words combinations of English with transcription method is not the letter composition of the words; it is giving the words by Russian letters.» [5. p.20] Time of phonetic assimilation each language puts forward inside demands. Phonetic assimilation is implemented in a few directions:

Voices which do not correspond to language are substituted with analogous equivalent; definite voice or syllables are been abbreviation (abridgement); place of the stress is changed;

In the process of appropriating of terms by phonetically is a quite complex event. In adopting terms changes place and character of stress, length and shortness of the vowels, softness, thickness of the consonants and also boundary of the syllable division can be disturbed. In adoption process words changes weakly or strongly by phonetic assimilation depending on the system of languages. For the sake of the big differences between the systems of vowels and consonants of the languages time of phonetic assimilation falls to unrecognizable circumstance.

V.A.Sıchova tells about this: «not all words change in the same degree, some of them changes unrecognizable some of them changes a bit and some of them don't change so keep their form as in natural language». The main reason of this is that the phonetic rules of languages can be different or similar. [5. p.18]

A.V.Superaskaya shows six type of writing form of adopting words, but nowadays transcriptions is more modern and useful. Practice transcription is giving the words and words combinations according to the orthography and phonetic rules of other languages. [1. p.37-38]

A.Esmira shows the reasons of the adopting words changes in the Azerbaijani language as such ways:

1. Different alphabet and phoneme system of languages;
2. Different orthography system between languages;
3. Effort to subordinate the words according to pronunciation of Azerbaijani language.

S.N. Xalilova tells that those words can be accepted appropriated that they have been adapted according the orthography and phonetic rules of the Azerbaijani language, only this time words will be able to use in wide scale.

It is necessary to note that majority of the words received by phonetic principle are English origin. It is not accidental. Alphabet of English language is made on basis of Latin graphic. But on the basic of this alphabet stays not phonetic principles also historical principles.

From phonetic position attitude between sounds and letters are different. Different letters can express the same voice (sound) or the same letter can read differently. From this cause majority of the words in English is been transcripted to other languages.

According to rule of the language in one part of the terms of adopting words by phonetic demand is seen transliteration event. Words accepting phonetic changes and losing source form in the language obey to the rules of adopting languages. The words can't save their origin form and pronunciation because of the strong rules of Azerbaijani language.

In the modern Azerbaijani language as transcriptions of adopting words we can show the following examples:

Amortizasiya(amortization) İn business, amorti zation refers to spreading payments over multiple p eriods.The term is used for twoseparate processes : amortization of loans andamortization of intangibl e assets

Anderraytinq(underwriting) Underwriting refer s to the process that a large financial service provid er (bank, insurer, investment house) uses to assess t heeligibility of a customer to receive their products (equity capital, insurance, mortgage, or credit).

Bencmarkinq (benchmarking)

İs the process of comparing one's business proc esses and performance metrics to industry bests or best practicesfrom other industries. Dimensions typi cally measured are quality, time and cost. In the pro cess of best practicebenchmarking, management id entifies the best firms in their industry, or in another industry where similar processes exist, andcompare s the results and processes of those studied (the «tar gets») to one's own results and processes. In this wa y, they learnhow well the targets perform and, mor e importantly, the business processes that explain w hy these firms are successful.

Deklarant (declarant)

A declarant, generally speaking, is anyone who composes and signs a statement or declaration alleging therein that the information given is true he has. This differs from an affiant, as in the case of an affidavit sworn to before a notary public are the facts therein or other official, whereas a declaration is made usually by the use of one person for another

Depozit (deposit)

A bank account that allows money to be deposited by the account holder and withdrawn, paid a sum of money or property in relation to a rented item to ensure it is returned in good condition, that a and date must pay a sum in return for the right to stand in an election

Fiskal federalizm (fiscal federalism)

An important part of its subject matter which is the system of transfer payments by the central government grants or shares its revenues with lower levels of government.

Infrastruktur (infrastructure)

Infrastructure is the basic physical and organizational structures needed for the operation of a society or enterprise or the services and facilities necessary for an economy to function. It can be generally defined as the set of elements that of interconnected Provide structural framework of supporting development an entire structure. It is an important term for judging a country or regions development.

Klirinq (clearing) In banking and finance, clear ing denotes all activities from the time a commitme nt is made for a transaction until it is settled.Clearin g of payments is necessary to turn the promise of p ayment (for example, in the form of a cheque or ele ctronic paymentrequest) into actual movement of m oney from one bank to another

Kliyentelizm (clientelism) A customer (someti mes known as a client, buyer, or purchaser) is the r ecipient of a good, service, product, or idea, obtain ed from a seller, vendor, or supplier for a monetary or other valuable consideration

Royalti (royalty)

A fee that one receives in exchange for allowing another party to use and profit from one's property. For example, who a publisher prints and sells a book author must compensate for the use of his / her intellectual property. A royalty is usually a percentage of the revenue or profit that the other party (in this example, the publisher) makes.

Proses-(Процесс-Process) –compiling and mai ntaining the file of information about the transactio n, including the credit report, appraisal, verificatio n of employment and assets, and so on

Büdcə (budget)- This word in the Azerbaijani language pronounces as [búdʒə] and in finances field it uses in such meaning: Annual financial plan of the costs and the revenues of the economic entity for each fiscal year. It calculates future costs and income, their detailed description and application. The latter includes the budget notes.

Conclusion

The aim of transcription is one: to complete the exact opposite of the word in original as the process of translating. But transliteration has more wide coverage than that one. It consists original recording of the items, their pronunciation at the same time pronunciation and writing in accordance with the laws of the adopted language. «Transliteration is a written form of items in a formal word for word according to the alphabet of the translated language.» Transliteration is used when the languages have different graphics system, but in transliteration letters or graphics units of these languages can be able to adapt to each other. To make possible to implement the transformation process between languages is accordance with the relevant conformances. The main advantage of transliteration is that, text version of the word does not change. Thus, word regardless of language is able to maintain universality.[10.p.234] During transliteration writing of the word in the translation language is accordance with writing in the initial language. In this case, it is affected to the pronunciation of the word in accordance with the rules of pronunciation of translated language

References

1 Sadigova S. The terminology of the language / S.Sadiqova. – Baku, Science , 2011.
2 Adilov M., Verdiyeva Z., Ağayeva F Linguistics vocabulary. – Baku, 1989
3 Agamirzayeva E.Terminology problems / E.Agamirzayeva. – Baku, 2005.
4 Mammadli N. Adopting terms in Azerbaijani language/ N.Mammadli. – Baku, 2000.
5 Qaziyeva S. Linguistic analysis of the oil terms in the English and Azerbaijani and their role in translation / S. Qaziyeva – Baku, 2003.
6 Bayramov A.A Role of lexical adopting in becoming rich of the language / A.A. Bayramov. – Baku, 1998.
7 Musayev O. Grammar of English / O. Musayev – Baki, 1979. – 360 s.
8 Mamedov. Y. Lexical semantic development of words in the language / Y. Mamedov Baku – 1987.
9 Explanatory dictionary of the language. 4 volumes. Baku, 2007.
10 Abdullayeva V. Science, technology and higher education / Abdullayeva V. Canada, Westwood, 2014.

Литература

1 Садыхова С. Терминология языка / Садыхова С.- Баку, Наука, 2011.
2 Адилов М., Вердиева З., Агаева F Словарь лингвистики – Баку, 1989
3 Агамирзеева Е. Проблемы терминология / Агамирзеева Е. – Баку, 2005.

4 Мамедли Н. Принятие термины на азербайджанском языке / H.Mammadli – Баку, 2000.
5 Газиева С. Лингвистический анализ нефтиной терминов в английском и азербайджанском языке и их роли в переводе. / С. Газиева – Баку, 2003.
6 Байрамов А.А. Роль лексического о принятии на языке / АА Байрамов-Баку, 1998.
7 Мусаев О. Грамматика английского языка / О. Мусаев – Бакы, 1979, 360 с.
8 Мамедов. Ю. Лексико семантическая развитие слов в языке / Ю. Мамедов Баку – 1987.
9 Толковый словарь языка. 4 тома. Баку, 2007.
10 Абдуллаева В. Наука, технология и высшее образование / В. Абдуллаева Канада, Вествуд, 2014

Әбдіқұлова Р.М.

Шешендік диалог құрылымы

Мақалада қазақ шешендік сөздеріндегі диалог құрылымының ерекшеліктері қарастырылады. Автор қазақтың шешендік сөздеріндегі диалог құрылымдарының көне шығыс ескерткіштерінде ұшырасатын (Авестада) суырып салма дәстүрдегі тілдесулермен сабақтастығын пайымдайды. Мақала авторы сұрақ-жауап құрылымының қарама-қарсылыққа негізделген динамикалық табиғатын талдайды. Сұрақ-жауап құрылымынан шешендік сөздің идеясы, қоғам, дүние, жаратылыс жайының сырлары танылатындығын байыптайды. Шешендік диалог құрылымынан фольклорға тән халықтық жұмбақ өлең, жаңылтпаш, ауызекі сөйлеу синтаксисі сипаттарын айқындайды. Алайда автор шешендік өнердің дүниетанушылық-интеллектуальдық қызмет аясының кеңдігін дәйектейді. Ашық монологтың монодиалог, полилог, драмалық диалог сипатындағы түрлерін саралайды. Шешендік диалогтағы әлқисса, астарлы сөз, табу құрылымдарының көркемдік қуатын және уақыт пен кеңістік ыңғайындағы шарттылығын танытады. Шешендік сөздердің баяндау жүйесінде теңеу, метафоралық салыстыру, меңзеу, мақал-мәтел, риторикалық сұрақ, поэтикалық инверсия, ішкі үйқас пен ырғақ, аяққы қайталау, ассонанс пен аллитерацияның қолданылу ерекшеліктерін байыптайды.

Түйін сөздер: шешендік диалог құрылымы, суырып салма дәстүр, сұрақ-жауап құрылымы, халықтық жұмбақ өлең, жаңылтпаш, монодиалог, полилог, драмалық диалог, әлқисса, табу.

Abdikulova R.M.

The structure of oratory dialogue

The article considers the peculiarities of the structure of dialogues in oratory speech. The author affirms the forms of dialogues in oratory speech is interrelated with the speeches in improvisatory tradition that can be found in ancient eastern monuments (Avesta). The author of the article analyzes the dynamic nature of the structure of dialogues based on contrast. The structure of question and answer reveals the idea of oratory speech, society, the mystery of world and origin. The oratory dialogues' structure specifies the traits characteristic for folklore such as riddles, tongue twisters and the syntax of oral informal speech. However the author proves the positivity of oratory speech for intellect and Weltanschauung. The author exposes the types of monologue such as monodialogue, polylogue and dramatic dialogue. He presents the artistic power and the time and space conditions of introduction, intricate word and taboo structure in oratory speech. The specialties of use of metaphoric comparison, confrontation, indication, proverb, rhetorical question, poetical inversion, rhyme and rhythm, repetition, assonance and alliteration in oratory speech are discussed.

Key words: the structure of oratory speech, improvisatory tradition, the structure of question and answer, riddles, tongue twister, monodialogue, polylogue, dramatic dialogue, introduction, taboo.

Абдикулова Р.М.

Структура ораторского диалога

В статье рассматривается структурные особенности диалога в казахской ораторской речи. Автор указывает на взаимосвязь структуры диалога в ораторской речи диалогов в народном импровизаторском искусстве, которые встречаются на древних восточных монументах средних веков (в Авесте). Автор статьи разбирает динамичную натуру структуры «вопрос-ответ», основанную на противоположностях. Структура «вопрос-ответ» раскрывает идею ораторской речи, тайные стороны общества, мира и естества. Также определяет такие формы характерные для фольклора как загадки, скороговорки и синтаксис разговорной речи в структуре ораторского диалога. Также автор уточняет, что ораторское искусство имеет большое влияние на интеллект и мировоззрение. Разбирает виды открытого монолога, такие как монодиалог, полилог, драматический диалог. Представляет нам художественную мощь и приспособленность к временно-пространственным условиям структур таких определении в ораторском диалоге как сказовость, подтекст, табу. Поясняет особенности эпитета, метафорического сравнения, ссылок, пословиц и поговорок, риторических вопросов, поэтических инверсии, рифмы и ритма, повтора, ассонанса и аллитерации в ораторской речи.

Ключевые слова: структура ораторского диалога, импровизаторское искусство, структура «вопрос-ответ», народные загадки и скороговорки, монодиалог, полилог, драматический диалог, сказовость, табу.

© 2016 Al-Farabi Kazakh National University

ӘОЖ 821.512.122(091)

Әбдіқұлова Р.М.,

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
доценті, ф.ғ.к., Алматы қ., Қазақстан,
e-mail: rauabdi@mail.ru

ШЕШЕНДІК ДИАЛОГ ҚҰРЫЛЫМЫ

Ашық сөздің диалог, сұрақ-жауап формасының көне үлгілері шығыс ескерткіштерінде молынан кездеседі. Соның бірі – «Повесть Йовишт из рода Фриянов» деп аталатын туынды. Оның фольклорлық сюжеттік негізі Авестада бұрыннан белгілі болады. Көне аңыз әңгіменің кейіпкері Йовишт егер сұрағына дұрыс жауап алмаса халықты қырмақшы болған қаһарлы жауыз жиһангердің: «Аспан жұмағы жақсы ма? Жер жұмағы жақсы ма?» – деген сұрағына: «Жер жұмағы жақсы», – деп жауап береді [1,21]. Шындығында сұрақтың халықтық шешімінде діни сипат бар. Жер жұмағы жақсы болатын себебі, адам Ормазданың о дүниелік мекеніндегі болашақ өмірі үшін жерде еңбек етеді. Йовишт жауабының тапқырлығы осында. Бұдан ары Йовишт жауыз Ахтйаның жұмбақтарын бірінен соң бірін шеше береді. Осындай сөйлесулердің көне үлгілерінің бәрінен де өткір сөз, тапқыр ой, жұмбақтау, астарлау секілді суырып салма дәстүр ерекшеліктері аңғарылады.

Қазақтың шешендік сөздерінің баяндау және бейнелеу жүйесінде мол орын алатын диалогтық құрылымдарды сол көне суырып салма дәстүрдегі тілдесулердің эволюциясы ретінде тануға болады. Солардың бір тобы сұрақ-жауапқа құрылған шешендік сөздер. Әдетте, сұрақ-жауап қарама-қарсы құбылыс болғанмен, бірін-бірі ұштап, тірілтіп, жандандырып отырады. Оның бұл сипаты шешендік сөздердің көркемдік жүйесінде ерекше айқын көрінеді. Сұрақ-жауап құрылымынан шешендік сөздің идеясы, шешеннің рухани дүниетанымдық қасиеттері арқылы адам өмірінің сыр-сипаты ашылып, моральдық-этикалық тұжырымдар жасалып, қоғам, дүние, жаратылыс жайының сырлары танылады. Ашық сөздің сұрақ-жауап формасында сұрақ қарапайым тыңдаушы атынан да, есімі көпке белгілі би-шешен атынан да берілуі мүмкін. Алдыңғының сұрақ берудегі мақсаты танымдық қана болса, кейінгісі шешендік сын, түптеп келгенде сөз сайысына шақыру екенін аңғаруға болады. Мысалы, атақты Сырым батырдың Үргеніш шешенімен айтысы сондай сұрақ-жауап құрылымында беріледі. «Үргеніш шешені: – Сөз анасы не? – Су анасы не? – Жол анасы не? – деп сұрайды. Сырым батыр: – Сөз анасы – құлақ, – Су анасы – бұлақ, – Жол анасы – тұяқ! – деп жауап береді. Үргеніш

шешені: – Дау мұраты не? – Сауда мұраты не? – Қыз мұраты не? – Жол мұраты не? – дейді. Сырым батыр: – Дау мұраты – біту, Сауда мұраты – ұту, Қыз мұраты – кету, Жол мұраты – жету, – дейді. Үргеніш шешені: Намазда жан-жағыңызға қарай береді екенсіз, мұныңыз не? – деп сұрайды. -Жан-жағыңызға сіз қарамасаңыз, менің қарағанымды қалай көрдіңіз? – дейді. Сырым батыр: – Сырымның айтқанын тыңдамай, өз сөзін соға берген адам Сырымды күнде жеңеді, – дейді [2, 57]. Көріп отырғанымыздай, бұл диалогтың құрылымынан екі түрлі сипат танылады. Сөздің бір бөлігі халықтық жұмбақ өлең сипатында болса, екіншісі ауызекі сөйлеу синтаксисі үлгісінде беріледі. Дегенмен, халықтық жұмбақтың табиғатына тән «жекеден тұтастың, тұтастан жекенің сипатын білдіру» тәсілі жұмбақталған нәрсенің болмысын орағыта ашып, аңғарту шешендік сауалға да тән. Дегенмен, ол сипаттар шешендік сөйлесулерде қысқа да ықшам келеді. Әдетте, халықтық жұмбақтарда, жұмбақ өлең, айтыстарда бір құбылыстың немесе өзара ұқсас құбылыстардың сын-сипаты жұмбақталса, шешендік сұрақ-жауап формасында шешендік өнердің дүниетанушылық-интеллектуальдық қызмет аясының кеңдігіне сай бір емес, бірнеше, әртектес деректі-дерексіз құбылыстар да жұмбақталады. Мәселен, шешеннің «сөз анасы», «су анасы», «жол анасы» деген сөздері меңзеуметонимиялық алмастыру. Өйткені, ана сөзі тура мағынасында тек адамға ғана қаратылып айтылады. Сол сияқты «мұрады» сөзінің де стилистикалық фрейм ретінде алынып, өзге сөздермен тіркес құруы меңзеу-болжал сипатындағы экспрессивті мағына береді. Ал, қара сөз үлгісіндегі сұрақ-жауап тапқыр ой жүйесіне құрылған. Сырым Үргеніш шешенінің сұрағына риторикалық сұрақпен жауап қайыруы арқылы оны бір сүріндіреді. Бұл Сырымның әрі байқағыштығы, әрі тапқырлығы. Сырым қарсыласының сұрағына өзінің жауабын орайластыра айтуы арқылы сөзіне жаңылтпаштық сипат дарытқаны «жан-жағыңызға қарай береді екенсіз», «жан-жағыңа қарамасаңыз, менің қарағанымды» деген тіркестердегі қайталаулардан, ішкі ырғақтардың сақталуынан көрінеді. Үргеніш шешені де «екі аяқты, бір адам» деп Сырымды сөзден жаңылдырмақ болады. Алайда, Сырым «өз сөзін соға берген адам» деп келемеж етуімен қарсыласын сан соқтырады. Бұл құрылымда драмалық сипат та жоқ емес.

Шынында сұрақ-жауап құрылымынан халықтық жұмбақ, жаңылтпаштардың образдылық сипаты аңғарылады. Ғұлама М. Әуезовтің пікіріне сүйенсек жұмбақты сөз образының кілті есебінде тануға болады [3, 127].

Сұрақ-жауап құрылымы сөз майталмандары көкейіндегі дүние-өмір құбылыстары жайлы көп сауалды алып шығып, оған халық алдында табан астында жауап айтқызуымен құнды. Демек, диалог арқылы рухани қуат жарылыстары жүзеге асады [4, 7].

Осы тақылеттес шешендік диалог құрылымы «Жерден ауыр не?» дейтін шешендік сөзде де кездеседі. «Балаби қартайған шағында халқын жиып: «Жерден ауыр не? Судан терең не? Оттан ыстық не? Көктен биік не?» – деп төрт сұрақ берген екен. Ешкім шеше алмапты. Сонда Балаби өзі айтқан сұрақтарын өзі былай деп шешкен екен: – Жерден ауыр дегенім – ақыл, білім, Судан терең дегенім – оқу, ғылым. Оттан ыстық дегенім – фани жалған, адамның өмірі, Көктен биік дегенім – тәкәббардың көңілі» [2, 70]. Бұл диалог құрылымының алдыңғы сұрақ-жауаптан өзгешелігі – шешеннің өз сауалына өзі жауап беруі- диалогтың монологпен жымдасуында немесе монодиалог болуында. Шешен өзін-өзі сынайды, ашық толғанады. Балаби сөзінің жұмбақтық сипаты «дегенім» сөзін қайталауынан көрінеді. Сөзде жұмбақталып отырған құбылыс «жердің», «көктің», «оттың» өзімен емес олардың сын-сипат белгілерімен салыстырылады. Шешеннің оқу-білім мен ғылым, ілім т.б. сияқты өзара мәндес жекелеген құбылыстардың әрқайсысын басқа бір тұтас құбылыстың сапа белгісімен салыстыруы- концептуальды талдау жемісі.

Сондай-ақ, «Асусыз тауға кез болдым» дейтін шешендік сөзде Байдалы шешен: «Асусыз тауға кез болдым, өткелсіз суға кез болдым, жоқты жаяу қарай беретін болдым, аяусыз жаудың қолына кез болдым», – деп жұмбақтап астарлы сөйлейді. Оның бұл сөзінің астарын елге билік айтып жүрген Мерке деген бір адам: «Мұның үшеуі асусыз тауға кез болғаны – тізесі сарыбуын болып, аяғы жүруге келмейді екен, өткелсіз суға кез болғаны- көзі жасаурап аттам жерді көре алмағаны, жоқты жаяу қарай беретін болдым дегені – тәрбиелеп қасында отырған бәйбішесі жоқ, шақшасын қалбалақтап көп іздеп, зорға тауып алып отырады екен. Аяусыз жаудың қолына кез болдым дегені – келін-баланың қолында отыр екен» [2, 43] – деп шешіпті. Расында Мерке мен Байдалы бетпе-бет тілдесіп тұрған жоқ. Байдалы Меркеге сәлем айтады. Мерке көпшілікке Байдалы сөзінің астарын түсіндіреді.

Бұндай структуралық айқын ерекшеліктері жоқ диалогтар қарасөз ішінде беріледі. Сондықтан Байдалы шешен сөзінің Мерке сөзі ішінде төл сөз ретінде айтылуына мән берер болсақ, әлқисса (сказовость) сипаты танылады. Ең бастысы диалог-жұмбақ пен оның шешімі, диалогтық құрылымының шарттылығы. Шынында, шешендік астарлы сөздің көркемдік қуаты ерекше. Байдалы шешеннің сөзі – тұтастай табу. Болымсыз мағына беретін – сыз жұрнақты зат есімдердің зат есімдермен «асусыз тау», «өткелсіз су», «аяусыз жау» түрінде тіркестер құруы, сондай-ақ «жаяу» мен «аяу» сөзінің үндестігі ашық сөзге ырғақ бітіреді. Сөздегі «кез болдым», «қарай беретін болдым» дейтін қайталаулар да жұмбақталған құбылыстың мәнін үстей түседі, оны концепт арқылы меңзейді. Расында бұл тектес шешендік сөз үлгілеріндегі сұрақ-жауап құрылымының уақыт пен кеңістік ыңғайындағы шарттылығын ескеруіміз қажет.

«Қасқакөл дауы» дейтін шешендік сөздің баяндау жүйесінен де өзіндік ерекшеліктерін тануға болады. Төле би, Әйтеке би, Орманбет би үшеуі Қасқакөл деген көлге таласып, даулы болады. Төле Орманбетке: « – Ай, Орманбет! Мен әлі тірімін өлгем жоқ, бұдан бұрын неше сәлем айтсам да келген жоқсың, ер кетер, жер жетер. Ешкімге опа қылмас дүние боқ! Ей, Орманбет, сен бізден кіші боласың барып қайттық, сен ілгері барасың, біз енді көп жүрмеспіз, көмілерміз, сен жас едің көңілдегіңді аларсың! – дейді. Әйтеке де Төленің сөзін қостап: « – Бай болсаң халқыңа пайдаң тисін, батыр болсаң дұшпанға найзаң тисін. Бай болып пайдаң тимесе, батыр болып найзаң тимесе жұрттан алабөтен үйің күйсін деген, бізге кейінгілер осыны айтама деп ойлаймын, – дейді. Сонда Орманбет: «Екі би, айтқан сөзің жарасады, еншіге әркімдер-ақ таласады, бұл Қасқакөл Орта жүздің көлі еді, айтқандарың қиянатқа жанасады. Қанағатсыз билерді қабан деген, қамшылатқан жүйрікті шабан деген, біреудің ақысына зорлық қылса, ақыретте мұндай істер жаман деген, – дейді. – Ей, Орманбет, сіз бізге Қасқакөлді беріңіз, Қасқакөл рас сізге жақын. «Бардан пайда, жоқтан залал» деген, не берсе қайырын тілеп көріңіз. «Үш жүздің ортасында Қасқакөл бар, әр жерде су ішетін басқа көл бар, үш бөліп енші қылып алысайық, жер жетер, көңіліңді ұстама тар» – дейді Төле [2, 111-112]. Үшеуі олай сөйлесіп, былай сөйлесіп келісе алмайды. Дау бітпей Орманбет еліне қайтады. Кейіннен анасының ақылына тоқтап, Қасқакөлді қарттарға бөліп береді. Бұл – шешен-билердің талас-тартысына құрылған полилогтық сценаның көрінісі. Ал талас-тартыстың екіжақтық сипатына қарасақ, диалогтық құрылым танылады. Негізгі сөз тартысы Орманбет пен Төле арасында. Одағай, қаратпа сөздер «ер кетер, жер жетер» деген мәтел мен «Ешкімге опа қылмас боқ дүние!» деген поэтикалық инверсия, сондай-ақ, «көп жүрмеспіз, көмілерміз, сен көңілдегіңді аларсың!» деген жолдардағы дауыссыз «к» дыбысының аллитерациясы Төле сөзінің экспрессивті-эмоциялық қуатын арттырып, драмалық ширығысты күшейте түседі. Төленің кезекті репликасында қаратпа сөз, бұйрық райлы етістік өтініш мағынасында қолданылады. Осы реплика ішінде монолог құрылымы тырнақшаға алынған. Монологтың «Қасқакөл бар», «басқа көл бар», «ұстама тар» деген ішкі ырғақ-ұйқасқа құрылуы, «бардан пайда, жоқтан залал» деген мақалдағы тілдік бірліктер – «бар» мен «жоқтың» қарама-қайшылық мәні де сөзге драматизм дарытады . Әрине, Орманбет би сөзінің өзіндік құрылымы ерекше. Бұл сөйлеу құрылымының бірінші сөйлемінде қарсылықты шылау жасырын тұр. Сондай-ақ, екінші сөйлем мақал-мәтел түрінде айтылады. Шешеннің тауып айтқан мақалында «қабан деген», «шабан деген» деп келетін ұйқастан өзге «қанағатсыз би», «қамшылатқан жүйрік» деген тіркестердегі сөзге ырғақ беруші -қа буынының үндестігі де айырықша. Жалпы, «Қасқакөл дауы» – шешендік жекпе-жектің кемел көрінісі. Мұхтар Әуезов өз драматургиясында осындай шешендік сөздерді «орасан шешендік сапаларын мінез, дүниетаным сипаттарын даралап ашуға қас шеберлікпен пайдаланады» [5, 261].

Негізінен, «Қасқакөл дауы» сөзінің баяндау жүйесіне полилог, моно-диалогтық құрылымдар тән. Алайда, оны айтпасақ та, баяндау жүйесі драмалық диалогқа құрылған деуге болады.

Жалпы, шешендік диалог шешендік сөздердің баяндау және бейнелеу жүйесінде мол орын алатын іргелі құрылым болып табылады. Шешендік диалог халықтық жұмбақ, жаңылтпаш өлең, табу, мақал-мәтел құрылымына тән сипаттарды да иеленеді. Шешендік диалог құрылымын полилог, монодиалог, драмалық диалог түрлеріне ажыратуға болады. Сондай-ақ, шешендік диалогтың құрылымы теңеу, метафоралық салыстыру, меңзеу, риторикалық сұрақ, инверсия, ішкі ұйқас пен ырғақ, аяққы қайталау, буын үндестігі секілді көркемдік айшықтарға бай екенін пайымдауға болады.

Әдебиеттер

1 Литература Востока в средние века. Часть 2 // Сост. Конрад Н.И. и др. – М, 1970. – 554 с.
2 Шешендік сөздер // Құраст. Адамбаев Б. – Алматы, 1990. – 166 б.
3 Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 240 б.
4 Жармұқамедов М. Айтыстың даму жолдары. – Алматы, 1976. – 162 б.
5 Майтанов Б. Қазақ романы және психологиялық талдау. Оқу құралы. – Алматы: Санат, 1996. – 336 б.

References

1 Literature of the East in the middle ages. Part 2 // Comp. Conrad N. And. etc. – M., 1970. – 554 S.
2 Oratory words // Comp. B. Adambayev. – Almaty, 1990. – 166 p.
3 Auezov M.. The history of literature. – Almaty: Ana tili, 1991. – 240 p.
4 Zharmukamedov M. The development of aitys. – Almaty, 1976. – 162 p.
5 Maytanov B. Kazakh novel and a psychological analysis. Proc. allowance. – Almaty: Sanat, 1996. – 336 p.

Abdrakhmanova Zh.

Rational behind appropriate and inappropriate deviation from the idiom phrase norms

Any language is an artificial construction that constantly develops incorporating the changing realities. At the same time, languages accumulate pearls of wisdom in the form of idioms, which tend to stand throughout the ages and seem to be less flexible for changes in contrast to other word expressions. However, nowadays the globalizing world affects languages greatly universalizing them through trendy expressions, on the one hand, while the expanding journalism and scope of mass media resources establish a huge room for creativity when people attempt to modernize or reformulate some idiomatic phrases. The number of those people who try to match global ideas into the form of locally shaped idioms is growing; however, not all idiom-updaters are capable to make new versions attractive as they could «fall» into a rhythm, rhyme with purpose to enrich a particular stylistic coloring. In this regard, the article focuses on abnormalities, which may challenge the rationality and beauty of idiomatic phrases. Usage of 'appropriate' and 'inappropriate' deviations correspond to the terms of 'relevant' and 'irrelevant' ones, respectively, as well as to 'justified' and 'unjustified' deviations. The processes of globalization and localization are conceptualized in the term of 'process of occassionalization'.

Key words: stable expression, adaptation, norm, suitable, globalization, localization, occasionalism.

Абдрахманова Ж.

Тұрақты тіркестердің нормадан мақсатты және мақсатсыз ауытқу себептері

Әрбір тіл үнемі дамып, әрдайым өзгеріп отыратын болмысты бойына сіңіретін жасанды конструкция болып табылады. Тілімізде ғасырлар бойы әбден қалыптасқан, өзгерістулерге көне қоймайтын халық даналығының айнасы болған тұрақты тіркестер бар. Алайда, қазіргі жаһандану дәуірінде виртуалды кеңістікте журналистиканың дамуы да шығармашылыққа үлкен жол ашып, адамдар тұрақты тіркестерді жаңғырту мақсатында тілдегі кейбір фразеологизмдерді өзгертсе, кейбірін жаңатруға мүмкіндік алып, олардың құрамын қысқартып, арасына басқа сөз енгізіп, ұйқас, ырғақ, дыбыс үндестігін бейімдеу арқылытілге зор ықпал жасап отыр. Қалыпты нормадағы тіркестерді өзгерту арқылы ғаламдық жаңалық жасағысы келетін «жаңғыртушалыр» саны да күннен-күнге артып келеді. Бірақ, өзгерістерге деген бақылу төмендеп, олардың баламалы тұжырымдары әрдайым көздеген мақстына жете бермейді. Осыған байланысты, мақалада фразеологиялық тіркестердің мағыналық салмағын және көркемдігінің артуын қажет ететін нормадан ауытқушылық қарастырылады. «Орынды» және «орынсыз» ауытқулар мен «мақсатты» және «мақсатсыз» ауытқулар өзара қатынаста болады.

Түйін сөздер: тұрақты тіркестер, бейімдеу, норма, мақсатты, жаһандану, оқшаулау, окказионализм.

Абдрахманова Ж.

Причины целесообразного и нецелесообразного отклонения от нормы устойчивых сочетаний

Каждый язык является искусственным конструктом, который неустанно развивается, впитывая в себя меняющиеся реалии. В то же время, языки вмещают в себя жемчужины мудрости в форме устойчивых фразеологических выражений, способных сохранять свою изначальность на протяжении веков, будучи менее гибкими для изменений в сравнении с другими словосочетаниями. Однако, в наши дни глобализирующийся мир оказывает значительное воздействие на языки через заимствование наиболее распространенных выражений из мировых языков, адаптирование одних выражений в существующие в языке фразы, в то время как расширяющееся пространство журналистики в виртуальном пространстве предоставляет большие возможности для творчества и люди непременно используют его для модернизации устойчивых выражений. Количество таких «модернизаторов», пытающихся представить глобальные идеи в форме измененных локальных норм, неуклонно растет, но при этом контроль за изменениями снижается, а их альтернативные формулировки не всегда попадают в ритм и рифм с целью. В этой связи, в статье изучены отклонения от нормы, которые могут умалять красоту и смысловую нагрузку фразеологических сочетаний.

Ключевые слова: устойчивые выражения, адаптирование, норма, целесообразный, глобализация, локализация, окказионализм.

© 2016 Al-Farabi Kazakh National University

UDC 81:001.12/.18

Abdrakhmanova Zh.,

Candidate of philology science, docent
of Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan,
e-mail: zhaz_abd@mail.ru

RATIONAL BEHIND APPROPRIATE AND INAPPROPRIATE DEVIATION FROM THE IDIOM PHRASE NORMS

Recently, in the language, in particular, if we consider the functionality of the Kazakh language, there is a trend for appropriate and inappropriate application of idioms so firmly entrenched in the language that their semantics, as in a mirror, reflect the popular wisdom permeating the Millennium. This trend in the use of idioms mainly occurs in the press and in the speech of TV and radio journalists. However, in some cases, unjustified usage of the language idioms not only leads to a distortion of their meaning, but also to a violation of the norms of the language.

Masters of fiction literature when using idioms deliberately shortenthem and cut some words out introducing other ones «to fall» into a rhythm, rhyme with purpose to enrichtheir works with a particular stylistic coloring.

Literary language is always subject to the rules of artistic expression typical to the language of a particular nation. Meanwhile, the norms of the national language have their origins from the folk verbal creativity where artistic language is characterized by a wealth of imagery and synonymous series.

Many of the stylistic tools used in the literary language were borrowed from the spoken language created by the people themselves. However, the national heritage is not preserved in its original form, not remaining stationary, but being in the process of continuous development and subject to various changes. Today, in great abundancethe literary language started enjoying the introduction of words, phrases, phrasal fusions and stylistic tools corresponding to the new concepts emerged in recent years. In some cases, firmly established idioms in the language can be used through transformations in line with pursued certain goals[1, 123].

As a general rule, in order to interest and amuse his reader, the author aims to make maximum use of the richest means of the literary language. In many cases, the author modifiesidiom forms in accordance with the objectives and circumstances of communication focusing on the personality of his reader as the author searches constantly for the ways to affect his target audience. However, such attempts often fail and the reader loses his interest in further reading of the text. Therefore, paying attention to the composition of phraseology in some texts, you may find that the idioms operate with obsolete outdated words

with obscure and confusing meaning from the perspective of the modern reader as well as the ones gone in a passive fund of the language and slang words and borrowings from other languages. Of course, idioms subject to such transformations may violate the language norms; however, the view that all deviations are doomed to failure seems to us wrong. Thus, the idioms turned into a template can be polished in a verbal workshop by an author finding «a new life» with capacity to influence the reader through new expressive facets. As a result of the issues, scholars tend to have different views regarding the deviation from the language norms.

For example, M.Balakaev and M.Sergaliev classify abnormalities as follows: «In the creative experience of the founders of the literary language there are two kinds of deviations from the norm:

1. Relevant, suitable deviation;
2. Inappropriate, irrational deviation.

Appropriate, suitable deviation is the use of the literary norm for specific purposes and the changes in anidiom as a whole occur due to presence of bright colors in its stylistic semantics. The deliberate and unjustified violation of literary norms as well as hasty and disorderedapplication without any motivation should be assumed as inappropriate, unreasonable deviation. Such attempts for word distortions must be constantly corrected» [2, 24]. Meanwhile, a prominent linguist R. Syzdykova in her monograph «Language Norm and its Establishment» subdivides deviations from the literary norms into motivated and unmotivated ones and reveals 6main reasons for unmotivated deviations: 1) pursuing stylistic or other purposes, the use of dialect, colloquial words equivalent to the ones in the literary language caused due to the absence ofstandardized and non-standardized units; 2) without any need creation of new synthetic forms for words and phrases,which semantically are not entirely successful; 3) desire to use «hackneyed» combinations, turned into clichés; 4) the use of words without knowing their meaning, especially older and infrequent words; 5) obsessive use of Arabic and Persian words and morphological elementsnot obeying the rules of literary language and outdated in terms of speech practice; 6) replacement of components of idioms fixed in the language during a long period of time as well as rearrangement of words in proverbs and sayings with purpose not to specify stylistics or comply with the task of poetry verse size, but just in normal narrative texts [3, 14].

N. Ualiev considering the issue, has divideddeviations from idiomatic norms into appropriate and inappropriate ones [4, 128].

Based on the abovementioned views of scientists, we have compiled a scheme in which the process of phraseology occasionalization is reflected as a result of appropriate and inappropriate deviations from the norms of idiomatic forms.

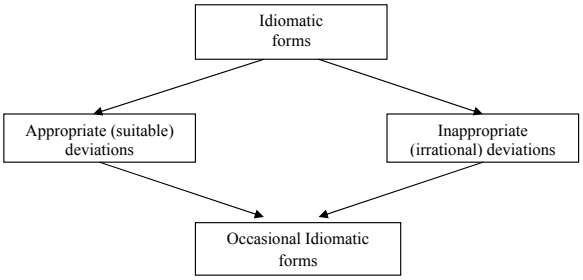

Picture 1 – Process of idiom occasionalization

In our view, appropriate idiomatic forms of deviation from the norm are caused due to certain stylistic and aesthetic goals of the author to adequately impact on the listener. Meanwhile inappropriate deviation from the norm is the result of excessive enthusiasm to create artificial and absurd combinationsand proposals. For example: *Watching the eclipse of the sun and moon, I mentally imagine when all that is good and unhappiness could happen on the earth* (newspaper «Turkestan» fromJanuary 26, 2007)[1]. In this example, occasional phraseological form *shan beru (lit.:* barely able to catch, i.e. to glimpse, barely able to be seen) was created by the author through analogy with a similar meaning for the idiom *kylan beru* that according to the Kazakh language dictionary can be explained as follows: « just to be seen; dawn»; «to flicker, to show out (concerning dark subjects)» [5, 372]. Such deviations should be considered appropriate, ones justified from the norm.

Let's consider the following example: *Ruslan and Rustem laughed, as if mocking himself as an* ***eyesore****, they appeared to come from the family of so-called «sabbathers» about which newspapers and magazines wrote with great disapproval* (republican newspaper «ZhasAlash» from January 30, 2008). The new application of «*kozge tusken suyeldey»* came from its analogy idiom ***«****kozge* ***s****uyel boldy», «kozge bitken suyeldei» (lit.:* became a callus in front, an eyesore) should be classified as inappropriate, unjustified deviation from standards.

Despite the fact that the language of the press reflected the culture of the literary language, the various deviations from the norms of idiomatic

[1] ***Note:*** All the examples of excerpts of works are translated from Russian into the Kazakh language

forms of the literary language are most often found in the media sources.

If we analyze the features of media language, especially language of the press, it is clear that it is grounded information function to transmit socially-significant information. Journalistic style, unlike other functional language styles is peculiar for the intended purpose in exercising public functions and has a number of peculiar language features in this regard. A particular important role is played by the press in transmission of information in a simple precise language, in its turn, describing the facts with colorful and vivid way, i.e. playing all the shades of the words as the language of the media can only project to communicate through the public consciousness. Therefore, we believe it is rational to use logically sound as well as generated in the imagery system of the Kazakh language, holistic idiomatic forms. However, unmotivated transformation of the whole structure of combinations and their use in an invariant form, often reducing them in contrast to the language norms, has a negative impact on the stylistic, expressive and emotional functions of the language and connotative meaning of language units.

In the language of modern journalism there are different types of word formation distinguished, among which the most frequent one is compression of idiomatic forms structurally in order to change their values or create occasionalism for copyright use. It should be noted that not all of the «metamorphosis» of words are successful and meet the stylistic purposes. For example: *What can I say, he was clean and pure jigit, good-natured and open to all (lit.:* when he opens his mouth, the larynx is visible)(magazine «Zhuldyz», 2007).

The nature of our Kazakh ancestors, whose endless thoughts were as pure as the blue sky, the heart was open and free as the vast steppes, is very similar to these angels. The internal manifestation is kindness that comes from the heart and shining light (lit.: when he opens his mouth, the larynx is visible.), while external one is generosity, willingness to share all that he has (Қазақ әдебиеті – «Kazakh Literature», February 5, 2007). In the presented examples the phraseological expression «*auzynashsakomkeeyikөrinedi*» (*lit .:when he opens his mouth, the larynx is visible*) is very similar in sound to the combination of «*kөmekeyibylkildeptұrady» (lit.: is constantly bubbling throat*) that is to say about gluttonous, insatiable man, while on good-natured and honest people we used to say «*auzynashsazhyregikөrinedi» (lit.*: *when he opens his mouth, the heart can be seen*). All these examples show unjustified deviation from the norm of phraseological combinations.

A number of errors in the use of phraseological combinations are associated with changes in forms of words composingidioms. For example, substituting the combination «*sirkemsukөtermeitұr*» (*lit.:everything annoys me*) on the opposite in meaning «*sirkesisukөteredi*» (on the contrary, *it does not irritate, adequately perceived what is happening*), as well as replacement of «*bet bақtyrmaydy*» (*lit.: did not yield to persuasion, to speak with*) to «*bet bақtyrady*» (on the contrary, *it served persuasion, listening*), as well as «*қoyauzynanshөpalmaydy*» (*a harmless man who would not hurt a fly*, *lit.*: *a person who would not dare to take grass out of sheep's mouth*) to «*қoy auzynan shөpaladi*» (on the contrary, *the person capable of villainy*) are not acceptable [2, 96].

We consider it legitimate to focus on the kinds of appropriate and inappropriate deviations from the language rules in the process of occasionalization, i.e. the author's word creation. The master of artistic wording converts idioms for a specific purpose – instead of the expected standardthere is unexpected compatibility of word units. As part of some phraseological expressionsthere are harsh words found, which the author seeks to convey in a more neutral, and sometimes, courteous manner. For example, based on anidiom (lit**.:***strikingwith knife on the litter*), which means «getting angry for what he did,» the author by replacing the words creates another combination – *тезегін пышақтады*where the word*shit*is replaced by *litter*, which sounds now not so rude unlike itstraditionalcounterpart*боғын пышақтады*. In our opinion, this neoplasm should be considered as unjustified and unfortunate, as the expression and the imagery in the semantics of thephrasal combination dominates over the occasional one (being more expressive).Описывая героя, автор сам себе противоречит, так как трудолюбивый и целеустремленный человек не может быть плохим, при этом автор понимает, что произошел некий диссонанс в описании героя, но это явилось следствием увлеченности созвучием слов.

In addition, in the language there are plenty of other unsuccessful combinations formed on the basis of the consonance of words. For example, the combination of *өтірікті судай сықпырту/ сапыру* (lit.: *to whip lies like water*), which means «*shameless lie*» transformed into an occasional phrase *өтірікті судай араластыру* (***lit.:****to stir lies like water*) enjoying a similar meaning. Or, on the contrary, D.Doszhanov says: In my first novel

«Zaual» I described the aul activist as a negative character who was not afraid of difficulties and was not looking for an easy way, stood against the people and offended the weak ... (newspaper «Қазақ әдебиеті» – «Kazakh Literature», from June 16, 2007). Describing the character, the author contradicts himself as a hard-working and determined person cannot be bad and the author understands that there was a dissonance in the description of the hero caused by keenness over consonance of words.

Such variations are not a rare phenomenon as they are often found in the usage of the authors, who pay a great care and caution to the choice of language means. Thus, such shortcomingsshould be eliminated and prevented in author education.

The recent trend of unjustified and inappropriate processing of the modern literary Kazakh language is the result ofintroduction of jargons, borrowings, colloquial words and dialects, i.e. language means widely used among the people. These linguistic resources cannot replenish the vocabulary of the literary language.

Unjustified deviation from the norm of phraseological forms during the process of occasionalizationcontradicts to the literary and linguistic norms. Firstly, the updated words in idiomatic forms, their reproduction and inappropriate applications lead to irrational deviations from the norm; secondly, some poets and writers not knowing the full value of obsolete and infrequent words, use them in inappropriate contexts; thirdly, the authors replace one part of speech with another, which causes various deviations from the language norm as well.

Summarizing all the abovenoted, we have identified the main causes of inappropriate, unjustified deviations with regards to idiomatic forms during occasionalization:

1) The failures associated with the introduction of the idiomatic phrase combinations of obsolete words, jargon, colloquial words typical to the spoken language, dialect words, infrequent words of uncertain meaning;

2) Unsuccessful combinations formed with the purpose of updating and modernizing some of phraseology are mainly feasible to native speakers;

3) Inappropriate, irrelevant deviations arise from sound and stylistic correspondences as well as for diversification, i.e. matching the size of the verse – rhyme and rhythm.

Thus, phraseological combinations – a collection of figurative words having potential impact on mass audiences – are used to transmit the author's thoughts in an expressive form. Meanwhile, not all deviations from the language norm regarding idiomatic forms are unsuccessful; on the other hand, abnormalities associated with the communication goals have a huge impact on the reader. In this regard, there isa view of N.Ualieva, according to which «Deviations motivated by a definite purpose are called pragmatic deviations. Different types of deviation from the norm due to pragmatic goals are just starting to get revealed in linguistics. The most common ones are deviations due to pragmatic objectives, among which there are: 1) deviations from the linguistic norm; 2) deviations from the text rules; 3) deviations from the logical rules; 4) deviations from the ontological norm; 5) deviation from the ethological norm» [6, 118].

Meanwhile, the well-known scholar-linguist R.Syzdykova writes: «In general, linguistic norms, especially in writing, are not a «canned»phenomenon unable to go through modifications. Over time, the language standards pass through changes, as well as the language itself in its whole diversity, but such changes are not dramatic, since all standards are not «uprooted» as only some fragments transform, while such « metamorphoses» are not immediate and unexpected, but prolonged occurring over time» [3, 14].

According to M.Balakaev «Most of the stylistic devices that exist in the standard language are taken from the colloquial language and speech originated from people serving as a source for modifications. However, the national heritage does not remain in its original form, but is in the process of continuous movement and development. In recent years, in great abundance the literary language started accumulating numerous words, phrases, idiomatic merging phrases, stylistic tools corresponding to relevant new concepts and realities taking place nowadays. In some cases, you can use idiomatic combinations firmly established in the language changing their meanings in accordance with the pursued purpose» [1, 123].

Appropriate, justified deviation from the idiomatic forms of the language standards has a positive impact on the expansion of the stylistic features of the literary language. The ability to use phraseological combinations in speechisa sort of tool to identify the depth and breadth ofthe language and culture knowledge. Those who know the language of their people can express their thoughts in a precise, laconically and attractive way through consciousapplication of rich resources of the language playing with multifaceted features of the engaged words. [2, 95].

Thus, appropriate (justified) and inappropriate (unjustified) deviations from the norms of idiomatic combinations appear in the language as a result of transformation in the meaning of words in order to grant them special stylistic colorful shades and consonance. The newly formed phraseological combinations deriving from appropriate deviations contribute to the enrichment of the language and idiomatic fund. Such combinations may «settle» and form in the language lexical samples for new phraseological options, while inappropriate deviations cannot perform their functions at the normative levels and, therefore,are not retained in the language and gradually fall into disuse.

References

1 Balakaev M. Kazakh literary language and its norms. – Almaty Gylym, 1984. – 183 p.
2 Balakaev M., M. Sergaliev Culture of the Kazakh language. – Almaty: Ziyat Press, 2006. – 140 p.
3 Syzdykova R. language norms and its formation (codification). – Astana: Elorda 2001. – 230 p.
4 Ualiuly N. phraseology and language norm. – Almaty: National office of the publishing house, 1998. – 128 p.
5 Kenesbayev I. Phraseological Dictionary of the Kazakh language. – Almaty Gylym, 1977. – 712 p.
6 Ualiuly N. Theoretical foundations of Kazakh culture words. Diss. Dr. filol.n. Almaty, 2007. – 336 p.

.

Айдарбек Қ.Ж., Сүйеркүл Б.М.

Когнитивтік терминтаным концепциясындағы дискурс мәселелері

Бұл мақалада когнитивтік терминтанымның негізгі зерттеу нысаны мәселелері қарастырылып, терминологиялық бірліктердің дискурсивтік табиғаты талданады. Когнитивтік терминтанымның нысаны күрделі, кешенді когнитивтік-коммуникативтік құбылыс болуы тиіс екені және ол когнитивтік үдерістерді коммуникация барысында және оның таңбаның семантикалық даму нәтижелерінің тіркелуімен байланыста қарастырылуы қажеттілігі анықталады. Нәтижесінде, мынадай қорытынды жасалады; бұл тұста мынадай жайттар ескерілуі тиіс: біріншіден, терминжасам үдерісі кәсіби қызметпен тығыз байланысты, мамандардың әлеуметтік-мәдени қарым-қатынастарымен байланысты семиотикалық үдеріс болып табылады, екіншіден, тілдік тұлғаны қалыптастыруға бағытталған үдеріс, үшіншіден, тілдік таңбалардың дамуымен тығыз байланысты құбылыс т.б. Сонымен, терминжасамды коммуникативтік үдерістердің басқа да қызмет түрлерімен қатынасқа түсетінін және оларды когнитивтік үдерістермен тығыз байланыста қарастыру керек.

Түйін сөздер: дискурс, когнитивтік-коммуникативтік құбылыс, терминжасам үдерісі, когнитивтік терминтаным.

Aydarbek K.Zh., Suyerkul B.M.

Issues of discourse in the concept of cognitive terminology

The article deals with the main object of study of cognitive terminology, analyzed discursive basis of terminological units. It is argued that the main object of cognitive terminology should be difficult, complex cognitive and communicative phenomenon, and at the same time cognitive data communications processes necessary to examine closely with the light of the semantic development of characters. The study made the following conclusions: the study of these phenomena must be strictly taken into account, firstly, the fact that the term educational process is the semiotic process closely interrelated with the professional activities and socio-cultural relations between professionals, and secondly, it is a process focused on the formation of a language personality, thirdly, it is a phenomenon associated with the development of linguistic signs. Thus, the term educational processes should be seen in the interdependence of communicative and cognitive processes.

Key words: discourse, cognitive and communicative phenomenon, the term learning process, cognitive terminology.

Айдарбек К.Ж., Суйеркул Б.М.

Проблемы дискурса в концепции когнитивного терминоведения

В статье рассматриваются вопросы, касающиеся основного объекта изучения когнитивного терминоведения, аналируется дискурсивная основа терминологических единиц. Утверждается, что основным объектом когнитивного терминоведения должно быть сложное, комплексное когнитивно-коммуникативное явление, и вместе с тем данные когнитивные процессы коммуникации необходимо исследовать в тесной взаимосвязи с учетом результатов семантического развития знаков. В результате исследования сделаны следующие выводы: при изучении данных явлений необходимо строго учитывать, во-первых, то что, терминообразовательный процесс – это семиотический процесс тесно взаимосвязанный с профессиональной деятельностью и социально-культурными взаимоотношениями между специалистами, во-вторых, это процесс ориентированный на формирование языковой личности, в-третьих, это явление, связанное с развитием языковых знаков. Таким образом, терминообразовательные процессы должны рассматриваться во взаимообусловленности коммуникативных и когнитивных процессов.

Ключевые слова: дискурс, когнитивно-коммуникативное явление, терминообразовательный процесс, когнитивное терминоведение.

© 2016 Al-Farabi Kazakh National University

ӘОЖ 81’373; 001.4

Айдарбек Қ.Ж. [1], Сүйерқұл Б.М. [2],

А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының
[1]ф. ғ. д., доценті, [2]ф. ғ. д., доценті, Алматы қ., Қазақстан,
e-mail: aidarkar_10@mail.ru, akbotakoz@mail.ru

КОГНИТИВТІК ТЕРМИНТАНЫМ КОНЦЕПЦИЯСЫНДАҒЫ ДИСКУРС МӘСЕЛЕЛЕРІ

Қазіргі таңда когнитивтік терминтанымның негізгі міндеті тілдің кез келген таңбасына тән, оның ішінде терминге де қатысты коммуникативтік үдерістердің когнитивтік тетіктері мен семантикалық даму заңдылықтарын зерттеу болып табылады. Жалпы әлемдік терминтаным тарихында оның басты зерттеу нысаны ретінде термин саналатыны белгілі. Алайда терминтаным саласының қалыптасқалы бері термин анықтамасының үнемі өзгеріске ұшырауы, нәтижесінде зерттеу нысанының кеңейе түсуінің тұрақты үрдісі байқалады. Өйткені, бір қырынан қарағанда термин тілдің бастапқы таңбасы, яғни алғашқы аталым нәтижесі, сонымен бірге термин табиғи таңбаға қатысты қайта кодталған таңба, екіншілік сипатты білдіреді. Бұл ретте тағы бір айта кететін жайт, термин екінші аталымның екінші тілдік таңбасы да болып табылады (мұндай жағдайда термин семантикалық деривация нәтижесінде пайда болады).

Сонымен бірге термин мәтін туындысы да бола алады (бұл ретте де термин екінші аталым нәтижесі, себебі алғашқы аталым ретінде мәтіннің өзі көрініс береді, яғни термин синтаксистік деривация, дефинициялық сөзжасам нәтижесі). Терминжасам үдерістерінің осылайша түсінілуіне терминтанымның даму қисыны, терминді зерттеудің әдістер эволюциясы негіз болады. Терминтанымның тіл білімінің бір саласы ретінде қалыптасуының бастапқы кезеңінде, оның негізгі зерттеу нысаны арнаулы немесе тарсалалық сөздіктерде тіркелген термин сөздер кеңінен қарастырылып, ал терминшілердің басты мақсаты салалық терминологияларды реттеу мен стандарттаудың жаңа әдістері мен тәсілдерін іздестіру болып табылатын.

Терминтанымның функционалдық бағытта даму кезеңінде термин ерекше қызмет атқаратын сөз ретінде зерттеліп, басты зерттеу нысаны түрлі түсіндірме сөздіктерде «термин» немесе «арнаулы мағына» шартты белгілерімен берілетін көпмағыналы сөздің бір мағынасы болды. Осыған орай зерттеушілер семантикалық деривация құбылысын енгізді, сондай-ақ ең бір өнімді әрі кең зерттеу тәсілі ретінде лексикалық бірліктердің жаңа мағыналарының пайда болу үдерістерін қарастыруға мүмкіндік туғызатын диахронды әдіс танылды. Терминологияның осы бағытта жүргізілген зерттеулерінде терминологиялық

жүйелердің қалыптасуы кезеңдерінде ең өнімдісі терминжасамның семантикалық тәсілі екендігі анықталды [1;2].

Терминтанымның дамуының келесі кезеңдерінде қазақ терминографиясының ғылыми зерттеу бағыты ретінде қалыптасуына алғышарт болатын терминографияның жүйелік ұғымдарына, яғни метақұрылымына, оның қарастыратын зерттеу нысандарына, жалпы сөздіктің құрылымдық ерекшеліктеріне, қазақ терминографиясының тарихындағы сөдіктерге тоқталып, талдау жасауға ұмтылыс жасалды [3]. Сонымен бірге осы уақыт аралығында ғылыми метатіл құрылымына, терминологиялық бірліктердің түсіндірме және ғылыми салалық сөздіктерде берілу ерекшеліктеріне арналған зерттеулер жүргізілді [4].

Алғаш рет тіл білімінде қазақ терминтанымының лексикалық құрамы, жасалу тәсілдері мен прагматикалық қызметіне зерттеу жүргізген еңбек 2007 жылы С.С.Исақованың авторлығымен жарық көрді. Бұл еңбекте қазақ терминтанымының когнитивтік-коммуникативтік аспектілері, ғаламның тілдік бейнесі мен ғылыми бейнесінің арақатынасы, қазақ тіліндегі терминдердің ақпараттық табиғаты, қазақ тіліндегі терминдердің құрылымдық, жүйелік сипаты, қазақ тіліндегі терминдердің концептуалдық өрісі, когнитивтік парадигмадағы терминологиялық лексиканың көрінісі, «кәсіби тілдік тұлға» терминатымның когнитивтік категориясы, терминологиялық атау берудің уәжділік аспектісі мәселелері қарастырылды [5].

Соңғы кездері термин мәтін, екінші аталым туындысы, синтаксистік деривация нәтижесі ретінде қарастырыла бастады [6]. Яғни мәтіндер зерттеу нысанына айналып, термин мәтін ықшамдалуының нәтижесінде пайда болады және дефиниция атауы болып табылады деген қорытындылар жасалды [7]. Аталған еңбекте: «Дефиниция ғылым тілі үшін маңызды екені анық, онда анықталатын нысан туралы адам білімі көрініс табады. Дефинициянның мағыналық бөлігінің негізінде адамның қоршаған ортаны тану процесі бар. Дефинициянның нысандары ғылым құрамына еніп, ғылыми білім құрылымында ұғым, термин, болжам түрінде қызмет атқарады. Осыған сәйкес дефиниция когнитивтік қызметті де атқарады, ол нысан туралы білімді бекітеді және коммуникативтік қызметі арқылы табиғи тіл терминологиялық бірліктерінің мағынасын анықтап, адамдардың өзара түсінісуіне мүмкіндік жасайды, ал дефинициянның кумулятивтік қызметі белгілі нысанды ұзақ уақыт аралығында зерттеп, оның қолданылуына ғылыми процесс барысында жағдай жасайды», – деп көрсетіледі [7, 8].

Бұл бағыттағы зерттеулер терминнің динамикалық қасиеттерін қарастыруымен ерекшеленеді. Біздің ойымызша терминдерді зерттеудің әдіснамалық эволюциясында айрықша орын алатын зерттеулер қатарына мәтіннің белгілі бір когнитивтік-коммуникативтік жағдайда (белгілі бір комуникативтік жағдаятта) қалыптасу үдерісін қарастыратын еңбектер болуы тиіс. Себебі терминнің семиотикалық сипаты, таңбалық қызметі әлеуметтік субъектілердің практикалық қызметінің бір компоненті ретінде уәжді және мақсатты адам тілдесімінің жүйесінде ғана қарастырылуы қажет. Сондықтан да терминология саласында жүргізілген соңғы зерттеулерде терминжасамның күрделі, екі кезеңнен тұратын үдеріс екендігі дәлелденеді: мәтін жасалуы және мәтіннің ықшамдалу үдерісінің нәтижесінде пайда болатын таңба (термин).

Осымен байланысты терминжасам үдерістерінің семиотикалық аспектіде зерттелуі осы кезге дейін қалыптасқан терминжасамға байланысты ой-пікірлерді толықтырып, оның күрделі екі кезеңнен тұрытндығын анықтайды. Бұған қоса аталған бағыттағы зерттеулер терминжасам үдерісін коммуникативтік жағдаят, адресат факторы, автордың коммуникативтік мақсат-ниеті, нысанды игеріп, танып білу деңгейі, ішкі терминжасам факторлары (бұл әдетте экстралингвистикалық факторлар ретінде қарастырылып келген) тұрғысынан қарастыруға мүмкіндік береді. Яғни терминжасам семиотикалық аспектіде қарастырылғанда, мақсатты динамикалық үдеріс ретінде көрініс беріп, эволюциялық тұрғыдан табиғи таңбаның жаңа, күрделі тілдік таңба – термин жасау мақсатындағы қайта кодталу үдерісі болып табылады.

Лингвистикалық зерттеулерде мұндай кешенді құбылыс ретінде дискурс қарастырылып келеді. Сондықтан да, біздің ойымызша, когнитивтік терминтанымның да негізгі зерттеу нысаны дискурс болуы қажет. Дегенмен дискурс ұғымының күрделілігі мен көпқырлылығы оған қатысты бірнеше түрлі теориялар мен концепциялардың қалыптасуына алып келді. Мәселен, Е.С. Кубрякова, В.З. Демьянков, Ю.Г. Панкрац, Л.Г. Лузина сияқты ғалымдар дискурс ұғымын талдау барысында үш оның методологиялық концепциясын анықтайды: *формалды* (ауызша-ауыз екі формадағы байланысты мәтін, диалог, айтылымдар, жазбаша немесе ауызша сөйлеу туындысы: сөйлеу актілері, сөйлеу эт-

нографиясы және т.б.); *семантикалық* (дискурстың қызметтері, ойлау тәсілдері, сөйлеу қызметі және т.б.); *прагматикалық* (сөйлеу жағдаяты, сөйлеуші мен тыңдаушы, әлеуметтік акт және т.б.) [8]. Алайда, дискурс ұғымының анықтамасы көбіне ғалым Т.А.ван Дейк зерттеулері нәтижесінде қалыптасқаны баршаға мәлім: «Дискурс – әлеуметтік-мәдени әрекеттестіктің маңызды құрамдас бөлігі. Оның басты белгілері – мүдделер, мақсаттар, стильдер» [9, 53].

Сонымен дискурс ұғымы негізінен мынадай параметрлерден тұрады: «сөйлеуші – тыңдаушы», сөйлеудің/мәтіннің табиғи-жағдаяттық сипаты, сөйлеудің/мәтіннің әлеуметтік мәнмәтінге тәуелділігі, айтылымдар мен мағыналардың, іс-әрекеттердің ұйымдастырылу тәртібі, негізгі бірлік – әлеуметтік акт. Әрине, әлеуметтік акт ұғымының маңызы мәтін деңгейінде қарастырылады, өйткені ол мәтіндік қасиет, мәтін тұтастығы ретінде қабылданады. Сол себепті де ғылыми әдебиеттерде мәтін мен дискурс ұғымдарын шатастырып алу жағдайлары байқалады. Сондықатн да бұл екі ұғымның нақты белгілерін ажыратып беру қажет:

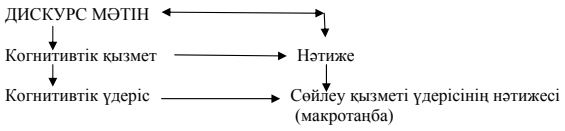

Сонымен, когнитивтік лингвистика тұрғысынан дискурс дегеніміз – үдерістік, қызметтік құбылыс. Осы тұрғыдан келгенде, айтылым, дискурс және мәтін ұғымдарының маңыздылығы ерекше. Бұл ретте ғалым Е.С.Кубрякова туынды бірліктерді «когнитивтік-дискурсивтік» құрылымдар деп анықтап, ең алдымен олардың динамикалық позициялар, қалыптасуы мен қызмет ету аспектісін коммуникативтік мәнмәтінде, сондай-ақ менталды лексикада да қарастырылуы қажет деп санайды [10, 429].

Автордың пайымдауынша, тілдің күрделі табиғаты күрделі зерттеулердің дүниеге келуін айқындайды, бұл мәселені әр дәуірде тек біржақты қабылдау мүмкін емес, ол үшін білім мен тәжірибе, пайым мен зерде, жады мен зейін қажет [10, 429]. Дискурс – сөйлеу барысында туындайтын, сөйлеу актісімен (аталым актісімен) тығыз байланысты тілдік құбылыс. Ал бұл актінің орындалуы сөйлеушінің іс-әрекеті болып табылады. Сондықтан да дискурс, бір жағынан, сөйлеуші қызметімен байланысты (тілді қолдануы), екінші жағынан, «оның бүкіл интенцияларымен, білімімен, мақсаттарымен, жеке тәжірибесі мен өзі атқаратын когнитивті-коммуникативтік үдерісті білу деңгейіне» байланысты болады [11, 15].

Кез келген терминжасам үдерісі әрқашанда жеке шығармашылық акті болып, бұл үдерістің орындалуы сөйлеушінің «заттар әлемі» мен «сөздер әлемі» туралы белгілі бір білімі болуын талап етеді. Яғни сөйлеушінің ақиқат болмыс пен тілдің жүйесі туралы білімі болуы қажет. Оның үстіне, сөйлеушінің номинатив адресаты мен терминжасамның орындалатын нақты «сыртқы» жағдайлары туралы да бағыт-бағдары мен ақпараты болуы тиіс. Таңбалану үдерісіне индивидтің әлеуметтік рөлі мен қоғамдағы белсенділігі, оның психика және мінезінің ерекшеліктері де әсер етеді.

Жеке тұлғаның осындай ақпаратты білу, жеке және қоғамдық тәжірибені іске асыру, жылдам ассоциативтік байланыстарды орындау (жүргізу) т.б. қабілеттеріне аталым үдерісінің нәтижесі мен жылдамдылығы тәуелді болады. Терминжасам субъектісінің жеке (индивидуалды) рөлінің маңыздылығын ескере отырып, дегенмен бұл үдерістің қоғамдық сипатын да мойындау қажет. Себебі субъектінің өзі тілдік тұлға ретінде сол тілдік қоғамның мүшесі болып, өзінің аталымдық және коммуникативтік мүмкіндіктерін қоғамдық орта жағдайында және сол қоғамның қажеттіліктеріне орай қызмет атқарады.

Терминжасам үдерісінің қоғамдық маңыздылығы, оған қатысушы сұхбаттасушыларға (сөйлеу коммуникациясының актісіне қатысушыларға) бағытталуымен ғана емес (екінші аталым), сонымен бірге жаңа атау (алғашқы аталым) тілдік ұжыммен немесе белгілі бір тілдік қауымдастықтың бір бөлігімен узуалды қабылдануы қажеттілігімен де айқындалады. Сол себепті аталым үдерісінің барлық кезеңдері де сол ұжымның тіршілік қарекетінің барлық салаларын көрсетуі, оны интерпретациялау формаларын анықтайтын ғаламның тілдік бейнесіне сәйкес келіп, ұлттық психология мен ұлттық мәдениет, этникалық салт-дәстүрлерді (әлеуметтік-тұрмыстық, діни және т.б.) өзіндік ерекшеліктерді айқындауы, белгілеуі қажет.

Аталым субъектісі ақиқат болмысты тілдік таңбалауда, оның тілдік материалдануын жүзеге асыру барысында сол тілге тән жіктемелік-категориалды құрылым нұсқаларды пайдалануы тиіс. Кез келген аталатын нысан, ең алдымен, ақиқат болмыс элементі болып, көптеген қасиеттер мен қатынастардан тұрады. Ал бұл қасиеттер

мен қатынастар жалпы сол ақиқат болмыстың негізінде туындап, мынадай заңдылықтардан тұрады: әлем құрылымын айқындайтын жалпы және жеке заңдар мен қарым-қатынастар, материя дамуы (трансформация) мен оның тіршілік ету формалары, адамның қоршаған ортаға әсер етуіне байланысты материалдық дүние элементтерінің, материя формаларының табиғи қасиеттері. Осыдан мынадай қорытынды шығаруға болады: терминдер де «когнитивтік-дискурсивтік» құрылымдар болып табылады, олай болатын болса, олар да белігі бір коммуникативтік мәнмәтінде қарастырылуы тиіс. Сондықтан да когнитивтік терминтанымның негізгі зерттеу нысаны ретінде дискурс құбылысы, терминнің дискурстық табиғаты болуы қажет.

Әдебиеттер

1 Айтбайұлы Ө. Қазақ сөзі: (Қазақ терминологиясының негіздері). – Алматы: Рауан, 1997. – 240 б.

2 Күркебайұлы Ш. Қазақ лексикасының терминденуі. – Алматы, 1998. – 205 б.

3 Әбдірәсілов Е.Қ. Қазақ терминографиясының ғылыми-теориялық негіздері. Филол. ғыл. докт. ... автореф. Алматы, 2007. – 40 б.

4 Алтайбекова Қ. Терминологиялық бірліктердің лексикографиялық сипаты. Филол. ғыл. канд. ... автореф. Алматы, 2009. – 24 б.

5 Исақова С.С. Қазақ терминтанымының когнитивтік-прагматикалық аспектісі (қоғамдық ғылымдар терминдері негізінде). Филол. ғыл. докт. ... автореф. Алматы, 2008. – 42 б.

6 Айдарбек Қ.Ж. Қазақ терминологиялық аталымының ономасиологиялық аспектісі. Филол. ғыл. докт. ... автореф. Алматы, 2009. – 52 б.

7 Досмаилова А. Қазақ терминологиялық дефиниция метамәтінінің семантикалық-құрылымдық сипаты. Филол. ғыл. канд. ... автореф. Алматы, 2009. – 26 б.

8 Е.С.Кубрякова, В.З.Демьянков, Ю.Г.Панкрац, Л.Г.Лузина. Краткий словарь когнитивных терминов. Москва, Филологический факультет МГУ им. М..В.Ломоносова, 1997. – 245 с.

9 Дейк Т.А. ван. Язык. Познание. Коммуникация. – М., 1989.

10 Кубрякова Е.С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира. – М., 2004. – 560 с.

11 Гак В.Г. К диалектике семантических отношений в языке // Принципы и методы семантических исследований. – М., 1976. – С. 73-92.

References

1 Aitbaiuly O. Kazakh word: (Fundamentals of the Kazakh terminology) . – Almaty: Ruan, 1997. – 240 p.

2 Kurkebaiuly S. Terminization of the Kazakh vocabulary. . – Almaty, 1998. – 205 p.

3 Abdrasilov E. Scientific and theoretical foundations of the Kazakh terminography. Philology. PhD. Dr. Sci. ... Avtoref. – Almaty, 2007. – 40 p.

4 Altaybekova K. Lexicographical nature of terminological units. Philology. PhD. Candia. ... Avtoref. – Almaty, 2009. – 24 p.

5 Isakova S.S. Cognitive pragmatic aspect of the Kazakh term cognition (on the basis of the terms of the social sciences). Philology. PhD. Dr. Sci. ... Avtoref. – Almaty, 2008. – 42 p.

6 Aidarbek K.Zh. Onomasiological aspect of the Kazakh terminological nomination. Philology. PhD. Dr. Sci. ... Avtoref. – Almaty, 2009. – 52 p.

7 Dosmaïlova A. Semantic and structural nature of the Kazakh terminological definition metatext. Philology. PhD. Candia. ... Avtoref. – Almaty, 2009. – 26 p.

8 Kubryakova E.S., Demyankov V.Z., Pankrats U.G., Luzina L.G. A short dictionary of cognitive terms. – Moscow, Philological Faculty of Moscow State University. Lomonosova M.V., 1997. – 245 p.

9 Dake T.A. van. Language. Cognition. Communication. – M., 1989.

10 Kubryakova E.S. Language and Knowledge: On the way of learning the language: Parts of speech with a cognitive point of view. The role of language in the knowledge of the world. – M., 2004. – 560 p.

11 Gak V.G. By the dialectic of semantic relations in language // Principles and methods of semantic research. – M., 1976. – 73-92 p.

Алиева Е.Н.

Некоторые стилистические особенности официальной дипломатической переписки (теоретико-практический обзор)

В статье раскрывается роль переписки в создании дипломатических отношений. Особо подчеркивается значение влияния переписки при формировании и развитии этих отношений. Опыт свидетельствует, что допущенная при переписке неточность, а также неправильно понятое выражение привести к обострению отношений между государствами. Вместе с тем, переписка способна внести ясность в недопонимание, а принесенные этим путем извинения, предотвратить столкновения и войны, восстановить мир и согласие. Поэтому при переписке необходимо быть крайне внимательным и исключить даже малейшую ошибку. Рассмотрев налаженные правителями исторически отношения, можно сделать вывод о том, что проводимая ими политика, а также осуществляемая переписка оказывали значительное влияние на их позицию среди прочих государств и будущее развитие.

Ключевые слова: дипломатические отношения,правила приличия, внешняя политика, взаимное приветствие.

Aliyeva Y.N.

Some stylistic feature of formal diplomatic correspondence (theoretic hands-on review)

The article reveals the role of correspondence in establishing diplomatic relations. It emphasizes the importance of the effect of correspondence with the formation and development of these relations. Experience has shown that the assumptions in the correspondence inaccurate and misunderstood expression lead to a worsening of relations between states. However, the correspondence is able to clear up misunderstandings, and it brought by an apology, to prevent clashes and war, restore peace and harmony. Therefore, when correspondence is necessary to be extremely careful and to avoid even the slightest mistake. Having considered the rulers of the historically established relationships, it can be concluded that their policies, as well as to the correspondence had a significant impact on their position among other countries and future development.

Key words: diplomatic relations, decency rules, foreign policy, mutual greeting.

Алиева Е.Н.

Ресми дипломатиялық хат алмасулардың кейбір стилистикалық ерекшеліктері

Мақалада дипломатиялық қарым-қатынастар жасау үшін хат алмасулардың ролі ашылып-айқындалады. Осындай қарым-қатынастарды қалыптастыру мен одан әрі даму барысында хат алмасулардың ықпалына ерекше мән беріледі. Хат алмасу кездерінде жіберілген сәл қателік немесе сөйлемдердің екіұшты түсінілуі мемлекеттердің арасындағы қарым-қатынастардың шиеленісуіне әкеліп соқтыратынын тәжірибе көрсетіп жүр. Сонымен қатар хат алмасулар түсінбеушіліктерді жойып жіберуге де қабілетті, осындай жолмен кешірім сұрай білу соғыс қаупін тоқтатып, бейбітшілік пен келісімге келуге көмектеседі. Сондықтан хат алмасу кезінде барынша сақ болып, тіпті болар-болмас қате жібермеуге тырысу қажет. Билеушілер қалыптастырған тарихи қарым-қатынастарға жіті көз жібере отырып, жүргізіліп отырған саясаттың соған орай хат алмасулардың мемлекеттер арасындағы өз позициясын нығайтуға одан әрі дмытуға барынша ықпал етуін қадағалауға тиіс.

Түйін сөздер: дипломатиялық қарым-қатынас, әдеп ережесі, сыртқы саясат, өзара құттықтау.

© 2016 Al-Farabi Kazakh National University

УДК 811.512.1

Алиева Е.Н.,

диссертант кафедры азербайджанского языкознания
Бакинского государственного университета, г. Баку, Азербайджан,
e-mail: yegane-aliyeva-84@mail.ru

НЕКОТОРЫЕ СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ОФИЦИАЛЬНОЙ ДИПЛОМАТИЧЕСКОЙ ПЕРЕПИСКИ (теоретико-практический обзор)

Дипломатия считается средством реализации внешней политики государства. А дипломатическая переписка имеет большое значение, как документы, регулирующие межгосударственные отношения. Благодаря успешной внешней политике Азербайджана, направленной на защиту и укрепление суверенитета республики, обеспечение мирных и благоприятных международных условий для интеграции нашей страны в мировое сообщество, сегодня Азербайджан занял достойное место на политической карте мира, пользуется влиянием при решении глобальных и региональных проблем. [7]

Проблемы исследования различных языковых стилей всегда привлекали специалистов. Швейцарский языковед Ш.Балли, говоря об особенностях официального языка, подчеркивал его широкие возможности: «язык официальный резко отличается от общеупотребительного и обладает ярко выраженной официальной окраской, он владеет совокупностью речевых фактов, служащих для того, чтобы в точных и безличных формулах выражать обстоятельства, которые накладывает на человека жизнь в обществе, начиная с нотариальных актов и полицейских уложений, и кончая статьями конституции» [8, 274].

Из этого высказывания следует, что официальный язык служит каждому государству в качестве подспорья для выполнения официальных обязанностей, их реализации. С этой точки зрения в отличие от общеупотребительного языка необходимо более внимательно относиться к требованиям, выдвигаемым официальным языком, одновременно учитывая стилистические особенности. Российский исследователь В.Виноградов отмечал, что «стилистика языка изучает стилистическую структуру языка как «систему систем», функциональные языковые стили. Стилистические средства языковых средств вне зависимости от конкретных условий их использования» [9]. Следовательно, овладевая тонкостями стилистических особенностей речи, можно целенаправленно усиливать экспрессию и действенность речевых выражение и оборотов.

Основное содержание. Международные конференции и конгрессы, подготовка текстов, направленных на регулирование межгосударственных отношений, международных договоров и соглашений, взаимные визиты и проходящие в ходе этих

визитов переговоры, ежедневная деятельность посольств и представительств, пресс-службы, освещение в прессе позиции, связанной с вопросами внешней политики государства, и прочие подобные вопросы реализуются посредством дипломатических документов и переписки. [1, 31] Так, в этой переписке отражается любой предпринимаемый в ходе дипломатических отношений шаг и принимаемое решение.

При взгляде на наше историческое прошлое можно ясно увидеть, какую важную роль играла дипломатическая переписка в становлении, развитии и укреплении межгосударственных связей и отношений. Как известно, древневосточная дипломатия отражала внешнюю политику военно-теоретических государств. Именно в этот период возникли различные виды договоров и соглашений, сформировалась традиция отправления посольств для решения проблем. В Древнем Египте существовала традиция проведения дипломатических переговоров до начала военных действий во время войн с кочевыми племенами. Вопросами, связанными с дипломатической перепиской, занималась специальная государственная канцелярия по иностранным делам. Из дипломатической переписки Древнего Востока вызывает особый интерес архив Аль-Амара и договор между фараоном Рамзесом II и царем хеттов Хатушили III, заключенный в 1296 году до н.э. Архив Аль-Амара состоит, примерно из 360 глиняных табличек с дипломатической перепиской фараонов XVIII династии. Среди текстов встречаются и написанные с соблюдением лучших правил протокола той эпохи, включая приветствие и обмен любезностями, письма правителей Сирии и Палестины. [5]

Другим достойным внимания памятником древневосточной дипломатии является древнеиндийский свод законов Ману. Оригинальный текст не дошел до нашего времени и сведения о них отражены в написанном в более поздний период стихотворном труде. По законам Ману, искусство дипломатии заключается в умении предотвратить войну и укрепить мир. Чтобы этого достичь, лицо, ведущее переписку и переговоры, должно обладать умением убеждать противоположную сторону и ориентировать ее в нужном направлении.

Общественные отношения требуют соблюдения и уважения определенных правил. Бисмарк отмечает, что необходимо соблюдать правила приличия даже при объявлении войны. Неверно употребленное при переписке то или иное слово способно вызвать раздражение противоположной стороны, и даже побудить ее начать войну. Исторически, именно соблюдением правил приличия предотвращались сражения и войны, возникшее непонимание устранялось адресованными противоположной стороне в дипломатической переписке завуалированными «извинениями». Так, узнав, что адресованное Теймуриду Шахруху письмо попало к оттоманскому султану, Кара Осман сильно встревожился и немедленно отправил тому «зераэтнаме» («молящее письмо»): «На днях мы отправили Хаджа Мансура Амиди ко дворцу Шахрух Бахадура. Из за существующей между нами розни, сын Кара Юсуфа Джаханшах поймал посланника, перехватил письмо Вашего верноподданного, посла предал смерти, а письмо сжег. Отлив в Тебризе при помощи граверов нашу печать, он написал письмо другого содержания и направил его Вам. Клянусь Аллахом, все было именно так. Все мои помыслы только о верности и дружбе между нами». В этом же письме Кара Юсуф и его сыновья были названы «врагами» и была изложена нижайшая просьба к султану, чтобы он не поверил их «грязным оговорам». [2, 21]

Иногда правители приводили в ярость других государей отражением в переписке своих завоеваний, что приводило к превращению переписки между ними в своего рода «словесную дуэль». В качестве примера рассмотрим письмо Узун Гасана султану: «После завоевания Азербайджана и Ирака, я отправился с походом на Персию. Тамошних врагов и оппонентов окутала пелена безысходности. Бросились врассыпную. Наши полководцы и эмиры бросились их атаковать. Надеемся, очень скоро они одержат победу. Ныне весь Хузистан и вся Персия устали подчиняться шайтанам. Шираз стал столицей государства. К нам пришло посольство от великого падишаха Султана Гусейна Байкара. Они принесли достойные дары, украсили монеты и молебен нашим именем, выразили нам свое повиновение и верность». [2,28] Изложенные в письме сведения о завоеваниях Узун Гасана привели в бешенство II Султана Магомеда Фатеха. Он немедленно написал и отправил во дворец Аккоюнлу ответное письмо.

Отметим и то, что переписка между этими двумя государями велась, как правило, на персидском языке. Однако султан изменил не только тональность, но и язык ответного письма, написав его на оттоманском языке, что свидетельствовало о начале противостояния, напряжения между ними. В начале письма говорилось: «Я, повелитель правителей Султан Магомед ибн

Мурад ибн Магомед ибн Баязид хан» [2, 29]. Как видим, уже оттоманский султан с первых же слов напоминает Узун Гасану о своем благородном происхождении, демонстрирует свою силу и величие. Еще более резко и с намеком звучат последующие предложения: «Ты же великий государь, великий хан, Кей Хосров единственный, Фирудин эпохи Гасан хана. Знай, (если) кто-то, возгордившись своим государством, будем излишне увлекаться агрессией, совершит жестокие поступки, (такие поступки) приведут к падению государства и страданиям для страны. Ты должен поступать с умом, так как наше государство – обитель Ислама. С испокон веков свет нашего государства поддерживала кровь, пролитая неверными. Если ты и оказывающие содействие тебе, подчинившись, посягаете на приверженцев Ислама, то являетесь врагами государства и шариата. Наши кони... оседланы, мечами мы подпоясаны. (Потом) не говори, «не знал и не ведал»… В священный месяц шаввал ты напал на крепость Гарахасар. В ответ на это я должен освободить угнетенных от твоего гнета и не оставить и следа от твоей славы. Короче, не надо лишних слов. Отправь ответ на мое письмо. Все» [2, 29]. При полном ознакомлении с письмом явно просматриваются гнев и ярость к адресату, ясно выраженные в предложениях с повелительным наклонением, а также в полном отсутствии вежливых выражений.

«…ни в одном из своих посланий Султан II Магомед Фатех не обращался к правителю Аккоюнлу с использованием его клички «Узун» (длинный), называя того «Гасан падишах», «Гасан султан», «Гасан шах». В этом же письме впервые перед именем Гасан впервые применяется прилагательное «Узун»: «Узун Гасан, взошедший на трон после событий, произошедших с Джаханшах падишахом и шехидом Султан Абу Саидом». [2, 29] Это говорит о том, что при переписке любое определение, употребленное применительно к другой стороне, свидетельствует об уровне отношений переписывающихся сторон. В упомянутом письме наглядно проявляется ненависть оттоманского султана к шаху Аккоюнлу.

На Востоке исторически сложилась традиция начинать адресованные правителями друг другу письма с обращения к Создателю – Аллаху: «Бесконечное благодарение Аллаху, утвердившему после создания человека любовь в материальном мире, обладателю охватывающего все сущее любви и неизмеримой мощи!» [4,25] или просто «Именем Аллаха, всемогущего и всепрощающего…» [4, 32]. По нашему мнению, эта традиция, характерная для произведений той эпохи, не обошла стороной и письма.

При обращении к противоположной стороне, перед именем оппонента выстраивался ряд эпитетов и следовал перечень возвышающих характерных качеств. «Владыка совершенного государства, богатейшей власти, бесконечной мощи, истинного счастья, обладатель благородного происхождения, борец за честь и счастье Шах Исмаил! Да продлит Аллах твою справедливость и добродетель до Судного дня!» [4,42].

Еще одним, привлекающим внимание при просмотре переписки той эпохи интересным моментом, является то, что даже в адресованном считающемуся врагом государю письме в начале и конце поются дифирамбы, приводятся ублажающие слух выражения. А резкие и оскорбительные высказывания встречаются при изложении цели написания данного письма. В качестве примера рассмотрим письмо Султана Селима Гансу Гиру:

«Гансу Гира! Да возвысит тебя Аллах!

При получении высшего указа и шариатского повеления, обязательного к исполнению, которому подчиняется весь мир, да будет вам известно, что поддавшись хитрости, обману и мошенничеству, избрал ты путь вероломства, вступил в сговор с некоторыми лицами и отправил (мне письмо).

Так как ты опаснее их, мое высочайшее внимание сконцентрировано на тебе.

Если есть у тебя хоть капля самолюбия, выбери любое оружие и любое место, приди и сразись с моими доблестными солдатами.

Приветствую тех, кто следует по пути благочестия!» [4, 121].

Иногда, для привнесения ясности в основную мысль, изложенную в переписке, добавлялись двустишья:

«У Аллаха я лишь одно прошу,

Чтоб правителем мира и прославленным ты был» [4, 144].

Приветствуя противоположную сторону и завершая переписку, использовались высокопарные выражения: «Борцу за веру, мир и государство, хранителю чести, представителю рода Джамшида, высочайшему руководителю, хранителю счастья и правления правителю Мазандарана, – да хранит тебя Аллах до Судного дня, – адресую пламенный привет и самые сердечные поздравления» [4, 152]. «Наша вытекающая из бесконечной любви просьба заключается в том, что, как изложено в сокровен-

ном письме, будущее – в несомненной дружбе и братских обязательствах, да будут устранена тьма вражды и разногласий согревающим весь мир теплом любви, дабы восстановить разрушенное, чтобы узы любви и братства между потомками этих великодушных и величественных семей, переходя из поколения в поколение, стали вечными и непоколебимыми, цветник их единства и союза вечно благоухал, вечно горел светильник написавших братское письмо!» [3, 78].

Отражение в переписке впечатлений от полученных и ответных писем позволяло придать отношениям между сторонами еще более возвышенный настрой: «Посланное тобой с искренней любовью и чистыми помыслами письмо, украшенное искренними молитвами и самыми наилучшими пожеланиями молящихся рано утром и поклоняющихся целыми днями, радость и воодушевление нам доставило» [3, 42].

Так как во время разговора мы видим собеседника, можем воспользоваться мимикой и жестами, нам легче выразить свои чувства и ощущения, чем налаживать связи посредством переписки. К тому же письмо требует быть более внимательным, ведь сказанное может быть забыто и предано забвению, а допущенные при письме ошибки остаются. Посредством письма адресату передается информация по определенному вопросу, преследуется цель создать приятное впечатление, довести просьбу. При этом очень важно информировать противоположную сторону, целенаправленно оказать на нее давление и убедить. Другими словами, умение верно выбрать цель намного повышает шансы достичь ее. Наряду с этим, в отличие от разговорного языка, при письме соблюдение законов и правил языка имеет превалирующее значение. Необходимо обращать внимание на последовательность излагаемых мыслей, избегать архаических слов и выражений, не допускать использования слишком длинных и сложных предложений. Ведь слишком длинное письмо не только может показаться адресату скучным, но и отдалить его от главной темы. Поэтому, в силу того, что в официальной переписке превалирует более всего изложение не чувств, а мыслей и логики, здесь необходимо использование семантически ясных, понятных предложений, способствующих доведению цели письма в ясной и простой форме.

В переписке манера изложения так же важна, как и само содержание. Поэтому в дипломатической переписке необходимо применение стиля, препятствующего проявлению официоза. Так как использование в предложениях отрицательной формы глагола оказывает прямое влияние на настроение читателя, более целесообразно выражение мысли не в утвердительной форме, а в более мягкой манере. Использованные в предложениях глаголы отрицательной формы могут быть неправильно поняты адресатом, что может привести к нарушению сложившихся отношений.

Одним из важнейших условий при написании дипломатического письма является спланированное, правильное построение структуры письма – вступление, основная часть и заключение. Цель вступительной части заключается в концентрации внимания адресата, пробуждении в нем желания прочесть написанное. Основная часть является «душой» письма, так как здесь раскрывается главная цель. Кроме того, необходимо обратить внимание и на соответствие и паритет между вступлением и заключением.

В официальной переписке нельзя допускать использования преувеличений и повторов, так как подобное использование слов приведет к утере ими силы своего воздействия [6].

Как видим, переписка является своеобразным «зеркалом» отношений между государствами. Рассматривая переписку, можно наглядно ознакомиться с внешней политикой государства, уровнем его связей с другими государствами, проявлением дружбы или вражды. Поэтому необходимо также правильно оценивать и фактор переписки в этой области.

Литература

1 Джафаров В., Тагиева Т. Дипломатическая переписка. Повторное издание с дополнениями и исправлениями. – Баку: 2009 (на азербайджанском языке)

2 Фарзалибейли Ш.Ф. Азербайджан и Оттоманская империя (XV–XVI века). – Баку: Азернешр, 1995 (на азербайджанском языке)

3 Надир шах Афшар: дипломатическая переписка (научный ред. акад. Р.Мехтиев). – Баку: Издательский дом Восток-Запад, 2014. (на азербайджанском языке)

4 Шах Исмаил Сефеви: Сборник историко-дипломатических документов (научный ред. акад. Р.Мехтиев). – Баку: Издательский дом Восток-Запад, 2014 (на азербайджанском языке)

5 http://www.kitabxana.net/files/books/file/1387126675.pdf
6 http://ds.anadolu.edu.tr/eKitap/BYA203U.pdf
7 http://dmfa.nakhchivan.az/page.php?lang=az&page=030604
8 Балли Ш. Французская стилистика. – М.: Изд. иностр. лит., 1961
9 Словарь лингвистических терминов // http://dic.academic.ru

References

1 Dzhafarov V., Tagiyeva T. Diplomaticheskaya perepiska. Povtornoye izdaniye s dopolneniyami i ispravleniyami. (Diplomatic correspondence. Re-edition with additions and corrections.) Baku: 2009 (na azerbaydzhanskom yazyke)
2 Farzalibeyli Sh.F. Azerbaydzhan i Ottomanskaya imperiya (XV–XVI veka). (Azerbaijan and the Ottoman Empire (XV-XVI century) Baku: Azerneshr, 1995 (na azerbaydzhanskom yazyke)
3 Nadir shakh Afshar: diplomaticheskaya perepiska (nauchny red. akad. R.Mekhtiyev).(Nadir Shah Afshar: diplomatic correspondence) Baku: Izdatelsky dom Vostok-Zapad, 2014. (na azerbaydzhanskom yazyke)
4 Shakh Ismail Sefevi: Sbornik istoriko-diplomaticheskikh dokumentov (nauchny red. akad. R.Mekhtiyev). (Collection of historical and diplomatic documents) Baku, Izdatelsky dom Vostok-Zapad, 2014 (na azerbaydzhanskom yazyke)
5 http://www.kitabxana.net/files/books/file/1387126675.pdf
6 http://ds.anadolu.edu.tr/eKitap/BYA203U.pdf
7 http://dmfa.nakhchivan.az/page.php?lang=az&page=030604
8 Balli Sh. Frantsuzskaya stilistika. (French style.) M.: Izd. inostr. lit., 1961
9 Slovar lingvisticheskikh terminov (Glossary of linguistic terms) // http://dic.academic.ru

Алтаева А.К.

Иландыру тәсілдерін тілдік жағдаятқа сай жұмсау

Мақалада тілдегі ерекшеліктерге, қызықты проблемаларды қисынды талдауға, көпшілікті иландыру тәсілдеріне, айтысқа басты назар аударылады. Көпшілікті иландыруға ықпал ету тәсілдері, дәйектеменің дұрыс-бұрыс тәсілдері, соларды айтысу кезінде жұмсай білу нақты талданады. Мысалдардың басым көпшілігі көркем әдебиеттен алынған. Бұл қисын (логика) – абстрактілі теорияның ғана емес, күнделікті тәжірибенің көрсеткіші де бола алатынының айғағы. Иландыруды өзгерту тәсілдерін зерттеудің маңызы ең алдымен адам өзінде бар наным-сенімге сүйеніп әрекет етуінде әрі илануды өзгерту оның мінез-құлқын өзгертуімен байланысты екенін жеткізе білуінде. Иландыру – бұл шынайы болмыс туралы түсінік қана емес, сонымен қатар оған берілген баға, идеал, сенім, норма, мақсат, жоспар да бола алады. Түрлі салада ұшырасатын әр адамға тән айналасын иландыруға әсер ету дағдысы арнайы мамандануды қажет етпейді. Алайда дәйектеме теориясын арнайы оқып-үйренуді талап ететін қызмет түрлері мен мамандықтар бар. Демократиялық қоғамда бұлардың қатарында саясат пен заңшығаруды, журналистика мен психологияны, тарих пен теологияны т.б. айтуға болады

Түйін сөздер: айтыс, ақиқат, дұрыс және бұрыс тәсілдер, пікірталас, полемика, эклектика, софистика.

Altaeva A.K.

Using the methods of beliefsin language situation

In article the main attention is given to language distinctions, logical analysises about interesting problems, methods of persuading the audience and to dispute. Methods of impact to persuading the audience, correct and incorrect devices of argumentation and its special case – dispute are discussed in details.Most of examples are taken from imaginative literature. It may show that logic is not just subject of abstract theory, it is also daily practice in persuading. The importance of searching methods of conviction's changing is first of all due to the fact, that man acts based on his own beliefs and changes in these beliefs is behavior modification at the same time. Beliefs are not just impression of reality, these are also his evatutions, ideals, faith's symbols, standarts, purposes, plans. In many areas the skills of effecting to other people's beliefs don't need special improvement. But there is also some activities and professions which need special studying the theory of argumentation. In democratic societies they are: policy and law, journalism and psycology, history and theology and s.s.

Key words: dispute, truth, correct and incorrect devices of disputing, discussion, debat, eclecticism, sophistry.

Алтаева А.К.

Применение способов убеждения в языковой ситуации

В статье главное внимание уделяется особенностям языка, логическому анализу содержательно интересных проблем, способам убеждения аудитории и спору. Подробно обсуждаются способы воздействия на убеждения аудитории, корректные и некорректные приемы аргументации и ее частного случая – спора. Большинство примеров взято из художественной литературы. Это позволяет показать, что логика – не только предмет абстрактного теоретизирования, но и повседневной практики рассуждения. Важность исследования способов изменения убеждения связана прежде всего с тем, что человек действует на основе имеющихся у него убеждений и изменение убеждений является одновременно изменением его поведения. Убеждения – это не только представления о реальности, но и ее оценки, идеалы, символы веры, нормы, цели, планы. Во многих областях имеющиеся у каждого навыки воздействия на убеждения окружающих не требуют специального совершенствования. Имеются, однако, такие виды деятельности и такие профессии, которые требуют специального изучения теории аргументации. В демократических обществах это – политика и юриспруденция, журналистика и психология, история и теология и т.д.

Ключевые слова: спор, истина,корректные и некорректные приемы спора, дискуссия, полемика, эклектика, софистика.

© 2016 Al-Farabi Kazakh National University

ӘОЖ 811.512.122’ 367

Алтаева А.К.,

«Тұран» университетінің доценті, ф. ғ. д.,
Алматы қ., Қазақстан,
e-mail: ak.alma@mail.ru

ИЛАНДЫРУ ТӘСІЛДЕРІН ТІЛДІК ЖАҒДАЯТҚА САЙ ЖҰМСАУ

Жас ұрпақ болашақтағы өз бағытын дұрыс белгілеп, саралай білу үшін оларға берілетін білім өзегінде, біріншіден, өзіндік сана, көзқарас, дүниетаным мен сенім қалыптастыратын, екіншіден, қай ортаға болсын тез бейімделіп, жаңа ақпараттарды тез түсіну, қабылдау қабілеттілігін, іскерлік қасиетін дамытатын компоненттер қатар қамтылуы тиіс. Сонда ғана білім әлеуметтік күштен практикалық қажеттілікті ақтайтын тегеурінді күшке айналады. Сондықтан біріншіден, айтысып, пікірталастыру барысында тілдің танымдық сипаты мен коммуникативтік қызметіне сай өмір-тіршілік жағдаяттарын ескере отырып, жанжақты меңгерудің тиімді жолдарын үйрету көзделеді. Бұл міндет сөз мәдениетін қарым-қатынастың нақты түрлері бойынша жүйелі дамыту, жетілдіру арқылы шешілмек. Себебі тілдік мәдениеті, білігі бар адам қай ортада да өзіне сенімді бола алады және айналасындағылармен өзара тіл табыса білуге, пікірталаста өз ойын дәл жеткізуге қабілетті болады. Екіншіден, тіл пікірталас кезіндегі адам санасында шындықты бейнелеу мен жинақтау құралы болғандықтан, ол адамдардың интеллектуалдық әрекетінің де ерекше түрі болып саналады. Яғни тіл мен сөйлеу – сол адам болмысының, оның жалпы табиғатының көрсеткіші. Бұл тұжырым адамның коммуникативтік дағдыларын жеке тұлға мәдениеті тұрғысынан қарастыруды қажет етеді.

Айтыс – әрбір жақ дәйекпен талданатын мәселеге қатысты өз пікірлерін, ұстанымдарын ортаға салып, қарсы жақтың айтқанын теріске шығаруға ұмтылатын пікірталас түрі.

Айтыс әлдебір мәселені түсіндіру мен сұрақты шешудің құралы. Оның көмегімен түсініксіз, әржақты көзқарастар талқыға салынып, ортақ бір мәмілеге келу үшін иланудың негіз іздейді. Тіпті қатысушылар соңында келісімге келмесе де, айтысу барысында олар қарсы жақтың ойын да, өз пікірін де нақтылап алады.

Айтысты жүргізу өнері эристика деп аталады. Эристика саяси, құқықтық және моральдік полемиканың гүлдену дәуірінде Ежелгі Грекияда кеңінен таралды. Алғашқыда эристика айтыстың көмегімен ақиқат пен мейірімділікті іздеу құралы ретінде қабылданды. Бұл өнердің міндеті өзгелерді өз көзқарасының дұрыстығына иландыра білуге үйрету болды. Алайда бара-бара эристиканың бағыты өзгерді: ол енді ақиқат пен әділдікті пір тұтпай, қандай жолмен болса да жеңіске жетуді

көздеді. Сөйте-сөйте айтыста жеңуден өзгені көздемейтін бұрыс тәсілдер кең тарала бастады. Бұл, әрине, айтыс өнеріне деген сенімге шек келтіре бастады. Эристика диалектика және софистикадеп бөлінді.

Алғашқысын Сократ дамытты, ол өзі бастап «диалектика» сөзін нәтижелі айтыс, диалог жүргізу өнері мағынасында алғаш қолданды. Өзара қызығушылық таныта отырып мәселені ортаға салу және пікір таластырудың соңы ақиқатқа әкеледі. Ал софистика ақиқатты емес, жеңісті айтыстың басты мақсаты деп танып, айтыстың идеясының өзін қаралауға бағытталады.

Әрине, айтыста бұрыс тәсілдерді қолдану айтыстың идеясына нұқсан келтіретіні сөзсіз. Себебі айтыс адамдар арасында өзара түсіністікке жетудің, әлем туралы білімді тереңдетудің маңызды құралы. Эристика айтысты оқыту және оны жүргізу өнеріне үйрету ретінде қажет әрі пайдалы. Тек мына шартты сақтаса ғана: айтыстың мақсаты кез-келген жолмен жеңіске жету емес, ақиқат пен мейірімділік орнату болса.

Эристика жеке бір ғылым немесе қандай да бір ғылымның тармағы емес. Ол жүріске не музыкаға үйрететін секілді «тәжірибелік өнердің» бір түрі.

Айтыстың дұрыс тәсілдері

Айтыста жеңіске жетуге жетелейтін тактикалық тәсілдерді дұрыс және бұрыс, немесе шектен аспайтын және шектен асып кеткен деп бөлуге болады. Біріншісі тікелей техникалық сипатқа ие, онда қулық элементтері бар, бірақ тікелей алдау жоқ. Екіншісі (бұрысы) – әр түрлі алдаушылық әрекеттер.

Әрине, тактикалық арбаудың екеуін де білген жөн. Дұрыс тәсілдер бар құралдарды пайдаланып, өз көзқарасын дәлелдеуге үйрену үшін қажет. Бұрыс тәсілдер бұл құралды дұрыс меңгермеген қарсыласты мұқалдыруға көмектеседі.

Айтыс – бұл да күрес, сол себепті сәтті, жеңісті күрестің жалпы әдістері айтысқа да тән болып келеді.

Кез-келген күресте ұсыныс айту бағаланады. Айтыста оның тақырыбын кім таңдаса, оны нақтырақ түсінеді де, соның нәтижесінде айтыстың барысын өз сценариі бойынша жүргізіп кетеді. Мысалы:- Олай болса, кәне, мен «жеребьевка» жасап жіберейін. Кімде-кімге «О» деген қағаз тап келсе, сол адам концертке бармайды, өкпе болмасын, – деп, ақ қағаздарды мұқият қайшымен қиып, белгілей бастады («Айқын», 09.10.08).

– Басшы болсаң, әділ болсаң, нағыз еңбекшінің жанында жүр. Көр өз көзіңмен: кім пәруана, кім жалқау. Кім ауырдың үстімен, кім жеңілдің астымен жүретінін. Көр. Біл. Әділдік сонда орнайды (Ш. Мұртаза). – Әлбетте, әдебиет «жоқ» деп «мысықтілеу» болудан өскен әдебиетті көрген емеспіз. Кішкентай әдебиеттің үлкен насихатшысы болғанда ғана төлтума өнердің өрісі кеңеймек. Бізде сын жазудан гөрі сыншы болуға деген дайындық басымырық (О. Бөкей). – Қорытындылар болсақ, жастар ұйымы қажет. Мемлекет қолдау көрсетуі керек. Баланы аяққа тұрғызып жібереді ғой, сол сияқты аяққа тұрғызу керек. Ол өзінің ісін алып кете алды ма, жоқ па, бақылау қажет. Алып кетсе, жанжақты қолдау кеңінен көрсетілгені абзал. Алып кете алмады ма, онда ондай ұйым жабылатын болсын. Менің пікірімнің түйіні, міне, осындай («Айқын», 09.10.08).

Әрі қарай шабуылға шыға білу маңызды. Шабуылды бастаудың өзі – қорғанудың бір жолы. Мысалы: – Сонда оның бағып жүргені мал да, менің бағып жүргенім – ит пе? Ала қойды бөле қырыққанды қашан қоясыңдар, осы? Мықты болсаң, осы шөпті бермей көр! (Қ. Жұмаділов). Қарсыластың ойына қарсы пікір айтудың орнына оны қорғануға итермелеу керек. Ол қорғану үстінде болғанда өз пікіріңді бірінші болып алға тартып үлгеру керек. Шәмшігүл. Дәуке! Маған мебель керек.

Дәулет. Е, осы жуырда ғана алған едіңіз ғой?

Шәмшігүл. Алғам. Бірақ ұнамайды. Оны мен «Космос» деп дардай етіп жүрсем, арасы үгіндімен толтырылған бірдеме екен. Енді «Будапешт» керек.

Дәулет. Ойбай-ау! «Будапешт» төрт-бес бөлмесі бар пәтерге лайық мебель. Оның үстіне... бағасы да...

Шәмшігүл. Немене, бізді ақшасы жоқ кедей деп естіп пе едің?

Дәулет. Құдай сақтасын, Шәке, ондай ой түсімізге де енген емес. Екеуің де айтулы қызметтесіңдер. Жантуар болса анау, жобалау институтында бөлім бастығы, сіз болсаңыз, ғылым кандидаты, жоғары оқу орнында сабақ бересіз. Ақша сендерде болмағанда, кімде болмақ?!. Шынымды айтайын, жалғызы ғана түскен еді, амал жоқ, өзіңіз келіп қалған екенсіз, алыңыз.

Шәмшігүл. Жоқ, өйтіп қиналсаңыз, алмауыма да болады.

Дәулет. Жо-жоқ! Қиналып отырғаным жоқ. Қазір! (С. Шаймерденов).

Исабек (намыстанып). Мынау не деп кетті. Басқа бір жөні түзу сөз түспеді ме аузыңа...

Гүлжан. Бөлме сөзімді. Мен үшін намыстанбай-ақ қой. Шындықтан артық жөні түзу не болушы еді. «Сенің сахнадағы ойы-

ныңда шындық шамалы» деп сынағаныңда мен үндемеймін ғой. Өйткені шындықты суға, өмірді дуға айналдырып жазуға өзіңнің етің әбден үйренген. Сен жазып, мен ойнай алмасам, әңгіме басқа. Ал дәл қазір өзім туралы бар шындықты айтуға правом бар шығар (Қ. Мұхамеджанов).

Сондай-ақ әрекеттер концентрациясы да маңызды. Қарсыластың дәйектер жүйесінің орталығына не оның ең әлсіз тұсына бағытталу.

Қарсыластың өз сөзін өзіне қарсы қару ете білу. Қорғайтын тезисіңді күшейтетін салдарды қарсыластың өз сөзінен іздеуің керек. Осылайша қарсыласты күтпеген жағдайда қалдыру қажет. – Кешіріңіздер, сол «үстірт қабылдаудың себебі не?» деп терең ойласаңыздар, сонда сіздер бір ұйымға бірігуге шын мәнінде қарсы боласыздар. Сол үстірт қабылдаудың өзі де осындай бағыттағы қоғамдағы ұйымдарды біріктірудің салдарынан болған («Айқын», 09.10.08).

Ержігіт. Қандай қатыгездік!

Сұлужан. Қыз қатігез болса, махаббаты берік дей бер.

Ержігіт. Әбден шаршадым...

Сұлужан. Жігіт шаршаса, махаббатының әлсіздігі-дағы (С. Шаймерденов).

Әдетте, қазақы мінез-құлықта бұндай тәсіл айтысудан гөрі, татулыққа шақырады. Мына үзіндіге назар аударайық: Сонда Текебай сонадайдан аттан түсіп, Қабылбектің қасына келіп:

- Менің күшігім саған қарап шәуілдесе керек, Қабылбай. Айыбын көтергелі келдім алдыңа. Кешіремісің, сірә! – депті.

Мына сөзден Қабылбектің қабырғасы сөгіліп, қалбалақтап атынан аунап түседі: – О, текті би Текебай! Сенің балаңның айыбынан менің айыбым асып кетті білем. Аға болсаң да, сені мен аттан түспей тыңдаппын-ау. Сен кешіремісің мені? (Б. Момышұлы).

Кездейсоқтық – бұл да бір жасырын тәсіл. Мәселен, күтпеген, маңызды мәліметтерді айтыстың соңына қарай сақтап отыру. Мысалы: Жаңа әзірлеп жатқан пьесада Несіп дейтін дарақы, оғаш мінезді әйелдің рөлі бар, соны Досалиеваға табыстайтынын айтты. Келіншек танауы қусырылып, өңі қуарып кетті.

– Бәке, мұндай ұсақ-түйекке мені несіне шаша бересіз!

– Мәриям, өзіңіз білесіз. Олқысынады екенсіз, алдыңыздан қайтқан болсын, онда мына жаңа кісі – Әсемтайға ұсынамын. Ал тегінде, ұсақ-түйекті де әредік ойнап қойған жөн болар еді сізге (Ш. Құмарова).

Ержігіт. Ай, бір шикіліктің барын сезуші едім-ау.

Махмет. Сезсең, неге айтпадың?

Ержігіт. Айтты не, айтпады не?

Махмет. Осы махаббат дегенде көз де, ми да жоқ қой, деймін. Көзі болса, өзі сұлу, өзі өнерлі мына Ержігітті сүймес пе еді. Ал егер миы болса, мына мен... бір бөлімшенің дырдай бастығы... Ақылды деген Сұлужанның өзі ана дәукес Мақтаймен кетті-ау! Бұл не сұмдық.

Ержігіт. Сұмдық дейтін түгі де жоқ. Сен болсаң, сыздап жатқан бес батпан салмақ. Мен болсам, ұшып-қонып жүрген жел... қаңбақ... Әйел заты мұның бірін де жақсы көрмейді.

Махмет. Енді не жақсы көретіні?

Ержігіт. Салмақ пен қаңбақты мылжамылжасын шығара араластырып, сосын қаққа бөлсе... сонда...

Махмет. Тек, сайтан, не артист болып, не бастық болып жарытпаймыз ғой онда (С. Шаймерденов).

Айтыстың бұрыс тәсілдері

Айтыста жиі ұшырасатын бұрыс тәсіл – тезистен ауытқу. Бұл тәсіл қажетті ережені негіздеудің орнына басқа дәйектер келтіру арқылы көрініс табады. Мәселен, «шынарда алма өспейді» дегенге негіздеме келтіру керек; оның орнына алма ағашында өседі, ал алмұрт, шие ағаштарында өспейді дегенді дәлелдеп кетеді.

Тезисті ауыстыру толық және ішінара болып келеді. Айтысқа түсуші тезисті дәлелдеу, растату мүмкін еместігін сезіп, тыңдаушының назарын басқаға аударып жібереді, ол да, әрине, маңызды болуы мүмкін, алайда айтылған ережеге тікелей қатысы бола бермейді. Мысалы:

– Көршіңнің жағдайы қалай? – деді бір кезде.

– Жағдайды менен сұрағанша, барып білмейсің бе?

– Тап осыны дұрыс айттың, – дейді ол менің ыңғайыма көне кетіп, – жөн сөзге қой да маңырайды. Барғым келеді-ақ, қолы құрғыр тимейді. Сосын әлгі дін ашып әңгімелесе де алмайсың барғанда. Әрі әп-әдемі жігіттің кәріп жағдайын көргенде, ішімді ит жыртқандай болады. Сезімтал адамға қиын екен (З. Шүкіров).

Бұдан әрі талданатын тәсілдер осы негізгі тәсіл тәрізді, айтысты басқа арнаға өзгертуге мүмкіндік тудырады.

Тағы бір бұрыс тәсіл – «қарсы жақ байқамайды» деген үмітпен жалған, дәлелсіз дәйектерді қолдану. Бұндай тәсіл мына сөз қолданыстардан тұрады: «бәрімізге белгілі», «әмбеге аян», «ықылым заманнан бері», «қашаннан бар», «еш күмән тудырмайды», «ешкім жоққа шығармайды» т.б. Бұл жағдайда тыңдаушы «бәріне белгілі» жайды білмей келгені үшін іштей ұялып отыруы мүмкін.

Жалған дәйекке сүйенудің тағы бір жолы – әдейілеп шатастыру. Бұл тәсілді қолданушының сөзінде қанша ақпарат болғанмен, оны іліп алу қиын.

Исабек. Әлбетте, мен классик емеспін. Біздің ханум үшін айта берсең классик жоқ.

Иосиф Татаевич. Енді қайттік, ағайын? Сені мақтап жүрген сынға сенейік пе, жоқ әлде, мына жан жарыңның сөзіне сенейік пе?

Гүлжан. Абзалы, әркім өзіне-өзі сенгенге не жетсін.

Мәмбет. Ал керек болса, Гүлжан, енді шамалы аясайшы жұртты (Қ. Мұхамеджанов).

Көпшілікті дәйек етіп, соған сүйену. Яғни, тезистің шынайы не жалған екенін негіздеудің орнына тыңдаушылардың көзқарасына, сезіміне, көңіл-күйіне арқа сүйеу. Осындай дәйекке арқа сүйеген адам өзінің қарсыласына емес, өзгелерге қарап сөйлеп, оларды өз жағына тартуға ұмтылады, нәтижеде олардың ақылына емес, сезіміне әсер етеді. Мысалы: – Ағайын-туған деп қайтесің, бұларға алаңдап. Ол сен алыста жүргенде – бұлардың бауырлары езіліп, емексіп тұратыны, ал ертең осылардың ортасына келші...

– Ой, жарықтық-ай, бір жөн сөз айта ма десе өстіп қисыққа кетеді енді – деді жақтырмаған әпкесі күңкілдеп (С. Мұратбеков).

Жеке тұлғаға қатысты дәйек келтіру. Жеке тұлғаның кемшіліктерін ақ-қарасын ажыратып жатпай, оны келеке етіп, күлкілі жағдайда қалдыру, ал ақылына мүлдем көңіл бөлмеу. Бара-бара оның айтқаны емес, өзі күлкіге айналатын жағдайға жетеді. Тіпті қарсыласқа тағылатын мін неше жерден дәйекті болғанмен, бұл айтыстың ауқымын тарылтады. Сондықтан да бұрыс тәсілдің қатарына жатады. Жалпы айтыста қарсыластың жеке қасиеттерінің айтыста қаралатын мәселеге қатысы болмау керек. Мысалы: – Еңбегі жанған, елге сыйымды біреу болса, көрінген жерге күл төгіп көшіп жүре ме? (Қ. Жұмаділов).

Исабек. Айта бер, айта бер. Есіңізге тағы бір салайын, ханум. Менің еңбектерім уақыт талабынан туады.

Гүлжан. Сенен кім талап етсе, ол талап етсін бәрібір, шама-шарқың публицистикадан аса алмайтынына әлдеқашан көзім жеткен (Қ. Мұхамеджанов).

Исабек. Айша апай, осы жағын баса айтыңызшы. Сондай оқиға болған десем, Гүлжан осы күнге дейін сенбейді. Бұл инициативаны ең алдымен бастаған мен едім ғой, есіңізде ме, Айша апа?

Айша апай. Жаңылмасам, бәрін бастаған Сабыр болатын.

Гүлжан. Суайттығың көрініп қалды-ау.

Исабек. Бірақ енді өзі... (Қ. Мұхамеджанов).

Алайда жеке тұлғаға қатысты дәйектердің жағымды жақтары да бар. Бұндай жағдай қылмыскердің жақсы қасиеттерін ашу арқылы оның қылмысын ақтау үшін адвокаттың сөзінде жиі ұшырасады:

«Господа присяжные заседатели, господин судья! Мой клиент признался, что воровал. Это ценное и искреннее признание. Я бы даже сказал, что оно свидетельствует о необыкновенно цельной и глубокой натуре, человеке смелом и честном. Но возможно ли, господа, чтобы человек, обладающий такими редкостными качествами, был вором?»[1, 93].

Адамға қатысты дәйек келтіру. Өз ұстанымын нығайту мақсатында қарсы жақтың өз айтқанын алға тартып, негіздемеге жарату. Мына мысалға көз жүгіртейік:

«Школьники просят учителя ботаники вместо урока отправиться в лес. При этом они ссылаются на то, что, как он сам не раз говорил, непосредственный контакт с природой – лучший способ узнать ее тайны» [1, 75].

Сұлужан. Мақтайға тура жұмақ орнаттыңызау, Маха.

Махмет. Орнатсам, немене, Мақтай жұмақ орнатуға тұратын еңбеккер жігіт.

Сұлужан. Уәдеге келгенде жүйріксіз, әйтеуір.

Махмет. Уәде беріп орындамаған жерім жоқ.

Сұлужан. Қайдам? Ертең: «Мақтай, сені қайда көрдім», – деп жүрмесеңіз болды (С. Шаймерденов).

Бес жыл болды, – дейді жас келіншек әлден уақытта, соны айтқанда қабағында кірбің білінеді, – Кавказға қыдырып қайтсақ деп жылда айтамыз. Тірнектеп дайындалған да боламыз. Бірақ сәті бір түсер емес, өмір бойы сәті түспес те деймін.

Бұл әңгіме Әбекеңнің шамына тигендей екен.

– Өзіңнен бәрі! Бір нәрсе құрай бастасақ болды, біресе шифоньер керек еді, біресе диван іздейсің, қайдағы қымбат киімге зауқың соғады. Сонан кейін, әрине, сәті түспейді (З. Шүкіров).

Махмет. Қойшы ойынды, Сұлужан. Пілдей бөлімше бастығы Махмет тұрғанда, шитімдей шопан Мақтай неңді алған!

Сұлужан. Бойына сеніп, түйе жылдан құр қалған деген бар. Байқаңыз, Маха!

Махмет. Тап бұл жерде құр қалсам, құриын да, Сұлужан (С. Шаймерденов).

Марапаттауды дәйек ету. Айтыс үстінде қарсыласын шектен тыс мақтау арқылы оның ұстанымын жұмсартуды көздеу.

Пікірталас үстінде «оппоненттің терең эрудициясы күмән туғызбайды», «оппонентіміз – осындай тамсанарлық қасиеттердің иесі» деген тәрізді қолданыстарды естіген бойда-ақ марапаттаудың дәйек болып тұрғаны түсінікті болады.

Исабек. Көктөбені Фудзияма деп жүрген Алмагүл ме?

Досберген. Енді кім деп едің?

Исабек. Ой, азаматым-ай! География әйелі бар адамның арманы бар ма екен?

Досберген. Тап содан айдарымнан жел есіп жүргені шамалы. Ауылдағы мысықтарға шейін ат қойып алған. Топонимика деген бір пәле шығарды, түсінсем бұйырмасын. Экскурсияға сүйреп оқушылардың да ығырын шығарды. Көпке дейін мұнысына тілім келмей жүрді. «Фудзияма» дегеніңіз айтуға оңай емес екен. «Әй, өзіміздің толып жатқан тауларымыздың аты бұйырмады ма саған» десем де болар емес (Қ. Мұхамеджанов).

Өзінің әлсіздігін бүркемелеу үшін беделді дәйек ету. Өз көзқарасын қолдату мақсатымен қарсылық тудырмайтын, дұрыс емес болса да, дәйекті болып көрінетін кісі аттары мен идеяларына сілтеме келтіру. Мына мысалға көз жүгіртсек: «В дискуссии по мировоззренческим вопросам одна сторона ссылается на авторитет великих ученых: физиков, математиков, химиков. Другая сторона чувствует, что эти авторитеты в частных областях далеко не всегда правы в самых общих вопросах, но не рискует высказаться против них» [2, 39].

Есқалин. Қысылып отырғаным жоқ, Шәмшігүл шырақ. Жеңгең қалай қарар екен, соны ойлап отырмын.

Шәмшігүл. Е, өзіңіз тап басып, бел байласаңыз, жеңгеміз қайда кетер дейсіз!.. Міне, ініңіз отыр ғой, шынын айтайын, «қай жағынан шығамыз» деп, күні бүгінге дейін қасы мен қабағына қарап жүреміз (Жантуар бір көтеріліп, желпініп алды) (С. Шаймерденов).

Физикалық күшті («таяқты») дәйек ету. Күшпен қауіп төндіру не мәжбүрлеу құралын қолдану. Мәселен, әкесі баласына «үштік» баға алса, жазалайтынын ескертеді. Мысалы: «Кімнің арқасында директор боп шалқақтап жүргеніңді ұмытқан екенсің! Тұра тұр, күні ертең тағыңнан жұлып түсіріп, екі аяғыңды көктен келтірмесем, Жұмабике атым өшсін!» (Ш. Құмарова).

Ержігіт. Сенің де қулығың белгілі болды. Сақалды басыңмен өзің қуып бармақсың ғой.

Махмет. Сақалға тиіспе, шырақ. Ерте қызмет істегенім болмаса, мен сенен төрт-ақ жас үлкенмін.

Ержігіт. Онда менің шаруам жоқ.

Махмет. Мына қызыл көз менің сорыма келмесе не қылсын?! Тұра тұр, бастық құрығы ұзын, жігітім. Көрермін қалай әндеткеніңді... (С. Шаймерденов).

Көргенсіздікті дәйек ету. Айтыс үстінде қарсыластар білмейтін, тіпті тексеріп жатпайтын деректер мен ережелерді алға тарту. Мысалы:

«Приводится известный принцип, но сформулированный на латыни, так что другая сторона, не знающая этого языка, не понимает, о чем идет речь, и вместе с тем не хочет этого показать. Иногда неспособность противника опровергнуть какое-то утверждение представляется как довод в пользу этого утверждения: «Можешь доказать, что никто не способен читать мысли другого?» – «Нет, не могу». – «Значит, должен согласиться с тем, что кто-то способен это делать» [2, 57].

Аяушылықты дәйек ету. Қарсы жақтың аяушылық сезімін оятып, жеңіске жету. Мәселен, емтиханды тапсыра алмаған студент ең болмаса «қанағаттанарлық» баға алмаса, шәкіртақысыз қалатынын айтып, профессордің қойып беруін өтінеді.

Бұл дәйектердің барлығы өз ұстанымын қорғаудың бұрыс тәсілдері болып есептеледі. Айтыста негізгі тақырыптан әдейілеп алшақтап кетуге болмайды. Тақырыпқа мүлде қатысы жоқ сұрақтар да артық болып есептеледі. Олар негізгі ойдан адастырып жіберуі әбден мүмкін.

Кішірейе отырып ақылды болу – таптырмайтын қасиет. Алайда бұндай қасиет ақиқатты жалғанға, әділдікті әділетсіздікке айырбастауды мақсат тұтса, ол адамның әлем мен өмірді тану жолында үлкен кедергі болады.

Әдебиеттер

1 Об ораторском искусстве. – М., 1973. – 230 с.
2 Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М.: Искусство, 1986. – 502 с.

References

1 Ob oratorskom iskusstve. – M., 1973. – 230 s.
2 Bahtin M.M. Estetika slovesnogo tvorchestva. – M.: Iskusstvo, 1986. – 502 s.

Егизбаева З.С.,
Жандыкеева Г.Е.

Коммуникативная организация семантики высказывания

Семантика как лингвистическая дисциплина определяется лингвистикой текста, с одной стороны, и прагматикой – с другой. В статье изучается некоторые аспекты,заключающиеся в следующем: семантика выделяется как главный компонент в структуре высказывания, обозначаемый языковыми знаками. Знак имеет двустороннюю сущность, и одна из его сторон представлено именно значением. Поэтому значение, включенное в семантику, пронизывает всю систему языка, а язык предназначен для коммуникации смыслов и их значений, и все его единицы наделены значением и обслуживают значимые элементы, используемые в тексте. Ученые выделяют в качестве отправной точки словарь и его основные единицы, каковыми в языках флективного типа, например, русского, является слова лексемы. Слова обладают формальными валентностями; когда эти валентности реализуется, то перед нами – синтаксические конструкции. Их элементы – языки и конструкции, они являются сложными знаками, но закономерности их формирования и функционирования при данном аспекте рассмотрения определяются формальными свойствами слов и самих конструкций. Словам свойственны содержательные валентности – как источник смысловых ограничений, т.е. это способность слов входить в те или иные конструкции, а так же опора для установления семантической интерпретации конструкций и построенных на их основе высказываний.

Ключевые слова: семантика высказывания, ситуация общения, система языка, изоморфизм структур.

Egizbaeva Z.S.,
Zhandykeeva G.E.

Communicative organization of semantics ofexpression

Semantic as linguistic discipline is determined by linguistics of text, from one side, and progmatika withother. In the article some aspects consisting in the followingare studied: semantics is distinguished as a maincom ponent is in the structure of expression, designated by language signs. A sing has bilateral essence, and one ofhis parties is presented exactly by a value. Therefore the value plugged in semantic spieces all system of language, and a language is indendedfor communication of senses and their values, and all hisunits are provided with a value and serves the meaning fulements used in text. Scientists distinguish a dictionary and his basic units as a starting point, which in the languages of in flexional type, for example, of Russian, there are words of lexeme. Words possess formal valencies; when these valencies will be realized, then before us arephrases. Their elements are signs and constructions, there are difficult signs, but comformities to law of their forming and functioning at this aspect of consideration are determinedby formal properties of words and constructions. The word speculiarto along with formal, and rich in content valencies as a source of semantic limitations, i.e. it is ability of words of enter in on or another constructions, and also support for establishment of semantic interpretation of constructi onsand expressions build on their basis.

Key words: semantics of expression, situation of communication, system of language, isomorphism of structures.

Егизбаева З.С.,
Жандыкеева Г.Е.

Сөйлеу семантикасын коммуникативтік ұйымдастыру

Семантика лингвистикалық пән ретінде бір жағынан мәтін лингвистикамен, екінші жағынан прагматикасымен анықталады. Мақалада кейбір аспектілер қарастырылады, семантика сөйлеу, айту құрылымындағы тілдік таңбалармен белгіленетін басты компонент ретінде бөлініп көрсетіледі. Таңб екі қырлы мәнге ие, соның бір қыры мән-мағынамен сипатталған. Сол себепті семантикаға қосылған мән-мағына тіл жүйесіне барынша сіңіріледі, ал тіл мағына мен мазмұн коммуникациясы үшін арналған, тілдің мәтіндегі әрбір элементі мағынамен беріледі. Ғалымдар жөнелту нүктесі ретінде сөздік және онің элементтерін бөліп көрсетеді, орыс тіі сияқты флективті тілдерде көрінетін сөздер лексикаларды көрсетеді. Сөздер формаларды валенттілікке ие болып табылады, бұл валенттіліктер жүзеге асырылғанда біздің алдымызда синтаксистік құрылымдар пайда болады. Олардың элементтері – таңбалар мен құрылымдар, олар күрделі таңбалар болып табылады, бірақ олардың қалыптасу және қызмет ету заідылықтары осы тұрғыда қарастырған кезде сөздің формалды қасиеттері болып айқындалады.

Түйін сөздер: сөйлеу семантикасы, сөйлеу жаңдаяты, тіл жүйесі, құрылым изоформы.

© 2016 Al-Farabi Kazakh National University

УДК 81 1-027.21

Егизбаева З.С., Жандыкеева Г.Е.,

ст. преподаватели Казахского государственного женского педагогического университета, г. Алматы, Казахстан,
e-mail: egiz.zam@mail.ru, g-zhandykeeva@mail.ru

КОММУНИКАТИВНАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ СЕМАНТИКИ ВЫСКАЗЫВАНИЯ

Одной из функций языка является информация. Формирование смысла высказывания хорошо согласуется известным философским положением о «существенности формы»: языковая оболочка есть своего рода форма для мысли, а любая форма небезразлична для передаваемого ею содержания. В данном случае следует отметить, пусть условно и приблизительно границы того фрагмента общей системы, который целесообразно считать особым семантическим компонентом языка, а отсюда и границы семантики как специальной лингвистической дисциплины.

Знание в области семантики чаще всего связано с развитием представлений орелятивации значения. Давно известно, что значение слова реализуется в контексте высказывания, т.е. что оно реалитивно по отношению к высказыванию. Также следует отметить, что и значение высказыванию точно так же реализуется в тексте, а значение текста – в ситуации общения. Следовательно, семантика как лингвистическая дисциплина соприкасается, как минимум, с лингвистикой текста, с одной стороны, и прагматикой – с другой. К этому надо добавить возможное различие между собственно лингвистическим, психолингвистическим и социо-лингвистическим аспектами рассмотрения, и необходимость проведения соответствующих «разграничительных линий» станет ещё более очевидной. Сначала необходимо указать некоторый аспект, который заключается в следующем: семантика присутствует всюду, где мы имеем дело со знаками: знак – двусторонняя сущность, и одна из сторон представлена значением. Поэтому значение, включённое в семантику, пронизывает всю систему языка, а язык предназначен для коммуникации смыслов и их значений, и всё его единицы либо наделены значением, либо обслуживают значимые элементы. Соответственно можно говорить о семантике морфемы, слова, предложения высказывания. Если ограничиться сделанными утверждениями, то семантика как особая форма дисциплина, изучающая особую сферу языка, вероятно, исчезнет, растворится в морфологии, лексикологии и синтаксиса, поскольку каждый из компонентов в пределах этих последних будет обладать собственными закономерностями формы и содержания семантики. Следовательно, помимо

семантики лексем, словоформ и предложений с дальнейшими внутренними подразделениями, просто не будет.

Во-первых, при изучении вопроса обращаем внимание на то, что говоря о семантике как о самостоятельном компоненте языка, отвлекаемся от семантики морфемы, слова и указываем на содержательные характеристики высказывания предложения. Во-вторых, это признание условности выделения семантики высказывания в качестве особой сферы, уровня, а не плана содержания сложного составного знака, каковым является высказывание.

Данный пункт следует рассмотреть несколько подробнее. Когда речь идёт, о морфеме, то эту единицу «в целом» относят к соответствующему уровню; она не подвергается расщеплению, когда её план содержания признавался бы достоянием одного уровня, а план выражения – другого. Между тем семантика трактуется как особый уровень, имеется при этом в виду содержательная сторона высказывания, предложения. Здесь выделяется следующая операция: план выражения высказывания относится к синтаксису, а план содержания к семантике, где распределяются две стороны сложного знака между двумя самостоятельными уровнями и компонентами. Синтаксис в результате этого оказывается полностью асемантичными, а его единицы, какими бы они ни были фигурами, по терминологии Ельмслева, не выступают как знаки. Столь резкого расхождения с традицией, согласно которому лишь фонологические единицы служат фигурами выражения, чисто семантические – фигурами содержания, всё же остальные являются знаками, не возникает при обращении к другим, к альтернативным.

Учёные выделяют в качестве отправной точки словарь и его основные единицы, каковыми в языках флективного типа, например русского, являются слова лексемы. следует сказать, что слова обладают формальными валентностями; когда эти валентности реализуются, то перед нами – синтаксические конструкции тоже являются сложными знаками, но закономерности их формирования и функционирования при данном аспекте рассмотрения определяются формальными свойствами слов и самих конструкций. Словам свойственны, наряду с формальными, и содержательные валентности – как источник смысловых ограничений, т.е. это способность слова входить в те или иные конструкции, а также опора для установления семантической интерпретации конструкции и построенных на их основе высказываний.

Отметим, что существующая традиционная точка зрения просто не выделяют семантику в качестве особого уровня. Современным вариантом традиционного подхода будет, по-видимому, такой который последовательно разграничивает формальные и семантические нагруженные аспекты синтаксиса. Иначе говоря, синтаксис признается знаковым уровнем со своими соответственно планом содержания, которые обладают известной автономностью, однако же в рамках данных сложных знаков. Поскольку отношения сторон знака в естественных языках ассиметричны, план выражения: в свою очередь, отнюдь не каждому его фрагменту обязательно соответствует конкретный фрагмент плана выражения [4].

Очевидно, основной недостаток такой «нетрадиционной» точки зрения заключается в том, что она не позволяет достаточно естественно объяснить и отразить в описании столь важную для языка синонимов высказываний. Последнюю естественнее всего понимать как соответствие разных синтаксических структур одной семантической. Но уже само по себе допущение понятия семантических структур, с которыми к тому же вступают в самостоятельные отношения структуры синтаксические, эквивалентно признанию отдельного семантического уровня.

Необходимо указать на некоторый компромисс, который предполагает, что уровень семантики реален и обладает определённой самостоятельностью, т.е. располагающий собственными – чисто семантическими единицами или семантическими словарём и правилами их сочетания, функционирования на уровне семантического синтаксиса.

Учёные считают, что если допустить существование самостоятельного семантического уровня, то это позволяет объяснить и решить по крайней мере следующие вопросы. Так, семантический уровень даёт объяснение факта синонимического перефразирования высказываний, а сама синонимия высказываний оказывается достаточно простым соотношением при котором одной семантической структуре соответствует не более одной синтаксической. Автономный семантический уровень с собственными единицами и правилами одинаково успешно обслуживает и речепроизводство, синтез и речевосп-

риятие – анализ: речепроизводство представляет как продвижение от смысла, где последний формируется именно средствами семантического уровня, к тексту, а речевосприятие – как обратный по направлению процесс. В первом случае семантические структуры являются исходным пунктом – «областью прибытия»[5]. Признавая существование самостоятельного семантического уровня, нельзя отказывать в статусе знакового и традиционному синтаксическому уровню.

Если считать, что основная единица ситаксиса это синтаксическая конструкция как целостное образование, то можно говорить об ассоциированном с ней типе семантической предназначенности. Хотя синтаксическая конструкция не имеет одного-единственного значения, взятого в отвлечении от всех возможных лексических заполнений, она отнюдь не безразлична к семантике: далеко не любая ситуация может быть отражена при использовании данной синтаксической конструкции.

Это ставит синтаксические конструкции в один ряд с такими единицами, как слово или морфема. В последних случаях тоже не приходится говорить о каком-либо простом и однозначным соответствии элементов планов выражения с некоторой областью или даже областями плана содержания.

Связки – это синтаксис семантики. От связки зависит результирущее толкование семантически сложных высказываний и, более того, результирующее значение, – это, по существу, значение связки, синтаксис семантики оказывается семантизированным. Можно не согласиться с положениями Апресяна Ю.Д. [6], согласно которому синтаксис в семантике асемантичен, а вся информация в толковании передает употребление соответствующих семантических единиц. Как всякий самостоятельный уровень, семантика обладает не только единицами, но и собственным синтаксисом.

Следует отметить, что самая важная особенность семантики заключается в том, что в ней структура изоморфна частично далеко не всякой синтаксической. Среди всех синтаксических структур, действительных для данного языка, всегда можно выделить такой их набор в который входят наиболее простые, элементарные, не являющиеся результатом тех или иных преобразований, нейтральные, т.е. лишенные эмфазы структуры. Именно последние могут служить источником гипотез о структурной организации семантики высказывания.

Егорова Т.В.

Карнавальная эстетика современного языкового пространства

Статья посвящена описанию карнавальной эстетики современного языкового пространства, в котором на первый план выходит смеховое начало, создается новое соотношение праздничного и повседневного, реального и фантастического, нормированного и ненормированного. Карнавализация характеризуется как «инверсия двоичных противопоставлений», переворачивание смысла бинарных оппозиций русского языка. Проведенный анализ показал, что для проявления идей карнавализации используются ресурсы всех языковых уровней: большие возможности предоставляют единицы лексического уровня русского языка –синонимы, антонимы, омонимы, паронимы, многозначные слова, каламбурное использование которых приводит к неожиданным семантическим сдвигам и актуализации окказиональных компонентов; активно используется для языковой игры экспрессивный потенциал русского словообразования; популярны в современном языковом пространстве графические и фонетические новообразования. На основе анализа разнообразных приемов карнавализации утверждается, что игровая стратегия общения стала ведущей в современном коммуникативном дискурсе, появилось семантическое пространство с карнавальной эстетикой, которое часто разрушает привычные стереотипы, выстраивает в сознании носителей языка новую юмористическую картину мира.

Ключевые слова: карнавализация, языковая игра, игровая трансформация, окказионализм, каламбур, коннотация, языковая мимикрия.

Yegorova T.V.

Carnival aesthetics of the modern language field

The article is devoted to the description of the carnival aesthetics of the modern language field in which the laughter beginning comes to the first place and a new correlation of festive and everyday life, real and fantastic, normative and non-standardare being created. Carnivalization is characterized as an «inversion of binary oppositions», upturning of the meaning of binary oppositions of Russian language. The analysis has demonstrated that to display the ideas of carnivalization all resources of language are being used, big opportunities give the lexical units such as synonyms, antonyms, homonyms, paronyms, ambiquous words, calembour use of which brings to unexpected semantic shift and actualization of occasional components; an expressive potential of Russian derivation is actively being used and graphic and phonetic neoplasms become very popular as well.The held analysis of various methods of carnivalization allows us to state that a game strategy of communication has become a leading one in the modern communication discourse; appeareda new semantic field with carnival aestheticswhich often breaks down the usual stereotypes and builds up a new humorous picture of the world in the consciousness of native speakers.

Key words: carnivalization, language game, game transformation, occasionalism, calembour, connotation, language mimicry.

Егорова Т.В.

Қазіргі тілдік кеңістіктегі карнавалдық эстетика

Мақала күнделікті өмірде, мерекеде, фантастикалық, нормаланған керісінше тұрақсыз жаңа бір ара қатынасты жасайтын өмірде күлкі шақыруға бағытталған қазіргі тілдік кеңістікте қолданыс тауып жүрген карнавалдық этетика мәселесін сипаттауға арналған. Карнавалдау «қарама-қарсы қойып салыстырудың екілік инверсиясы», сонымен қатар орыс тілінің бинарлық опазиция мәнісінің өзгертілуін сипаттайды. Карнавалдау туралы ойдың тууы үшін, тілдердің барлық деңгейлерінің қоры пайдаланыла алады: синонимдер, антонимдер, омонимдер, паронимдер, сондай-ақ көпмағыналы сөздер сияқты орыс тілінің лексикалық бірліктерінің үлкен мүмкіншіліктері көрсетіледі; сөздерді ойнақы қолдану семантика тұрғысынан және көкейкесті окказионалды құрауыштар тұрғысынан күтпеген нәтижелер береді; орыс тілі сөзжасамының экспрессивті мүмкіншіліктерін тілдік ойындарда белсенді қолданылады; қазіргі тілдердің кеңістігінде жаңадан туған графикалық және фонетикалық түрі кеңінен қолданады.

Түйін сөздер: карнавалдау, тілдік ойын, ойын трансформациясы, окказионализм, каламбур, коннотация, тілдік мимикрия.

© 2016 Al-Farabi Kazakh National University

УДК 81’271

Егорова Т.В.,

к. ф. н. профессор Алматинского филиала Санкт-Петербургского гуманитарного университета профсоюзов, г. Алматы, Казахстан,
e-mail: 2009.egor @mail.ru

КАРНАВАЛЬНАЯ ЭСТЕТИКА СОВРЕМЕННОГО ЯЗЫКОВОГО ПРОСТРАНСТВА

Современный этап развития русского языка многие ученые связывают с карнавальным началом, которое отражает особое праздничное мироощущение человека, его желание создать веселое настроение или шутливое отношение, вызвать смех, внести в классические образцы языковой культуры стилистический диссонанс, тем самым демонстрируя творческие способности и креативность речевого поведения. Актуальность изучения карнавальной эстетики обусловлена тем, что современное языковое пространство отличается сложностью и противоречивостью, связанными как с количественными преобразованиями, отражающими коммуникативные потребности социума, так и с качественными изменениями, вызванными появлением нового соотношения между будничными праздничным, нормированным и ненормированным, литературным и нелитературным. Особенно ярко феномен карнавализации проявляет себя в сфере массовой культуры, и это неслучайно, так как массе, согласно мнению многих ученых, априори присуща особая непроизвольная форма юмора, основа которого содержится в народной культуре, а, значит, карнавальная эстетика с ее смысловыми «перевертышами» абсолютно оправдана и требует внимательного изучения.

В центре теории карнавализации, разработанной М.М. Бахтиным в сфере литературы, лежат идеи средневекового праздника, когда народ, выходя на карнавальную площадь, забывает все основные принципы христианской культуры и в праздничном веселье бытовые представления меняются местами: добро становится злом, некрасивое – красивым, мужское – женским и т.д. Под карнавализацией изначально понималась «транспонировка карнавала на язык литературы» [1]. Позже данный термин приобрел более широкое понимание, используемое для осмысления самых разнообразных культурных, социальных и лингвистических явлений. В настоящее время карнавализация как «инверсия двоичных противопоставлений», переворачивание смысла бинарных оппозиций очень точно характеризует состояние современного языкового пространства, в котором на первый план выходит смеховое начало, смешиваются книжные и просторечные элементы, высокие и низкие пласты лексики, трагические и юмористические смыслы, происходит опре-

деленный выход из стандарта, нормы, речевого узуса.В свое время М.А. Булгаков подобную несуразицу повседневности называл Дьяволиадой, где само отклонение от нормы стало привычным, где привлекательной стала странность выражения мыслей.

Как показывает анализ научной литературы, существуют две противоположные точки зрения на сущность этого понятия. Одна из них базируется на представлении о том, что многочисленные проявления карнавализации в современной языковой культуре свидетельствуют о кризисе, а такое состояние современного языка называется «буффонадным», «агрессивным» и не признается нормальным для общества.

Прямо противоположная точка зрения состоит в том, что современные тенденции, основанные на идеях карнавала, демонстрируют усиление творческого начала в языке и воспринимаются как преднамеренное нарушение нормы, направленное на усиление экспрессивностиречи для достижения определенной цели (например, продажи рекламируемого товара или услуги).

В основе карнавализации лежит понятие языковой игры, изучение которой имеет длительную традицию, восходящую к античности. Интерес к данному феномену усилился в российском языкознании в последние два десятилетия. О процессах языковой игры в русском языке писали многие лингвисты: Е.А. Агеева, Т.А. Гридина, Е.А. Земская, М.В. Китайгородская, В.Г. Костомаров, Н.А. николина, Б.Ю. Норман, Н.Н. Розанова, В.З. Санников и др. В настоящее время термин «языковая игра» неоднозначен: узкое понимание можем наблюдать у Б.Ю. Нормана, который рассматривает языковую игру как отдых и развлечение для человека[2]; широкое толкование находим, например, в трудах автора термина Л. Витгенштейна, предлагающего все акты речевой коммуникации рассматривать как языковую игру[3]. Несмотря на большой интерес, проблема изучения современной речевой культуры в аспекте теории карнавализации пока не нашла должного отклика в лингводидактических исследованиях.

Анализ языкового материала показывает, что карнавализация – это многогранное явление, имеющее одновременно лингвистическую, психологическую, эстетическую и прагматическую сущность. Традиционным является мнение, что каламбуры, языковая игра имеют целью создание комического эффекта, стремление вызвать улыбку, смех,однако это всего лишь часть из всего спектра задач, которые преследует говорящий, обыгрывая форму речи. Языковая игра может служить реализации эмотивной функции языка;быть средством более точной и тонкой, образной передачи мысли; являться единственным способом выражения насмешки, сарказма, оскорбления; эксплуатироваться для создания запоминающихся сообщений[4, 322].

Для языковой игры используются единицы всех языковых уровней. При этом средства, используемые в языковой игре, как показал анализ, практически безграничны. Остановимся на некоторых из них.

Наиболее эксплицитными в современной коммуникации являются приемы графических выделений, создающих так называемые визуальные неологизмы [5]. Этот прием может происходить в пределах разных языковых единиц: слова, словосочетания, предложения или всего текста. Графическое выделение позволяет обыгрывать многообразные значения языковой единицы и актуализировать необходимыепотенциальные смыслы: *швейЦАРские часы* (швейцарские + царские) (реклама магазина часов); *ТВОЕ мироЗДАНИЕ* (реклама строительной фирмы); *текСТИЛЬный магазин*; *ВыбиРАЙ для ремонта*. Кроме этого, мы можем наблюдать перефразирование, где в предложении актуализируется какой-то компонент слова, и фраза приобретает совсем иной смысл: «*НАФТАлиновый бизнес*» (фирма «НАФТА», экспортирующая нефть и нефтепродукты); «*Не про нашу Машу ХИППовая каша*» (фирма «ХИПП» – производитель детского питания).

Популярными сталиграфические новообразования, создаваемые совмещением двух алфавитов одновременно – латиницы и кириллицы. Такие «контаминации» ученые называют гибридами, кентаврами, словами-вкладышами, словами-матрёшками. Подобные графические гибриды содержат в себе двойной смысл, т.к. в них выделенный латиницей фрагмент представляет собой самостоятельное слово:*«Я бы на месте властей начал с другого конца: постарался бы поставить всех водителей в одни рамки Закона и публиковал бы в СМИ сообщения о наказанных VIP-персонах, позволяющих себе VIPендриваться за рулем»*. В ряде случаев наблюдается наложение исходного слова на часть другого, что на письме выделяется графически. Например, обыгрывание аббревиатуры PR (Public Relations – связи с общественностью) в структуре русского слова видим в таких примерах, как *«PRостота хуже воровства», «Вы-*

борная PRопаганда лопнула, не успев начаться». Подобные гибриды обычно отличаются произвольным характером межморфемных границ, увеличением семантического объема, наличием оценочного компонента, что отражает стремление автора к максимальной информационной емкости в рамках ограниченного текста, а также желание достичь определенного комического эффекта.

Обширные ресурсы для проявления идей карнавализации дает лексический уровень русского языка. Выбор номинативной единицы, ее семантическая структура, стилистическая окраска, парадигматические и синтагматические связи определяют речевоздействующий потенциал слова.

Так, использование омонимов, в которых фонетика и графика совпадают, – отличный способ донести до адресата необходимую информацию в новой нестандартной форме, выразиться необычно, обновить семантику лексемы и тем самым способствовать запоминанию сообщения. Подобные примеры многочисленны в рекламе, СМИ, повседневном общении:*«Везет тому, кто по жизни везет»; «Футболисты уходят без голов... Играли, наверное, тоже без голов»*. В качестве конкретных форм актуализации образности, эмотивности используются омофоны, омоформы, омографы: *«Гусары, вы ли это? – Мы не выли, а пели»* (из программы КВН);*«Образование за границей. Сколько это стоит и стоит ли платить?»; «ПлачУ за всех и плАчу»*. Намеренное каламбурное сталкивание разных типов омонимов в пределах краткого текста, когда происходит неожиданный семантический сдвиг и актуализируются окказиональные компоненты, приводит к созданию новых смыслов, которые выглядят ярче, острее. Поиск таких неожиданных каламбуров становится нелегкой задачей длясоздателей рекламных, юмористических, публицистических текстов, зачастую и формирующих карнавальную эстетику повседневного общения.

При этом использование омонимов может быть эффективным приемом создания окказиональных смыслов, а может быть причиной двусмысленности, которую в некоторых случаях трудно признать удачным средством создания выразительного рекламного текста: *«Два часа на самолете – и вы в раю»* (из рекламы туристической фирмы); *«Связь без брака – только за валюту»* (из рекламы телефонной связи).

Ярким проявлением карнавализациив лексике является соотносительное противопоставление двух или более слов, противоположных по общему и наиболее существенному семантическому признаку. Различные стилистические фигуры, построенные на основе антонимии, широко применяются в современных дискурсах разных сфер жизнедеятельности человека. На противопоставлении строятся антитезы, оксюмороны, антифразисы: *«Мы называем эту технику белой, потому что она избавляет от черных мыслей», «Грязные деньги в чистом кошельке»,«Заклятые друзья», «Окно в новое прошлое», «Алкоголь в малых дозах безвреден в любом количестве»*. Как видим, в прагматических оппозициях, построенных на основе противопоставления, работают различные речевые механизмы: образности, ассоциативности, эмотивности, оценочности. При этом актуализируются и маркируются необходимые качества и блокируются негативные коннотации.

К эффективным приемам языковой игры относится обыгрывание разных значений полисемичных слов. Метафора, метонимия, синекдоха, применяемые в языковой игре, служат образной передаче мысли, когда в яркой, запоминающейся форме появляется дополнительный смысл: «*Книжный голод не проходит: продукты с книжного рынка всё чаще оказываются несвежими – их приходится выбрасывать, даже не попробовав»; «Головная боль приходит. И довольно часто. И главное – не собирается уходить»*.

Примером карнавальной эстетики являются и бесчисленные фразеологические инновации в языке прессы, рекламы, эстрады. Известно, что значение фразеологизма не выводимо из значений составляющих его единиц. Именно вторичный производный характер фразеологизма является источником для языковой игры и создания комического эффекта. Разнообразные трансформации фразеологизмов, паронимические замены одного из компонентов устойчивого сочетания, столкновения свободного и фразеологического значения – излюбленные приемы журналистов, спичрайтеров, создателей юмористических программ: *«Словесник – это звучит гордо», «Квартира молодости нашей», «Соловья баксами не кормят», «Победителей не садят! Повелителей не судят»*.

Особое место среди приемов карнавализации занимает создание окказионализмов, ярких, нестандартных слов, реализующих индивидуальный творческийзамысел человека, и в то же время понятных любому носителю языка. Чаще всего в таких случаях используется экспрессивный

потенциал русского словообразования. Приемы окказионального словообразования достаточно широко используются в разговорной речи, художественных текстах, в политике, рекламной коммуникации.

Так, по аналогии с именами собственными, которые имеют суффикс –ыч, возникают окказиональные лексемы, являющиеся названиемразного рода заведений: «*Сам Самыч – пельмешки без спешки*»; по аналогии с наречиями на –ому (по-простому, по-доброму) создается реклама жевательных конфет «Malabar» «*Приключайся по-вкусному*»; при образовании окказионализмов происходит замена одного элемента другим: слово *фрутешествие* (из рекламы сока «Фруктовый сад») мотивировано словосочетанием *фруктовое путешествие*, слово *ароматика* (реклама супов) имеет аналогом слова *Атлантика, Адриатика*. Ироническая или пренебрежительная коннотация появляется при образовании слов с разными суффиксами, префиксами, интерфиксами, эпентезами: *катастройка, лжурналист, попу-лизатор, прихватизация, мэриози, поздравилка, приземлизм.*

Большую роль в языковом карнавальном пространстве последних лет играет заимствованная лексика. Известно разное отношение к заимствованным словам в истории языка. Функции заимствованных слов разнообразны: часть новых заимствований привносится в язык в силу того, что не существует слов для самих понятий, часть появляется как эвфемизмы, часть – из желания блеснуть знаниями новомодных иностранных словечек. Процесс карнавализации как раз связан с абсурдностью, нелогичностью использования заимствований в определенных ситуациях. Обращает на себя внимание обилие англизированной транслитерированной и транскрибированной сленговой лексики*:* войс (*Войс был молодой, звонкий, веселый*), герлы, гуд, даун, дарлинг, драйв, дэнс, ивнинг, икскьюз, хаус и др. Основы заимствованных слов активно используются для создания окказионализмов: *чилдренята, даунята, дринкать,заслипать*. В числе таких окказиональных слов появляются жаргонные неологизмы, образованные чаще от англицизмов посредством уподобления русским лексемам. Примерами подобной фонетической мимикрии могут являться русские лексемы *емеля, мыло*, образованные отот английского *e-mail* (электронная почта); *ваня, ванёк, ванька* – от слово*опе (один).*

Значительное число игровых инноваций в молодежном сленге происходит от заимствованных аббревиатур, которые становятся производящей основой для новых слов способом эпентезы, когда между согласными появляются добавочные гласные звуки. например, английское CGA (Color Graphic Adapter – цветной графический видеоадаптер) является производящим для русской лексемы*карга;* от DR-DOS (компьютерная операционная система DR-DOS) появляются жаргонизмы *дурдос, дырдос*. Как видим, при создании нового слова всегда имеется отсылка к аналогичным узуальным словам, содержится «намек на свой прототип». При этом новый облик слова актуализирует новое содержание с юмористическим фоном.

Таким образом, проведенный анализ показал, что процесс карнавализации в русском языке – это реальноеявление современной коммуникации, которое требует изучения и серьезной лингводидактической работы.Литературный кодифицированный язык становится скучен для рядового носителя русского языка, а карнавальная эстетика начинает доминировать в современном коммуникативном пространстве, в котором ярко проявляется стремление к применению игровых технологий практически во всех областях языковой деятельности, что позволяет характеризовать ее следующим образом «от карнавализации жизни к карнавализации языка» [6, 121].

Литература

1 Бахтин М.М. Франсуа Рабле и народная смеховая культура средневековья и Ренессанса. – М: Художественная литература, 1965.– 544 с.

2 Норман Б.Ю. Игра на гранях языка. – М.: Флинта, Наука, 2006. – 344 с.

3 Витгенштейн Л. Философские работы. – М., 1994. – Ч.1. – 612 с.

4 Санников В.З. Русский язык в зеркале языковой игры. – М.: Языки славянской культуры, 1999. – 544 с.

5 Маринова Е.В. Визуальные неологизмы: новая графика «старых» слов // Вестн. ННГУ Вып. 1 (6). – Н. Новгород, 2005. – С. 127-132.

6 Костомаров В.Г., Бурвикова Н.Д. Старые мехи и молодое вино. Из наблюдений над русским словоупотреблением конца XX века. – СПб.: Златоуст, 2001.

References

1 Bakhtin M.M. Fransua Rable i narodnaya smekhovaya kul'tura srednevekov'ya i Renessansa. – M: Khudozhestvennaya literatura, 1965. – 544 p.

2 Norman B.Yu. Igra na granyakh yazyka. – M.: Flinta, Nauka, 2006. – 344 p.

3 Vitgenshteyn L. Filosofskie raboty. – M., 1994. – Ch.1. – 612 p.

4 Sannikov V.Z. Russkiy yazyk v zerkale yazykovoy igry. – M.: Yazyki slavyanskoy kul'tury, 1999. – 544 p.

5 Marinova E.V. Vizual'nye neologizmy: novaya grafika «starykh» slov // Vestn. NNGU Vyp. 1 (6). – N. Novgorod, 2005. – P. 127-132.

6 Kostomarov V.G., Burvikova N.D. Starye mekhi i molodoe vino. Iz nablyudeniy nad russkim slovoupotrebleniem kontsa KhKh veka. – SPb.: Zlatoust, 2001.

Екшембеева Л.В.,
Мусатаева М.Ш.

Прагматика расширения контекста научного дискурса отчета

В настоящей статье дается обоснование необходимости внесения стратегических изменений в содержание научного отчета. Предлагается заложить в дискурс научного отчета сразу две формации стратегических предпочтений: с одной стороны, описание научного результата как продукта концептуализации научного опыта, а с другой, – выстраивание маркетинговых стратегий как инструмента его коммерциализации. В статье продемонстрирован основной инструмент концептуализации научного опыта при описании результатов исследования – система глагольных концептов событийного типа. Семантический объем глагольного концепта позволяет описать содержание события, которое репрезентируется в сознании пропозициональной структурой сценария. Результаты семантического анализа текстов отчетов показали, что из четырех типов сценариев, использованных в текстах отчетов, только один описывает собственно результат исследования. При таком описании экстраполяция результатов научных исследований из отчетной документации в сферу маркетинговой коммуникации становится весьма затруднительной.

Ключевые слова: научный дискурс, дискурсные стратегии, описание научного результата, концептуализация опыта, коммерциализация результата, расширение контекста.

Yekshembeyeva L.V.,
Mussatayeva M.Sh.

Pragmatics extension context of scientific discourse Report

This article provides the rationale for making strategic changes in the content of the scientific report. It is proposed to establish in the discourse of the scientific report just two formations of strategic preferences: on the one hand, the description of the scientific results as a product of the conceptualization of scientific experience, and on the other, – the alignment of marketing strategy as a tool for its commercialization. The article demonstrated the basic tool of scientific conceptualization of experience in describing the results of the study – a system of verbal concepts event type. Semantic verbal volume concept allows us to describe the content of the events, that represent in the minds of the propositional structure of the script. The results of the semantic analysis of the texts of reports showed that of the four types of scenarios used in the text of the report, only one describes the actual results of the study. In this description, the extrapolation of the results of research of the accounting documentation related to marketing communications becomes very difficult.

Key words: scientific discourse, diskursny strategy, description of scientific result, experience conceptualization, commercialization of result, expansion of a context.

Екшембеева Л.В.,
Мұсатаева М.Ш.

Ғылыми есеп дискурстың контекстін кеңейту прагматикасы

Бұл мақалада ғылыми есептің мазмұнына стратегиялық өзгерістер енгізу қажеттілігі негізделген. Ғылыми есептің дискурсына екі стратегиялық мақсат формациясын қатарымен енгізілуі ұсынылған: бір жағынан, ғылыми нәтижені ғылыми тәжірибені концептуалдау өнімі ретінде сипаттау; екінші жағынан – маркетингтік стратегияларды оны коммерциалындыру аспабы ретінде қалыптастыру. Мақалада зерттеу нәтижелерін сипаттау жолында ғылыми тәжірибені концептуалдау аспабы ретінде іс-шаралық етістіктер концептілер жүйесі келтірілген. Етістікті концептің семантикалық көлемі сценаридің пропозициалдық құрылымында репрезентацияланатын оқиғаның мазмұнын толықша сипаттауға мүмкіншілік береді.

Мәтіндерді семантикалдық талдау нәтижелері есеп мәтіндерінде қолданылатын сценаридің төрт түрлерінің біреуі ғана зерттеу нәтижесін сипаттайтынын көрсетті. Мұндай сипаттауда ғылыми құжаттардан алынған ғылыми зерттеу нәтижелерін маркетингтік коммуникация саласына енгізу қиындайды. Бұл мәселені шешу үшін зерттеу нәтижесін сипаттау жолында ғылыми дискурстың контекстін маркетінгтік түрлі ақпаратпен кеңейту ұсынылады.

Түйін сөздер: ғылыми дискурс, дискурстық стратегиялар, ғылыми нәтижені сипаттау, тәжірибені концептуалдау, нәтижені коммерциаландыру, контексті кеңейту.

© 2016 Al-Farabi Kazakh National University

УДК 81

Екшембеева Л.В.[1], Мусатаева М.Ш.[2],

[1]д. ф. н. профессор Казахского национального университета им. аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан,
[2]д. ф. н. профессор Казахского национального педагогического университета им. Абая, г. Алматы, Казахстан,
e-mail: lvek@inbox.ru; mussatayeva@mail.ru

ПРАГМАТИКА РАСШИРЕНИЯ КОНТЕКСТА НАУЧНОГО ДИСКУРСА ОТЧЕТА

Одним из философских обоснований глобализации как процесса интеграции и унификации в науке является его параметризация в терминах контекстуального обоснования познания [1].

В рамках определенной научной парадигмы, обеспечивающей единое научно-методологическое основание, результатом междисциплинарных исследований становится расширение контекста знания. При этом генерируется новое знание, которое и приобретает качество контекстуальности.

Контекстуальность знания как параметр интегративности в науке может быть использован и при применении этого знания.

Расширение контекста научного лингвистического знания неизбежно сопровождается изменениями научного мировоззрения современного ученого-лингвиста. Следовательно, можно говорить и о том, что научные парадигмы будущего так или иначе будут обязаны своим рождением интегративным процессам в науке эпохи глобализации.

В рамках реализации научного проекта, ориентированного на создание кластера дискурсных стратегий и инструментов воздействия в сфере социальных практик, была разработана интегративная теория дискурса. При разработке теории мы воспользовались идеей описания интегративности через контекстуальность и применили её в прикладную сферу науки.

В частности, были рассмотрены условия экстраполяции описания результатов научных исследований из отчетной документации в сферу маркетинговой коммуникации.

В рамках интегративной теории дискурс-анализа предлагается заложить в дискурс научного отчета две формации стратегических предпочтений: с одной стороны, описание научного результата как продукта концептуализации научного опыта, а с другой, выстраивание маркетинговых стратегий как инструмента их коммерциализации.

Проблема коммерциализации возникла в науке вполне закономерно, поскольку научный результат как созданная в процессе исследования ценность может быть и должен быть передан бизнесу для извлечения доходов.

Однако вызов есть, а конкретного научно и технологически обоснованного ответа, как это сделать, пока нет. И как это не парадоксально, лингвистика, изучающая многомерность миров

языка, может предложить разработку стратегии и инструментов преобразования научного дискурса в дискурс с активным маркетинговым воздействием.

Недостаточная эффективность продвижения инновационного продукта стала одной из проблем, решить которую невозможно в рамках одной науки. Необходим широкий научный контекст междисциплинарных исследований. Дискурс как форма социального поведения является инструментом конструирования социальных отношений и формирования самого социального мира и мира науки. Это становится возможным благодаря тому, что дискурс создает поле значений, явных и скрытых, которые и определяют изменения в обществе, во взглядах и поступках людей.

Идея инструментальной способности языковых средств прочитывается в работах ученых, описывающих модульную организацию деятельности человеческого мозга. [2; 3]. Дж. Фодор рассматривает язык как модульно организованную когнитивную систему, обрабатывающую информацию в пропозициональной форме. Знания репрезентируются в форме, концептуальной, синтезирующей, сравнивающей и готовящей для сохранения в памяти и для дальнейшего использования.

Т. Гивон выделяет модуль когнитивной репрезентации, представленный понятийным лексиконом, пропозициональной информацией и многопропозициональным дискурсом. Структура понятийного лексикона традиционно представлена в виде семантической сети, в узлах которой находятся отдельные концепты ментальных репрезентаций общекультурной информации, закрепленной конвенционально. Фактически Т. Гивон приводит нас к пониманию того, что понятийная составляющая выполняет функцию инструмента когнитивной системы для означивания мира действительности.

Пропозициональная информация суждения, как формы реализации знания, по мнению ученого, индивидуальная по своей природе, соотносится с тем или иным типом представления и может быть распознана или скоррелирована как частное проявление социумного опыта. Вновь мы усматриваем в этом возможность интерпретации пропозиции как инструмента осмысления отношений между субъектами и объектами мира действительности.

Отдельные пропозиции, объединенные по законам тематического единства и связности, согласно его теории, формируют смысловое содержание многопропозиционального дискурса. Сам же дискурс, на наш взгляд, также может быть определен как инструмент, обеспечивающий преобразование мира через когницию и коммуникацию.

При разработке интегративной теории дискурса как инструмента коммерциализации научного продукта и технологий её использования, мы, прежде всего, исследовали природу дискурса описания результата исследования в научных отчетах, а также механизмы воздействия маркетингового текста.

Для выявления природы научного дискурса описания результатов исследования были проанализированы тексты научных отчетов НИИ университета за 2010-2012 годы. Научно-теоретической и методологической базой исследования была избрана платформа активно развивающегося в наше время лингвистического направления дискурс-анализа. Для решения задач исследования были использованы также информационные технологии SEO-анализа, методы и приемы концептуального и когнитивного анализа.

Научный дискурс как основной инструмент ученого относится к институциональному типу дискурса. Понятие институциональный дискурс, введенное М. Фуко, репрезентирует такой тип дискурса, который функционирует в определенной сфере общественного бытия, полноценно обслуживая её. Это относится и к научному дискурсу, обслуживающему исследовательский процесс на разных уровнях выполнения работы по-разному: от определения целей, задач, стратегий и методологии исследования до описания полученных результатов. Именно описание результатов, полученных в процессе исследования, стало предметом нашего научного интереса.

Рассуждая об основах общности дискурса как коммуникативного события, М. Фуко говорит о том, что эта общность обеспечивается правилами формации, правилами применения дискурсивных данных. К дискурсивным данным он относит систему объектов, типы высказываний, концепты и тематический выбор. Система концептов может различаться структурой и правилами применения. Концепты, формируя концептуальное поле дискурса, часто игнорируют и исключают друг друга и не могут входить в логически обоснованные общности. Но при этом, разнообразные стратегические возможности позволяют активизировать несовместимые темы или внести одну и ту же тему в совершенно различные совокупности. Именно поэтому он определяет дискурс-анализ как разновидность анализа, который не восстанавливает цепь

заключений, не устанавливает таблицу различий, а описывает систему обусловленных рассеиваний дискурсивных данных. Как отмечает М. Фуко, п*ринцип обусловленности* допускает или исключает внутри данного дискурса определенное число высказываний: а именно, существование таких концептуальных систематизации, сцеплений высказываний, групп и организаций объектов, которые существовали бы в потенции (и отсутствие которых на уровне правил их собственной формации ничем бы не могло быть оправдано), но исключались дискурсивными плеядами более высокого уровня и более широкого распространения. Дискурсивная формация не занимает всего возможного объема, который по праву предоставляет ей система формации ее собственных объектов, высказываний и концептов, – в сущности своей она остается лакунарной благодаря системе формаций ее стратегических предпочтений. Следовательно, в том, что взято, расположено и интерпретировано в новых плеядах, данная дискурсивная формация может выявить новые возможности.[4]

Следовательно, методология дискурс-анализа позволяет нам поставить вопрос о необходимости стратегических изменений в содержании научного отчета. Вполне закономерно в рамках теории дискурс-анализа заложить в дискурс научного отчета как формацию высшего порядка по отношению к лакунарной формации (научный результат) сразу две формации стратегических предпочтений: концептуализации научного опыта, маркетинговой стратегии его коммерциализации.

Как вызов времени эта проблема должна быть решена. Для начала мы исследовали природу дискурса, описывающего научный результат. Методами исследования были избраны концептуальный анализ использованных глаголов как репрезентантов событийной составляющей отчетной информации, а также анализ дискурсных стратегий научного отчета.

Традиционно считается, что концептуализация действительности наиболее ярко представлена субстантивными формами вербализации концептов. Это связано с максимальной абстрагированностью от ситуации и с максимальной коммуникативной востребованностью концепта, вербализованного субстантивом. В этом случае наиболее видна ментальная сущность концепта. Глагол, наречие и прилагательное в меньшей степени абстрактны, а значит, представляют собой более низкий уровень концептуализации.

Однако, существует и другое мнение: глагол в полевой структуре концептосферы является её ядерной составляющей. Так, Л.Г. Бабенко пишет: «...концептосфера имеет полевую структуру, ядром которой является когнитивно-пропозициональная структура, в свернутом виде передающая идею концепта. В составе лексико-семантических групп эту функцию выполняют базовые глаголы-идентификаторы. Понятие когнитивно-пропозиицональной структуры введено в научный оборот в связи с необходимостью моделирования концепта, осуществляемого с целью зрительного, наглядного представления его ментальной структуры. Подобное моделирование становится возможным в результате обобщения регулярно повторяющихся в лексических репрезентациях концепта его существенных свойств, обнаруживающих знания о мире». [5, с. 218].

«В отличие от качественных слов, выражающих чувственно-восприятийные признаки предметов, – писал С.Д. Кацнельсон, – глагольные слова выражают события со свойственными им специфическими взаимоотношениями между участвующими в этих событиях предметами. Не качества предметов, а именно свойственные им в рамках данного события отношения подразумеваются глагольными словами. Если качественные слова ориентированы на каждый предмет в отдельности и только через предмет соотносятся с событиями, то глагольные слова соотносятся с событиями непосредственно и характером выражаемого ими события определяют набор предметов и предметных функций, подразумеваемых данным набором. Глагольные слова, что важно подчеркнуть, определяют тип данного события, определенные события как типы.» [6, с. 419].

Определение глаголов и глагольных слов как типов событий позволяет выделить существенные признаки, свидетельствующие о их концептуализирующих свойствах. Ещё одно подтверждение существования глагольных концептов и важности места, ими занимаемого, мы находим в работе В.И. Карасика «Языковые ключи» [7]. Автор предлагает семь подходов к типологии концептов, в большинстве из них мы видим глагол.

Первый и наиболее показательный подход «базируется на тезисе о явной или неявной ориентации концептов на язык, в котором они репрезентируются. В этом случае выделяются предметные, признаковые, событийные концепты. Понятно, что эта типология построена на основе важнейших знаменательных частей речи в известных нам языках». [7, с. 24].

Глагольное слово, репрезентирующее событие, справедливо может быть определено собы-

тийным концептом, как некоторое осмысление фрагмента опыта, соотносимое «с картинками, картами, сценариями, фреймами, гештальтами. В этом случае так или иначе структурируются представления, закреплённые за фрагментируемой действительностью» [7, с. 24]. Наиболее продуктивной формой репрезентации событийного концепта является сценарий – «последовательность нескольких эпизодов во времени; это стереотипные эпизоды с признаком движения, развития. Фактически это фреймы, разворачиваемые во времени и пространстве как последовательность отдельных эпизодов, этапов, элементов…» [8, с.119].

Всё это позволяет справедливо считать глагольный концепт единицей осмысления фрагмента опыта.

Институциональные концепты событийного типа научного дискурса отчета репрезентируют фрагмент научного опыта. Благодаря временной протяженности во времени как ведущему признаку событийного концепта, становится возможным описание его содержания когнитивно-пропозициональной структурой определенного сценария.

Сценарий, являясь средством ментальной репрезентации глагольного концепта как событийного, типизирует параметры определенного события на основе пропозициональной структуры, предикатом которой является имя концепта, презентованное глаголом или глагольным словом. Главным механизмом моделирования сценария становится система семантических и грамматических отношений, в которые способно вступать глагольное слово, выполняющее роль предиката.

Технология SEO-анализа позволила выявить по признаку частотности использования семантическое ядро всех текстов описания научного результата в отчетах. Из семантического ядра были выбраны глаголы, имеющие в семантической структуре семы *завершённости*, *итога*, *результативности.*

Первая группа глаголов и глагольных слов описывает сам процесс исследования – *исследование, исследован, исследовать; изучение, изучить, изучать; использование, использовать, использоваться; провести, проведение.*

Анализ глаголов и глагольных слов первой группы показал, что они репрезентируют событийный концепт в системе отношений *процесс – объект – методология.* В сознании эта типизация отношений закрепляется определенным сценарием, который моделируется пропозиционной структурой *исследовать что как (каким образом).* Следовательно, первый тип события, использованный для описания результатов научного исследования в текстах отчетов, описан в рамках сценария «методология и инструментарий исследования объекта».

Во вторую группу вошли глагольные единицы, описывающие условия успешности получения окончательного результата исследования, – *определить, определён, определение, определяться, определять; изменение, изменяться, изменять; расчёт, рассчитать, рассчитан, рассчитывать; выявить, выявлен, выявление; анализ, проанализировать, проанализирован.*

Концепт, вербализованный глаголами и глагольными словами с семантикой «анализа», как концепт событийного типа репрезентирует тип события «промежуточный результат как условие достижения цели исследования», который определяет условия успешности получения окончательного результата исследования. Сценарий события развивается на основе пропозиции: *что проанализировано с какой целью, какими методами, какой результат получен*.

Таким образом, событийные глагольные концепты, использованные в научных отчетах для описания результатов исследования, репрезентированы в языке системой глаголов одинаковой природы: акциональные ментального действия, объектные. Семантическая сочетаемость отражает направленность на каузацию объекта, что и позволяет нам говорить о том, что описание промежуточного результата осуществляется через выявление свойств, закономерностей и условий, необходимых для достижения основной цели исследования.

Глагольные слова третьей группы участвуют в описании продукта как результата исследования – *получить, получать, получение; разработать, разработан, разработка; показать, показан, показывать; образование, образоваться, образовать; установить, установлен.*

Событийный глагольный концепт, репрезентированный глагольными словами с семантикой «получения», «разработки», «образования», «установления», характеризующийся временной протяженностью во времени, на основе пропозиции: *что получено какое / какого качества* моделирует сценарий – «получение продукта определенного качества как результата исследования».

Глаголы четвертой группы участвуют в описании применения полученного результата – *использование, использовать, использоваться; позволять, позволить; применение, применяться, применять, применить, применимый; развитие, развивать, развиваемый, развить.*

Четвертый тип события репрезентирует моделируется на основе пропозиции *где возможно применение / использование чего* и представляет собой «рекомендации по применению научного продукта».

Таким образом, описание научного результата представлено в отчетах НИИ университета системой последовательных четырех типов событий. Основным репрезентантом каждого из них является сценарий, смоделированный на основе глагольных концептов. Семантический объем глагольного концепта определяется содержанием события, репрезентированного пропозициональной структурой сценария. Однако из 4 типов сценариев только третий тип описывает собственно результат исследования, а четвертый содержит рекомендации по применению.

Кроме того, анализ содержания текстов описания результатов исследования показал, что в годовых отчетах по научным проектам зачастую вместо описания результата представлена информация о проделанной работе.

И естественно, вопросы коммерциализации результатов исследования вообще не представлены в структуре текста отчета. Экстраполяция описания результата исследования, как мы уже отмечали, в сферу маркетинговой коммуникации с целью его коммерциализации возможна только через такое его описание, которое помимо научной преференции будет содержать информацию, способную воздействовать на потенциального потребителя данного результата. Всё это и позволило нам поставить вопрос о необходимости стратегических изменений в содержании научного отчета: заложить в дискурс научного отчета сразу две формации стратегических предпочтений: с одной стороны, описание научного результата как продукта концептуализации научного опыта, а с другой, – выстраивание маркетинговых стратегий как инструмента его коммерциализации.

Иными словами, необходимо расширение контекста научного отчета прагматически важной информацией маркетингового содержания, которая должна обеспечить воздействие на потенциального потребителя системой явных и скрытых смыслов, раскрывающих научную и рыночную ценность научного продукта, полученного в результате исследования. Без такого расширения контекста научного дискурса коммерциализация результатов исследований ещё долго будет затруднительной, полностью зависимой от стихии рынка.

Литература

1 Корниенко А.А., Ардашкин И.Б., Чмыхало А.Ю. Философия науки. – Томск: Изд. ТПУ, 2007. – 164 с.

2 Fodor J.A. The modularitu of mind. – Cambridge (Mass.), 1983. – 145 с.

3 Гивон Т. Система обработки визуальной информации как ступень в эволюции человеческого языка // Вестник Московского университета. Сер. 9. Филология. – 2004. № 3. – С. 117-145.

4 Фуко М. Формации стратегий // Археология знания. Пер. с фр./Общ. ред. Бр.Левченко. – К.: ника-Центр, 1996. – 208 с. – (Серия «OPERA APARTA»; Вып. 1). Доступ: http://elena.romek.ru/learning/fuko.htm

5 Бабенко Л.Г.. Концептосфера процессуально-событийного мира: универсальное, общенациональное и индивидуальное концептуальное пространства // Русское слово в мировой культуре. Материалы X Конгресса МАПРЯЛ. Пленарные заседания. Том I. – СПб, 2003. – С. 216-220.

6 Кацнельсон С.Д. Категории языка и мышления: Из научного наследия. – М., 2001. – 864 с.

7 Карасик В.И. Языковые ключи. – М.: Гнозис, 2009. – 406 с.

8 Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика. – М.: АСТ: Восток – Запад, 2007. – 314 с.

References

1 Kornienko A.A., Ardashkin I.B., CHmyhalo A.YU. Filosofiya nauki. – Tomsk: Izd. TPU, 2007. – 164 s.

2 Fodor J.A. The modularitu of mind. – Cambridge (Mass.), 1983. – 145 s.

3 Givon T. Sistema obrabotki vizual'noj informacii kak stupen' v ehvolyucii chelovecheskogo yazyka // Vestnik Moskovskogo universiteta. Ser. 9. Filologiya. – 2004. № 3. – S. 117-145.

4 Fuko M. Formacii strategij // Arheologiya znaniya. Per. s fr./Obshch. red. Br.Levchenko. – K.: Nika-Centr, 1996. – 208 s. – (Seriya «OPERA APARTA»; Vyp. 1). Dostup: http://elena.romek.ru/learning/fuko.htm

5 Babenko L.G.. Konceptosfera processual'no-sobytijnogo mira: universal'noe, obshchenacional'noe i individual'noe konceptual'noe prostranstva // Russkoe slovo v mirovoj kul'ture. Materialy H Kongressa MAPRYAL. Plenarnye zasedaniya. Tom I. – SPb, 2003. – S. 216-220.

6 Kacnel'son S.D. Kategorii yazyka i myshleniya: Iz nauchnogo naslediya. – M., 2001. – 864 s.

7 Karasik V.I. YAzykovye klyuchi. – M.: Gnozis, 2009. – 406 s.

8 Popova Z.D., Sternin I.A. Kognitivnaya lingvistika. – M.: AST: Vostok – Zapad, 2007. – 314 s.

Ерназарова З.Ш.

Етістіктің шақ категориясы: семантика-когнитивтік талдау

Мақалада когнитивті лингвистика теориясының категориялары негізінде қазақ тіліндегі етістіктің шақ категориясының құрылымдық грамматикада қалыптасқан сипаттамасы мен оның сөйлеу үстіндегі қолданысы арасындағы сәйкессіздіктің табиғатын түсіндіру мәселесі қарастырылады. Қазақ тілінде шақтың бірнеше когнитивті модельдері бар. Олардың қалыптасуы этностың мәдени-танымдық тәжірибесіне және тілдің қолданыс үстіндегі қызметіне тәуелді. Сонымен байланысты мақалада грамматикалық категорияның жүйесін категориязациялау, концептуализациялау процестерінің нәтижесі ретінде қарастыру оның семантикасындағы ерекшеліктердің табиғатын дұрыс бағалауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: шақ категориясы, когнитивті грамматика, концепт, когнитивті модель, фреймдік семантика,категоризация, концептуализация.

Yernazarova Z.

The category of verb tense:semantic and cognitive analysis

This paper deals with the problem of classification of the grammatical category of verb tense which remains undefined in the practical grammar of the Kazakh language. Several cognitive models of time are identified in the language, defined by the cultural-gnostical experience of the ethnic group and aspects functioning in the speech of the language. It is presumed that the cognitive approach in the framework of the cognitive theory of time and aspect may lead to better understanding of the grammatical meaning and function of the verb tense.

Key words: categorization of verb tenses, cognitive grammar, concept, cognitive model, frame semantics, categorization, conceptualization.

Ерназарова З.Ш.

Категория времени глагола: семантико-когнтивный анализ

В статье рассматривается проблема классификации грамматической категории времени глагола, которое остается неопределенным в практических грамматиках казахского языка. В языке реализуется несколько когнитивных моделей времени, определяемых как культурно-познавательным опытом этноса, как и свойствами самого языка, функционирующего в речи. Делается предположение, что когнитивный подход в рамках когнитивной теории времени и вида сможет лучшему пониманию грамматического значения и функции глагольного времени. В ходе исследования данная проблема рассматривается в зависимости от когнитивных моделей познания человека.

Ключевые слова: категория времени глагола, когнитивная грамматика, концепт, когнитивная модель, фреймовая семантика, категоризация, концептуализация.

© 2016 Al-Farabi Kazakh National University

ӘОЖ 81’13

Ерназарова З.Ш.,

КИМЭП Университетінің профессоры, ф. ғ. д.,
Алматы қ., Қазақстан,
e-mail: ernazarova07@mail.ru

ЕТІСТІКТІҢ ШАҚ КАТЕГОРИЯСЫ: СЕМАНТИКА-КОГНИТИВТІК ТАЛДАУ

Етістіктің шақ категориясына көптеген зерттеулер арналды. Құрылымдық грамматика шақ категориясының парадигмалық жүйесін анықтады. Функционалды грамматика ағытындағы зерттеулер шақ категориясын темпоральділік функционалды-семантикалық өрісінің ядросы ретінде зерттеп, «уақыт» семантикасының тілдік деңгейлер бірліктерінің өзара байланысы арқылы берілуін талдап шықты [1, 42]. Алайда етістіктің шақ категорияларына берілетін анықтамалар мен сипаттамалар әр уақытта оның коммуникация барысындағы қолданысын толық түсіндіре алмай жатады. Өйткені шақ категориясының коммуникациядағы қызметі үнемі оның тілдік мәнімен сәйкестене бермейді**.**

Темпоралдылық фукционалды-семантикалық өрісін зерттеген А.Жаңабекова қазақ тілі грамматикасының негізін салған А. Байтұрсынов, Қ. Жұбанов, С. Аманжолов, Н. Сауранбаев, Н. Бегалиев еңбектеріне шолу жасай отырып, шақ категориясының жіктелімінде әртүрлі ұстанымдардың – векторлық немесе дейктикалық, аспектілік, модальдік, құрамды, кешенді, аралық ұстанымдардың басшылыққа алынғанын айтады [2, 28-31] . Яғни қазақ ғалымдары етістіктің қолданылуымен көрінетін шақ категориясы уақытты ғана емес, онымен қоса екінші мағына түрлерімен қабаттаса берілетінін байқаған. Етістіктің шақ түрлерінің қолданысындағы мағыналық айырмашылықтарды саралау үшін әртүрлі аспектілер тұрғысынан бағалаған. Алайда қазіргі лингвистиканың даму деңгейінен аталған жіктелімдердің негізінде сөйлеуші адам, оның танымында болып жатқан когнитивті процестер жатқанын анықтауға болады. Мысалы, бір сөйлеу жағдаятында орын алуы мүмкін мына сөйлесім түрлерін алып қаралық. 1. – Сен кітапханда болдың ба? Кеше барғанмын. 2. – Кім келді? – Апам ғой келген. 3. – Кім келді? – Апа, көрші бала келіп тұр?

Бір сөйлеу жағдаятында орын алған әрекеттер тілде әртүрлі шақ түрінде көрініс тапты. Егер оны сөйлеу жағдаятымен байланысты түсіндіретін болсақ, сөйлеп тұрған уақытта аяқталған әрекет жедел өткен шақта көрініс табуы қажет. Бірақ бір жағдайда әртүрлі адамдардың бірдей әрекеті әртүрлі шақ түрлері арқылы беріліп тұр. Неге? деген сұраққа құрылымдық грамматика түсінік бере алмайды. Сонымен байланысты шақ

категориясының қалыптасу механизмін терең зерттеу, пропозиция элементтерінің тілдік бірлік ретінде ұйымдасқанға дейінгі таным процесіндегі өзара байланысу механизмін зерттеу қажеттілігі туындайды. Сондықтан тілдік мән мен оның қолданысынан туындайтын мағына арасындағы сәйкессіздікті когнитивті лингвистиканың қағидалары негізінде зерттеу қайшылықты түсіндірудің жолдарын анықтайды деп ойлаймыз.

Когнитивті лингвистиканың мақсаты тілдік категорияларды таным процесінің нәтижесі – когнитивті модельдің туындысы ретінде қарастыру болып табылады. Әр ғылыми бағыттың ғылыми зерттеу аппараты, ұғым түсініктері болатыны сияқты когнитивті лингвистикада ғылым сала ретінде қалыптаса отырып, өз зерттеу қағидаларын, категориялары мен тірек ұғымдарын анықтады

Когнитивті лингвистиканың қағидалары:

– тілдік формалар арқылы бейнеленетін білім когнитивті модельдер түрінде жинақталған; тілдік категориялар когнитивті модельдердің нәтижесі болып табылады [3, 25; 4, 54]

– адамның әлемді тануы, концептуализациялау, категоризациялау процестері когнитивті модельдер арқылы жүзеге асады;

– Категориалды құрылымдар мен прототиптік модельдер сол ұйымдасқан білімнің тек нәтижесі болып табылады [5, 12]

– әлем туралы білім концептілер түрінде жинақталады, концепт когнитивті модель (құрылым) болып табылады, шынайы өмір туралы ақпарат – пропозиция – әртүрлі модельдерде бейнеленеді. Пропозиция объективті өмірде құбылыстар арасындағы, олардың қасиеттері арасындағы бар байланыстардың адамның тану, ойлау процестерінен өткен бейнесі болып табылады [4, 140] .

Когнитивті бағыт білімнің барлық формасын тілде бейнеленуімен салыстырып отыруды керек етеді. Етістік әлемді танудың нақты бір ситуациясын, кесіндісін бейнелейтін базалық категория ретінде өзіне көңіл аударады. Өйткені етістік сөйлемнің предикаты, ядросы қызметін атқаратындықтан, ол әлем туралы білім түрлерін байланыстырып, имплицитті түрді бірнеше білім құрылымдарын (категорияларды) өз бойына жинақтап тұрады. Әрекетті атайтын етістік оның уақытын, өту сипатын, оның иесін бір өзі – ақ жинақтап жеткізе алады. Сондықтан да етістіктің басқа сөз таптарымен салыстырғанда, грамматикалық категориялары көп болып табылады [6, 50]

Тілдік мәннің когнитивті негізін анықтау, ашу үшін өлшемдер керек. Р. Лэнекер өз зерттеулерінде ментальді кеңістік және когнитивті модельдер ұғымдарын енгізді. Ментальді кеңістік нақты сөйлеу жағдаятында орын алып, адамның тәжірибесі мен білім қорын қамтиды. Ментальді кеңістік өткен, осы, келер уақытпен байланысты ойлау процесін қамтиды. Ментальді кеңістік когнитивті модельдер арқылы құрылымға бөлінеді: бейнелік схемалық (жоғары – төмен, бүтін – бөлшек, негіз – жол – мақсат), пропозициялық құрылымдар (сценарий, скрипт, пропозиция, таксономия), метафоралық, метонимиялық когнитивті құрылымдардан тұрады. Етістік нақты сөйлеу жағдаятымен байланысты қолданылып, ментальді кеңістікті қалыптастырушы негізгі элемент қызметін атқарады. Лингвистикалық зерттеулер тілдің құрылымдық – жүйелік сипатымен байланысты зерттеу нысанын нақты құрылымдық, жүйелік сипатқа ие нақты бір өлшемдер бойынша қарастыруды керек етіп тұрады. Сонда зерттеу нақтылыққа ие болады. Сонымен байланысты болуы керек Р. Лэнекер сөйлеу жағдаятымен байланысты қалыптасатын ментальді кеңістіктің мазмұнын құрылымдарға бөледі. Прототиптік мән құрылым түрлерін анықтайтын мағыналық бөлшек болып табылады. Когнитивті грамматиканы зерттеушілер грамматикалық формалардың тілдік мәнінің көріну жиілігіне қарай прототиптік мәнді анықтап, оны сызба өлшем түрінде көрсету туралы иедяны ұсынды. Когнитивті грамматика мына үш теорияға сүйенуі керек деп есептейді Р. Лэнекер. Жиі қолданылатын тілдік бірліктің мысалы, морфема өзара байланысты бірнеше мағынаға ие. Бұл мағыналар белгілі бір жүйе құрайды. Жүйе прототиптік мағыналар және оның нақты жағдайларда көрінуі, түсіндірілуі болып табылатын түрлерінен құралады. Ч. Филлмор, Р. Лэнекер когнитивті грамматиканың негізгі мақсаты осы мағыналар жүйесін анықтау, жүйенің құрылу, байланысу заңдылықтарын анықтау болу керек деп есептейді [3, 27; 4, 30]. Екіншіден, кез келген тілдік мәнді когнитивті тұрғыдан сипаттауға, түсіндіруге болады. Өйткені тілдік мән когнитивті процестермен (концептуализация және категоризация процестерімен), когнитивті құрылымдармен байланысты. Үшінішіден, тілдік мәнді нақты бір сөйлеу жағдаятының немесе шынайы өмірдің объективті көшірмесі ретінде бағаламау керек. Адам шынайы өмірді әртүрлі модельдеуі мүмкін. Сондықтан өмір кесіндісін тілдік мән арқылы жеткізгенде, адам оған жаңа мағыналар үстейді.

Р.Лэнекердің пікірінше, когнитивті мазмұнды форматтау немесе бейнелі сызбасын сызу алты түрлі өлшемдермен іске асады. Бұл өлшемдерді Р. Лэнекер профиль деп атайды. Когниттвті мазмұннан элементтерді шығару немесе жіктеу үшін өлшем профильдер тілдік мәнмен байланысты анықталады [4, 2,30]. Мысалы, біздің жағдайымызда етістік арқылы берілетін әрекет кеңістік пен уақытта іске асады. Кез келген әрекет кеңістікте және уақытта іске асып, басталатын, аяқталатын, орын алатын, кеңістікте орнын өзгертетін болғандықтан, етістіктің когнитивті мазмұны осы екі категория арқылы ашылады.

Келесі өлшем – нақтылық. Әрекеттің іске асуы не аспауының нақтылануы. Нақтылық әрекет иелерінің қатысуы арқылы анықталады. Әрекеттің іске асуы обьектілердің қатысуымен нақтыланады. Нақтылық сөйлеушінің әрекетті бақылаушы не оны іске асырушы болуына қарай анықталады.

Келесі өлшем – предикацияның іске асуы. Әрекеттің оның иесімен байланысуы. Немесе сөздердің байланысында әрі мағыналық, әрі пропозициялық сәйкестіктің болуы.

Етістік өз лексикалық мағынасымен тұтас бір сөйлеу жағдаятын қамтитын болғандықтан, пропозиция мазмұнын құрылымдарға жіктеу үшін Ч.Филлмордың фреймдік семантика теориясы басшылыққа алынуы керек [3, 23]. Фреймдік семантика сөзбен байланысты адам танымында тәжірибе түрінде қалыптасқан білімді құрылымдарға жіктеудің әдісі ретінде қалыптасты. Концептінің – білім жиынтығының – адам танымында сақталуын әртүрлі сызбалар түрінде формалды көрсетуге болады. Қазіргі уақытта *фреймдік семантика* теориясы тілдің семантикалық аспектісі мен таным, ойлау процесінің когнитивті құрылымдары арасындағы байланысты зерттейтін әдіс болып қалыптасты. Тілдік бірлік мәнінің адамның таным тәжірибесіне тәуелділігін аша отырып, фреймдік семантика теориясы олардың нақты шекарасын бөліп көрсете алмайды. [5, 61]. Алғашқыда фрейм деп типтік ситуацияларымен ассоциацияланатын тілдік бірліктерді атады. Тіл білімінің қазіргі даму деңгейінде фреймге білім жиынтығы, тілдік бірлікпен байланысты ассоциацияланатын білім жиынтығы деген түсініктеме беріледі. Фреймдік зерттеулердің ұғымдық – категориялық аппаратын қарастыратын зерттеу жұмыстары жеткілікті болғандықтан, арнайы тоқталу қажет емес деп есептейміз.

Когнитивті бағыттағы зерттеулерде тілдік мән мен мағынаны ажырату маңызды болып табылады. Бұл екі ұғымның арақатынасы зерттеулерде әртүрлі түсіндіріледі. Мысалы,

Н.Н. Болдырев сөйлесім мағынасы шынайы өмірден алынған ақпаратты танымда категоризациялау негізінде қалыптасады деп есептейді. Категоризация дегеніміз оқиғаны нақты бір тілдік бірліктермен сәйкестендіру, репрезентациялау болып табылады. Тілдік бірліктермен сәйкестендіру барысында біз жалпы концептіні емес, нақы жағдайға байланысты оның көрінісін басқа тілдік бірліктермен байланысында береміз .Тілдік бірліктің сөйлеу үстіндегі қолданысы нақты жағдайға сай келетін концептіні белсендендіреді. Қолданыс үстінде бірнеше таным категориялары өзара байланысқа түседі де, тілдік бірлік арқылы жеткізілетін қалыпты прототиптік каегориялық мән жаңа қызметте көрінеді. Н.Н. Болдырев оны функционалды категоризация деп атайды [7, 164]

Етістіктің шақ категориясын когнитивті тұрғыда зерттеуде сөйлеу жағдаяты ұғымы шешуші орынға ие. Өйткені шақ, қимыл әрекеттің өтуі нақты жағдаятта орын алуына байланысты анықталады. Сөйлеу жағдаяты бір- бірімен байланысты обьектілерден құралады. [2, 15] Сөйлеу жағдаяты пропозициясында екі түрлі негізгі объект бар. Ол сөйлеу жағдаятына қатысушылар және олардың өзара байланысын сипаттайтын предикаттық белгілер. Сөйлесім пропозициясын қалыптастыратын негізгі компонент предикат болып табылады. шынайы өмірдегі субьектілер мен обьектілер сөйлесім мазмұнында қамтылмаса да, предикат олар мәнін анықтап тұрады.

Қазақ тіліндегі етістік шақтарының ішінде мақалада бұрынғы өткен шақ түрі қарастырылады.

Қазақ тілі білімінде шақ категориясын сөйлеу жағдаятымен, оның қатысушыларымен байланысты қарастыру Ы. Мамановтың зерттеулерінде орын алған. «Жедел өктен шақ формасының басқа шақ формаларынан шақты, мезгілді көрсету жағынан еш айырмашылығы жоқ. Бұлардың арасында мағыналық айырмашылық сөйлеушінің не қимыл иесінің өткендегі қимылға қатысын білдіруі.Сондықтан шақ формаларының атаулары шартты түрде қойылған терминдер.

Ғалым жедел өткен шақ пен бұрынғы өткен шақ туралы мынадай тұжырым айтады: «Жедел өткен шақ формасы мен бұрынғы өткен шақ формасының арасында мезгілді білдіру жағынан еш айырма жоқ». Жедел өктен шақ формасы әрекетті тек хабарлауды мақсат етсе, «ал бұ-

рынғы өткен шақ форасын сөйлеуші сөйлеу кезінен бұрын болған істі жай хабарлау түрінде емес, тыңдаушыға сол өткендегі істің, қимылдың болу, болмау нәтижесін түсіндіріп,соған көңіл аудару керек болған жағдайда қолданады» Өткен шақ формалары ауызекі сөйлеу тілінде болсын, баспа тілінде болсын бірінің орнына бірі ерікті түрде қолдана беруге көнбейді,өйткені олар дублет формалар емес. Сонымен қатар олардың шақтық мағынасы бірі бұрын, бірі кейін болған іс -әрекетті, қимылды білдірмейді. Бұрынғы өткен шақ деп аталуы ондағы қимылдың жедел өткен шақ формасы көрсететін қимылдан бұрын болғандығында емес.Бұл шартты түрде берілген грамматикалық термин. Демек, жедел өткен шақ пен бұрынғы өткен шақтың арасындағы айырмашылық мезгілдік мағына білдіруінде емес, олардың әрқайсысына тән семантикасында». [8, 171]

Ғалымның «мағына» сөзін емес, семантика сөзін қолдануында үлкен мән бар. Ол «семантика» деген сөз арқылы шақ түрінің қолданылуын анықтайтын лексикалық мағына не грамматкиалық мағына ғана емес, одан да күрделі құрылымдар бар екенін айтқысы келген шығар.

Фреймдік семнантика теориясына сай етістіктің өткен шақ категориясын когнитивті тұрғыда зерттеу өлшемдерінің сызбасын құрастырдық. Шақ категориясы концепт ретінде когнитивті құрылымнан тұрады.

Фрейм түрлері					
уақыт	қазір аяқталған/аяқталған		бұрын аяқталған		аяқталмаған
кеңістік	сөйлеу жағдаяты орнында		одан тыс		
нақтылық	нақты іске асқан		нақты іске аспаған		
субьектілік	нақты сөйлеу жағдаятында бар қатысушы		бақылаушы		
әрекеттің өту фазасы	қайталамалы		басталуы	аяқталуы	созылуы
сөйлеу мақсаты	хабарлау	нақтылау	болжау	дәлелдеу	баяндау

Ұсынылған сызба бойынша мына сөйлемді талдап көрелік: Конференция кеше болған.

– уақыт : аяқталған;

– кеңістік бойынша : сөйлеу жағдаятынан тыс;

– нақтылық : нақты іске асқан;

– субьектілік : сөйлеуші бақылаушы ретінде қатысқан;

– әрекеттің өту фазасы : аяқталған;

– сөйлеу мақсаты : нақтылау

Қазақ тілінің морфологиялық формалары арқылы берілетін шақ категориясы антропоцентрлік және дейктік сипатқа ие. Басқаша айтқанда, уақыттың сөйлемде морфологиялық формалар арқылы берілуі сөйлеуші мен нақты сөйлеу жағдаятына қарай анықталады. Шақ категориясын жеткізуші формалар сөйлеушінің оқиғаға қатысы барын не жоғын да жеткізе алады. Мысалы, «барғанмын, бардым, барыпты» етістіктеріндегі шақ формалары уақыттың сөйлеу жағдаятымен салыстырғанда алыс / жақындығын емес, сөйлеушінің сөйлемде берілген пропозияцияға қатысын, көзқарасын (қажет, маңызды, маңызды емес), бағасын да жеткізіп тұр. Яғни қазақ тіліндегі шақ категориясының морфологиялық жүйесінің негізінде сөйлеуші адамның когнитивті таным модельдері жатыр.

Кез келген сөйлесім сөйлеу жағдаятында сөйлеу актісі түрінде дүниеге келетіндіктен, оның қалыптасу механизмін когнитивті аспектіде қарастыру сөйлесім семантикасын зерттеудің жаңа мүмкіндіктерін ашады. Етістіктің өткен шақ категориясының түрлері жеке – жеке форма емес, бір шақтық мағынаның варианттылық көрінісі болып табылады.

Қазақ тіл білімінде дамып келе жатқан когнитивті грамматика саласы өз мазмұны мен ауқымын толыққанды қалыптастырып болған жоқ [9]. Ал оның ғылыми – зерттеу ұғымдарының дұрыс қалыптасуы алдағы уақытта сапалы ғылыми зерттеулерді дүниеге келтіреді деп ойлаймыз.

Әдебиеттер

1 Ахметжанова, З. К. Функционально-семантические поля русского и казахского языков Алма-Ата, Наука − 1989 – 108 с

2 Жаңабекова А.Ә. Қазақ тіліндегі функционалды –семантикалық темпоралдылық категориясы.-Алматы: «Елтаным» баспасы»,2012. − 154 б.

3 Филлмор Ч. Фреймы и семантика понимания / Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 23.- 1988 – 320 с.

4 Лакофф Д., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем/ Когнитивные аспекты языка. – В кн.:Новое в зарубежной лингвистике, вып. XXIII. Москва – 1988 – 320 с.

5 Кубрякова, Е.С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира/ Е.С. Кубрякова. – Москва – Языки славянской культуры, 2004 – 560 с.

6 Болдырев Н.Н. Когнитивный подход к изучению глагола и глагольных категории// Традиционные проблемы языкознания в свете новых парадигм знания.Москва –2000. – С. 50-63.

7 Болдырев. Н.Н. Фреймовая семантика как метод когнитивного анализа языковых единиц/ Моделирование процессов функциональной категоризации глагола. Тамбов:Изд-во ТГУ.,2000 – С. 163-171.

8 Маманов Ы. Қазақ тілі білімінің мәселелері. Қазіргі қазақ тілі тарауы. Алматы, Арыс баспасы, 2007 – 105-107 беттер

9 Жубаева О. Грамматические категории как отражение этнокультурной специфики языка. www.rusnauka.com/12_KPSN.../3_167073.doc.htm

References

1 Akhmetzhanova, Z.K. Funkcionalno-semanticheskiye polya russkogo i kazakhskogo yazyka Alma-Ata, Nauka – 1989 – 108 c

2 Zhanabekova A.A. Kazakh tilindegi funkcionaldy-semantikalyk temporaldyk kategoriyasy.- Almaty: «Eltanym» baspasy», 2012. – 154 b.

3 Fillmor Ch. Freimy i semantika ponimaniya / Novoe v zarubezhnoy lingvistike. Vyp.23.- 1988- 320 c.

4 Lakoff D., Johnson M. Metafory, kotorymi my zhivem/ Kognitivnye aspekty yazyka. – V kn.: Novoe v zarubezhnoi lingvistike, vyp. XXIII. Moskva – 1988 – 320 c.

5 Kubryakova, E.S. Yazyk I znanie: Na puti polucheniya znanii o yazike: Chasti rechi s kognitivnoi tochki zreniya. Rol` yazyka v poznanii mira/ E.S. Kubryakova. – Moskva – Yazyki slavyanskoi kul`tury, 2004- 560 c.

6 Boldyrev N.N. Kognitivnyi podhod k izuchenyu glagola I glagolnykh kategorii// Tradicionnye problemy yazykozhaniya v svete novykh paradigm znaniya. Moskva – 2000. – C. 50-63

7 Boldyrev. N.N. Freimovaya semantika kak metod kognitivnogo analiza yazykovykh edinic/ Modelirovanie proccesov funkcionalnoi kategorizacii glagola. Tambov: Izd-vo TGU., 2007 – C.163-171.

8 Mamanov Y. Kazakh tili biliminin maseleleri. Kazirgi Kazakh tili tarauy. Almaty, Arys baspasy, 2007 – 105-107

9 Zhubayeva O. Grammaticheskye kategorii kak otrazhenie etnokul`turnoi specifiki yazyka. www.rusnauka.com/12_KPSN.../3_167073.doc.htm

Ешметова Б.Б.,
Есимбекова Н.Е.

Түркі халықтары дүниетанымында «әйел» бейнесінің өзіндік ерекшеліктері

«Әйел» тақырыбы – қоғамда мәңгілік қозғалып отыратын тақырыптардың бірі болып саналады. Кез-келген мәдениетте әйелдің атқаратын қызметінен, қоғамда алатын орнынан, өзіндік қасиеттері мен ерекшеліктерінен құралған стереотиптер жүйесі.

Мақала әйел тақырыбына арналған. Қазіргі таңда әсіресе әйелананың қоғамдағы орны мен атқаратын қызметіне байланысты көзқарастар алуан түрлі. Қалай болса да, ананы құрметтеу, әйелді ардақтау бүкіл түркі халықтарына ортақ, ата-бабаларымыздан келе жатқан салт-дәстүр.

Түйін сөздер: тарих, түркі халықтары, мәдениет, қоғамдық көзқарас.

Yeshmetova B.B.,
Yessimbekova N.E.

It features an image of «woman» in the worldview of Turkic peoples

The theme of «Women and the society is relevant of all time. It is a projection of stereotypes of women as a social media prescribed qualities and properties, formed on the basis of the roles of women in society. That is why this theme is always under discussion. Especially a lot of controversy and opinions about the role of women in society and on the functions that a woman takes. Whatever it was, to respect the woman, respect the mother is a long-standing tradition of the Turkic peoples, which is transmitted from generation to generation.

Key words: history, Turkic peoples, culture, public opinion.

Ешметова Б.Б.,
Есимбекова Н.Е.

Особенности образа «женщина» в мировозрении тюркских народов

Тема «женщины и общества» является актуальной всех времен. Она представляет собой проекцию стереотипных представлений о женщине, как о носителе социально предписанных качеств и свойств, сформировавшихся на основе ролей, выполняемых женщиной в обществе. Именно поэтому эта тема всегда подвергается обсуждению. Особенно много разногласий и мнений о роли женщины в обществе и о функциях которые женщина исполняет. Как бы то ни было, уважать женщину, уважать мать является давней традицией всех тюркских народов, которое передается из поколения в поколение.

Ключевые слова: история, тюркские народы, культура, общественное мнение.

© 2016 Al-Farabi Kazakh National University

ӘОЖ 81:372.881

Ешметова Б.Б.[1], Есимбекова Н.Е.[2],

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
[1]магистрі, [2]магистрі, Алматы қ., Қазақстан,
e-mail: zhan_bal@mail.ru; naza_yes@mail.ru

ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫ ДҮНИЕТАНЫМЫНДА «ӘЙЕЛ» БЕЙНЕСІНІҢ ӨЗІНДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Кез келген мәдениет аз уақытта күшпен орнамайтынын, халық мәдениетін реттейтін факторлардың ғасырлар бойы қалыптасатынын тарих көрсетіп отыр. Ежелгі түркілердің ең көне дүниетанымында қалыптасқан дүниенің қос жыныстық бастауы туралы түсініктерінде дүниенің өте белсенді, қозғалмалы, шығармашылық бастамасы әйел болып табылатын. Сондықтан түркі мәдениетіндегі архетиптік әйел бейнелерін зерттеудің маңызы зор.

Түркі халықтары дүниетанымында кездесетін архетиптік әйел бейнелерінің ішіндегі ең бастысы *Тәңір-Ана бейнесі*. Тәңір-Ананың негізгі функцияларын саралай келсек, оның басты атқаратын қызметі – жасампаздық болғанын байқаймыз. Бұл жасампаздық функциясының бірнеше қыры бар: Жаратушы Тәңірдің жұбайы ретінде (бұл салада ол Жермен сәйкестендіріледі) ғалам жасау ісіне қатысады; Ғаламды мекен ететін, тіршілік ететін тірі пенделерді (тәңіриелерді, адамдарды, жануарларды, құбыжықтарды) жасауға қатысады [1, 48].

Тарихқа көз жүгіртсек, көшпенді түркі халықтары әрқашанда ананы қастерлеген. Жарын сүйген. Қызын қырық үйден тия отырып, алақанына салып әспеттеп еркелеткен. Қызды қашанда жат жұрттық деп, жас күнінен отбасының сенімді серігі, қара қазанның иесі, үйдің ұйытқысы ретінде ұзатқанға дейін тек тәрбие берген.

Сақ тайпаларының көне түркілермен генеологиялық байланысының болып-болмағаны көмескілеу көрінгенімен, географиялық байланысының бар екені баршаға мәлім. Көне түркілерде патриархалды басқару жүйесі бекігенімен, олардың дүниетанымында әйел затына деген құрмет ерекше еді. Түркілер әйелді күнделікті тұрмыста шаңырақтың бір уығын көтерісетін ер адамның қосағы деп ғана түсінген жоқ, әйел затын қасиетті «Ұмай ананың» сарқыты деп бағалады [2, 68].

Ұмайдың түркі дүниетанымындағы бейнесінен оның әйел тәңір екендігіне күмән қалмайды. «Ежелгі түріктер Ұмайды өте сұлу және қайырымды, күліп-ойнайтын, күміс шашымен аспанды жарқыратқан, күн сәулесімен кемпір қосақ шомылған, қолында балаларды қорғайтын алтын садағы бар жас келіншек, әйтпесе қыз ретінде таныған» [2, 69].

Ұмай ана түсінігі жалпы түркі халықтары танымындағы «әйел» бейнесін толығымен ашып көрсетеді. Түркілердің «Ұмай ана» түсінігінде әйел тегіне деген терең ұғым жатыр.

Көне түркілердің мифиологиясында «Ұмай ана» ұрпақ жалғастығын жебейтін періште саналады. Көне түркінің дүниетанымында «Ұмай анадан» өзге «бес ене» түсінігі де болған. Пендені желеп-жебейтін Ұмай ана, Май ана, От ене, Ұмайық және Бай әжені «бес ене» деп қабылдаған [2, 72].

Соған қоса түркілер «Ұмай ана» деп Адам атаның қосағы Хауа ананы айтқан секілді. Себебі, белгілі руника зерттеушісі Қ.Сартқожаұлы да Орхон-Енесей тас жазуында түркілердің «Ұмай текті ұрпақ» деген тіркестерді қолданғанын жеткізеді. Демек, түркілер «Ұмай ананы» Тәңірге баламай, керісінше оның жатырынан жаралғанын пайымдаған [3, 55].

Тағы бір түркі халықтарындағы әйел бейнесін Қорқыт атаның *«әйел пайымында»* көре аламыз.

Түркілердің Исламға дейінгі дүниетанымынан сыр шертетін жауһар туындылардың бірі «Қорқыт ата кітабы» екені бәрімізге аян. Бұл тарихи шығармада түркілердің әйел туралы пайымдаулары да көрініс береді.«Қорқыт ата кітабын» терең зерттеген Ә.Қоңыратбаев туындының бүгінге жеткен нұсқасына мұсылмандық құндылықтардың да кіріккенін айтады. «Қорқыт ата кітабындағы» нәзік жандыларға қатысты пайымдаулар көне түркінің әйел танымын әйгілейтіні анық.

Қорқыт атаның пайымдауынша әйел төрт түрлі болады. Оның бірі – ниеті қураған әйел, екіншісі – ынсапсыз әйел, үшіншісі – үйдің құты болған әйел, төртіншісі – кесір әйел. Әйел біткеннің ең жаманы осы екен [4, 50].

Отбасының құты (тірегі) болған әйел даладан бір қонақ келсе, үйінде ері болмаса да, оған сусын беріп, бар дәмін алдына қояды, сыйлап аттандырып салады. Бұлар – Айша мен Фатимадан бата алған әйелдер [4, 52].

Одан соңғысы – *ынсапсыз, қанағатсыз әйел*. Ондай әйел таңертең төсегінен тұрып, беті-қолын жумастан тоғыз тоқаштың бәрін аударыстырып, ең тәуірін таңдап жейді, аузын томпайтады, бір шелек айранды басына көтеріп, қарынды қампитады, содан соң маңдайын сабалап, жылана бастайды да: «Қараң қалғыр, осы күйеуге мен қайдан душар болдым. Бір күн қарным тойып ас ішпедім, жүзіме күлкі келмеді, аяғыма ілген кебісім болмады, бетімнен перде түспеді. Ерім өліп басқаға тисем, бағым ашылар еді, сол үмітім өшпесін», – дейді [4, 55].

Одан соңғысын ***салақ әйел*** дейміз. Ондай әйел төсегінен тұрған соң беті-қолын жуады, үйдің ол шеті мен бұл шетіне қарайды да, күбіні абыл-құбыл етіп, көрпе-төсегін жинайды. Содан соң «шуу!» – деп ауыл кезіп, түс қайта үйіне оралады. Келсе үйі ұрланған, қазан-аяғын ит жалаған, бие-бұзау сүйкеніп, үйдің қорадағы байлаулы қалған сиыры мөңірейді. Келе сала әйел көршілеріне барып, шаптыға бастайды [4, 5].

Ең соңғысы – *адам тілін алмайтын кесір (қырсық) әйел.* Ондай әйелге мың сөз айтсаң, соның бәріне жауап қатады, бірақ ерінің айтқанын құлаққа ілмейді. Ондай әйелді Нұх пайғамбардың көз жасынан пайда болғандар дейміз [4, 57].

Ал енді жаплы тарихта өшпес із қалдырған, ақылдылығымен, парасаттылығымен, шешендігімен танылған, ел билеген әйел-аналарымызға тоқталайық:

Томирис – Тұран патшасы Афрасиябтың қызы. Патшайым болып ел басқарған батыр қыз [5, 177].

Зарина – Сақ патшасының қыз. Ел тағдыры үшін өз махаббатын құрбан етеді. «Жеке басымның бақытын елімнің еркіндігіне айырбастай алмаймын. Махаббаттан да жоғары нәрсе бар, ол – менің елім», – дейді Зарина [6, 25]

Бөрте ханым – Шыңғыс ханның әйелі. Қоңырат тайпасының қызы. Жат елдікке пенде болғанмен ұрпақ тәрбиесінде өз елінің ұлттық тағылымын меңгерте білген [5, 150].

Гауһар – Қабанбай батырдың жары, арғын – бәсентин Малайсары батырдың қарындасы [5, 152].

Есенбике – Олжабай батырдың анасы, үйсін Қарасай батырдың қызы. [5, 153].

Назым – Қабанбай батырдың қызы [5, 158].

Айтолқын – Абылай ханның қызы [5, 147].

Бопай – Кенесарының қарындасы, бес жүз сарбазды басқарып, Ресей отаршылдарына қарсы соғыста ерен ерлік көрсеткен батыр қыз [5, 151].

Қалампыр ана – Балуан Шолақтың анасы [5, 154].

Домалақ ана (Нұрила) – Бәйдібек бидің әйелі. Нұрила барлық адамдарға өте мейірімді, ақылды, әулие әйел болған. [5, 160].

Шығыс тілдерін білген, өз халқының мұң – мұқтажы туралы Ресей Сыртқы істер министрлігінің Азиялық департаменті мен үкіметінің Сібір комитетімен хат алысып тұрған *Айғаным ханша* тәрізді ел арасында беделі жоғары әйел аналар аз болмаған. Осы жерде қазақ әйеліне ерекше тоқталып кетпесек болмас.

Қазақ әйелдері ұрпақ тәрбиесінен өзге қоғамның барлық істеріне тікелей болмаса да қатысып, өздерінің көзқарастарын танытқан. Хандар мен сұлтандардың, батырлар мен билердің ақылшы, кеңесшілері ретінде кең далаға танылған.

Ел арасындағы әр түрлі мәселелер және ауыл отбасы тағдыры көбінесе әйелдердің араласынсыз, тек ерлер арасында, онда да ақсақалдар мен билер арасында шешілетін. Мұндай мәселелерде әйел тілін алу, онымен ақылдасу, ойын білу деген атымен жоқ болатын. Мұндай жағдай олардың тек әйел екендігіне байланысты теңсіздік емес, оның негізі партиархалды – рулық қатынастардың салдарымен тығыз байланысты. Үй ішінің тағдырына әр қазақ әйелі белсене қатынасып отыруға міндетті болды. Отбасының тіршілігі әйел әрекеті мен еңбегіне байланысты жүрді. Сондықтан олар үй іші мәселесінде өзін еркін ұстайтын да, өз бетімен жұмыстарын атқарып, ерлерінің нағыз көмекшісі болатын.

Қазақ дәстүрінде әйелдің үй ішіндегі еркіндігі отбасының атына нұқсан келтірмей, қайта намысын қорғайтын болса, ел аузына ілініп, өзгеге үлгі ретінде айтылып, үлкен мадақ пен сыйға бөленетін.

Шаруаның негізгісі мал өсіру, егін салу болса, малды түзде бағып- қағу, оған жемшөп дайындау, егін егу, оны суару, жинау ісіне әйелдер тікелей араласа қоймайтын, ондай ауыр жұмыс әр уақытта ерлердің ісі болып есептелетін. Тамақ дайындау, киім тігу, жүн сабау, киіз басу, жіп иіріп, алаша, кілем тоқу, әр түрлі үй бұйымдарын тігу, мал сауу, кір жуып, үй жинау, көші – қонның кезінде тең буып, оны шешу, үй жығып, оны тігу, жас балалар мен қартайған ата – енесіне қарау, т.б. үй ішінің ұсақ – түйек шаруасы түгелдей әйелдер мойнында болды. Үй шаруасына жалшылар ұстайтын ірі байлардың әйелдері мұндай шаруаларістемейтін. Олар тек басшылық етіп, жеңіл – желпі киім тігіп, ши орап, кесте тігіп, бала бағудан басқаға араласпайтын. Ал орта шаруалар мен кедейлердің әйелдерінің жұмысы тіпті көп болатын. Олар өз шаруасына қоса, бай туысының үй шаруасына да көмектесетін. Қысты күні үйде тұрған малға қарау көбінесе әйелдер мен бала – шағаның міндетіне жататын.

Қазақ әйелдері мал сатып, қаладағы базарға баруға араласпағанымен, үйдегі шаруаға тікелей қатысып, оған өзінің ықпалын жүргізетін. Үй іші шаруасын ұйымдастыруда да ері әйелімен ылғи ақылдасатын. Егер әйел ақылды болса, ол тек еріне ғана емес, онымен бірге бүкіл ауылға да өзінің ықпалын тигізетіндіктен, мұндай әйелдерге күйеулері өздерінің өмірлік серігі ретінде қараған. Осындай жағдайлардың орын алғандығын тарихи деректер дәйектейді. Ері жоқта есті әйел оны жоқтатпай, барлық жұмысқа өзі басшылық ететін. Мұндай әйелдер тарапынан еш уақытта ұрыс – жанжал шықпайтын. Үлкен – кішіні бірдей сыйлап, керек жерінде жарасымды әзіл айтып, жолынан жаңылмай тұрған әйелдердің отбасындағы ықпалы күшті болатын.

Ал түрік халқында әйел-анаға байланысты қалыптасқан көзқарас сонау Османлы дәуірінен басталады. Османлы әйелінің қоғамдық ережесі және тіршілігімен байланысты кейбір маңызды мағлұматтарды кезеңнің еуропалық саяхатшыларының шығармаларында да байқауға болады. 18-ғасырда Түркияға келген Мэри Уортли Монтегю Османлы әйелінің еуропалық әйелдермен салыстырғанда еркін екенін атап көрсетеді. Элизабет Крейвен де *«Түркиядағы сияқты әйелдер ие болған ауқымды еркіндік пен мүмкіншіліктерді басқа бір мемлекетте көрген жоқпын. Түріктердің біз әйелдерге деген ұстанымы барлық ұлттарға үлгі болуға тиісті»* дейді [7, 5].

Асыл дініміз бойынша, әз аналардың ту басында Адам пайғамбардың қосағы Хауа анамыз тұрады. Мұса пайғамбарды тәрбиелеген Әсия анамыз (Перғауынның зайыбы), Иса пайғамбардың анасы Мәриям анамыз да дініміз бойынша алғашқылардың қатарында. Пайғамбарымыздың зайыптары – Хадиша, Айша, қызы Фатима аналарымыз бастаған әз аналардың жолы да, жөні де бөлек. Олар туралы сөз басқа. Шыңғыс ханның зайыбы Бөрте ханымды да тарихтағы ұлы аналардың қатарына қоюға болады. Әлем әміршісіне ақыл-парасатымен айтқанын істете білген, дүниені билеген төрт ұлдың анасы! Көшім ханның зайыбы Сүзге сұлу ше? Қазанды билеген Сүйімбике ханша, қырғыздың Құрманжан датқасы кімнен кем?! Құрманжан датқа – түбі бір түркі жұртынан шыққан бірден-бір әйел датқа, генерал, полковник болуымен ғана емес, ел басқарған көсемдігімен, сөз бастаған шешендігімен, қара қылды қақ жарған әділдігімен, ер жүрек батырлығымен ел есінде қалған тұлға. Шоқанның әжесі Айғаным ханшаны ауызға қалай алмасқа?!

Мақаланың тақырыбы «әйел» болғандықтан, әйел туралы мәліметтерді тарихтың терең тұғырынан алып жатырмыз. Өйткені өткен өмірді еске алмай, болашаққа адым аттай алмаймыз.

Жалпы түркі халықтарының болмысындағы, дүниетанымындағы бар игі қасиеттерді тілін,

ділін, дінін, әдет-ғұрпын, салт-санасын, ұлттық дәстүрін баласынан немересіне, немересінен шөбересіне жеткізуші, дарытушы, дамытушы әйел ана деп санаған.

Халқымыздың татулығын, береке – бірлігін келтіруші ана екендігіне тарих куә. «Ағайын тату болса ат көп, абысын тату болса ас көп» [8, 35] деген халық даналығы осыдан туған. Қыздарын *«қыздың жолы жіңішке»* [8, 68] дей отырып, жан – жақты тәрбиелеген, еш уақытта оны кемсітіп, төмендетпеген. Қайта қыз баланың бойына әдептілік, инабаттылықпен бірге дала әдебіне сәйкес өткірлік, қайсарлық, шынайы намыс тәрізді қасиеттерді қоса дамытып отырған. Сондай-ақ тәлім-тәрбие, күш-жігер зая кетпеген.

Әйелдер – ұрпақ тәрбиесінен өзге қоғамның барлық істеріне тікелей болмаса да қатысып, өздерінің көзқарастарын танытқан. Хандар мен сұлтандардың, батырлар мен билердің ақылшы, кеңесшілері ретінде кең далаға танылған.«*Қызға қырық үйден тыю*» деген дана философиялық қағидаға орай ата – бабаларымыз қыз баланың тәрбиесіне ерекше мән берген. «*Қыз өссе елдің көркі*» дегенге сай болу үшін оны адамгершілікке, парасаттылыққа, еңбек сүйгіштікке, әдемілікке баулыған. «*Қыз жат жұрттық*» деп айтылып, өмірден сабақ ала білген бабаларымыз бөтен елде қыздарының тәрбиелігімен, көргендігімен дараланғанын қалады. Сол үшін де ата салттың мәнін өзгертпей, оны қатаң сақтап, келесі ұрпаққа жеткізіп отырды. Нәтижесінде қыздар адами киелі қасиеттерді бойына жинап, өзге халықтардан ерекшеленді. Әсіресе қыздардың еңбек сүйгіш қасиеттері оларды отбасыны, сондай-ақ бүкіл дәстүрлі шаруашылықтың ұйытқысына айналдырды.

Ұлтымыздың асыл қасиеттері ұрпақтарымыздың бойына ананың ақ уызы мен ақ сүті арқылы дарып, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасады. Сонда әйел-ана – адамзат ұрпағын жалғастырушы ғана емес, халқымыздың салт-санасын, әдеп-ғұрып, дәстүрлерін, тілін, ділін, дінін, яғни ұлтымыздың барша асыл қасиеттерін де желеп-жебеп сақтаушы, оны ғасырдан-ғасырға жалғастырушы болып табылатын дәнекер.

Сөздің астарына келер болсақ, әйелдің бақыты – ең әуелі ана бақыты. Өзін ана ретінде танып, аналық сезімнің құдіретін сезінбеген әйел өмірдің бар қызығын көрсе де көңілі құлазитын болады.

Әдебиеттер

1 Гумилев Л.Н. Көне түріктер ауд.: Ә. Жұмабаев, П. Бейсенов. – Алматы: Білім, 1994. – 480 б.
2 Орынбеков М. Ежелгі қазақтың дүниетанымы. – Алматы, 1996. – Б. 168.
3 Сартқожаұлы Қ. Орхон мұралары: тарихнамалық – деректанулық талдау. – Астана, 2003. – 392 б.
4 Қорқыт ата кітабы оғыздардың батырлық жырлары: орыс тілінен аударған Ә. Қоңыратбаев М. Байділдаиев. – Алматы: Жазушы, 1986. – 128 б.
5 Қондыбай С. Арғықазақ мифологиясы. – Алматы: Дайк – Пресс, 2004. – 504 б.
6 Аргынбаев Х. Семья и быт казахского народа. – Алма-Ата, 1979. – 84 б.
7 Türkiyede kadın incelemesi – Aytunç Altındal, Anahtar Kitaplar Yayınevi 1991, 1. – Basım. –248 S.
8 Қазақтың 7777 мақал-мәтелдері, құрастырушы Ж. Кейкін – 2010. – 2 басылым. – 440 б.

References

1 L. Gumilyov.N. R-N. the ancient Turks.: A. Zhumabayev, P. Beisenov. – Almaty: Bilim, 1994. – 480 p.
2 M. Orynbekov. In the ancient worldview. – Almaty, 1996. – B. 168.
3 K. Sartkozhauly. Orkhon heritage: historiography – source research. – Astana, 2003. – 392 p.
The book Korkyt ATA in Kyzyl Kent, tell the verses 4: And translated from Russian into. M Arch. Baidildayev. – Almaty: Zhazushy, 1986. – 128 p.
5 S. Kondybay. Ariyasu mythology. – Almaty: Dyke – Press, 2004. – 504 p.
6 X Argynbaev. Family and life of Kazakh people. – Alma-ATA, 1979. – 84 b.
Kadın Türkiyede 7 incelemesi – Aytunç Altındal, Anahtar Kitaplar Yayınevi 1991, 1. – Basım. It's 248 S.
8 7777 sayings, Proverbs, compiled by G. Cakn – 2010. – 2nd edition. – 440 S.

Исаева Ж.

Шерхан Мұртаза шығармаларының тілі

Әрбір ұлттың адамзат қоғамындағы тарихи-мәдени ролін, өркениетке қосқан үлесін, рухани болмысы мен ментальдық құндылығын бағалағанда оның даналық қорында, жазушы көркем прозасында жинақталып, қалыптасқан мақалдары мен мәтелдерінің ауқымын ғана емес, дүниетанымдық ой-парасатының тұңғиық теңдігін де, шарықтау шегінің биіктігі мен мазмұн-мәнінің кеңдігін де ескерген абзал. Осы тұрғыдан алып қарағанымызда қазақ мақал-мәтелдерінің өткен өмірі мен бүгінгі болмысты танып білудегі логикалық, философиялық, дүниетанымдық, эстетикалық, тағылымдық, прагматикалық, этнолингвистикалық мәні өте зор. Ш. Мұртазаның тіл жөнінен ұлылығы сонда, ол бір жағынан қазақтың көркем сөз үлгісінің барлық қадір-қасиетін, түр сипатын өз туындыларында молынан қамтып көрсете білсе, өзіндік қасиет, ол – шешендік үлгісі десек де ағаттық болмайды. Мақаламызда жазушының көркем прозасындағы паремиологиялық бірліктердің берілуін, қолдану өрісін, этнолингвистикалық сипатын айқындап, семантикалық тұрғыдан талдауды негізгі нысана етіп алдық.

Түйін сөздер: паремиологиялық бірліктер, мақал-мәтелдер, коннотативті мағына, кейіпкерлер сөзі, көркем сөз үлгісі, поэтикалық тіркестер, халық даналығы, өсиет, тәлім, парасат, ізгілік.

Isayeva Zh.

Language of works of Sherkhan Murtaza

In an assessment of spiritual and moral culture and mental features of the people, and also in studying of a place and role of the separate people in the history of a civilization of mankind, a cultural and historical role of the nation it is necessary to consider not only quantity and volume of proverbs and sayings in art prose of the writer, but also the special attention needs to be paid to semantic contents of instructive words and the paremiologicheskikh of units, versatility of their contents. In this regard, in studying of the historical past and the present of the Kazakh proverbs and sayings it is necessary to consider a logical, philosophical, informative, esthetic, pragmatical, ethnolinguistic component of these language units. Sherkhan Murtaza's skill is that he fully could use all richness of words of the Kazakh language in the works, capture and show deep meanings of each word, make language of the works a model of oratory. In article the question of ways of transfer the paremiological units in art prose of the writer, dynamics of their use, the ethnolinguistic characteristic, and also features of the semantic analysis of proverbs and sayings of the Kazakh language is considered.

Key words: paremiological units, proverbs and sayings, connotive value, words of heroes, model of artistic speech, poetic phrases, popular wisdom, will, study, intelligence, sincerity.

Исаева Ж.

Язык произведений Шерхана Муртазы

В оценке духовно-нравственной культуры и ментальных особенностей народа, а также в изучении места и роли отдельного народа в истории цивилизации человечества, культурно-исторической роли нации необходимо учитывать не только количество и объем пословиц и поговорок в художественной прозе писателя, но также особое внимание необходимо уделять смысловому содержанию назидательных слов и паремиологических единиц, многогранности их содержания. В этой связи, в изучении исторического прошлого и настоящего казахских пословиц и поговорок необходимо учитывать логическую, философскую, познавательную, эстетическую, прагматическую, этнолингвистическую составляющую данных языковых единиц. Мастерство Шерхана Муртазы заключается в том, что он в полной мере смог использовать в своих произведениях все богатство слов казахского языка, охватить и показать глубинные смыслы каждого слова, сделать язык своих произведений образцом ораторского искусства. В статье рассматривается вопрос способов передачи пармиологических единиц в художественной прозе писателя, динамику их использования, этнолингвистическую характеристику, а также особенности семантического анализа пословиц и поговорок казахского языка.

Ключевые слова: паремиологические единицы, пословицы-поговорки, коннотативное значение, слова героев, модель художественной речи, поэтические фразы, народная мудрость, завещание, учеба, интеллект, искренность.

© 2016 Al-Farabi Kazakh National University

ӘОЖ 419.992 71:398.9

Исаева Ж.,

Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің
доценті, ф. ғ. к., Түркістан қ., Қазақстан,
e-mail: jazirhon79@mail.ru

ШЕРХАН МҰРТАЗА ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ТІЛІ

Ш. Мұртазаның тіл жөнінен ұлылығы сонда, ол бір жағынан қазақтың көркем сөз үлгісінің барлық қадір-қасиетін, түр сипатын өз туындыларында молынан қамтып көрсете білсе, өзіндік қасиет, ол – шешендік үлгісі десек де ағаттық болмайды. Жазушы қазақ тілінің бар сөздік байлығын мүмкіндігінше жеріне жеткізе пайдаланады, тілімізде ұмытыла бастаған сөздерді өмірге қайта әкелді, кейбірлерін жаңа қырынан танытты, соны тіркестер жасады.

Сиқырлы сөз құдіретін, табиғатын терең меңгерген поэтикалық дарынды дала данышпаны Ш. Мұртазаның шығармашылық фантазиясынан туындаған шығармалары еңбекші халық болмысының аса бір биік шыңы.

Мақаламызда жазушының көркем прозасындағы паремиологиялық бірліктердің берілуін, қолдану өрісін, этнолингвистикалық сипатын айқындап, семантикалық тұрғыдан талдауды негізгі нысана етіп алдық

Мысалы: «Ас – адамның арқауы», – дейді қазақ. Адам ағзасында «арқау» деген мүше жоқ. Рас, өрмекте арқау бар. Ауылдың кемпірлері өрмек тоқығанда талай көргенмін. Арқау болмаса, алаша тоқылмайды.

Ендеше, өзек те сол арқау сияқты ұғым болды ғой. Адамды адам етіп, екі аяғынан тұрғызып, бойын тік көтеріп тұрған сол арқау, немесе өзек, яғни – ас [1, 175]. Осындағы «Ас – адамның арқауы» мақалы коннотативті мағынасында келтіріліп, ас адамның өмір сүріп, бойына күш-қуат беруіне аса қажетті заттардың, өрмектің көлденең жібі арқауындай, ең бастысы, құнарлы да қуатты қорегі болып саналатындығы мағынасында қолданылады.

«Асық ойнаған азар, доп ойнаған тозар» – деп, Айша талай айтты. Асықты да ойнадым ұтылып қалдым. Допты да ойнадым ұтылып қалдым. Допты ойнап жүргенімде, не сиырды бұзау еміп қояды, не жәутік Батырхан отқа түсіп кете жаздайды. Әйтеуір, қырсығым көп [1, 70].

Бұл мақал Асық ойнаған озар, Топ ойнаған тозар, Бәрінен де қой бағып, Көтен мойын жеген озар коннотативті мағынасында, яғни әр түрлі ойынның артына түсіп арып-ашып, азып-тозып жүргеннен гөрі көшпелі өмірдің тіршілігі – қой бағып, еңбек қылып, тамақ тойғызу абзал дегенді білдіреді.

Жоғарыда аталған мақалды ғалым Ә. Қайдар: «Мақал кезінде үстем тап өкілдері тарапынан шығарылғандығы белгілі», – дейді [2, 202].

Поэтикалық тіркестер арқылы жазушы азапты өмірдің тақсіретін тартып, шаршап, шалдыққан жанның аянышты халін, әркімнің бет-бетімен бытырап кеткен тұстарын, аша түскен қабат қолдану арқылы ойды тереңдете түседі: Шешем Құлыханның бауырлары әлі сол Бектөбеде тұрады. Сәли, Қали, Бөпетай, Сатай….Е, оларды да көрмегелі көп заман болды. Мұртаза барда бәрі де келіп-кетіп тұрушы еді. »Балапан басымен, тұрымтай тұсымен» дегендей болып кетті ғой [1, 32].

«Балапан – басымен, тұрымтай – тұсымен» мақалында аласапыран, қилы-қилы заманда әркім өз басын сауғалап, өз күнкөрісін діттеп, бет-бетімен кетудің сипаты, ел басына келген қиындық пен қасірет ел-жұрттың басын біріктірмей, бет-бетімен кетуіне мәжбүр еткендігі айтылған.

«Әкесіз жетім – арсыз жетім, шешесіз жетім–шерлі жетім» деген тіркеспен мына жолдарды қарайық: Әлі есімде: қыстың күні жаман жалғыз көрпесін жамылып жүретін. Ақтамақ Сұлтаннан Науат дейтін бір қыз тапты. Бейшара бүкір еді. Омыртқасы жарақаттанып, тумай жатып мүгедек болып қалды. Жанары ботаның көзіндей жәудіреп, адам көрсе бір жәрдем тілейтіндей жаутаң-жаутаң еткенде, жаның шырылдап, жүрегің жылағандай боласың…

Қуанышбай жылқыны санап болып:

– Қайта бер, – деді. Жаз болса да жаурап тұрғандай жағы үрпиген, жүдеу. «Әкесіз жетім – арсыз жетім, шешесіз жетім – шерлі жетім» деген рас болар. Шешенің, яғни Айшаның, барына тәуба! [1, 109].

Автор бұл мақалдың «Әкелі жетім анық жетім, Шешелі жетім жарым жетім» негізі денотативті мағынасын ашып береді: әдетте әйел адамның өте қажырлы, қайратты келетіндігі айтылып, баласына әкенің жоқтығын білдірмейтіндігі, әке орнына әке болып, жұмыс істеп балашағасын бағумен қатар, ол соларға әке мейрімін де бере алатындығы, сонымен қатар, баласын көрінгенге көз түрткі қылмайтындығы айтылса, шешесі бар жетімнің киімі таза, тамағы тоқ, ол көп нәрседен тарыға бермейтіндігі, жетімдікті жартылай ғана сезінетіндігін, ал, әке баласын материалдық жағынан қанағат тандырғанымен, рухани жағынан толық қанағаттандыра алмайтындығы, үнемі баланың қасында болып көлденең көз бен сөзден де қорғай алмай, бала ылғи жаутаңдап, шешесінің мейірімін аңсап өтетіндігі, яғни анадан айырылған бала өзін нағыз жетім сезінетіндігі содан екендігін танытады. Әрі қарай осы мақалға селбесетін коннотативті мағынасын да көрсетуге болады. Мысалы: Әкемді алсаң да, Құдай, шешемді алма – шекпен тоқып берсе де өлмеймін ғой. Бұл әке мен шешені өлімге бөліп қию емес, жетім қалатын баланың өмір-тіршіліктегі әкесіз, не шешесіз көрер күйкі тіршілігін көз алдында елестетуден туындаған саналы ой: «әкенің жақсылығы жездедей–ақ» дегендей, әкесіз жетімге шешенің өмірде тигізер шапағаты, қамқорлық қасиеті мол болса керек. Солардың бірі – жетімектің бас–аяғын бүтіндеп, киім-кешегін жөндеп («шекпен тоқып беру») беру қолынан келетінін тілге тірек етіп отыр.

Кейіпкерлер сөзі арқылы автор ауыр өмірге наразы кейіпкер өмірінен хабар береді.

Тағдыр тауқыметін арқалаған арманды жанның бүкіл өмірін беру үшін осы поэтикалық тіркестердің өзі жеткілікті: Осы ойымды оқып отырғандай, Көк Кемпір:

– Шәкеңнің майы шылқылдап тұмағанын білемін. Кескін-кейпінен көрініп тұр ғой. Балағы жырым-жырым шалбар киіп те адам жегжат-жұрағат аралай ма екен? «Басқа түссе баспақшыл» болғансың ғой. Ал енді, – деді Көк кемпір Зиба кішірейтіп берген қоңыр шалбарды нұсқап [1, 229].

«Басқа түссе – баспақшыл» мақалында адам баласына қиыншылық іс түссе, оның істемейтін ісі, айналыспайтын тіршілігі жоқ екендігін, яғни ол бәрін де, тіпті ең бір ауыр, былғаныш (мәс. тері илеушілік) істі де орындауға мәжбүр болатындығын, яғни соған шарасыз көнеді демекші.

«Жазымыштан озымыш жоқ». Өйткені алла тағаланың о бастан-ақ адамның маңдайына не жазып қойса, ол сол қалпында орындалады, оны өзгерту пенденің қолынан келмейді деген діни наным-сенім негізінде қалыптасқан түсінік.

Менің астымдағы бурыл тай құлағын тікшитіп, енесі кеткен жаққа тесіле қарап біраз тұрды да, қарнын қампита күрсініп, мойнын төмен салып, ажырыққа бас қойды.

Шешесінен айрылғанын білді ме? Білсе, неге жұлқынып, артынан шаппайды? Неге кісінеп жыламайды? Бір күрсінді де тынды.

А, бәлкім, осынікі дұрыс та шығар. Жақын адамдар бір-бірінен айырылса – күйік. Қайғыдан, қасіреттен құса болып, өзегіне өрт түседі. Одан не пайда? «Жазымыштан озымыш жоқ» екенін біле тұра адамдар қайғыдан бүгіліп қалады [1, 123].

«Кебін киген келмейді, кебенек киген келеді». Бұл мақалда кебін – пенденің келмес сапарға аттанғанда киер ақырет киімі және ол – келмеске кеткеннің бір белгісі; ал тас кебенек (ер азаматтың сауыт орнына жауға киетін, арасына қыл–қылшық салып соғысқа кеткен адамның, садақ оғы өтпейтіндей етіп, тығыздап, қара киізден басқан қорғаныс киімін) киіп, қарсы шайқастан еліне (үйіне) аман қайтуының мүмкіндігі ықтимал; коннотативті сипатында: «қы-

рық жыл қырғын болса да ажалды өледі» дегендей, тірі кеткен адамның еліне оралуы ықтимал деген мағынасында қолданылған [1, 63].

Кедей: «байға жетсем дейді, Бай: «құдайға жетсем» – дегендегі «бай» мен «кедей» өзара қарамақарсы сөздер, жазушы екеуін бір-біріне қосақтап, теліп тұрғанда, мәтелге арқау, өзек болып тұрған да – олардың сипаты. Бұл мақалда кедейдің айтып тұрғаны – өзінің қиялы, арманы, байдың айтып тұрғаны–пендешілік: байыған үстіне баий беру, ал құдайға жетуді армандауы – ынсапсыздық, дүниеқорлық, тойымсыздық [1, 39].

«Көп түкірсе, көл». Бұл мақалда қауым болып бірлесіп, ұйымдасып істеген жұмыс нәтижелі, жемісті болатындығы, көпшіліктің аты –көпшілік,тіпті әрқайсысы там-тұмдап үлес қосқанның өзінде–ақ үлкен істің үдесінен шығатынының айқын екендігі айтылған [1, 85].

«Қанағат қарын тойғызар, қанағатсыздық жалғыз атын сойғызар».Бұл мақалда қолда барына қанағат тұтып, жоқты іздемеу – адамға «тоқтық» сыйлайтындығы,шыдамдылыққа төзімділікке үйрететіндігі, ал барына қанағатсыздық жасау – ашкөздікке бастайтындығы, күн көріп отырған ең ақырғы мүмкіншілігін кесуге итермелейтіндігі, тіпті мініп жүрген кедейдің жалғыз атын да тамақ үшін жайратып сойып тастауға дейін апаратындығы айтылған.Төзімділікке, шыдамдылыққа, ынсапқа шақырған бұл сөздің тәрбиелік мәні зор [1, 46].

«Орнында бар оңалар». Бұл мақалда ел іші өлім – жітіміне қатысушы жасы үлкендердің қазаға қайыр айта отырып: «Адамның өзі өлсе де, жалғасы, өзінен қалған артында ұрпағы (ұл-қызы, немере – шөбересі) бар, демек марқұмның түтінін түтетіп, тіршілігін жалғастыратын етене жақын адамдары бар екен, ертең-ақ олар ер жетіп, орынын басары анық, көп қайғырмаңдар, сабыр етіңдер!» деп марқұмның жақын туыстарына көңіл білдіріп жұбатып, қайғыға басалқы сөз айтудың бір түрі деген мағынасында берілген [1, 114].

«Түйені жел шайқаса, ешкіні аспаннан көр / көктен изде». Қолданылған мақалда қауымдағы рухы, тегі, болмысы мықты, күшті ер азаматтардың өздерін тағдырдың тәлкегі тәлтіректетіп, қиыншылық құрсауына алғанда, солардың жүйкесін құртып, жігерін құм еткен де, табиғаты нашар, әлсіз–әлжуаз адамдар азып тозып, жүнжіп, жабағы тышары сөзсіз. Демек мақал өмірдің неше алуан қиындығы мен қыспағына әркім әр түрлі төзімділік білдіреді: біреуге олар түйені жел тербеткендей сезілсе, енді біреулерге сол желден аспанда ұшып жүрген ешкіні көз алдына елестетуі де мүмкін [1, 183].

Ш. Мұртаза кім осы мақалдарды қолданады және қандай жағдайда, қандай мақсатпен пайдаланатынын көрсетіп отырады. Берілген мысалдарда мақал-мәтелдердің мәтінде, сөйлесімде атқаратын қызметінің бір түрі дәлелі ретінде қолданысы анықталады.

Тілдік қарым-қатынаста сөйлеуші өз ойын дәлелдеу үшін, тыңдаушығы әсер етіп, мақал-мәтелдерді келтіреді, себебі мақал-мәтелдер (паремиялар) халық даналығының, өмір көзқарасының, өмірлік тәжірибенің нәтижесі болғандықтан, мұндай дәлел – аргументтің беделі өте жоғары болады. Кез келген дау қайшылық, келіспеушілік кезінде сол жағдайатқа байланысты орынды келтірілген мақал-мәтел күмән келтірмейтін дәлел ретінде белгілі шешім қабылдауға негіз бола алады.

Ш. Мұртаза мақал-мәтелдердің негізі денотативті мағынасын ашып, әрі қарай адамға байланысты мақал-мәтелдің ауыспалы (коннотативті) мағынасын келтіреді.

Осы шешендік сөздердің барлығында да автордың тіл жөнінен ұлылығы сонда, ол бір жағынан, қазақтың әдеби тілінің, көркем сөз үлгісінің барлық қадір-қасиетін, түр сипатын өз шығармаларында молынан қамтып көрсете білген.

Ш. Мұртаза – сөз асылын тере білген көркем сөз шебері. Қазақ халқы шешен, дарынды халық десе, ана тілінің бары мен нәрін бойына сіңіре білген Шерхан Мұртазаға арнап айтылары сөзсіз.

Тегінде, мақал-мәтелдер – қай халықтың да жан – дүниесінің, мінез – бітімінің, тыныс –тірлігінің айнасы.

Ол сол халықтың сөздік қорының байлығын танытып қана қоймайды, оның уақыт озған сайын құны артпаса, арымас қазына екенін де сездірер белгісі. Себебі қазақтың мақал-мәтелдерінің айтары – өсиет, ұлағат, тәлім, парасат, ізгілік.

Әдебиеттер

1 Мұртаза Ш. Ай мен Айша: Роман. – Алматы: Жалын, 1997. – 256 б.
2 Қайдар Ә. Халық даналығы. – Алматы: Толғанай, 2004. – 560 бет.

References

1 Murtaza Sh. Ai men Aisha: Roman. – Almaty: Zhalyn, 1997. – 256 b.
2 Qaidar A. Halyk danalygy. – Almaty: Tolganai, 2004. – 560 b.

Itzhanova N.B.

The verbal aggression in modern media

This article addresses the issue of verbal aggression in the modern media. We formulate a modern print media analysis of texts. The author notes that, along with descriptive and expressive means that perform positive tasks, periodically there are many publications with a negative valuation vocabulary injected negative emotions. Based on this analysis in the article are numerous examples taken from contemporary newspapers and magazines. The examples of the use by journalists of different images on the topic. The materials used in the paper are recommendations for those interested in linguistic methods, style, structure of modern journalism.

Key words: aggression, verbal aggression, media, text analysis.

Итжанова Н.Б.

Заманауи БАҚ-тағы вербалды агрессия

Бұл мақалада заманауи БАҚ-тағы вербалды агрессия қарастырылады. Мақалада баспа органдарының мәтіндерін талдау тұжырымдамасына тоқталады. Автор позитивті міндетті орындайтын көрнекі-мәнерлі тілдік бірліктермен жазылған мақалалармен қатар, кері эмоция тудыратын негативті лексикасы жоғары басылымдарда шығып тұрады. Бұл талдаудың негізі ретінде мақалада қазіргі газеттер мен журналдардан алынған көптеген мысалдар алынды. Осы тақырып аясында журналистердің түрлі образдағы мысалдарын қарастырады. Мақалада қолданылған материалдар тілдік тәсілдермен, стилдермен, қазіргі басылымдың құрылымымен айналысатындар үшін ұсылымдық мінездеме ретінде ұсынылады.

Түйін сөздер: агрессия, вербалды агрессия, БАҚ, мәтіндік талдау.

Итжанова Н.Б.

О вербальной агрессии в современных СМИ

В данной статье рассматривается вопрос о вербальной агрессии в современных СМИ. В статье формулируется анализ текстов современных печатных органов. Автор отмечает, что наряду с изобразительно-выразительными средствами, выполняющими позитивные задачи, периодически появляется немало публикаций с негативно оценочной лексикой, нагнетающей отрицательные эмоции. Основами данного анализа в статье являются множество примеров, взятые из современных газет и журналов. Рассматриваются примеры использования журналистами разных образов по данной теме. Материалы, используемые в статье, носят рекомендательный характер для тех, кто интересуется языковыми методами, стилями, структурой современной публицистики.

Ключевые слова: агрессия, вербальная агрессия, СМИ, анализ текста.

© 2016 Al-Farabi Kazakh National University

UDC 81:001.12/.18

Itzhanova N.B.,
assistant of the Kazakh National University after named al-Farabi,
Almaty, Kazakhstan,
e-mail: nazim.i.b@mail.ru

THE VERBAL AGGRESSION IN MODERN MEDIA

Every day, each of us hears the broadcast, reads in the newspaper dispassionately-business phrases: «as a result of successive sweeps the destruction of a large number of fighters....», «...explosions again... «. These and similar sayings, referred to a real and not a mythical person, show, on the one hand the inhumane nature of any wars, on the other, that the daily loss of life on the planet, according to a journalist in passing what is, unfortunately, a regular occurrence.

All the views of the person closely associated with the word, with the words. You can use them to portray the picture of reality and to stimulate the activities of the first alarm system, causing the reader vivid images of that at the moment of reading, and later, often identified with real life.

Known to survive in the new market environment and be profitable, the MEDIA are forced to seek such remedies and forms of presentation that can attract a mass audience.

Analysis of the texts of modern print media reveals that along with fine-expressive means carrying out positive tasks periodically appears quite a few publications with a negative assessment of the vocabulary, creating negative emotions: dead body in the bushes, robbing pensioners, the attack on the student and the like are frequent evaluation on disease metaphor of society. Their origins date back to the idea of giving the impression that the society living body with all of its features.

Examples of the use of this image, journalists can be found in any newspaper: «Whether concrete measures have been taken to improve the economy?» (K.); «The President has put before us specific tasks for the resuscitation of industry» (V.); «What is the main cause of the chronic budget deficit» (N.V.); «It is the transportation problems play havoc with our city so much that you want to have a serious» treatment «(N.V.);»Our ailing economy needs real money «(K.); «Roads-sick theme ....My soul hurts, when food ... (V.); «The situation is such that many businesses either loans or other financial injections will not help» (K.), etc.

The desire to think freely and uninhibited voice their thoughts, leads journalists to find expression. The metaphor is social in nature, is part of the picture of the world, reflected in the public consciousness. Many people know from their own experience that the caustic

comments can hurt nothing less than the physical effects. The strategy of discrediting skillfully uses a metaphor based on sensory perception: *a political flavour, the pre-election struggle with discernible*, etc. In one of the pre-election newspaper materials read the sentence: «another lunge at the Islands against the main enemy is over there» (A.-R.). Highlighted words reflect the severity of the election struggle and carry a negative charge. The noun «lunge» has the value: «hostile action against anyone anything», and the word «enemy» means: «one who is opposed to what Mr.., is inimical to what Mr..; enemy, adversary» [1, 116]. If you want not to escalate the aggressiveness of the warring parties, the author could soften the perception and dropdown word from synonymous row, respectively: speech, statement, opinion, etc.; the opponent, the opponent, etc. Of course, the phrase does not appear sufficiently spicy and sensational. But it all depends on the talent of the journalist, his skills and the desire to avoid information warfare at the regional level.

Study of a large number of massive newspaper showed that only a few of them go without information on the criminal theme. The only difference is that one is limited to a brief summary of «bad news», and the other dedicated to this theme a few strips. Even the titles of such material are idiosyncratic. The sentence «the killers», «attack on the Bank, «to be scattered and buried», «crash «Saransk», theatre, almost run over by smashing «, «two», «Colonist», «prison» in Swedish, « Ripped belly in court», « Absurdity and murder», «murder and the sentence was upheld, not hunting and killing» are examples of the headers only one room of a popular weekly magazine. Let not publication specializing in criminal news, a newspaper for the general reader. Increasingly, psychologists, researchers, MEDIA, language and style question that use of «black» headers must be related to breaches of professional ethics. In their view, drawing public attention to ugly phenomena of reality, the authors teach the reader involuntarily to a daily, routine adverse effects.

In the competition for newspaper readers are trying to «get around» each other, inventing new forms of journalistic materials. One of the techniques-a conscious departure from the traditional standards of the modern literary language and is used in a variety of stylistic purposes. Wanting to approach writing to speaking, so that it becomes more transparent and understandable to the reader, the authors choose a manner of communication with the reader, where there is a small irony of ironies. Often use slang vocabulary, borrowed from the language of the criminal world and indicating showdown, not excluding the use and brute force. «Journalist» correspondent Oleg Kuprin arguing about the word «disassembly», concludes: «the new word in everyday life, came to us from slang operatives and clearly demonstrates the criminalization of our communities» [2. 17].

Journalists can also become fashionable to use the word «outrage», which analyses the MEDIA used in different meanings: 1) violation of the moral, legal and economic laws: «many gaps in the legislation. People often mired in lawlessness» (K.); «What if people see in court only the last straw in a sea of lawlessness» (A.-R.); 2) violation of specific agreements, regulations and prohibitions social behaviour, often a conscious or a demonstrative: «isn't outrage that money can't get?» (A.); «The ROMAN CATHOLIC CHURCH operates improperly. This is a complete outrage» (N.D.); «In the language of civilized business this is called unfair competition. And easier-lawlessness (V.); 3) Arbitrariness, lawlessness: «Mayhem in the market going on all year» (A.-R.); «What was happening to him in the Chamber is a mess!» (N.V.); 4) form of physical aggression, rape, murder: «the car was racing at high speed through the city when it directly on the sidelines flew unhappy victim of lawlessness» (A.); «Bandit lawlessness or unprofessional death?» (K.).

It is clear that, transparency, freedom of opinions, judgments, efficiency-all these are important part of modern journalism. At the same time, cannot but cause concern, when aspiring journalist, yesterday's student, dispassionately describes all the details of brutal violence against the victim, causes the creepy details of torture, killing, bloody shootouts and dead tells the story of a murder with a degree of cynicism.

Compulsory attendance of such information in the mass publication explains journalists increased public interest in criminal issues. Most often the core of «exciting» materials on this topic is, sadly, a human death. And newspapers are trying to tell the reader about them in every dark detail.

History on delinquences often served in the press with a touch of sentimentality, even romanticism: «last Thursday, two 19-year-old young lady friend have stayed. The hostess girl trustful, excused myself and briefly left their apartment alone. The little ladies did not fail to take advantage of. Fumbling in the cupboards, found and pocketed 92,000 tenge. And the next day had a serious conversation with the investigator of the police» (N.V.).

Often such facts, details and fine detail, the authors serves as a consequence of the interesting coincidence of circumstances, an unexpected turn of events in the author's narrative: «drama with a

pipe in his entrance was greeted by their 40-year-old entrepreneur young stranger. It was last Saturday. Threatening woman piece of iron, the guy took her bag. And then ran away. But ran long. Police detained him after a couple of hours after the crime» (N.V.).

Apparently, to make the material more «alive», «readable», the attempt to make the kind of «everyday stories», where style, on the idea of authors, should be exciting, like a description of the fascinating detective stories: «Check the quality of the raspivaemogo alcohol decided last Saturday forty-four year-old resident city dweller Shahtinsk. In the process of absorption of the «firewater», together with his second wife he has aged and poured the last alcohol and then lit a match and presented it to the woman. Alcohol turned out to be extremely high and immediately broke out. As a result of home-grown chemical-physical experiments pensioner with numerous Burns of varying severity were hospitalized in a local hospital» (V.).

Examples might be too cruel, but they illustrate what may become journalism if it takes humanity, is spirituality. Using this, so called, criminal-entertainment genre household language, vernacular and jargon words, the authors clearly proud of their «light» style. A detailed description of the technology crime, violence and killings, publishing close-up photos of mutilated corpses, instrumentalities, relishing the details describing a particular cruelty of maniacs, contributes to the increase in brutality and aggression in society. It condemned all over the world.

In an interview to AIF Kazakhstan Bakhyt Kenzheev poet who lives in Montreal, shares his impressions about our press: «you open a newspaper: child-killers, drug addicts, thieves and slaves of passions of ... On American TV in the news never shows the launch of a new blast furnace, and show the first killings, rape and the courts, that is, the scandals of ... However, in the post-Soviet journalism seamy side, perhaps, far more than in the West. Some crime-reporters there and necessarily indicate lying dead. That's not good. Children can see. On American television you will not see the corpses littering. They are neatly covered with a bag. So it's a question of professionalism» [4, 4].

Verbal aggression is not less dangerous than physical, as in the word, in its transferred meaning, can manifest the latent hostility, malevolence. The concentration of «aggressive» language in the modern media, according to psychologists, is proof of the aggressiveness of the society.

The need for a humanistic-oriented mass media activity in question is not a nobody. One of the most famous heart surgeons Renat Akchurin in the world writes: «Need to set people on a positive footing. What we influence on TV? Rather than attempting to describe the bus disaster in Brazil, killing six Brazilians, it is better to send a correspondent to regions, showed a grandfather who gave birth to a son in old age. Without such support, the population is experienced all the more and more pessimism, which no one needs, neither the State nor us, ordinary people» [5, 4].

One of the principles of journalistic activities, expressed in resolution 4-th European Conference of Ministers responsible for policies in the field of «Journalistic freedoms and human rights» (Prague, 1994, 7-8 December), is discouraging any violence, hatred and discrimination.

The media should help the reader navigate the ever-changing world. The media should help people to hear each other. Journalism must be humane.

References

1 Ozhegov S.I., Shvedova N.Y. Dictionary of Russian language. Russian Academy of Sciences. Russian Language Institute. V.V. Vinogradov – 4th ed. – M .: Azbukovnik, 1999. – 944 p.

2 Kuprin O.A. Compromising as a genre of Russian journalism. Journalist. – №1. – P. 17.

3 Kenzheev B. Arguments and facts. 2004. – №13. – P. 4.

4 Akchurin R. Arguments and Facts. 2005. – №5. – P. 4.

Abbreviations of names of news papers

1 A. – »Aviatrek» K. – »Konkretno »

2 A.-R. – »Aviatrek-Region» N.D. – »Nashe delo»

3 V. – »Vzglyad» N.V. –»Novi'y vestnik»

Kazmagambetova A.S.,
Kaldybayeva B.M.,
Koishybayeva G.S.

Transmission and proxemes in the literature works

In this article reviews the mechanisms, ways and the methods of the proxem verbalization and behavioral proxem in the language of art literature. On the anvil of the article, installed case of proxems, their role and position in the art language of Kazakh and Russian peoples. This is characterized by the verbal proxem of communicators, who are Russian and Kazakh native-speakers. This article based on the analysis of factual materials from artistic works of (M. Auezov «the way of Abay»).

Key words: proxem, behavioral proxem, verbalization, mechanisms, ways and the methods.

Қазмағамбетова А.С.,
Қалдыбаева Б.М.,
Қойшыбаева Г.С.

Көркем әдебиет тіліндегі проксемалардың тілдік трансмиссиясы

Мақалада көркем әдебиет тіліндегі проксемалар мен проксемдік әрекеттің вербалдануының әдіс-тәсілдері қарастырылады. Жұмыста проксема топтары жасалып, олардың қазақ және орыс халықтарының көркем әдебиет тіліндегі орны мен рөлі анықталған қазақ және орыстілді коммуникантардың көркем мәтіндегі проксемдік әрекетінің функционалдық ерекшеліктері сипатталып, зерттеліп отырған тілдердің көркем мәтіндері бойынша проксемалардың вербалдану тәсілдері баяндалған. Зерттеу М. Әуезовтың қазақ және орыс тіліндегі «Абай жолы» шығармасының негізінде нақты материалдарға сүйеніп жазылған.

Түйін сөздер: проксема, проксемдік әрекет, вербалдану, механизм, әдіс-тәсілдері.

Казмагамбетова А.С.,
Калдыбаева Б.М.,
Койшыбаева Г.С.

Языковая трансмиссия проксем в языке художественных произведений

В статье рассматриваются механизмы, способы и приемы вербализации проксем и проксемного поведения в языке художественной литературы. В работе установлен корпус проксем, их роль и место в языке художественной литературы казахского и русского народов, охарактеризованы функциональные особенности проксемного поведения коммуникантов, носителей казахского и русского языков, в художественном тексте, описаны способы вербализации проксем в художественных текстах исследуемых языков. Исследование построено на анализе фактического материала, эксцерпированного из художественных произведений (М. Ауэзова «Путь Абая» и «Абай жолы»).

Ключевые слова: проксема, проксемное поведение, вербализация, механизм, способ передачи проксем.

© 2016 Al-Farabi Kazakh National University

UDC 81:82

Kazmagambetova A.S.[1], Kaldybayeva B.M.[2], Koishybayeva G.S.[3],

[1]Candidate of Philological Sciences docent, [2] Senior Lecturer,
[3] Candidate of Philological Sciences docent,
KazNU named after Al-Farabi, Almaty, Kazakhstan,
e-mail: alma_kaz70@mail.ru; kbm01@mail.ru; gulmira.koyshybaeva.84@mail.ru

TRANSMISSION AND PROXEMES IN THE LITERATURE WORKS

In this paper, our interest is the description of the mechanisms, methods and techniques of verbalization of a proxeme behavior in the language of literary texts. For example, in describing of a proxeme behavior of the characters the choice of an author of precise artistic and linguistic means plays a decisive role.

Comparative analysis of the works of M.Auezov «The path of Abai» and «Abay Zholy» has shown that the most numerous semantic group of words, used by writers at recreating of a proxeme behavior, are verbs. For each group it is characterized the use in the form of this or that reference point with related kinds of spatial relationships.

Being the most complex and the most capacious category of a language a verb, as noted by an academician V.V.Vinogradov, is the most constructive category of words. In the Kazakh language verbs «are the most active in the formation of phrases. All names, adverbs, gerunds, words with postpositions and service names can combine with them» [1, 590]. The verb as a core component of a word combination is able to attach any noun, being addicted to it to itself.

Acting as the main component of a proxeme word combination, the Russian verb operates a dependent constructure, as in the Kazakh language. In the Turkic languages a management is widespread as a way of syntactic relation of words and in the word composition. «In the composition of the verb word-combinations are about 50% of structural variants are formed by management, which allows us to consider managing as the most syntactic means of communication in word-combinations. By contiguity are formed 40% of all verb word-combinations and by matching – more than 10%».

In the Kazakh language verbs in their values and syntactic functions are closely linked to different names. In this case verbs require the names of a certain grammatical formation, showing their relationship to each other. Names as dependent components together with verbs form the most common type of word-combinations, which, unlike the others, are called the verb word-combinations with controlled names [2, 279]. Thus, both in Kazakh and in Russian languages, the verb is a syntactically organizing center of a word-combination and is the main component of the word-combination of a proxeme meaning in the Kazakh and Russian languages (due to polysemy of the majority of the Kazakh and Russian verbs it is actually referred to the lexical-semantic variants of a particular content):

1) motion and movement: *to get – shygu, to walk – zhuru;*
2) stay: *to be, to stay – bolu;*
3) actions: *to call – shakyru;*
4) states: *to sit – otyru, to stand – turu.*

On the basis of semantics of all post-positives, combined with these verbs, is a proxeme meaning. They define the transition of a subject of a verb to a new proxeme state – its rising, lowering, removal, place, and promotion, i.e. it is presented as a variety of the localizer.

Guided by tasks of our research, the analysis of proxeme units for a recreation of a proxeme behavior in the work of M. Auezov «The path of Abai» and «Abay Zholy» can be represented in the following table:

Table 1 – Frequency of proxeme units in a literary text

Russian language			
1	2	3	4
Type of proxeme units	Frequency	%	The number of the proxemes
Verb	222	38,9	32
Adverb	62	10,8	10
Preposition	109	19,1	18
Noun	17	2,98	2
Adjective	7	1,22	-
Collocation	10	1,75	2
Particle	-	-	-
Pronoun	3	0,52	-
Kazakh language			
1	2	3	4
Type of proxeme units	Frequency	%	The number of the proxemes
Verb	210	37,5	23
Adverb	59	10,5	8
Preposition	-	-	-
Noun	25	4,46	-
Adjective	7	1,25	-
Collocation	11	1,96	2
Particle	37	6,60	2
Pronoun	3	0.53	1

Thus, the lexical units of the Russian and Kazakh languages, concluding in its semantic a component, indicating a proxeme, are expressed mainly by verbs and verb phrasemes.

As it is shown by an analysis of the factual material, a core group of proxemes are made dynamic proxemes, characterizing different forms of movement relative to another or other objects of reality.

In the Russian and Kazakh languages dynamic proxemes are expressed by verbal word-combinations with an adverb and prepositions of a dynamic localization in the Russian language, and in the Kazakh language case affixes and service names are corresponded to them.

Based on the above, in the work the corpus of proxemes extract from literary texts, is systematized in our proposed model of lexicographical description of proxemes of the Russian and Kazakh languages.

To go to meet (here: went to meet to smb.), is expressed by a verb + an adverb.

Interpretation

In the direction opposite to someone, something, moving to get closer. In a figurative sense: (to go to meet) sympathizing, provide assistance to someone, something. The prefix You – a verb prefix, means: 1) the movement from the inside direction.

In the Russian language there are such prefixes, which mean: 2) exhaustion of an action, to achieve

something, the direction (to learn, to beg), 3) with a particle *-ся* – a complete exhaustion of an action and a direction (to rest in a bed, to sleep).

Commentary

This proxema means a movement, expressing a desire of a communicant to reduce the distance to the maximum proximity.

Text illustration

I rode up to the house, she went to meet and began to tie her horse, and a song of mine went for a walk around the world. That's it – he said, and winked to Zhumabai [4, 26].

Comparison.

Aldynan shygu (here: aldymnan shygyp), is expressed by an adverb + a verb

Interpretation

Қарсы кездесті, жолықты, құрметтеп қарсы алды.

Translation

Алдынан қарсы шығу – to go out, to go to meet.

Text illustration

Келсем, алдымнан өзі шығып, атымды байлап жатыр, – деп, Жұмабай жаққа қарап, иек қағып қойды [3, 7].

Thus, the given proxemes *went to meet* in the Russian language and aldymnan shygyp in the Kazakh language are based on the location of the communicants – dynamic proxemes, by the nature of the impact on the perceiver – visual, by the morphological feature – a verbal-adverbial, by the nature of participation of communicants in using proxemes – individual.

In the linguistic literature the combination of a verb with a post-positive is understood in different ways: 1) as free combinations, and 2) as units of a verb class unity. Regarding to the second component of these combinations, it is considered as an adverb.

Following Anosova we consider that a post-verb adverbial element is functionally dependent and completely dependent element, forming an united semantic complex with a verb to express the proxeme behavior of communicants.

Our observations have shown that in the system of speech parts of both languages are language means, expressing a proxeme behavior, among them a verb is the frequent. This phenomenon is common not only for the compared languages, but for all languages of the world, i.e., conceptual categories are universal for all languages.

In both languages between the main and dependent component of a word-combination of a proxeme behavior prevails a subordinate connection, although it has its own peculiarities in each of the languages being compared.

References

1 Frumkina R.M. Psiholingvistika: ucheb. dlya stud. vyssh. ucheb.zavedenii. – M.: Akademiya, 2001. – 320 s.

2 Kratkii kazakhsko-russkii slovar' / K. Bektaev, A. Ahabaev, E. Kerimbaev, K. Moldabekov. – Almaty: Glavnaya redaksiya Kazakhsoi sovetskoi entsiklopedii, 1991. – 256 s.

3 Auezov M. Abai zholy: Roman-epopeya. – Almaty: Zhazushy, 1990. – T. 1.– 608 s.

4 Auezov M. Put' Abaya. Roman. – Alma-Ata: Zhazushy, 1977. – T. 1. – 608 s.

5 Birdwhistell R.L. Introduction to kinesics / University of Louisville Press, Louisville. – Kentucky, 1952. – P. 55-67.

6 LaBarre W. The cultural basis of emotions and gestures // Journal ofcounceling personality. – 1948. – № 12. – P. 49-68.

7 Wundt W. The language of gestures. The Hague. – Mouton, 1973. – P. 47-59.

8 Johnson S. Japanese nonverbal communication. – Rowley, MA: Newbury House, 1955. – P. 22-46.

9 Grigoriev S.A., Grigoriev N.V. Dictionary of Russian language gestures. – M., 2001. – 256 p.

10 Zhelezanova T.T. National specificity of non-verbal behavior of German media // Psycholinguistics and intercultural understanding: Abstracts of the X All-Union Symposium on psycholinguistics and communication theory. – M., 1991. – P. 107-108.

11 Kulish L.O. Nonverbal communication code of human // Psycholinguistics and intercultural understanding: Abstracts of the X All-Union Symposium on psycholinguistics and communication theory. – M., 1991. – P. 155-156.

12 Kreydlin G.E. Non-verbal semiotics in its relation to the verbal: Author. Dis. ... Dr. Philology. Sciences: 10.02.19. – M., 2000. – 60 s.

13 Senchenko S.V. Paralinguistic means of verbal communication // Problems of verbal communication. – Almaty, 1987. – P. 117-122.

14 Sapozhnikov S.K.: Zhestualitet: Semantic and phylogenetic aspect // The semantic-pragmatic and sociolinguistic aspects of language learning: Conference of young scientists and graduate students. – M., 1980. – S. 7.

15 Stolyarov M. Communication verbal and nonverbal means in the regulation of spontaneous dialogue // text as a unit of communication: Proceedings. – M., 1991. – S. 23.

16 Sternin I.A. Communicative behavior in the structure of national culture // Ethnocultural specificity of linguistic consciousness. – M., 2000. – S. 97-112.

17 Hall E.T. Proxemics // Current anthropology. – 1968. – № 9. – P. 83-108.

18 A significant psychological dictionary / comp. and Society. Ed. B. Meshcheryakov, V.A. Zinchenko. – SPb .: EVROZNAK, 2005. – 672 p.

19 Reber A. Big explanatory psychological dictionary: 2 Vols – M.: Veche, AST, 2000. – T. 2. – 567 p.

20 Prokhorov A.M. Great Encyclopedic Dictionary. – M.: INFA-M, 1997. – 658 s.

Қарабаева Х.Ә.

Адам аттарының терминденуі

Мақалада тіл білімінде қолданылатын эпоним терминіне түсініктеме берілген. Эпонимдердің ерекшелігіне қатысты зерттеушілердің пікірлері келтірілген. Адам атынан жасалатын эпонимдердің ономастикалық лексикамен ұқсастығы баяндалған. Әсіресе эпонимдердің этнонимдермен, лигвонимдермен аса жақын болатындығы айтылады. Қазіргі қазақ әдебиеті мен тіл білімі саласында қолданылатын эпонимдер тізімі берілген. Лингвистика саласында қолданылатын кейбір эпонимдердің жасалу жолы, қалыптасу тарихы және олардың мәдени, танымдық маңызы айтылған. Сонымен қатар көне түркі халықтарының жазба тарихи-мәдени ескерткіштерінің жеке тарихи тұлғалар атымен аталып, эпонимдерге айналу себептері баяндалып, оларға мысалдар келтірілген. Шетел зерттеушілері жариялаған мақалалар мен эпоним сөздіктеріне қысқаша сипаттама берілген, сілтеме жасалған. Мақала соңында автор тюркология саласында қолданылатын эпонимдерді жинап, сөздік құрастыру және оларды ғылыми мақсатта пәрменді қолдану күллі түркі халықтарының адамзат мәдениеті мен ғылымына қосқан үлесін айқындауға мүмкіндік беретін маңызды көрсеткіш деген пікір білдіреді.

Түйін сөздер: қазақ тіл білімі, түркі тілдері, қазақ терминжүйесі, термин, эпоним, ономастика.

Karabaeva K.A.

Terminologization proper names

An article gives a definition of term eponym which used in linguistics. It adduces some views of researchers upon diversity of eponyms. The article reports similarity between eponyms made from anthroponyms and onomastic lexica. It particularly points on the high similarity of eponyms with ethnonyms and lingvonyms. The article includes a list of eponyms applied in Modern Kazakh literature and linguistics. It has been explained in the article methods of formation, history of development, cultural and cognitive importance of some eponyms used in linguistics. The article contains brief descriptions referring to the foreign researchers' articles of the last years and eponym vocabularies, and also there are references for some of them. In the end of the article author expresses his opinion in such way: collecting eponyms used in Turcology, and drawing up vocabularies and use them efficiently in scientific purposes are the most important index of determining the significance of Turkic language people referring to the whole humanity's culture and science.

Key words: Kazakh linguistics, Turkic languages, terminological Kazakh language, eponym, a term, onomastics.

Карабаева К.А.

Терминологизация собственных имен

Предлагаемая статья посвящена терминам-эпонимам, образованные при участии собственных имен, которые представляют собой особый пласт лексики терминсистемы современного казахского языка. В статье дается краткое описание научного понятия – эпоним. Приведены научные высказывания исследователей относительно особенностей эпонимов, в частности степень их сходства с ономастической лексикой. На основе опубликованных научных работ исследователей автору в статье удалось собрать и представить ряд эпонимических единиц исползуемых в казахской лингвистической терминологии. По мению автора выявленные термины могут стать объектом дальнейшего изучения эпонимов используемых в лингвистической терминологии казахского языка, в частности для детального анализа их происхождения, структуры и функции имен собственных, включенных в профессиональную коммуникацию. В статье автор обращает внимание на историко-культурный аспект изучения эпонимов, анализ которых дает возможность получить лингвистическую, этнографическую, историческую, социальную и культурную информацию отражающее историю языка и страны в целом.

Ключевые слова: казахское языкознание, тюркские языки, терминсистема казахского языка, термин, эпоним, ономастика.

© 2016 Al-Farabi Kazakh National University

ӘОЖ 81’36

Қарабаева Х.Ә.,

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
доценті, ф. ғ. к., Алматы қ., Қазақстан,
e-mail: khanshaim63@gmail.com

АДАМ АТТАРЫНЫҢ ТЕРМИНДЕНУІ

Ғылыми атаулардың, яғни терминдердің ерекшелігінің бірі – олардың ономастикалық лексикамен ұқсастығы. Ономастиканың зерттеу нысаны кісі есімі мен ру, тайпа, халық, ұлт пен ұлыс аттары, адамзат баласының тұрағына айналған қара жер, оның қойнындағы тау-тасы мен өзен-көлі, жан-жануары мен өсімдіктер дүниесі, аспан әлеміне қатысты және т.б. толып жатқан атаулар мен адамның дүниетанымын айшықтайтын жалқы есімдер жиынтығы. Мұндай атаулар уақыт өте өзінің бастапқы этимологиялық мағынасынан алшақтай түскеніне қарамастан, белгілі бір заттың, нәрсенің атауы ретінде даралық сипатын сақтайды. Мысалы, топан су туралы ежелгі бабалардан қалған классикалық аңыз-әпсанаға жетелейтін Қазығұрт атауы қазақ халқының топонимиялық жадысында мықтап орныққан. Зерттеушілердің айтуына қарағанда, Қазығұрт таудың атауы ретінде IX ғасырлардағы жазбаларда кездескен. Ал Әбілғазы Баһадүрдің «Түрік шежіресінде» Қазығұрт туралы екі дерек айтылады. Оның бірі Оғызханның күнінен туған алты ұлының бірінің аты Қазығұрт болса, екіншісі тау атауы ретінде көрсетілген. Жазушы Сәуірбек Бақбергеновтің пікірінші, Қазығұрт әділдікті айтатын *қазы* және түркілердің тотемдік белгісі – *құрт (қасқыр)* сөздерінің бірігуінен жасалған. Сонымен қатар, араб географтарының жазбаларында *Кукрд* деп жазылған тау дыбыстық өзгеріске ұшырап, қазіргі атын иеленді деген болжам да айтылады.

Қалай болғанда да, *Қазықұрт, Шыңғыстау, Қыпшақ көл, Есентай өзені, Жамбыл облысы, Абай даңғылы, Медеу мұзайдыны*, т.б. адам есімдерінен жасалған ономастикалық атаулар табиғаты терминология саласында қолданылатын эпонимдермен ұқсас. Терминжүйенің осы бір қасиеті туралы академик Өмірзақ Айтбаев «терминжасам қоғам мүшелері тарапынан жасалатын саналы әрекет», «қолдан жасалатын творчестволық іс, жалпы халықтық тілдегі көптеген сөздердің қашан, қалай пайда болғанын біле бермейміз. Ал терминдердің, тіпті бүкіл бір терминдік жүйенің неге байланысты, қалай, қай мезгілде жасалғанын дәл айтып беруге болады»,- дейді. Әрине, кез келген терминнің тарихы туралы ғылыми түсініктеме беру мүмкін емес, алайда түрлі ғылым саласында қолданылатын терминдердің жасалу тарихына, авторларына қатысты ізденістер қажет.

Жалпы тіл білімінде терминдік атауға айналған жалқы есімдердің, оның ішінде адам аттарынан жасалғандары өз алдына

эпоним деген атаумен аталып, бөлек топ құрайды. Қазақстандық зерттеуші Ғабдолла Қалиевтің «Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігінде»: эпоним – грек сөзі, елді мекен, қаланың т.б. адам есімімен аталуы деген анықтама беріліп, *Абай ауданы, Екатеринбург қаласы* деген екі мысалмен расталады. Алайда, ғылыми ұғымның дифинициясы да, оның мысалы да эпонимдердің ерекшелігін мейлінше толық ашып беруге бүгінде жеткіліксіз. Қазақ тіл білімінде эпонимдердің арнайы зерттелмеуі себепті, басқа қазақ тіліндегі академиялық басылымдарда эпонимдер туралы деректер әзірше кездеспейді. Дегенмен де, Б.Т. Күзембаеваның «Эпоним мен антропонимнің тілдік сипаты», Х.Ә. Қарабаева, А.Т. Ашированың «Қазақ терминтанымы: өткені мен бүгіні» мақалаларында кездесетін қазақ тіліндегі эпонимдерге қатысты азын-аулық деректердің өзі, аталған бағытта ізденіс жүргізудің қажеттігін көрсетеді.

Керісінше, шетел ғалымдары тарапынан жалқы есімдердің терминденуіне деген қызығушылықтың артып, соңғы жылдары эпонимдер табиғатына қатысты жан-жақты зерттеу жүргізіліп жатқандығы байқалады. Сондықтан қазақ тіл біліміндегі эпонимдерге қатысты олқылықтың орнын толтыру мақсатында, шетелдік ғалымдарының зерттеу тәжірибелерін негізге ала отырып, қазақ тіліндегі эпонимдерді жинақтап, оларды жүйелеудің өзектілігі артуда.

1982 ж. Киев қаласында Е.П. Меженинаның басшылығымен медицина ғылымының ортопедия және травмотология саласы мамандары үшін «Словарь эпонимических названий болезней и синдромов» атты сөздігі, 1998 ж. ресейлік зерттеуші Виктор Рязанцевтің мектеп оқушыларына арналған эпонимдер сөздігі, 2008 ж. аттар мен атаулардың құпиясы туралы кітабы, 2010 ж. Марк Блаудың 300 эпонимді қамтыған анықтама-сөздігі жарық көрген. Бұл еңбектерден басқа да күрделі ғылыми-зерттеу жұмыстарының аз еместігі анықталып отыр. Атап айтқанда, ғылымның, қоғам өмірінің (медицина, химия, физика, спорт, сән әлемі, әскери-теңіз істері және т.б.) түрлі салаларына қатысты қолданылатын эпоним-терминдердің типтері, уәжділігі, жасалу жолдары, семантикалық, функционалдық аспектілеріне қатысты В.М. Лейчик, Н.В. Новинская, И.Ф. Протченко, Е.В. Варнавская, Е.М. Какзанова, В.А. Иконникова, А.А. Брагина, Ю.А. Гаврилейко, М.М. Дзюбаның еңбектерінде құнды ғылыми-теориялық ой-пікірлер айтылған.

Осы мақаланы жазу барысындағы ізденіс, ең алдымен, жалқы есімдердің қай түрі эпоним жасауға негізі болады деген сауалға жауап іздеуден басталды. В.М. Лейчик «эпоним» деп діни, мифологиялық кейіпкерлердің, батырлардың немесе нақты бір адамның аты берілген нысанды атайды. Сонымен қатар эпонимдердің медицина терминологиясында, математика, техника, география т.б. салаларға қатысты заттар мен өнімдердің, құбылыстардың, ғылыми әдістәсілдердің атауы ретінде кәсіби лексикада қолданылатындығына назар аударады. Соңғы жылдары жарық көрген зерттеулерде эпонимдердің награда, сыйлықтардың *(Нобель сыйлығы – Альберт Бернхард Нобель)*, кинокомпаниялар *(20th Century Fox – Вильям Фокс)* мен өндіріс орындарының *(Феррари – негізін қалаушы Ензо Феррари)* да атауы бола алатындығына мысалдар келтіріледі. Демек, бұл кез келген жалқы есімдердің (антропоним, мифоним, теоним, этноним, космоним, топоним) эпонимге айналып, тілдің терминжүйесіне кіре алады дегенді көрсетеді. Олай болса, құрамында антропоним мен этнонимдер кездесетін *Шоқан Уәлиханов атындағы сыйлық, Шәкен Айманов атындағы «Қазақфильм» киностудиясы* атаулары қазақ тіліндегі эпонимдерге мысал бола алады деген сөз. Алайда, олардың құрамы алғашқылармен салыстырғанда, әлдеқайда күрделі. Эпоним-терминдердің ерекшелігі ретінде аталып жүрген *ықшамдылық* байқалмайды. Дегенмен кейбір басылымдарда бұл күрделі атаулардың қысқартылып, *Ш. Уәлиханов сыйлығы, Ш. Айманов киностудиясы* түріндегі баламаларының қолданыста жүргенін ескере кеткен жөн. Зерттеушілердің пікірінше, эпонимдердің және бір ерекшелігі оның интернационалдық сипатымен түсіндіріледі.

Қазақ терминологиясының қорына енген эпонимдердің дені медицина, химия, математика, физика сияқты жаратылыстану ғылымдары саласында жиі қолданылатын *Менделеев кестесі, Гиппократ анты, Ом заңы, Ньютон заңы, Боткин ауруы, Рентген сәулесі* және т.б. көпке ортақ, айрықша түсіндіруді қажет етпейтін интернационалдық сипаттағы эпоним-терминдер. Бұл қатарды тіл біліміне қатысты қазақ сөздіктерінде берілген *Александрия мектебі, Виноградов мектебі, Йельск мектебі, Ленинград фонология мектебі, Петербург фонология мектебі, Мәскеу фонология мектебі, Мәскеу Фортунатов мектебі, Лондон мектебі, Прага лингвистикалық мектебі, Париж тіл қоғамы, Копенгаген лингвистикалық үйірмесі, англицизм, арабизм, ацтек жазуы, гот жазуы, грек жазуы, Гримм заңы, Гумбольдт ілімі, Сепир-Уорф болжамы, грузин жазуы, египтология, египет жазуы, Женева мектебі, индоевропеистика, индология,*

ирантану, кельтология, кириллица, қытай жазуы, қытайтану, латинизм, латиница, латын әліпбиі, англицизм, русизм, славянизм, шіркеулік славянизм, яфет теориясы, финикия жазуы, эзоп тілі, Гримм заңы немесе Раска-Гримм заңы, Вернер заңы, Хольцман заңы, Гримм-Гольдшмидт заңы және т.б. эпонимдермен толықтыруға болады.

1966 жылы шыққан орыс тілінде шыққан «Краткий словарь терминов тюркоязычных литератур» атты сөздікте *Абай орнеги (Абай өрнегі), Абаев стих (Абай өлеңі), Абаева строфа (Абай шумағы), абаевский сегизаяк (абай сегізаяғы), джангарчи, манасчи* эпонимдері мен олардың түсінктемелері берілген.

Демек, жоғарыда келтірілген мысалдар қазақ тіл білімі, әдебиеттану саласы, жалпы тюркология саласында қолданылатын эпонимдер қатарының аз еместігін көрсетеді.

Әлемдік прецедентті есімдер негізінде жасалған эпонимдік атаулар жалпы тарихи, мәдени құндылықтарының шежіресі, білім кешені ретінде құнды дерек, мол ақпараттық қор болуымен де қымбат. Сондықтан эпоним-терминдер келесі бір білімдер жүйесімен жалғасып, жаңғыра түседі. Жалпы алғанда эпонимдер тілдік факті ретінде халықтың ой-өрісін, рухани мәдениетін танытып, оның әлемдік кеңістікте даралық, өзіндік «менін» бейнелейтін айшық.

Сол себепті қазіргі қазақ ғылымының әдебиет, тіл, тарих салаларына қатысты қазақ тіл білімі, әдебиеті саласында қолданылатын маңызды тілдік фактілер ретінде жоғарыда аталған эпонимдерді *Абайтану, Абай тілі, алтайтану, алтай ата тілі, алтай тілдері, ата түркі тілі, армян жазулы ескі қыпшақ ескерткіштері, армян қыпшақтарының тілі, Ахметтану, ахметтанушы, Байтұрсынұлы жазуы, Байтұрсынұлы әліпбиі, Білге қаған ескерткіші, Бұғұт жазба ескерткіштері, готика жазулы ескі қыпшақ ескерткіштері, «Кодекс куманикус», Күлтегін ескерткіші, қыпшақтану, Енесей ойма жазулары, Ертіс ойма жазулары, Есік ойма жазулары, ескі қазақ тілі, ескі қазақ әдеби тілі, ескі қыпшақ жазба ескрткіштері, ескі қыпшақ тілі, жалпытүркілік сөздер, көне түркі әліпбиі, көне түркі жазба ескерткіштері, көне түркі жазу, көне түркі тілдері, көне ұйғыр тілі, Күлі Чор ескерткіші, қазақизм, қазақ тіл білімі, қазақ тілі, қазақ әліпбиі, қазақ жазуы, қазақ тілі сөйленістері, Құтлығ қаған ескерткіші, Құтылық қаған жазуы, Могилян ескерткіші, Мойын Чор ескерткіші, Орал-Алтай теориясы, орал-алтай тілдері, орта түркі тілі, Орта Азия түркі әдеби тілі, Орхон-Енесей жазбаларының тілі, Тоныкөк ескерткіші, түркизм, түрки, түркология, түркітану, түркі тілдері, шағатай тілі, Фарабитану, Қорқыт сарыны, хатта бабури, ұлы моғол империясы, Түркі қағанаты* және т.б. эпонимдер қатарымен толықтырып нақтылау, ерекшеліктерін саралау, жасалу жолдарын зерделеу, оларды түгендеп ғылыми мақсатта қолдану, берісі қазақ халқының, арғысы күллі түркі халықтарының адамзат мәдениеті мен ғылымына қосқан үлесін айшықтай түсуге үлес қосады.

Әдебиеттер

1 Қалиев Ғ. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2005. – 404 б.

2 Күзембаева Б. Эпоним мен антропонимнің тілдік сипаты. – Қарағанды университетінің хабаршысы. Филология сериясы. – 2005. №1 (37). – 18-20 б.

3 Блау М.Г. Судьба эпонимов. 300 историй происхождения слов. Словарь-справочник. – Москва: ЭНАС, 2010. – 271 с.

4 Меженина Е.П., Куценок Я.Б., Печерский А.Г., Крук З.В. Словарь эпонимических названий болезней и синдромов. – Киев: Вища,1982. – 184 с.

5 Рязанцев В. Словари школьника. Имена и названия. – Москва: Современник,1998. – 228 с.

6 Хамраев М.К. Краткий словарь терминов тюркоязычных литератур. – Алма-Ата, 1966. – 67 с.

References

1 Qalïev Ğ. Til bilimi termïnderiniñ tüsindirme sözdigi. – Almatı: Sözdik-Slovar, 2005. – 404 b.

2 Küzembaeva B. Éponïm men antroponïmniñ tildik sïpatı. – Qarağandı wnïversïtetiniñ xabarşısı. Fïlologïya serïyası. – 2005 №1 (37). – 18-20 b.

3 Blaw M.G. Swdba éponïmov. 300 ïstorïy proïsxojdenïya slov. Slovar-spravoçnïk. – Moskva: ÉNAS, 2010. – 271 s.

4 Mejenïna E.P., Kwcenok Ya.B., Peçerskïy A.G., Krwk Z.V. Slovar éponïmïçeskïx nazvanïy bolezney ï sïndromov. – Kïev: Vïşça, 1982. – 184 s.

5 Ryazancev V. Slovarï şkolnïka. Ïmena ï nazvanïya. – Moskva: Sovremennïk, 1998. – 228 s.

6 Xamraev M.K. Kratkïy slovar termïnov tyurkoyazıçnıx lïteratwr. – Alma-Ata, 1966 – 67 s.

Karagoishieva D.A.,
Zhanabekova M.Zh.,
Aitmukhanbetova A.S.

Investigation of the pitch accent of declarative statements of the kazakh language (on the basis of Praat programme)

In this article the pitch accent of spontaneous statements in the Kazakh language is considered. Here the phonetic analysis which is carried out on the rate of the main tone in intonational contours of statements is described. For research of intonation of the Kazakh language the computer programs such as Praat, Doing Phonetics by Computer for development and analysis of speech signals were for the first time used. Using the Praat program, the spontaneous narrative statements in the Kazakh language of the speakers the volume of an interval of pitch accent of the narrative sentences and the main types of tone in this pitch accent were determined. This program can be used to research the sound system of any language at the segment and supersegment level.

Key words: pitch accent, intonation, computer programmes, statement, phonetic analysis.

Карагойшиева Д.А.,
Жанабекова М.Ж.,
Айтмуханбетова А.С.

Қазақ тілінің хабарлы сөйленімдеріндегі тоналды акценттің зерттелуі (Praat фонетикалық бағдарламасы бойынша)

Мақалада қазақ тіліндегі дайындықсыз жазылған сөйленістердің тоналды акценті қарастырылған. Мақала аясында сөйленістердің интонациялық контурларындағы негізгі тонның жиілігіне жасалынған фонетикалық талдау сипатталған. Қазақ тілінің интонациясын зерттеуге алғаш рет сөйлеу сигналдарын өңдеуге, талдауға арналған Praat атты компьютерлік бағдарлама қолданылған. Praat бағдарламасын қолдана отырып, дикторларға дайындықсыз берілген хабарлы сөйленімдері жазылды, хабарлы сөйленімдерінің тоналды акценттің интервал көлемі, аталмыш тоналды акценттегі негізгі тон түрлері анықталды. Бұл бағдарламаны сегменттік және суперсегменттік деңгейдегі кез келген тілдердің дыбыстық жүйесін зерттеуге пайдалануға болады.

Түйін сөздер: тоналды акцент, интонация, компьютерлік бағдарлама, сөйленім, фонетикалық талдау.

Карагойшиева Д.А.,
Жанабекова М.Ж.,
Айтмуханбетова А.С.

Исследование тонального акцента повествовательных высказывании казахского языка (при помощи фонетической программы Praat)

В данной статье рассматривается тональный акцент спонтанных высказываний казахского языка. В статье описывается фонетический анализ, проведенный на частотность основного тона в интонационных контурах высказываний. Для исследования интонации впервые была использована компьютерная программа Praat для анализа речевых сигналов. Используя программу Praat были записаны повествовательные высказывания, предложенные дикторам прочитать без подготовки, были определены объем интервала тонального акцента повествовательных высказывании и основные виды тона в данном тональном акценте. Эту программу можно использовать для исследования звуковой системы любого языка на сегментном и суперсегментном уровне.

Ключевые слова: тональный акцент, интонация, компьютерная программа, высказывание, фонетический анализ.

© 2016 Al-Farabi Kazakh National University

UDC 81'25

Karagoishieva D.A.[1], Zhanabekova M.Zh.[2], Aitmukhanbetova A.S.[3]

[1]Candidate of philological sciences, PhD doctor,
[2]Candidate of philological sciences, associated professor,
[3]Master of Humanitarian Sciences, Senior teacher
of Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
e-mail: danel.karagoish@mail.ru, magulsim@mail.ru, ajtmuxanbetova83@mail.ru

INVESTIGATION OF THE PITCH ACCENT OF DECLARATIVE STATEMENTS OF THE KAZAKH LANGUAGE (on the basis of Praat programme)

Today it is known that there is a good number of theoretical materials devoted to the investigation of intonation in Kazakhstani and foreign Linguistics. During the investigations of the phenomena two ways of explanations of intonation usages in a broad sense and a narrow sense are identified. Namely in a broad (complex, multicomponent) definition intonation is defined as a combination of heterogeneous prosodic phenomena (intonema), so each parameter has its units and definitions (toneme, chroneme, accent and etc.) and tone, temp, intensity, rhyme structures are referred to prosodic phenomena. The representatives of the direction are: A.A. Abduazizov, V.A. Artemov, Sh. Atenov, Z.M. Bazarbaeva, I.A. Baimuratova, V.A. Bogoroditzki, V.A. Vasilev, D. Jones, V.N.Vsevolodski-Gerngross, Zh.K. Kaliev, M.G. Kasparova and Zh.A. Aralbaev, T. Kenshinbaev, J. Oconnor, D. Kristal, B.K. Murzalina, A.N. Nurmakhanova, A.M. Peshkovski, G.P. Torsuev, N.U. Turkenbaev, Zh.M. Utesbaeva, A.M. Fazylzhanova, L.K. Zeplitis and etc. In a narrow sense, intonation is a melody consisting of tonemes, according to K.Zhubanov, A.Khasenov, R.Syzdyk *pronunciation/ voice/ melody of speech and here we would like to stress that the word* tune, being used widely today, can be associated with the phenomena. The scientists, whom these ideas belong to are S. Amanzholov, L. Armstrong, A. Baitursynov, M. Balakaev, N.A. Baskakov, D. Bolindger, K. Zhubanov, A. Zhunisbek, S.K. Kenesbaev, S.V. Kodzasov, M.I. Matusevich, K. Paik, G.E. Palmer, C. Ode, I. Word, L.V. Sherba and etc.

There are other ways of describing intonation in the foreign works. Intonation is found not being practical phenomena and intensity, longitude and timbre are considered to be its components. One of the schools is Golland school, that is to say that intonation is defined as *speaking in tune* (pitch accent) [1, 9; 2, 218] and while characterizing the phenomena, they are investigating applying computer programs in order to put the experimental method into effect. Tune or melody is considered the main component of intonation because the way how the sentence varies in tune, defines its reception and interpretation: The speaker makes focus on the fragments (words, syntagma) in a sentence and divides them to bring the vital data to the minds' of recipients. For instance, pitch accent is reached by rising and falling intonation tones. It was D. Bolinger who used the

term *pitch accent*, so *the pitch accent* means: if the stress on syllables occurs by rising tone, rising tone will have two functions. Firstly, it gives us a signal about the stress on a syllable. Secondly, its rising, falling tones and the levels of its direction make the melody. By the movement of the circuit, melody can be created. C.Ode studying the pitch accent of D.Bolinger, focused his attention on: «Pitch accent is not only reached by differentiating the only one vital word from the vast amount of words but it can be seen when the speech melody is fulfilled.» [3].

C. Ode, «Intonation – a change in rising tone of a speech. The variation of rising tone – it is the movement of tone, rising, falling, rising and falling leap in the rising diapason and various types of tone movement can be found. *Perceptual prominence* is given to the particular movement of tone or the tone configuration, a syllable in a word. If perceptual prominence is achieved by rising tone, *pitch accent* is given to the syllable. So compared with the others, words are stressed by pitch accent and have an immense prominence. The speaker fulfills pitch accent in the particular words and conveys the word containing the vital data to the recipient, shows the connection between the words, and the words that describe emotion and feeling. One cannot say that the function is carried out by pitch accent itself. Other prosodic parameters, for instance, intensity or voice duration, variations and rhythm in speech fluency can give prominence to a word or a group of words» [4, 210], [5; 6].

Computer programmes like Praat, Doing phonetics by computer analyzing and processing speech signals are for the first time used to investigate intonation of the Kazakh language. Using the program Praat, Kazakh sentences are prepared in advance for speakers and the intonation of Kazakh sentences is investigated through phonetic methods. This programme can be used to investigate the sound system of any segmental and suprasegmental language units. And additionally with the help of this programme, on the basis of dissertation research and intonation unit of the Kazakh language were described [7].

The workers from Phonetic Institute of Amsterdam University Paul Boersma and David Weenink (2006) invented the programme. The pratical use of the program *Praat* is that it can be updated and downloaded from the internet. (The Netherlands; www.fon.hum.uva.nl/praat). *Praat offers various possibilities*:

Praat – created for investigating, measuring, modification and processing speech signals. it enables to measure rising tone of any language and investigate intonation.

Praat can be downloaded *free of charge* from the internet.

Praat can be used by *any type* of the computers.

Praat can be used in science and academic process for academic purposes.

To characterize the form of pitch accent, rising tone is measured, the distance of tone movement in the accent fragment between the highest and the lowest points. It was identified that pitch accent consists of one or several tone movement.

«Semitone» is gained as a unit of the distance (interval) in the logarithmic scale (in English. *semitone*, abbreviation for semitone is ST). The tone movement is measured with hertz; the distance is measured by semitone because man's ability to hear can be obtained not in the pattern scale of a rising tone but logarithmic scale.

So, we described the distance between melody through semitone, draw the circuit with the help of the program *Praat* in the logarithmic scale.

The measurements measured through a semitone which is for measuring the distance between the various registers of speakers make the description easy. For instance, a woman's distance perception is 12 semitones in the register coincides with 12 semitones in a man's register. And distance perception in a woman's register (for instance, from 200 till 300 hertz) 100 hertz in a man's register (for instance, from 100 till 200 hertz) doesn't coincide with the length of the distance (see various scale description from the experience of Ode C., [5]).

So there are drawings which show the distance between the syllables in each utterance. All texts are given in the pictures, that's why one can see the place of the segment of each sentence and intonation circuit in the pictures (see the below pictures).

So, we can observe the analysis of Kazakh declarative sentences through the programme in question. The purpose of this study is to identify the place and function of the pitch accent in the written sentences and indicate its function between the sender and receiver

Focus on the analysis of next declarative sentences.

For D6 rising pitch accent is reached in the last syllable of the word Na-*zhim*-***men***. For D6 the fact that *Nazhim**men** bir**ge*** Salim (Salim' s coming together with Nazhim) is important.

– The interval in the syllable *Men* rose from 155 hertz to 201 hertz; the distance between two points is – 5ST. These examples takes place in the rising pitch accent of the declarative sentence, the sentence itself shows that it falls down or ends with rising tone.

1. Nazhimmen birge Salim keldi
Salim has come with Nazhim
näzhïmmen bïrge sälïm keldï

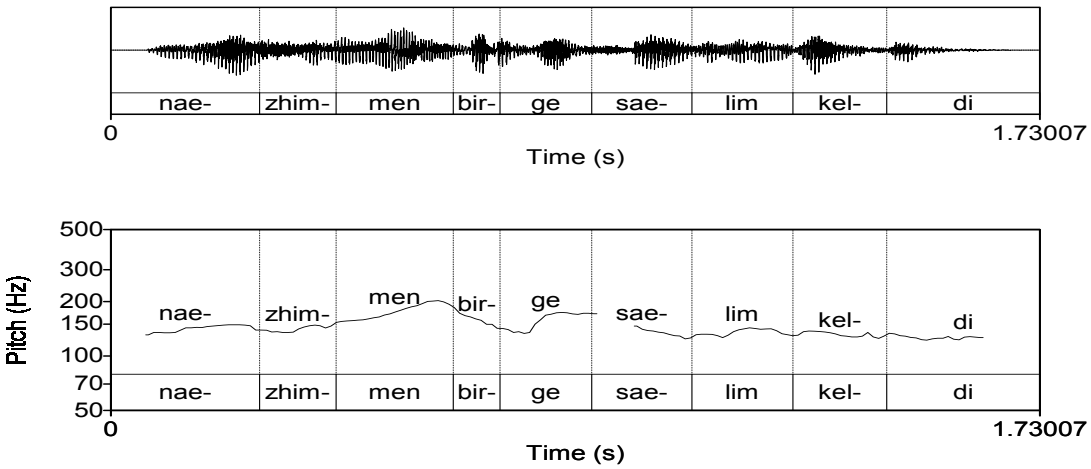

Picture 1 – Narrative statement *Nazhimmen birge Salim keldi* **is** in implementation **of** (D6-41) **a** male voice**.** The upper figure shows the waveform of the utterance. Vertical lines indicate the boundaries between syllables**.** On the below figure horizontally time is indicated in seconds**,** vertically **–** fundamental frequency in hertz on a logarithmic scale

2. Nazhim men Salim keldi.
Nazhim and Salim have come
näzhïm men sälïm keldï

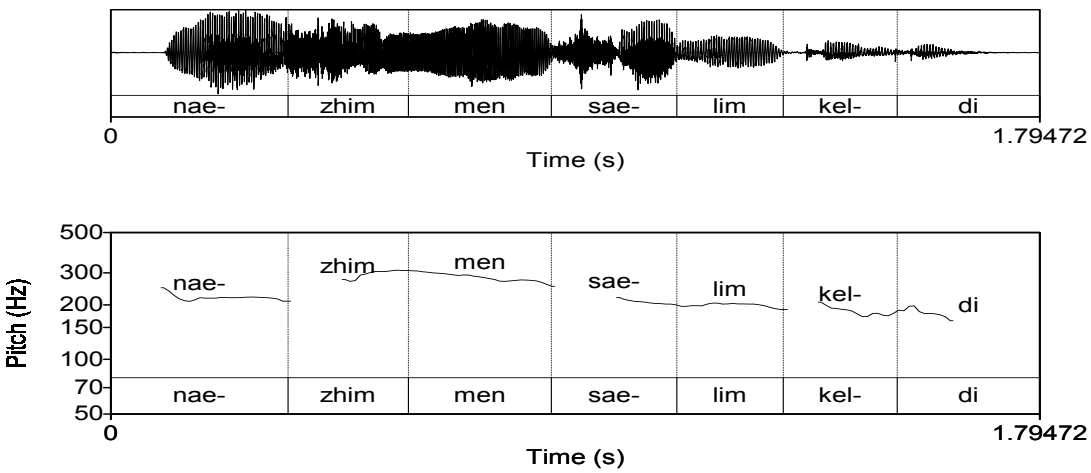

Picture 2 – Narrative statement *Nazhim men Salim keldi* **is** in implementation **of** (D3-42) **a** female voice**.** The upper figure shows the waveform of the utterance. Vertical lines indicate the boundaries between syllables**.** On the below figure horizontally time is indicated in seconds**,** vertically **–** fundamental frequency in hertz on a logarithmic scale

Let us compare the pitch accent in two differently uttered sentences by two different speakers, so D6 (picture 2. Nazimmen birge Salim keldi) and D3 (picture 3. Nazhim men Salim keldi (Nazhim and Salim have come)):

There is the same truth in two sentences: *Two men have come.* In the first sentence D6 pitch accent is reached in the word *birge (together)*, here the fact that Salim has come **together** with Nazhim is very important. In the second sentence on the contrary

other data is hidden, that is *Nazhim* ***and*** *Salim have come*. There is hidden data in the fist sentence, perhaps Nazhim made Salim come with him because Salim did not want to. And in the second sentence they both have come together, and there is no hidden information, both characters are independable here, there is no link, the narrator gives the data about both having come. The pitch accent shows where the vital data is.

Pitch accent is reached in the last syllable of the sentence *Na-zhim-**men*** in both sentences, the tone in the syllable *–men* rose from 155 hertz to 201 hertz; the distance between two points and semitone – 5ST. In the D3 – the distance between the syllable ***zhim*** and the word *Na-**zhim*** rose from 209 hertz to 309 hertz; the distance between two points and semitone – 7ST. The description of two sentences can be a good example of traditional Kazakh declarative sentences.

Pitch accent is reached at the beginning of the sentence, in case of D6-it is a straight line, in case of D3 the intonation tone is falling as it is characteristics of the declarative sentences of the Kazakh language.

As a result of our study of pitch accent in declarative sentences of the Kazakh language we have come to the following conclusion:

The pitch accent is reached at beginning of declarative sentences (frequently in the last syllable of the first word) and the end of the sentence falls or reaches a straight line;

The volume of an interval of the rising pitch accent is from 1ST to 3ST (minimum volume), from 4ST to 6ST (average volume), from 7ST to 12ST (maximum volume). The volume of an interval identifies the place of the pitch accent which comprises vital information;

There was not a significant distinction while identifying the pitch accent of narrative sentences.

References

1 Hart J., Collier R. & Cohen A. A perceptual study of intonation: an experimental-phonetic approach to speech melody. – Cambridge: Cambridge University Press, 1990. – 212 p.

2 Keisler K. About the semantic faundations of E.A. Bryzgunova's describing Russian intonation . – In the book.: Issues of phonetics II. – M.: Nauka, 1995. – 216-227 p.

3 Ode C. What is the pitch accent? // Life of a language and language in a life / Collection of papers, devoted to the anniversary d.ph.s. prof. E.D. Sulemenova: Org. N.Zh. Shaimerdenova , Z.K. Sabitova, O.B. Altynbekova, M.I. Aкberdi; Coll.edt. board. N.Zh. Shaimerdenova. – Almaty: Kazakh University, 2005. – 76-85 p.

4 Ode C. Experimental-phonetic analysis of tones // Materials of International conference. Experimental phonetic in Russian is100 years old. – St. Petersburg, 2001. – 137-140 p.

5 Ode C. Perceptive analysis of the intonation. – .: Issues of phonetics. Coll. of papers / Res. edit. T.M. Nikolaeva. – M.: Prometei, 1993. – part. 1. – 318 p. – 199-211 p.

6 Odé C. Russian intonation: a perceptual description // Studies in Slavic and General Linguistics 13. – Rodopi, Amsterdam, 1989. – 304 p.

7 Karagoishieva D.A. Experimental and phonetic analysis of the intonation of the Kazakh language. – Almaty: Copy Land, 2008. – 232 p.

Куркебаев К.К.

Қазақ пен алтай тілі лексикасының тарихи сабақтастығы

Мақалада түркі тілдерінің қыпшақ тобының қыпшақ-қырғыз топшасына жататын қазіргі таңда сөйлеушілер саны күрт азайып кеткен туыстас алтай тілінің лексикалық, фонетикалық, грамматикалық ұқсастықтары мен ерекшеліктері қазақ тілімен салыстырылып көрсетіледі. Мақалада алтай тілінің даму тарихы Ерте түркі кезеңі (VI, VIII- XIIғғ), Моңғол кезеңі (XIII-XVII ғғ), Орыс отаршылдық кезеңі (XVIII – XX ғ. басы), Ұлы Қазан социалистік төңкерісінен кейінгі және Ойрот (қазіргі Алтай) автономдық облысының құрылу кезеңі жіктеліп көрсетіледі. Алтай тілінің әліпбиі 37 әріптен тұратыны оның 12 дауысты дыбыс, 23 дауыссыз дыбыс, өзіне тән төрт дыбыс: Jj, Ўў, Öö , Нҥ көрсетіліп, ешқандай дыбыстық ұғымды білдірмейтін Ь, Ъ – таңбалары сипатталады. Мақалада алтай тілінің лексикалық құрамы жалпытүркілік көне архайкалық қабаттан мол ақпарат беретіндігі (мал шаруашылығы, егіншілік, омарташылық, аңшылық, тері илеу және т.б.) салаларында ғана емес, сонымен қатар туыстық қатынастар, дене мүшелері, үй мүліктері сияқты лексикалық бірліктер мақалада кесте түрінде қазақ тілімен салыстырылып көрсетілген. Алтай тілінде моңғол, қалмақ және тұнғыс-манчьжур, орыс тілдерінің кірме сөздерінің қамтылуы олардың өзара шекаралас болумен қатар, белгілі бір кезеңдердегі моңғолдардың, орыстардың саяси үстемдігінің де ықпалы өз әсерін тигізгені айқындалған.

Түйін сөздер: түркі тілдері, лексикалық құрам, кірме сөздер, тарихи лексика.

Kurkebaev K.K.

Lexical Historical of the Kazakh and Altai languages

In article lexical, phonetic, grammatical similarities and differences of related Altai language which treats the kipchak-Kyrgyz subgroup of kipchak group of Turkic languages which decreased quantity of the speaking now are compared. In article the history of development of the Altai language is given in this chronology the Early Turkic era (VI, VIII-XIIVV), the Mongolian era (XIII-XVII вв), the Russian colonial era (the beginning of the XVIII-XX century), the Era after a great Kazan socialist revolution and the Oyrot era (an era of foundation of the Altai autonomous region). In the alphabet of the Altai language 37 sounds are described, 12 of them are vowels, 23 consonants and are peculiar to it 4 sounds: J j, Ўў, Öö, Нҥ are also described signs which don't give a certain value as Ь,Ъ. In article in the form of the table the lexical structure of the Altai language which gives a lexical meaning of words which give information on the general Turkic archaic words is compared to the Kazakh language. For example related relations, body organs, house accessories. In the Altai language influence of political superiority of Mongols and Russians is specified, besides the border of loan words with Mongolian, kalmak and tungis– manchur, Russian is defined.

Key words: Turkic languages, the lexical composition, loan words, historical vocabulary.

Куркебаев К.К.

Исторические связи лексики казахского и алтайского языков

В статье сравниваются лексические, фонетические, грамматические сходства и различия родственного алтайского языка, которой относится к кипчакско-киргизской подгруппе кипчакской группы тюркских языков, на котором в настоящее время намного уменьшилось количество говорящих. В статье история развития алтайского языка дается в этой хронологии Древнетюркская эпоха (VI, VIII-XIIвв), Монгольская эпоха (XIII-XVII вв), Русская колониальная эпоха (начало XVIII-XX в.), Эпоха после великой Октябрьской революции и Ойротская эпоха (эпоха основания алтайской автономной области). В статье описаны 37 звуков алтайского алфавита, в частности 12 гласных, 23 согласных и 4 специфических звука как: Jj, Ўў, Öö, Нҥ а также мягкие и твердые (Ь,Ъ) знаки. В статье в виде таблицы сравнивается с казахским языком лексический состав алтайского языка, которые содержат ценные информации об общих тюркских архаических словах. Например слова выражающие понятие родственных отношений, части тела и домашние принадлежности. В алтайском языке уточняется влияние политического превосходства монголов и русских, кроме того определяется приграничность заимствованных слов с монгольского, калмакского и тунгис-манчурского, русского языка.

Ключевые слова: тюркские языки, лексический состав, заимствованные слова, историческая лексика.

© 2016 Al-Farabi Kazakh National University

ӘОЖ 811.51

Куркебаев К.К.,

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
доценті, ф.ғ.к., Алматы, Қазақстан,
e-mail: kenje69@mail.ru

ҚАЗАҚ ПЕН АЛТАЙ ТІЛІ ЛЕКСИКАСЫНЫҢ ТАРИХИ САБАҚТАСТЫҒЫ

Тарих сахнасында түркі халықтарының байырғы этникалық құрамын Орта Азия халықтары саналатын қазақ, қырғыз, өзбек, түркімен, қарақалпақпен қатар Ресей Федерациясының құрамында мекендейтін Алтайлықтар да құрайды.

Күллі түркі жұртының алтын бесігі саналатын атақты Алтай таулы аймағы бүгінде Ресей (Тыва, Хакасия, Алтай), Қазақстан, Моңғолия, Қытай сияқты төрт мемлекеттің тоғысында жатқаны белгілі. Әрине саяси тұрғыдан төрт бірдей бөлікке жіктелгенімен де, тұрғындардың ұлттық құрамы жағынан келгенде әлі де түркі баласы алтайлықтардың мекен ететін жұрты болып қалып отыр.

Алтай тілі – Ресейдің Алтай Республикасында тұратын алтай халқының ұлттық, әдеби тілі. Жергілікті халқы алтайлықтар Алтай Республикасының 31%-ын (62 мыңнан астам) ғана құрайды. Ең өкініштісі алтайлықтардың 7% ғана өз ана тілі алтай тілін еркін меңгендер қатарына жатады. Таулы Алтай аймағында бүгінде мемлекеттік тіл ретіндегі құқықтық мәртебеге алтай тілі мен орыс тілі қатар ие.

Алтай тілі – түркі тілдерінің қыпшақ тобының қыпшақ-қырғыз топшасына жатады. Түркі тілдерінің классификациясы бойынша қазіргі қырғыз тіліне ең жақын тілдердің бірі болып саналады. Алтай тілі 1948 жылға дейін ойрат тілі деп аталған. Алтайлықтардың ойрат аталуының себебі ұзақ уақыт бойы Жоңғар хандығының қол астында болумен байланысты. Тарихи жағдай олардың түркі халықтарынан алыстауға мәжбүр етсе де, ұқсас тілдік элементтер бұл тілде әлі де мол сақталып қалған.

Антропологтар мен этнографтар алтайлықтарды тығыз байланысқан оңтүстік (алтай, төлеңгіт, телеуіт) және солтүстік (куманды, тува, чалкан) диалектілері деп екіге бөліп қарастырады. Сонымен бірге алтайлықтардың біртұтас болып бірігуіне көп уақыт бола қоймады, себебі олар ертеректе әртүрлі тайпа мен мекендік бөлініс болды. Алтайлықтардың солтүстік және оңтүстік болып бөлінуі олардың этногенезіне (шығу тегіне) және олардың түпкі тектерінің құрамы әр түрлі қалыптасуына байланысты болған. Бұлардың айырмашылықтарын тарихи, антропологиялық және лингвистикалық мәліметтер арқылы ажыратуға болады [1, 55-57].

1828 жылы «Алтайское духовное миссия» (Алтай рухани миссиясы) мүшелерінен құрылған топ кириллицаға негіз-

деген алғашқы алтай әліпбиін жасады. 1931 мен 1938 жылдар аралығында латын әліпбиін қолданса, 1939 жылдан бастап қазіргі уақытқа дейін алтай тілі орыс графикасына негізделіп қолданылады. 1869 жылы Қазанда «Алтай тілінің грамматикасы», 1884 жылы алтай тілінің сөздігі шықты. Алтай тілін түркітанушы В.В.Радлов, Н.П.Дыренкова, Н.А.Баскаков, Н.В.Ерленбаева, А.Майзина сияқты ғалымдар зерттеген.

Алтай тілін түбегейлі зерттеумен С.С. Суразакова атындағы алтайтану институты (Таулы Алтай), СО РҒА филология институты (Новосибирск), РҒА Тіл білімі институты (Мәскеу) айналысады. Алтай тілін зерттеушілер оның даму тарихын 4 кезеңмен сабақтастырып қарастырады:

А) Ерте түркі кезеңі (VI, VIII–XII ғғ.) Орхон-Енисей мен ұйғыр ескерткіштері арқылы қалған түркі тілдерін, оның ішінде алтай тілін жалғастырушы кезең;

Ә) Моңғол кезеңі (XIII-XVII ғғ) Бұл кезеңде Алтай аймағы моңғол қол астында болып, алтай тіліне зор ықпалын тигізген. Осы кезеңнен бастап ойрат тілі деп аталған.

Б) Орыс отаршылдық кезеңі (XVIII – XX ғ. басы) Бұл кезеңде алтай тіліне, көршілес түркі халықтарына орыс лексикасы мен тілдік элементтері әсер етуімен, алтай жазуы мен алтай мәдениетінің дамуымен сипатталады.

В) Ұлы Қазан социалистік төңкерісінен кейінгі және Ойрот (қазіргі Алтай) автономдық облысының құрылу кезеңі. Бұл кезеңде алтай (ойрат) тілі КСРО-ның басқа тілдерімен қатар дамуға мүмкіндік алады.

Алтай тілінің ішкі лингвистикалық заңдылықтары төмендегідей мәліметтерден тұрады.

Алтай тілінің фонетикалық жүйесі.

Алтай тілінің алфавиті

А а	Б б	В в	Г г	Д д	Ј ј	Е е	Ё ё
Ж ж	З з	И и	Й й	К к	Л л	М м	Н н
Ң ң	О о	Ө ө	П п	Р р	С с	Т т	У у
Ү ү	Ф ф	Х х	Ц ц	Ч ч	Ш ш	Щ щ	Ъ ъ
Ы ы	Ь ь	Э э	Ю ю	Я я			

Алтай алфавиті 37 әріптен тұрады. Оның құрамында :

12 дауысты дыбыс, 23 дауыссыз дыбыс бар. Өзіне тән төрт дыбыс бар: Ј ј, Ү ү, Ө ө , Ң ң. Ь; Ъ – ешқандай дыбыстық ұғымды білдірмейді.

Дауыстылар айтылу ұзақтығына қарай екіге бөлінеді:

Қысқа дауыстылар : а, э(е), ө, у, ү , ы, и

Ұзақ дауыстылар : *аа, ээ, өө, уу, үү, ыы, ии*

Қысқа дауыстылар толық қазіргі қырғыз тілімен сәйкес келеді. Бұл тілдерде қазақ тіліне қарағанда толық қалыптасқан, дифференцияланған. Ал ұзақ дауыстылар дауысты мен дауыссыз дыбыстардың арасында фонетикалық құбылыс нәтижесінде көрінеді. Бұл дауыстыларды түрікмен, тува және тағы басқа түркі тілдері мен диалектілерінен кездестіруге болады.

Қазақ – алтай тілдерінің әліпбилері негізінен ұқсас. Дегенмен алтай тілінде «д» дыбысы екі түрлі Дд және Ј ј нұсқасында кездеседі. Дд дыбысы сөз басында жіңішке айтылса, Ј ј дыбысы сөздің басында және сөз ортасында қатаң дауыссыздардан кейін (ш,с,т,к,п) келіп, «ть» дыбысында айтылады, басқа позицияда «дь» дыбысын береді. Ал «К» дыбысы жуан дауысты дыбыстармен тіркессе , қ дыбысын береді, ал жіңішке дауыстылармен тіркессе, к дыбысын береді [2, 5-10].

Алтай тілінде қазақ тілінің төл әріптері ә,h,і дыбыстары кездеспейді, екпін қазақ тіліндегідей соңғы буынға түседі: *эчк(и) (ешкі), сек(и)р (секір), койч(ы) (қойшы)*. Кірме сөздерде де *картошк(о) , сокл(о)* екпін соңғы буынға түседі. Үндестік заңыда қазақ тілі сияқты жуан дауыстылардан соң жуан дауыстылар жалғанса, жіңішке дауыстылардан соң жіңішке дауыстылар жалғанады. Мысалы, *суу (өзен)- суулар (өзендер), көс (көз) – көстер(көздер).*

Алтай тілінің лексикалық құрамы көне түркілік архайкалық қабаттан мол ақпарат береді. Алтай тілінде моңғол, қалмақ және тұнғыс-манчьжур тілдерінің кірме сөздері біршама қамтылған. Өйткені олар өзара шекаралас болумен қатар, белгілі бір кезеңдердегі моңғолдардың саяси үстемдігінің де ықпалы өз әсерін тигізгені белгілі. Орыс тілі едәуір ықпал етсе де, алтай тілінің негізгі өзегі сақталған. Алтай аймағының материалдық мәдениетіне байланысты жалпытүркілік қабат (мал шаруашылығы, егіншілік, омарташылық, аңшылық, тері илеу және

т.б.) саладан ғана емес, сонымен қатар туыстық қатынастар, дене мүшелері, үй мүліктері сияқты лексикалық бірліктер жалпытүркілік қордың архаикалық көне пластын көрсетеді.

Тағам, өсімдік, жеміс атаулары

Алтай тілі	Қазақ тілі
Айран	Айран
Каймак	Қаймак
Казы	Қазы
Согум	Соғым
Кымыс	Қымыз
Сүт	Сүт
Агаш	Ағаш
Кайыҥ	Қайың
Чиби	Шырша
Тазыл	*Тамыр*
Карагай	Қарағай
Бичен	Пішен
Бөрөҥөт	*Қарақат*
Сула	Сұлы
Арба	Арпа
Буудай	Бидай
Мырчак	Бұршақ
Дьалбырак	Жапырақ
Чечек	Гүл
Мырч	Бұрыш
Сибирги /јалмуур	Сыпыртқы//Сыпырғыш

Агаш сөзі алтай тілінде «құрылыс материалы, орман» деген мағынада қолданылады: *агаш алма «алма ағаш», агашлы «орманды», үзүт агаш «аюбадам», агаш кезеечи «ағаш кесуші» ,бүткен агаш «өсіп жатқан орман»*.

Бұл алтай тілінің шығыс қыпшақтар тілінен ерекшеленетінін, батыс қыпшақ тілдер тобымен байланысын көрсетеді. «Кодекс Куманикус» ескерткішінде ағач сөзімен синонимдес *терек* сөзі қолданылады. Ағач сөзі «кесіліп алған ағаш» мағынасында қолданылады: ағачлар «отындар», тик ағач «бағана». Осындай ерекшеліктерді басқа да қыпшақ тілдерінен байқауға болады: құмықтар, қарашай балқарлары *ағач уста «балташы»*, қарашай балқарлары *ағач завод «ағаш заводы»*; армян-қыпшақтары *бардым да сатын алдым 1 ағач* «бардым да сатып алдым бір ағаш» түрінде қолданылады.

Армян-қыпшақ ескерткіштеріндегі Э. Трыярскийдың еңбегінде «терәк» және «ағач» сөздерінің синоним ретінде қолданғанын айтады: *хурма терәки «құрма ағашы», зайтун терәки «зәйтүн ағашы», армуд терәкм «алмұрт ағашы»* т.б. [3, 295].

XI ғасырдың білгір лингвисті Абу Хайянның «Китаб ал-идрак ли-лисан ал-атрак» сөздігінде қыпшақтардың алма ағачы «алма ағаш», жеміс беретін көпжылдық өсімдік ретінде түсінідіріледі.

Сондай-ақ, қазақ халқының фольклор туындыларында да ағаш пен терек сөздері бір сөйлем ішінде синоним ретінде қолданылатыны ұшырасады: *Бір шал бір* ***теректің*** *жемісімен күн көреді екен, қазірде сол шалдың* ***ағашы*** *жеміс беруден қалыпты, сол не себептен екен, соны сұрап біл деп еді.*

Осыған орай қазақ және алтай тілдеріндегі ағаш лексемасының тарихи түпкітегінің өрісін түркі тілдерінің масштабындағы екі негізгі ареалмен сабақтастыруға болады: 1) ағач – түркі тілдерінің көлемді ареалы болып табылса, 2) терек – батыс қыпшақ түркі тілдерінің қолданысынадағы тарихи лексема болып саналады.

Тұрмыстық зат атаулар

Алтай тілі	Қазақ тілі
Кайчы	Қайшы
Тебиски//тепшүүр	Түйрегіш//түйреуіш
Ийне	Ине
Ийнелик	Ши (тоқу құралы)
Тебене//темене	Тебен
Оймок	Оймақ
Малта	Балта
Маска	Балға
Тырмууш	Тырма
Айрууш	Айыр
Сабу	Сабау
Шибегей //шибе	Біз
Кыскаш	Қысқыш//қысқаш
Тиски	Кемпірауыз, атауыз, тістеуік
Курек	Күрек
Айак	Кесе
Казан	Қазан
Тепши	Ағаштан жасалған ыдыс
Күреҥке	Темірден жасалған ыдыс
Тоскуур	Ағаштан жасалған астау
Чойгон	Шәйнек
Јыракы	Құмыра
Айак-казан	Ыдыс-аяқ
Шаајын айак-казан	Фарфор ыдыс-аяқ
Агаш айак-казан	Ағаш ыдыс-аяқ
Темир айак-казан	Темір ыдыс-аяқ
Ээр	Ер
Токым	Тоқым
Кејим	Терлик
Үзенги	Үзеңгі
Көмдүрге	Өмілдірік
Көнөк	Шелек
Јалмур	Сыпыртқы
Јастык	Жастық
Төжөк	Төсек
Кийим-сайым	Киім-кешек
Бөс-сас	Мата

Тұрмыстық лексикаға қатысты жалпытүркілік лексемалар алтай тілінде де алғашқы мағынасында сақталғанына төмендегі сөздер дәлел бола алады: *кийим (киім), кунек(жейде), јеҥ (жең, јака (жаға, борук (бөрік), салдырга (бас киім сырғымас үшін қолданылатын жіп), бөс (бөз мата), үй (үй), ук (киізден жасалған шұлық), кознок (терезе), тере(тері), кийис (кийис), ком (қом, терлік), тужак (тұсау), сибирги (сыпырғы), бычак (пышақ), айак (шыныаяқ, кесе, тостаған), алгый(бақыраш, кожук (қасық), теермен (диірмен), көжөгө (шымылдық, перде), јууркан (қой терісінен жасалған жамылғы), јастык (жастық), бешик(бесік), үзеҥи (үзеңгі), көмдүрге (өмілдірік) және* т.б.

Алтай тілінің тұрмыстық лексикасын зерттеген Н.В. Ерленбаеваның тұжырымдауынша бұл тақырыптық топтың лексикалық құрамын байытуда күрделі сөздердің ықпалы ерекше.

Күрделі сөздер белгілі бір тілде жаңа ұғым түсінік қалыптастырып,сол тілдің сөздік қорын жаңа лексикалық бірліктермен байытатыны белгілі.

Н.В. Ерленбаева: «Алтай тілінің тұрмыстық лексикасы құрамында біраз күрделі сөздер бар, оларды семантикалық тұрғыдан екі топқа бөлуге болады деп тұжырымдайды»:

1) Екі компонентінің де толық мағынасы бар күрделі сөздер: *ийне-учук (ине-жіп), айак-саба//айак-казан (ыдыс-аяқ), јастык- төжөк (жастық-төсек//көрпе-төсек), төжөк-орын (төсек-орын) және т.б.*

2) Бастапқы компоненті негізгі мағынасы болып, ал соңғы компонент тек қосалқы мағынаны үстемелейтін күрделі сөз (Бұл қасиет жалпы түркі тілдеріне де тән). Алғашқы компоненттің лексикалық мағынасы сақталса, екінші компоненттің жеке тұрып, лексикалық мағынасы болмайды: *эски-саскы «ескі-құсқы» (ески – ескі , ал саскы алтай тілінде жеке мағыналы сөз жоқ), кийим-кешек немесе кийим-сайым «киім-кешек» (кийим – киім, кешек//сайым жеке мағына бермейді), бөз-сас «мата» (бөз – бөз мата, ал сас жеке мағынасы жоқ) және т.б.»* [4, 73].

Сонымен бүгінде сөйлеушілерінің саны күрт азайып бара жатқан, болашағы бұлыңғыр туыстас тілдеріміздің бірі алтай тілінің фонетикалық, лексикалық, грамматикалық жүйесі қазақ тіліне етене жақын тілдердің бірі екеніне жоғарыдағы деректер мен мәліметтер айғақ бола алады. Бүгінгі түркітану ғылымында туыстас түркі тілдерінің тілдік материалдарын бір-бірімен салыстыра зерттей отырып, түркі тілдерінің салыстырмалы лексика-грамматикалық жүйесін қалыптастыру керек. Ол түркі тілдерінің түпкітегі бір, генетикалық коды ортақ екенін дәйектеп, қазіргі даму бағыты мен үдерісіне өзіндік бағдар беретіні айқын.

Әдебиеттер

1 Потапов Л.П. Этнический состав и происхождение алтайцев. – Л.: Наука, 1969. – 196 с.

2 Чернова А.А.,Чумакаева М.Ч. Алтайский язык. Учеб. пособие. –Горно-Алтайск: 1992. – 320 с.

3 Tryjarski E. A Fragment of an Unknown Armeno-Kipchak Text from Polish Collections // Rocznik Orientalistyczny. 1976. – Т. 38. – 291-302 pp.

4 Ерленбаева Н.В. Бытовая лексика алтайского языка (этнолингвисти ческий аспект). – Горно-Алтайск, РИО ГАГУ, 2011. – 115 с.

References

1 Potapov L.P. Etnicheskii sostav I proiskhozhdenie altaicev. –L.: Nauka, 1969. – 196 s.

2 Chernova A.A., Chumakaev M.Ch. Altaiskii yazik. Ucheb. posobie. –Gorno-Altaisk: 1992. – 320 s.

3 Tryjarski E. A Fragment of an Unknown Armeno-Kipchak Text from Polish Collections // Rocznik Orientalistyczny. 1976. – T.38. – 291-302 pp.

4 Erlanbayeva N.V. Bytovaya leksika altaiskogo yazika (etnolingvisticheskii aspect`. – Gorno-Altaisk, RIO GAGU, 2011. – 115 s.

Madiyeva D.B., Shakenova V.B., Dossanova A.M., Bakirova S.

The problems of borrowings in the professional lexis

This article discusses the problems of formation of terminological lexicography and its features in the professional sphere. As the object of study was chosen terminology in the field of logistics, as there was not unity of special lexis in the sphere. The article discusses the professional vocabulary, in particular, the formation of terminology in the field of logistics in Kazakhstan and problem use of borrowing in the professional vocabulary. Authors point out that most of terminological system in logistics consist of borrowings, especially from English. The practical analysis of existed terms in the logistic sphere of Kazakhstan gives the opportunity to classify special words according to its formation in Kazakh and Russian languages. Moreover, while studying and analyzing all the procedure of borrowedlogistic terminology, authors highlight phonetic, semantic, grammatical problems of term formation and its perspectives to study as a scientific issue.

Key words: borrowing, logistics, logistic terminology, anglicism, types of borrowings.

Мадиева Д.Б., Шакенова В.Б., Досанова А.М., Бәкірова С.

Кәсіби лексикадағы кірме сөздер мәселесі

Бұл мақалада терминологиялық лексикографияның қалыптасу мәселелері және оның кәсіби саласындағы ерекшеліктері туралы сөз қозғалады. Зерттеу объектісі ретінде – логистика саласындағы терминология мәселесі алынды. Мақала кәсіби лексиканың, Қазақстандағы логистика саласының терминологиясының құрылуына және кірме сөздердің қолданылу жолдарына тоқталады. Авторлардың айтуынша, логистикалық саласындағы терминологиялық жүйесінің үлкен үлесі кірме сөздерден, әсіресе ағылшын тілінен алынған кірме сөздерден тұрады. Қазақстанның логистикалық саласында қолданыстағы терминдердің тәжірибелік талдауы қазақ және орыс тілдерінде қалыптасу жолдарына сәйкес терминдерді жіктеуге мүмкіндік береді.Кірме логистикалық терминологияны зерттеу және талдау барысында, авторлар фонетикалық, семантикалық, грамматикалық қалыптасу мәселелеріне тоқталып, оның болашақта ғылыми нысан ретінде зерттеуді қажет ететінін атап көрсеткен.

Түйін сөздер: кірме сөздер, логистика, логистикалық терминология, англицизм, кірме сөздер түрлері.

Мадиева Д.Б., Шакенова В.Б., Досанова А.М., Бакирова С.

Проблема заимствований в профессиональной лексике

В данной статье рассматриваются проблемы формирования терминологической лексикографии и ее особенности в профессиональной сфере. В качестве объекта исследования была выбрана терминология в сфере логистики. В статье обсуждаются вопросы профессиональной лексики, в частности, формирование терминологии в сфере логистики Казахстана и проблему употребления заимствований в профессиональной лексике. Авторы отмечают, что большая часть терминологической системы в области логистики состоит из заимствованных слов, особенно с английского языка. Практический анализ существовавших терминов в логистической сфере Казахстана дает возможность классифицировать специальные слова в соответствии с его формированием на казахском и русском языках. Кроме того, при изучении и анализе всей процедуры заимствованной логистической терминологии, авторы подчеркивают фонетические, семантические, грамматические проблемы формирования термина и ее перспективы для изучения в качестве научного объекта.

Ключевые слова: заимствования, логистика, логистическая терминология, англицизм, виды заимствований.

© 2016 Al-Farabi Kazakh National University

UDC 81'373.45

Madiyeva D.B.[1], Shakenova V.B.[2], Dossanova A.M.[3], Bakirova S.[4],

[1]PhD student 3rd year, [2]Senior teacher, [3]PhD, Senior teacher,
[4]Bachelor student 4th year of Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan, e-mail: dinara.madiyeva@gmail.com;
venera.shakenova@mail.ru; albi-84@mail.ru; sabina_bakirova95@mail.ru

THE PROBLEMS OF BORROWINGS IN THE PROFESSIONAL LEXIS

1. Introduction

In recent years theinterest to terminological lexicography, in general, sharply increased and the process of dynamic development of different spheres of knowledge explains it. Although the developmentof working field goes in different directions, yet remain poorly understood terminology sciences, in particular, the problem of their formation. In particular, the matter concerns the formation of terminology as a new area of knowledge, and description of terms of any sphere of activity is an essential aspect of their development [1, 5].

The relevance of this study is also due to a number of reasons. Scientific progress, information transparency, the development of intercultural communication, and professional and terminological disunity – exacerbate the problem of business efficiency and cooperation. This situation is explained by the fact that the rapid pace of development of any field of activity leads to the expansion of its terminology when new terms borrowed from relatives on the subject areas of expertise, or terms started for the first time [2, 23]. So as to form their own terminology, new field of activity often uses existing words from adjacent areas of knowledge, their concepts in the context of the new part, and sometimes substantially vary, which sometimes hinders understanding communicating parties. Based on this, we consider that it is important to follow the process of formation of new terminology to explore potential problems, as well as make a contribution to its systematization and standardization, as «any attempt to understand the communication between people understand that it hinders and what helps is important and justified as well as communication – a pillar of the rod, the foundation of human existence» [3,5].

2. Theoretical background

The object of research in the article is terminology or special words in logistics. The choice of the object of study is explained by the following factors: firstly, the logistics stood out as a distinct sphere of activity relatively recently – in the early 50-ies of XX century. Logistics is responsible for the receipt of raw materials,

products, goods and services. Until now, there are disputes about whether it is possible to consider the logistics as an independent field of knowledge or it is still part of the operational management [4, 56-57]. In this paper, following the point of view of the leading domestic logistics specialists, we consider it as a new field of activity, gradually acquiring independence. Secondly, the terminology of logistics includes terms from many related disciplines such as management, transport, commerce, which is a separate problem of the formation of its terminology. Thirdly, the logistics is the most developing area of the economy, and its recently formed terminology needs scientific understanding. Moreover, we want to understand the formation tendency of words in this sphere in Kazakhstan (based onRussian language).

It is known that the terminological system of logisticsis formed collaborating with other scientific, business spheres and especially in English. From the business point, it is not surprising, because this field started to develop in the USA and then in European countries. That is why English language has formed the main vocabulary stock and terminological system in logistics [5, 136]. According to the collected data, we can notice that there are many borrowings from English. Therefore, in this article we are going to study English borrowings in Russian terminology of Kazakhstani logistic sphere, problems of their usage and future tendency.

Many linguists engaged the study of the causes of foreign words borrowing in the early XX century. However, identifying the causes of borrowing was conducted without sufficiently clear differentiation of language and external, non-linguistic, reasons. Thus, L.P. Krysin in his work indicated that E. Richter showed that the main reason for borrowing words is considered necessary in the name of things and concepts [6, 151]. The main reasons of the borrowing process can be connected with different concepts as linguistic, social, psychological, and aesthetic.Borrowings are used in different purposes. Some people use them in order to show variety of speech, other people think that it points the brevity and clarity of the speech. In some cases, they are used for their convenience, because sometimes it is easier to say the word in its first form without translation of it. They inseparable from cultural and other contacts between the two different languages consider the process of linguistic borrowing [7, 253].

L.P. Krysin and M.A. Breiter identifythe following reasons ofusing borrowings:

1. Lack of appropriate concepts in the cognitive basis of the language-receptor.

There are cases when borrowing is used to refer to concepts that are not available in the language. This is not exactly corresponding to the first reason, we add: in the receptor, language there is a need to designate «actively pulsating» life event; in their own language at once is not the right word, but in a different language (in our case – English) has two units, which are united (already in Russian) suitable for naming.

2. Lack of proper names in the language of receptor. M. A. Breiter notes that about 15% of the newanglicisms are borrowed due to the lack of proper names in the language of receptor. This group is also the author attributed those borrowings, which for some reason (easier to pronounce, shorter, more transparent in its etymology, particularly in semantics) pushed (fully or partially) previously undeveloped linguistic units [8, 413].

3. Ensuring stylistic effect. The reason for borrowing often leads to the function of anglicisms. In the case of coexistence of borrowing and native or previously earned word, the name of the function of anglicisms is marking the western realities or stylistic labeling text, and Russian equivalents are used to describe the Russian reality.

4. The expression of positive or negative connotations that do not have an equivalent in the language of the unit receptor. The author points out that among Russian speakers it is spread the idea that foreign technology is more advanced compared to Russian and foreign banks are more reliable in foreign goods by a high quality. This plant, according to the author, is widely used in advertising, where borrowing used for updating the positive connotations [9, 156].

3. Types of borrowings

It's used quite established terminologywhen we try to describe borrowings. Typically, there are three basic types of loans: loan words, tracing paper and semantic borrowings. About borrow the words (or actually borrowing) we usually speak only in cases where a foreign language is borrowed from the value, and sound the same in speech. All the differences in the sound can be explained as a phenomenon of phonological substitutions occurring in the majority of loan words.

That type of borrowing, which in English is commonly called loan translation «tracing» (literally «borrowing-transfer»), is another step in the same direction. Here is transferred only the general structure of a complex or derivative words, of course, along with its value, but in place of all

foreign morphemes substituted morphemes of the native language.

A similar phenomenon is and so-called semantic borrowing, consisting in the fact that the word takes on new meaning thanks to its semantic and phonetic similarity with any word of a foreign language. Such borrowing is manifested in the end only in the appearance of the famous speech before the new value. Calling it a semantic borrowing, we mean that it is the only borrowing that is purely semantic [10, 142].

We examined a number of types of borrowings and found differences between them, allowing them to describe more accurately. In a word borrowed from a foreign language it's carried sound envelope, and in varying degrees it occurs phonological substitution. Hybrid borrowing instead of the foreign word is substituted with morpheme of the native language.

It allows us to distinguish between two basic types of loans depending on the scope of substitution: Drawing with full or partial transference of phonetic envelope of foreign words, and all other borrowing. The first will be called loanwords, and the second – borrowed shifts, or borrowing-shifts (loanshifts), since in this case the borrowing is manifested only in the shift of consumption (shift of a context) some word of the native language. Loanwords can be subdivided further on the «actual loan words» (pure loanwords) and «hybrid drawing» (loanblends) – depending on whether foreign morpheme transferred in whole or in a part of a word. Drawing-shifts can be divided into extension (extensions) and create (creations), depending on whether they are using some combination of the elements of the native language, existed before borrowing, or build a new one.

The results of the analysis of the content of the English-speaking logistics terms allow us to conclude that they have no significant regional differences in Europe and the US, which confirms their unity, internationality and uniformity due to globalization. In addition, globalization has become a reason for the lack of national or regional research schools – in the English-speaking world scientific schools of logistics did not have a clear design.

4. Classification of borrowings of Kazakhstani logistics terminology

Study of the problems of formation of the Russian-language terminology of logistics as a new science has a special significance for the optimization of logistics terminology in Kazakhstan. The study found that the content of the same terms and their use in Kazakhstan, there is a significant difference due to the fragmentation of the existing domestic logistics centers and shallow theoretical and practical knowledge. To date, a large number of new borrowings from English into Russian language need standardization and unification to prevent unnecessary doublets.

Set of logistics terms of an application is terminological system. This terminological system is in the process of formation, as its terminological fund is subject to constant transformation. The vast majority of English terms areborrowed and only 3% can be considered new (newly created) terms. The nature of borrowing terms shows that Logistics terminology was formed because of the restructuring terms, down for a long period with the accumulation of knowledge in the theory of this sphere, by combining the concepts of a wide range of economic, technical, mathematical and legal sciences without substantially changing the content. The structuring and ordering this terminological system also evidenced by the presence of logically related to each other in a hierarchy of terminological fields, microcavities and nests.

Before starting our practical part, we tried to look for some dictionaries of logistic terminology in Kazakh and Russian languages that are used at universities for specialty «Logistics». Unfortunately, we faced with the problem of lack of dictionaries, thesaurus and even books that have unified terminology of all processes in logistics. Afterwards, we went to the logistic companies and started observing the process of how company employees used specific terminology of logistic processes.

The first thing that we did was to make the notes of all the vocabulary that involved in the logistics. Secondly, we tried to classify all the terminology and special words used in the lexicology of logistics in Kazakhstan according to the classification of the previous authors.Moreover, we have found the main methods used in transference of words from English to Russian which are:

– LOAN TRANSLATION, LOANSHIFTS – pure loans, loans is transferred into Russian without noticeable changes in alphabetic structure. For example: import – импорт, export – экспорт, express – экспресс, cash –кэш, contact – контакт, limit – лимит.

– LOANBLENDS, where we can find some change in morphological structure especially in substitution of affixes. For example:маркировка – marking, confirmation -конфирмация, station – станция, sorting – сортировка.

At the same time while studying and analyzing all the procedure of borrowing logistic terminology leads to the following problems:

1. PHONETIC ASSIMILATION.

All languages has phonetic borrowings. Sometimes words are borrowed with their spelling and pronunciation,but in somecases, the spelling is changed. The mispronunciation and different variation of logistic terms can be seen in Russian language from English. For example, the word «tracking» – can be spelled in Russian language in two ways: «трэкинг», «трекинг». Sure, phonetically it might be easier to use the first variant, but according to many samples of other English borrowings in Russian very often it has used the second version of writing. The first reason of mispronunciation is connected with phonetic distinctions between Russian and English languages. These two languages refer to the different languages families: Russian to the Slavic language family and English to the German language family. The pronunciation rules of sounds of Russian language transferred onto the words in English. The same situation can be faced in the next examples: supervisor – «супервизор», «супервайзер», request – «рекуэст», «рекуест», «рэкуэст», «рэквэст», «реквест», account – «экаунт», «аккаунт», «акаунт», claim – «клейм», «клайм», «клэйм».

2. GRAMMATICAL DIFFERENCES.

This problem is connected with the usage of borrowings according to the grammar rules of one definite language and lay it on the second language. In this way we can mention such aspects like correct usage of tense, inflections, affixes, gender, case, prepositions and so on which are not grammatically fixed nowadays. For example, many customers, who use service of logistics company feed down such expressions like «Ятрэкаюсвоюпосылку..» – «I am tracking my shipment…» «Моя посылка на холде» – «My shipment is on hold».

3. SEMANTIC BORROWINGS.

As we have mentioned above many terms in logistics appeared from other spheres and with the process of borrowing words changed their semantic meaning by widening or narrowing the meaning of the word.

This process exists not only in the sphere of logistics but also in many other fields of science. We name it polysemy of words. Nevertheless, it's also a very important issue for studying because semantic changes of words make an influence on vocabulary stock of science. For instance, the word «flyer»-«флаер» – means a ticket, a paper, but in Logistics Company devoted to express delivery, we noticed another meaning of it – a suitable package for documents.

4. USAGE OF TERMS.

Terms that are widely used by logistic experts and employees, but officially not fixed in dictionaries and thesaurus of logistic terminology. Nowadays we can find that there are new words which are not fixed in Russian dictionaries, but in spite of it they are rather wide-spread. These words are трэкинг (tracking – отслеживание), трэйсинг (tracing – отслеживание), дата-энтри (data-entry – внесение информации об отправителе в систему), флайер (flyer – специальные пакеты для упаковки документов или маленьких), трэк (track – отследить местонахождение груза), локейшн (location – местонахождение груза), миссорт (missort – ошибка при сортировке), мискод (miscode – ошибка при указании кода города отправки либо получения), (claim -) конфирмация (confirmation – подтверждение), cash, coaching, report, sale, billing, hold, abandon. Analyzing this problem we noticed that these kinds of terms were used as well as in Russian spelling as in English in the e-mail writings, company procedures. Moreover, customers who often use logistic service use this kind of words while writing requests through e-mail letters and use these words in their daily speaking. The example of it can be the word «tracking number» – «трэкингномер».

5. USING BORROWINGS IN ORDER TO LOOK UP-TO-DATE OR TO SHOW THAT YOU KNOW THESE TERMS. There are several international logistics companies, which let their customers trace their shipments online. Considering their web sites, we noticed that some information is given in English and then translated into Russian. Many customers who call to call-centers speaking Russian try to use terms in English in order to show their awareness with logistics terminology or just English language. The same can be seen in e-mail letters with requests from customers to logistics companies.

6. TRANSLATION OF TERMS FROM RUSSIAN INTO KAZAKH LANGUAGE. This issue is deeply connected with previous problems. It is well known that terminological stock of Kazakh language is interdependent with terminology in Russian. Moreover, there are manywords, which are widely used in Kazakh language due to historical connections between two countries.

We made a list of logistic terms, which are borrowed from English language and used in Russian. First, we want to mention that there are many words, which are connected with terminological sphere of logistics, which are well known and commonly used

as well as in Russian as in English. These words are import – импорт, export – экспорт, express – экспресс, automobile – автомобиль, address – адрес, airport – аэропорт, broker – брокер, station – станция, sorting – сортировка, marking – маркировка, declaration – декларация, date – дата, center – центр, transit – транзит, transportation – транспортировка, region – регион, packing – упаковка, limit – лимит, category – категория, contact – контакт, code – код, coordinates – координаты, index – индекс, inspector – инспектор, zone – зона, dispatcher.

5. Conclusion

Concluding all the previously written we can say that these words can also be included into the vocabulary stock of Russian language.

Making this research, we understand that we have a problem of lack of specialized dictionaries for logistics sphere. Certainly, it is connected with the fact that logistics is a young field of business that is why scientifically it does not have a well-studied foundation. Nevertheless, terminological system of logistics is not considered widely and unified as, for example we can say about the sphere of economics.

Mostly, scientific linguistic literature devoted to logistics is written in English language while in Russian language it is often used a translated literature. It leads to the problem of introduction of new words in the form of borrowings and their further analysis that causes other spelling, grammatical and syntactical problems of their correct usage. At the same time, the increasing amount of new borrowings due to development of logistics leads to rapid changes in terminological system. It shows that the words, which can be considered as professionalisms or terms nowadays, after several years, can be included into the common vocabulary stock of the language or even change their first meaning and can be used in other sphere with other denotation.

We need standardization of logistics terminology uniting all special words. From one side, it unifies all collected knowledge and classifies it and, from the other side, it can show tendencies of development in linguistic point. We see that this process needs involving not only work inside our country, but also with foreign partners.

References

1 Kuptsova A. K., Verbitskaya M. V. Features of transferring terms of logistics // Integrated Logistics. №4. – M., 2004.

2 Kuptsova A. K., Sterligova A. N. Contemporary issues of logistics terminology // Logistics and Supply Chain Management. №2. – M., 2004.

3 Shevchuk D.A. Business English: Business English course. 2000

4 Kuptsova A.K., Analysis of terminological systems of a new field of knowledge (logistics). // Proceedings of the XIV International Conference of Students and Young Scientists «Lomonosov» / Editor. Ed. I.A. Aleshkovsky, P.N. Crutches. [Electronic resource] – M.: Publishing Centre of the Faculty of Journalism of Moscow State University. MV University, 2007.

5 Komissarov V.N., General theory of translation: Problems of Translation in the coverage of foreign scientists / Komissarov VN. – M.: Cheraw, 1999. – 136 p.

6 Krysin L.P. Foreign words in modern life // Russian language of the late twentieth century. – M., 1996.

7 Komissarov, V.N. Theory of translation (linguistic aspects) / VN Komissarov. – M: Executive. wk., 1990. – 253 p.

8 Vinokur G.O. Notes on the Russian word formation. – M., 1996.

9 Breiter M.A. Anglicisms in Russian: History and Prospects: A guide for foreign students-specialists in Russian philology. – Vladivostok: Publishing House «Dialogue».

10 Krysin L.P. Foreign words in modern Russian. – M .: Education, 1968.

http://www.vdnk.ru/site/ru/info-container/port-charges

http://www.classes.ru/grammar/153.new-in-linguistics-6/source/worddocuments/_30.htm

http://www.vedu.ru/expdic/10765/

http://www.megaslov.ru/index/sis_ab.html

Мамедова С.И.

О происхождении этрусков

Этрусские письмена, найденные в Италии и лексический субстрат неизвестного происхождения на латинском и старом греческом языке долго были в центре внимания лингвистов. Как обнаруживается, значительное количество имен в древней римской ономастике являются древними тюркскими словами.

Самым важным источником для показания этническое происхождение этих людей являются этрусские письма, найденные на территории Италии. Тюркский символ этрусского языка доказан в сравнении с тюркскими языками. Основная часть этрусского словаря и морфологии, как находят исследователи, являются древними тюркскими языками.

Ключевые слова: этрусский язык, тюрки, троянцы, этническое происхождение, ономастика, антропонимы, мифология, расшифровка.

Mammadova S.I.

About the origin of etruscans

The Etruscan writings found in Italy and the lexical substratum of unknown origin in Latin and Old Greek languages have long been in the focus of attention of linguists. A significant number of names in Old and Roman onomasticon are discovered to be Old Turkic lexicon.

The most important source to reveal the ethnical origin of these people in the Etruscan writings found in the territory of Italy. Turkic character of the Etruscan language is achieved comparatively with Turkic languages. The leading part of the Etruscan lexicon and morphology is found to be Old Turkic.

Key words: Etruscan language, Turks, Trojans, ethnical origin, onomastics, anthroponomy, mythology, deciphering.

Мамедова С.И.

Этрустердің пайда болуы жайында

Италиядан табылған этрусс жазбалары, сондай-ақ ескі латын, ескі грек тілдеріндег ұшырасатын шыққан тегі белгісіз лексикалық субстраттар (сарқыншақтар) ұзақ уақыт бойы лингвситердің назарында болып келді. Кейін анықталғандай, ежелгі Рим ономастикасындағы көптеген атаулар ежелгі түркі сөздері болып шықты.

Бұл адамдардың этникалық шығу тегін анықтайтын ең басты дереккөз италия территориясынан табылған этрусс жазбалары болып есептеледі. Этрусс тілінің түркілік символы оны түркі тілдерімен салыстырғанда ғана белгілі болды. Этрусс сөздігі мен морфологиясының негізгі бөлегі, зерттеушілердің дәлелдегеніндей, ежелгі түркі өкілдері болып табылады.

Түйін сөздер: этрус тілі, түркілер, трояндықтар, этникалық пайда болу, ономастика, антропонимдер, мифология, жазуды шешу.

© 2016 Al-Farabi Kazakh National University

УДК 811.512.162

Мамедова С.И.,

Диссертант Института языкознания имени Насими
Национальной Академии наук Азербайджана, г. Баку, Азербайджан,
e-mail: afaqramazanova@yahoo.com

О ПРОИСХОЖДЕНИИ ЭТРУСКОВ

Проблемы, связанные с этрусским языком, исследуются западными учеными не одно столетие, но они все еще не решены. Однако, исследование ономастической и аппелятивной лексики этрусков указывает на их древнетюркские корни.

В данной статье мы подходим к вопросу об исследовании этрусского языка с точки зрения и тюркского происхождения. Во первых, исследование вопроса западными учеными с точки зрения нетюркских языков не оправдало себя, и вопрос о происхождении этрусков до сих пор остается открытым. С другой стороны, среди западных этрускологов есть такие, которые или поддерживали идею о тюркском происхождении этрусков, или же выявили тюркизмы в этом языке объясняя их с контактами древних тюрков с древними народами Малой Азии. Однако, в обоих случаях мы сталкиваемся языковыми фактами, указывающими на взаимоотношения, контакты носителей этрусского и тюркских языков.

А.И.Немировски в своей работе «Этруски» высказывает предположение, что слово *araz* в этрусских текстах имеет значение «лев». Далее он пишет, что *arz* присутствует также в названии изобиловавшей львами юго-восточной части Малой Азии – *Arzava (Арцава*). Там же он не соглашается с мнением Вяч.В. Иванова, который в личном сообщении обратил внимание на турецкое слово *arslan* в значении «лев», высказав предположение, что оно было заимствовано у местного населения, так как в районе первоначального обитания турок львы не водились (5, 96).

Нелогичность последнего высказывания в том, что тюрки, чтобы заимствовать слово *arz* с древних языков Малой Азии они сами должны были существовать в Малой Азии в той эпохе, когда Малая Азия была населена древними обитателями, в том числе предками этрусков. Но существование тюрков в древности в Малой Азии не соответствует с имеющейся теории о восточном происхождении тюрок, которые дескать начали появляться на западе только с начала нашей эры. Как могли тюрки заимствовать слово *arz («лев»)* из древних языков Малой Азии , если они впервые двинулись на запад в нашей эре – после исчезновения древних народов Малой Азии. Исторические и языковые факты говорят совершенно иначе.

Тем, которые считают тюрок пришлыми в Малой Азии недавнего прошлого, приходится ответить на вопрос, почему древние авторы Европы относились троянцам как тюрки, считая их тюркского происхождения. В хронике Фредегар 7-го века и в источнике 12-го века Тесты Франкорум троянцы считаются тюрками. По хронике Фредегара тюрки и франки после спада Трои покинули города, двинулись в Паннонию (франки) и на земли скифов (тюрки) (10, 15).

Историк 12-го века Тирели Уильям писал о тюркском происхождении троянцев и описал как туркосы, предки троянцев двинулись на земли скифов (10, 96).

Феликс Фабри, немецкий автор относит историю тюрков к древнейшей эпохе Трои, к времени Тевкра.

Испанский же историк Перо Тафур описывает, как жители Константинополя в 1437 году говорили о намерении тюрок отомстить грекам за уничтожение Трои в далеком прошлом.

О тюркском происхождении троянцев говорят и другие древнеевропейские авторы. По скандинавским источникам в 13 веке в Тракии вначале жил Тирас, от которого и пошли тюрки (4, 95-97).

Имея в виду, что Троя существовала в Малой Азии в 3-ем тысячелетии до нашей эры, и они были одного происхождения с фракийцами, теория о восточном происхождении тюрок и мнение об их прибытии на запад в нашей эре, становится нелогичным. О тюркском происхождении Трои говорят также лингвистические факторы, т.е. личные имена троянцев.

Исследования четко показывают наличие в ономастике троянцев тюркизмов. Прежде всего, близость слова «*Troya*» с «*Turyana*», названием страны туранцев по «Авесте», имени последнего царя Трои *Priam* с *Priyam* туранским богатырем из древнего казахского этноса (3, 123) создают четкое представление об этническом родстве этих народов. Привлечение к сравнительному исследованию материалов их казахского, киргизского, татарского, башкирского и целого ряда других тюркских языков, больше сохранивших древнетюркскую ономастику, показывает, что в троянской ономастике тюркизмы представлены довольно широко. Многие имена членов семьи троянского царя *Priam* и его окружения имеют соответствие в тюркской антропонимии. Первое из сопоставляемых имен троянское, второе – тюркское: *Eney – Eney* (чувашское личное имя), *Dardan- Dardan* (киргиское личное имя), *Alber-Alper* (древнетюркское личное имя), *Askan-Askan* (гуннское личное имя), İl-İl (каракалпакское личное имя) и др.

Dardan- Dardan восходит к киргизскому *dardan* («крупный», «здоровый человек»), *Alber-Alper* – тюркскому *alp er* («храбрец, герой»), *Askan-Askan* к чувашскому *askan* («бурный», «бодрый», «буйный»). Основу и других параллелей составляет тюркская аппелятивная лексика.

Параллели наблюдаются даже между разными областями ономастики *Tarna* (город в Трое)-*tarna* (хазарское племя), *Gargar* (город и гора в Трое) – *gargar* (у тюркских народов название племени, реки, горы и личное имя) и др.

После поражения от греков в 18-ом веке до н.э. часть населения Трои обосновалась в Италии, заложив основы этрусской цивилизации, а также Римского государства.

Римские полководцы царского рода гордились своим троянским происхождением. Нами установлено, что целый ряд царских имен этой династии имеют общие корни с древними названиями тюркских родов, племен. *Askani* (*Askan* у древних тюрков), *Tiberi* (этноним *tiber* у древних тюрков, *Gay* (*kay, gayı* – названия древнетюркских племен), *Yuli* (*Yol, Yolay* древнетатарские личные имена).

Ряд древнеримских личных имен перекликается с древнебулгарской антропонимией. Имя римского консула Manli перекликается с древнебулгарским именем *Manli* («имеющий родинки»).

Булгарское имя имел и бывший сенатором во времена императора *Hepona Sariolen Vokula*. У болгар был князь по имени *Vokil* (9,131).

Sariolen Vokula звался также *Diliy Vokula. Diliy* в тюркском языке соответствует употребляемым с личными именами тюркским словам *dəli, deli, tili* со значением храбрец, буйный, сорвиголова; у каракалпаков – личное имя *Deli*, татарско-башкирское имя *Teli*.

Этническое происхождение осевших на территории древней Италии *kimmer, ligur, sikel, pitsen, elim* и других народов западным языковедам до сих пор неизвестно.

Античные источники указывают, что на итальянском острове Сицилия проживали три народа: *sikan, sikel* и *elim* (2,78).

Европейские ученые относят эти народы то к троянцам, то к иберийцам. Но, как известно, точных, достоверных сведений о происхождении троян, иберийцев, как и других древних европейских народов нет. И эти названия находим в ономастике древних тюрков.

Древний сицилийский этноним sikan обнаруживается в среднеазиатской топонимии 17-18 веков. Здесь имелась область *Sikan*.

Sikel, давшие свое название Сицилии, более тесно связаны с тюркским миром В Венгрии проживают *sekel*, народ, который в настоящее время говорит на венгерском, но считают себя тюркского происхождения. Этот народ, утративший свой язык, до сих пор хранит тексты, созданные предками древним тюркским руническим письмом (6, 282).

Одно из древних названий балкар *sekelt (sekeli)* указывает на то, что *sekel* являются одним из булгарских племен.

Следы сицилианского этнонима неизвестного происхождения *elim* так же находим в древнетюркской этнонимии. В.В.Радлов в своей работе о сибирских тюрках упоминает род *elim-ulu*, входящий в казахско-киргизское племя *alçın*. А этноним *elimey* упоминается в древней ономастике Южного Азербайджана.

Структура этого этнонима так же тюркская: посредством окончания – *im* созданы такие тюркские этнонимы как *işim,çulım terim*.

Название крепости *Erik* на Сицилии, принадлежащей элимам, так же по-тюркски. Оно встречается в названии крепости *Erk* и в среднеазиатской топонимистике: *erk/erik* («сила, мощь») в тюркских языках встречается в названиях городов. Часть среднеазиатских городов, расположенная на возвышенности, называлась erk, erik.

И, наконец, ономастические факты этрусской цивилизации, существовавшей на территории Италии, являются весомым свидетельством в пользу существования здесь до нашей эры тюркского этноса. В отличие от названных выше *sikan, sikel, elim* и других легендарных народов от этрусков осталось довольно много языковых фактов и памятников письменности. Ряд тюркских элементов в этрусской мифологии настолько явный, что привлекает внимание большинства этрускологов: *tarxon-tarxan* и у этрусков, и у тюрков должность; *kam-kam* «шаман», *ars-arslan* «лев».

Древнетюркские топонимы выявляются также в догреческом слое, которое, по мнению исследователей, не являются индоевропейского происхождения. Догреческие имена также как троянские, являются древнетюркскими.

Сравнив имена легендарных древнегреческих царей и других мифологических героев с древними личными именами из антропонимии древних тюрков, татар, башкир, уйгуров, казахов, киргизов и сибирских тюрков, увидим, что соответствия между ними носят системный характер.

То, что соответствия именам легендарных царей и других мифологических героев догреческих обитателей Эллады встречаются в тюркских языках (чувашский, казахский, киргизский и др.), в которых древнетюркская антропонимия сохранилась относительно хорошо, свидетельствует о том, что эти соответствия восходят к действительности. Кроме того, эти собственные имена находят свое логическое этимологическое объяснение именно в тюркских языках. Например, имя царя Афин *Egey* и казахское собственное имя *Egey* можно объяснить лексемой ege (в турецком), *«egə»* (в узбекском, уйгурском), означающим «владелец», «хозяин», «князь», «правитель», «покровитель», «правитель».

Антропоним *Egey* состоит из «*ege*» и широко применяемого при образовании древних тюркских имен окончания у (-ау,- еу) (*Bakay, Bekey, İanay, İoloy, Tinay, Çapay, Esey*).

Элемент *«ere»* в современных тюркских языках лежит в основе слова «*egemen*» (правящий, господствующий).

Еще одним именем из высших слоев Эллады является *İnax.* В античной литературе Иннах упоминается как царь Аргоса (1,565). Его можно соотнести с титулом *«inak», «inax»* из древнетюркских языков. У древних тюрков этот титул обозначал близкого человека правителя, министра или представителя императора.

Являющееся самым близким к имени царя Аргоса (*İnak*) фонетическим вариантом, слово *«inax»* в узбекской титулатуре обозначало человека, занимающего должность ниже хана.

Титул «*inak/inax*» в тюркских языках был образован от глагола *«inanmag»* («верить») и указывал на доверие правителя носителю данного титула.

Titiy из греческой мифологии, чувашское имя Tetey и тюркского происхождения имя *Tetiy* из « Слова о полку Игореве» можно соотнести со словом *tetiy* «умный», «мудрый» из тюркских языков.

Имя сына мифического греческого божества Посейдона *Ergin* (1,212) в турецком (*Ergin*) и казахском (*Erkin*) языках имеет аппеллятивную основу с антропонимической семантикой: ergin – «достигший зрелости», «взрослый», «зрелый» (турецкий, туркменский и др.).

Еще одно, относящееся к аналогичному лексическому пласту имя *Gerey* – употребляется в антропонимии как пеласгов, так и тюрков (ку-

мыцк. – *Gerey*, татарск. – *Gərəy*). Эти личные имена происходят от тюркских слов «*gerey», «girey*» («достойный», «уважаемый», «почтенный»).

Этруски, имевшие этническое родство с догреческими народами региона, были известны под именем турск, название которой звучит одно и тоже как *туруска*, древнее название тюрок на санскит и древнеперсидском языке.

И расшифровка этрусских писем исследователем этрусских текстов Ч.М. Гарашарлы являются лингвистическими доказательствами в пользу тюркского происхождения этрусков. Например, надпись на надгробном камне *hermial kapzna slman* на основе древнетюркского языка переводится как «не причиняйте зло двери Гермеса». Надгробный камень в мифологии считался входом (дверью) в божественный подземный мир Гермеса.

Перевод текста полностью соответствует мифу. Здесь единственным чуждым для тюркских языков элементом является характерное для кавказских языков окончание родительного языка падежа – *al.* Предложение в целом тюркского происхождения: *hermial* – Гермеса, *kapzna* тюркский *kapısına* («в двери»), имеющие окончание принадлежности (-si) и дательного падежа (-(n)a). *slman* восходит к глаголу *sal* из древнего и современных тюркских языков со значением «ударить», «причинить зло» в характерной для древнетюркского языка форме отрицания (*-man, -men*). В тексте требуется, чтобы посторонние не трогали, не прикасались к надгробному памятнику, т.е. к двери Гермеса. (11, 90).

Итак, переведенные этрусские тексты, а также древнетюркский лексический субстрат, обнаруженный в ономастике троянцев (предках этруссков), фракийцев, в языке догреческого населения Греции, свидетельствует о том, что Западная Европа и Малая Азия с древних пор были населены тюрками. Это был тот народ, который, по мнению академика Н.Я.Марра, «присутствовал на Средиземноморском побережье до образования греко-римского мира, до образования языков греческого и латинского» (7, 119).

Литература

1 Аполлодор. Морфологическая библиотека. – Л., 1972.
2 Ильинская Л.С. Легенда и археология. – М., 1988.
3 Қоңыратбаев Е. Қазақ эпосы және тюркология. – Алматы, 1987.
4 Мельникова Е.А. Древнескандинавские географические сочинения.
5 Немировски А.И. Этруски. От мифа к истории. – М., 1983.
6 Мурад Аджи. Европа, тюрки, Великая стена. – М., 1988.
7 Самойлович А.Н. Туркология и новое учение о языке. – Академику Н.Я. Марру. – М., -Л., 1935.
8 Санскритско-русский словарь. – М., 1987.
9 Чичуров И.С. Византийские исторические сочинения. – М., 1980.
10 Afyoncu E. Truvanın İntikamı. – İstanbul, 2011.
11 Garaşharly Chingiz. The Turkic Civilization lost in the mediterranean basin. – Baku, 2011.

References

1 Apollodor. Morfologicheskaya biblioteka. L., 1972
2 İlyinskaya L.S. Legenda i arxeologiya. M., 1988
3 Konıratbaev E. Kazak eposı jene turkologiya. Almatı, 1987
4 Melnikova E.A. Drevneskandinavskie geograficheskie sochineniya.
5 Nemirovski A.İ. Etruski. Ot mifa k istorii. M., 1983
6 Murad Adji. Evropa, turki, Velikaya stena. M., 1988
7 Samoylovich A.N. Turkologiya i novoe uchenie o yazıke. – Akademiku N.Ə. Marru. M., -L., 1935
8 Sanskritsko-russkiy slovar. M., 1987
9 Chichurov İ.S. Vizantiyskie istoricheskie sochineniya. M., 1980
10 Afyoncu E. Truvanın İntikamı. İstanbul, 2011
11 Garasharly Chingiz. The Turkic Civilization lost in the mediterranean basin. Baku, 2011

Сансызбаева С.К.

К вопросу о национально-культурной специфике фразеологии казахского и русского языков

В статье рассмотрены проблемы функционирования фразеологических сочетаний с компонентом зооморфизмом в разноструктурных языках, как русский и казахский. В статье проанализированы наиболее распространенные примеры употребления фразеосочетаний с компонентом зооморфизмом в русском и казахском языках. Отмечено, что проблема национально-культурной специфики является достаточно традиционной в исследованиях по фразеологии. Изучение фразеологических единиц в различных языках способствует яркому описанию языковой образности, причем в сопоставительном аспекте изучение фразеологизмов дает возможность выявить типичные ассоциации, распознать и описать национально-культурную специфику каждого языка. Фразеологические единицы раскрывают самобытность исторического развития народа, духовной культуры, особенности бытового уклада, специфичность ассоциативно-образного мышления носителей языка. Фразеосочетания с компонентом зооморфизмом являются также наиболее яркой формой описания человека, его внешних данных, внутреннего мира, социального положения и морального облика. Сопоставительный анализ помогает раскрыть все эти экстралингвистические факторы.

Ключевые слова: фразеосочетания, зооморфизмы, названия животных, национально-культурная специфика, языковая картина мира.

Sansyzbayeva S.K.

To a question of national and cultural specifics of phraseology Kazakh and Russian languages

This article is devoted to the problem of functioning of phraseological combinations with a component of zoomorphism in languages such as Russian and Kazakh. The article analyzes the most widespread examples of the use of phraseological combinations with a component a zoomorphism in the Russian and Kazakh languages. It is noted that the problem of national and cultural specifics is rather traditional in research on phraseology. The studying of phraseological units in various languages promotes the bright description of language figurativeness, and in comparative aspect, studying of phraseological units gives the chance to reveal typical associations and to distinguish and describe national and cultural specifics of each language. Phraseological units show the identity of historical development of the people, spiritual culture, feature of domestic life and the specificity of associative and figurative thinking of native speakers. Phraseological combinations with a component a zoomorphism are also the clearest form of description of a person, his external data, inner world, social status and moral shape. The comparative analysis helps to open all these extralinguistic factors.

Key words: phraseological combinations, zoomorphisms, names of animals, national and cultural specifics, language map of the world.

Сансызбаева С.Қ.

Қазақ және орыс тілдеріндегі фразеологизмдердің ұлттық-мәдени ерекшеліктері мәселелері

Мақала қазақ және орыс тілі сияқты әр түрлі құрылымдық тілдердегі құрамында зоомрфизмі бар фразеологиялық тіркестердің қолдануы мәселесі қарастырылған. Мақалада қазақ және орыс тілдерінде жиі қолданылатын құрамында зооморфты атаулары бар фразеотіркестердің мысалдары жан-жақты қарастырылған. Фразеологиялық зерттеулерде ұлттық-мәдени ерекшеліктері мәселелері дәстүрлі зерттеулерге айналғаны белгіленген. Әр түрлі тілдердегі фразеологиялық бірліктерді зерттеу тілдегі ауыспалы мағынаны айқын бейнелеуге көмектеседі, сонымен қатар, фразеологизмдерді салғастырмалы зерттеу әр тілдегі негізгі ассоциацияларды, ұлттық-мәдени айырмашылығын ашып көрсетуге мүмкіндік туғызады. Фразеологиялық бірліктер халықтың тарихи даму ерекшеліктерін, рухани мәдениетін, салт-дәстүрін, тұрмысын, ұлттық санасын тілмен ұштастыра қарастырылған. Құрамында зоомрфизмдер бар фразеобірліктер адамды, оның сыртқы бейнесі мен ішкі дүниесін, қоғамдағы орнын және рухани бейнесін сипаттаудың ең тиімді пішіні болып табылады. Салғастырмалы талдау осы экстралингвистикалық факторларды айқындауға көмектеседі.

Түйін сөздер: фразеотіркестер, зооморфизмдер, жануарлар атаулары, ұлттық-мәдени ерекшеліктер, әлемнің тілдік бейнесі.

© 2016 Al-Farabi Kazakh National University

UDC 81'367

Сансызбаева С.К.,

к. ф. н. доцент Казахского национального университета
им. аль-Фараби, г. Алматы, Республика Казахстан,
e-mail: sk_sansyz@mail.ru

К ВОПРОСУ О НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЙ СПЕЦИФИКЕ ФРАЗЕОЛОГИИ КАЗАХСКОГО И РУССКОГО ЯЗЫКОВ

The problem of cultural identity is quite traditional in phraseological research. The study of phraseological units in different languages promotes vivid description of the linguistic imagery, while in the comparative aspect the study of phraseology makes it possible to identify the typical association, to recognize and describe the cultural identity of each language. Phraseological units represent the historical identity of the people, spiritual culture, especially structure of everyday life, the specificity of associative-shaped thinking of native speakers.

Phraseologisms with the component of zoomorphism are the most striking way of characterising the human in compared languages (compare: *невинный барашек, белая ворона,* etc. in Russian language; *ботадай боздау, қойдан қоңыр, жылқыдан торы* in the Kazakh language). Zoomorphisms are referred as the names of animals in a figurative, characterological meaning, serving to describe the man, his appearance, intellectual ability, specific behavior, character, etc. For example, in the Russian language, a number of characteristics is associated with the notion of *wolf*: *голоден, как волк – very hungry; волком выть – to complain about the hardships, adversities; волк в овечьей шкуре – a hypocrite*, etc. In Kazakh language idiom *қаскыр қабақ* characterizes the gloomy view, it corresponds to the Russian*смотреть волком,* which confirms the similarity in the use of zoomorphism in both languages, meaning evil, unfriendly, insatiable man.

Differences in the use of set phrases with the component zoomorphism are caused by a number of extralinguistic factors, among which an important place is occupied by the cultural traditions of the peoples – native speakers, living conditions, especially of religion and others. Thus, Russian phraseological combinations with component of zoomorphism are associated with mythology, with folk crafts, beliefs (compare: *волков бояться – в лес не ходить; воробьиная ночь* and others.); in Kazakh phraseological expressions the images of animals have positive expression (compare: *айдындағы аққудай, құлын-тайдай тебісу* and etc.), which is due to the peculiarities of the living conditions of the people: nomadic lifestyle, cattle breeding, etc.

Speaking about the ethnic and cultural specificity of phraseological combinations with component of zoomorphism, we should pay special attention to this fact. Despite wolf is a totem

among the Turkic peoples, there is a common, universal for Kazakh and Russian peoples usual semantics of this zoomorphism. The name of animal *волк/қасқыр* in Russian and Kazakh languages is often a description of the greedy, evil, treacherous man. Proof of this is the paremiological reflection of zoomorphism in Russian language: *«Сколько волка не корми – он все в лес смотрит»* is appropriate to Kazakh *«Асыранды қасқырда далаға қарап ұлиды» (прирученный волк все равно воет в сторону степи), «Волк в овечьей шкуре», «Волком выть», «Смотреть волком»* and etc. In the Kazakh language are distinguished the following: *«Бөрінің аузы жесе де қан, жемесе де қан» (украл волк или нет, а пасть у него всегда в крови), «Қасқыр қасқырлығын қоймайды» (волк не перестанет быть волком), «Қасқырды сұрлығы үшін емес, ұрлығы үшін ұрады» (волка бьют не за то, что он сер, а за то, что он овцу съел)*, characterizing the constant signs of «greed», «gluttony». It follows that the connotative semantics of the zoomorphism of a *wolf* is common for Russian and Kazakh languages.

The most frequent lexical-semantic groups of meanings of Russian-Kazakh-phraseological combinations with component of zoomorphism are distinguished as follows:

– used in the meaning of «exaggeration»: *«Делать из мухи слона» – «Түймедейді түйедей етіп» (из пуговицы верблюда делать);*

– characterizing need: *«На безрыбье и рак – рыба» – «Балық жоқта бақа да балық» «когда рыбы нет и лягушка – рыба),*

– designating favor, benefit, «*Лучше синица в руках, чем журавль в небе» – «Аспандағы сұңқардан қолындағы тұрымтай артық» (кобчик в руках лучше сокола в небе), «Өлі арыстаннан тірі тышқан артық» (лучше живая мышь, чем мертвый лев), «Таңдағы тауықтан сол күнгі жұмыртқа артық» (лучше яйцо сегодня, чем курица завтра),*

– characterizing the relationship of people, *«жить как кошка с собакой» – «ит пен мысықтай тұру».*

Language shows the culture of the nation, its mentality. Ethno-cultural characteristics are manifested in almost all language levels, but they are most clearly reflected in the idiomatic. We shall consider some examples of zoomorphic similarities and differences recorded in paremiology of Russian and Kazakh languages.

In a separate group the examples of Russian-Kazakh zoomorphic differences can be identified. For example, a unique idiom with zoomorphism *баран/қой* exists in the compared languages. Extralinguistic factors, among which may include particular way of life (the Russian people led a settled way of life, Kazakh people were nomads), geographic location, customs and traditions, which have left their mark on the semantics of the formed zoo-image. Thus, the Russian language is characterized by the following phraseological combinations*: как баран на новые ворота*- looking, staring, not understand anything; *стадо баранов* – those who do not have their own opinion, blindly follow anyone, phrase associated with stupidity, and lack of organization. In the Russian language practice *баранья голова* (sheep's head) means a fool, stupid person; definition, which characterizes the phrase *бараньи глаза* (lamb's eyes): describes eyes expressing nothing, meaningless eyes (compare: Kazakh *қой көз* – beautiful brown eyes); *вести себя как баран (behave like a sheep)* means stupid, stupidly inert, disorganized, lacking of initiative, to act spontaneously, in confusion, in panic. In short, this is a collective zoomorphism towards stupid actions or people. In contrast to the Russian zoomorphism of sheep, in the Kazakh language there are found positive evaluation of phraseological combinations, proverbs, and sayings with the component *қой (sheep).* Many of them are determined by material value, which is the animal in the Kazakh mentality*«Қойың болмаса, байлықта ойың болмасын» (овец не держать – богатства не видать), «Қойың көп болса, тойың көп болады» (много овец – много застолий), «Қой жүрген жер – береке, қыз жүрген жер – мереке» (овцы приносят богатство, девушки – веселье)*, some are related to in human characteristic, *«Қойдан қоңыр» (серее овцы), «Қой аузынан шөп алмас» (у овцы травинку не отнимет)* – a man with an agreeable, good temper. The cultural traditions of the Kazakh people emphasize entrenched in the language paremiological unit *«Қонақ келсе қой сой» (приехал гость – готовь барана),* which stresses the hospitality of the Kazakh people and customs of the Kazakh steppe to postpone the best and most delicious for the guests.

Among the idiomatic means of the Kazakh language, associated with the name of the animal қой, we can also note the following, idiom whose symbolic value become obsolete in recent years. *«Қой ішіндегі марқа»* with the meaning of «the best, different from others». A particular interest is drawn to the proverb of the Kazakh language *«Арамзаның құйрығы бір-ақ тұтам»*. The fact is that, for many years, the nomadic life of the Kazakh people allowed them to differentiate the livestock, the least suitable kind of which was considered *«aramza» («арамза»)* – lamb, born before or after the period of lambing. The animal was small, slim build, dif-

ficult to breed, moreover, it was unfit for breeding offspring. This idiom is translated as:*«у нечестного хвост короток»* or *«у лжи ноги коротки»* and vividly describes the cunning, weasely man whose resourcefulness is evident (compare*: бір тұтам – одна горсть*). Probably the etymology of the word *«арамза»* goes back to one of the meanings of the adjective *«арам»* – thin, poor quality, unsuitable.

Signs of «meek» are reflected in the Russian language only in zoomorphisms like: *sheep, lamb*. However, in some comparative expressions with a component of *sheep* there is a sign «dumb, passive» (compare: *сбиваться в кучу как овцы – «вести себя бестолково, неорганизованно, панически. о толпе, скоплении людей»)*. Rhetorical use of phraseologism *lost sheep (заблудшая овца)* in the Russian language is motivated by the biblical story of the sheep strayed from the herd, which created in the minds of followers of the biblical tradition the image of man who has lost the right path.

Thus, the cross-cultural differences are very obvious in the language – the transmitter of culture medium. Zoomorphic idioms are a shining example of the reflection of a language image of the world, cultural values, household traditions and historical past of the Russian and Kazakh peoples, thus presenting a big field for research in line with the theory of cultural linguistics and intercultural communication.

The use of zoomorphic phraseologisms can have a partly universal and partly national-specific character. For example, almost identical associations arise in speakers of Russian and Kazakh languages in connection with the re-interpretation of metaphorical words *pig/свинья/шошқа* within the meaning of «dirty, slovenly, ignorant», *lion/лев/арыстан* in the meaning «strong, prominent, and courageous.»

A separate group of idioms can be identified with the component of a zoomorphic verb.

Most of the analyzed zoomorphic verbs express negative connotative meanings that are found in dictionaries, such as «contemptuous», «vernacular», «rough-vernacular», and others. Some zoomorphisms from which are formed with zoomorphic verbs can combine positive and negative connotative signs. Such, for example, zoomorphisms as *собака* in Russian and *ит* in the Kazakh language. Despite the fact that the zoomorphic verbs have generally connotative signs of a pattern, often seen in opposition of an emotional valuation, compare: **насобачиться – learn to do something, gain experi**ence in doing something, has a positive evaluative meaning, *присобачить* – do something badly, attach something improperly, used in the negative meaning, *рассобачиться* – dissolve, also expresses negative meaning. Another example: Kazakh zoomorphic verbs are derived from the name of the animal *ит*, also abound in controversial connotative attributes, compare: *иттену* – to deserve disrespect, to distrust someone's behavior, it is evaluated negatively; also it has a negative evaluative zoomorphic verb *иттесу* – live in hostility, quarreling; but verbs *итырықтау* and *итшілеу* are used if not in a positive evaluative meaning, then in a neutral emotional coloration, so the zoomorphic verb *итырықтау* means – tired to exhaustion, *итшілеу* – to experience adversity and hardship; it is used in the past as an element of expressing pity.

Zoomorphic verbs occur in speech as synonymous to existing verbs, they have only a figurative meaning and sense of self cannot form a number (for example, the verb *лисить* is related to the verb *хитрить*, *түлкілену*, and is also related to the verb *қулану*). Various zoomorphic verbs can have a common unifying scheme, compare: rus: parrot and monkey come into synonymous relationship implemented in verbs *попугайничать* – to repeat the words of others, thinking, *обезьянничать* – imitate others, not having his own opinion, where the total scheme is associated with the implementation of the concept of «imitation».

Phraseological combinations with zoomorphisms in each language have cultural identity, reflecting the unique ability of the people to catch and record a particular similarity between animal and man, which, in turn, allows to give zoomorphic metaphors lingua-culturological and comparative interpretation, accompanying its analysis of the diversity and richness of national culture and worldview.

Thus, thephraseologisms with the component of zoomorphism are a shining example of the reflection of a language image of the world, cultural values, household traditions and historical past of the Russian andKazakh peoples.

References

1 Amosova N.N. Sovremennoe sostoyanie i perspektivy frazeologii / N.N. Amosova // IYaSh. – 2011. – № 3. – S. 224.

2 Kazahskie poslovitsyi I pogovorki na kazahskom i russkom yazyikah/ sost. i perevodchik. – M.: Akkozin. – Almaty, 2000. – 212 s.

Сағындықұлы Б.,
Құлжанова Б.Р.

Түркі тілдеріндегі табыс септік жалғауларының формалары қалай пайда болған?

Табыс септігінің формалары тарихқа белгісіз бағзы заманда болмаған. Автор оның қалай пайда болғандығын тың деректер арқылы ғылыми жолмен түсіндіреді. Табыс септігі формаларының фонеткиалық өзгерістерін тарихи жазба ескерткіштерден мысалдар келтіре отырып, баяндайды. Мақала өзінің жаңашылдығымен құнды. Таратып айтсақ, бұрын ғылымға белгісіз болып келген мынадай тұжырымдар бар. Тәуелдік жалғауы көне формаларының құрамындағы н, өлі формаға айналған соң, табыс септігінің ықшамдалған тұлғасы –ы/-і, -у/-ү жалғауларының алдынан қосылып, бір-біріне әбден сіңісіп кеткен. Табыс септігі (варианттары аса көп сияқты көрінгенмен) айналып келгенде, бір-ақ формадан шыққан. Ол – *ук. Табыс септігі жалғауының мағынасын сақтап қалуда –ы/-и, -у/-ү дауыстылары ерекше қызмет атқарған. Алдынан н, соңынан ғ дауыссыздарының седлбесуі –тарихи даму нәтижесі.

Түйін сөздер: жалғаулар, түркі тілдері, фонетикалық өзгерістер, жазба ескерткіштер, тың деректер.

Sagyndykuly B.,
Kulzhanova B.

How did accucative case endings forms appear in Turkic languages?

Accusative case forms didn't exist in ancient time and they were unknown. Author explains their background by new sources. He tries to report phonetic changes of accusative case forms by examples from historical written manuscripts. Article is valuable with its novelty. There are some conclusions which were unknown to the science before. Old forms of possessive case have н became dead form, then concise form of accusative case were added before endings ы/-i, -y/-ү and assimilated very well with each other. Accusative case (despite that it seems to have many variants) was derived from only one form. It is – *ук. Vowels –ы/-и, -у/-ү worked to keep meanings of the endings of accusative case. Position of consonant н before consonant ғ–is a result of historical development.

Kew words: endings, Turkic languages, phonetic changing, written manuscripts, new facts.

Сагындыкулы Б.,
Кулжанова Б.Р.

Как появились форманты винительного падежа в тюркских языках?

Нынешные формы винительного падежа не существовали неизвестные для истории времена. Авторданной статье используя доказательства научно объясняет историю их появления. Автор расскроет различные фонетические изменения произошедшие с формой винительного падежа, приводя пример с письменных памятников. Статья ценна своей новизной. Формантам винительного падежа –ы/-і, -у/ү прибавился н, который раньше был в составе окончания формы принадлежности. Это недавное времени были неизвестна науке. Винительный падеж (несмотря на множественное количество вариантов) появился только из одной формы. Это – *ук. Огромный вклад в сохранении смысла окончаний винительного падежа оказали гласные ы/і, у/ү.

Ключевые слова: окончания, аффикс, тюркские языки, фонетические изменения, письменные памятники, новые источники.

© 2016 Al-Farabi Kazakh National University

ӘОЖ 070 (091)

Сағындықұлы Б.[1], Құлжанова Б.Р.[2],

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
[1]профессоры, ф. ғ. д., [2]доценті, ф. ғ. к., Алматы қ. Қазақстан,
e-mail: Bahit777@mail.ru; Berikbay.sagyndykuly@mail.ru

ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ ТАБЫС СЕПТІК ЖАЛҒАУЛАРЫНЫҢ ФОРМАЛАРЫ ҚАЛАЙ ПАЙДА БОЛҒАН?

Зат есімге жалғанатын табыс септігінің жалғаулары -ны/-ні, -ды/-ді, -ты/-ті, -н. Бұл жалғаулардың ең соңғы тұрғанынан басқасының бәрі – бір қосымшаның әр түрлі фонетикалық варианттары болып саналады. Мұндағы -н тәуелдік жалғаулы зат есімнің үшінші жағынан кейін жалғанады. Қазақ тілінде табыс септігі тек тура толықтауыш қызметінде жұмсалатын септік деп есептелінеді. Осы себептен табыс септігіндегі сөз сөйлем ішінде әрқашан сабақты етістіктен, яки сабақты етістік түбірден жасалған есім сөздермен синтаксистік қатынасқа түсіп, қимылдың, істің, әрекеттің тура объектісін көрсетеді. Табыс септігі ашық түрде және жасырын түрде айтылады. Табыс септігінің жасырын түрде қолданылуы – тілімізде өте жиі байқалатын құбылыс [5, 60].

Көне заманда және осы кезде қолданыста жүрген табыс септігінің бүкіл жалғауларын үш топқа бөліп қарастыруға болады: 1. -уғ/-үг, -ығ/-иг, -ғ/-г; 2. -ы/-і; 3. -ны/-ні, -н. Бір ғажабы, -ғ/-г дыбысына аяқталған тұлғалар мен н дыбысынан басталатын жалғау орхон-енисей ескерткіштерінде жарыса қолданылады. Өзге септіктер сияқты табыс септігі жалғауларының шығу тегі де түркологтардың назарын ерекше аударды. Өз пікірімізді айту үшін алдымен әйгілі ғалымдардың бірқатар болжамдарына шолу жасалық.

Жоғарыдағы көрсетілген үш топтағы -ы/-і және -ны/-ні варианттарын барлық түркологтар дерлік, бір негізден пайда болған деп есептейді. В.В. Радлов -ығ/-іг, -уғ/-үг, -ғ/-г варианттарын соңғы екі вариантқа мүлде қатысы жоқ деп үзілді-кесілді тұжырым жасайды. Оның ұғымынша, есімдіктерге жалғанған -ы/-і жылысу заңы бойынша н-ді қосып алып, есімдерге жалғанатын -ығ/-іг, -уғ/-үг, варианттарын тарихи даму барысында ығыстырып жіберген. П.М. Мелиоранский мұны -ығ/-іг-ді осман, азербайжан, якут тілдеріндегі табыс септігі жалғауы -ы/-і-нің көне түркі тіліндегі қосымша формасы деп болжайды. В. Бангтің пікірі П.М.Мелиоранскийдің пікірімен үндеседі және оны қолдайды, олар бірнеше фактілердің негізінде -ығ/-иг формасынан, ғ/г-дыбысының түсіріліп айтылуы нәтижесінде, -ы/-и пайда болған деп санайды. «... что аффикс -ы в языках огузской группы развился из -ығ в результате выпадения конечного ғ» (Мелиоранский, 1899, 28) [9, 38].

В.А. Богородицкий бұл жалғаудың алғашқы түрі оңтүстік-батыс тілдерінде кездесетін -ы/-і варианты деп қарайды. Есімдік түбірге жалғанған кезде түбірдің соңғы -н дыбысы морфологиялық жылысу заңы бойынша қосымшаға ауысқан (мен+і>ме+ні). Кейін осы құрамда есімдердің септелуіне де ауысқан. А.Н. Кононов табыстың көне түркі тіліндегі тұлғасы -ғ(-ығ, -іг) ілік септік жалғауы құрамындағы мұрын жолды -ң дыбысының (-ың) өзгеруінен шыққан деп шамалайды [12, 155].

Г.Ф. Благова өзінің зерттеуінде -ғ тек қана зат есімдерге (не соның қызметіндегілерге), -ы – тәуелденген сөздерге, -ны есімдіктерге жалғанған деп қарайды (14. с. 112-126). -ығ/-іг XIII-XIY ғасырлар ескерткіштерінде мүлде ұшыраспайды. Тува, хақас тілдерінде *тіріг, сарыг* сияқты сөздерде -ығ/-иг формасы сақталған. Осы тілдерде табыс септігінің (онымен омонимдес) -ығ/-иг формасының сақталмауы бірқатар түркологтарға күман тудырды. Олар -ығ/-иг-тен -ы/-и-дің пайда болуы мүмкін емес деп есептейді (СИГТЯ, 94). -ғ- да, -ы- да, -ны- да бір негізден шыққандығын төменде нақты фактілермен дәлелдейміз. Орта ғасыр ескерткіштерінде -ғ формасы зат есімдерде, -ы формасы тәуелденген сөздерде, -ны формасы есімдіктерде көбірек сақталып қалған.

Біздің ұзақ жылдар бойғы зерттеу жұмысымыз табыс септігі формаларының, варианттары қанша көп болса да, түпкі тегі бір екендігін көрсетті. Ол – *-ук формасы болып шықты. Бұл форма жіңішкергенде – -үк, ұяңданғанда -ұғ/-үг, еріндіктер езуліктерге айналғанда -ығ/-иг формаларына өзгереді.

Демек, орхон-енисей ескерткіштерінде, қарлұқ-ұйғыр жазбаларында, сондай-ақ «Құтадғу билигте» көп ұшырайтын -ығ/-иг формалары еріндік дауыстылардың езулікке айналу процесінде пайда болған варианттар. Еріндік дауыстылардың езулік дауыстыларға айналуын көне тілдер мен жаңа тілдерді өзара салыстырғанда әрдайым ұшыратып отырамыз.

Көне түркі тілінде табыс септігінің жалғауы ретінде жұмсалған -ығ/-иг формасы тарихқа белгісіз ежелгі дәуірлерде сөз жасайтын жұрнақтың қызметін атқарған. Ол кезінде есімнен етістік, етістіктен есім, есімнен есім, етістіктен етістік жасайтын ең өнімді жұрнақтардың бірі болған. Мұның кейбір қалдықтары қазіргі қазақ тілінде де сақталып қалған. Мысалдар:

Жау+ық ет. *Жауласу, қастасу, өштесу.*

Жан+ық ет. *Жанын салу, жанталасу*.

Жел+ік ет. *Бірдемеге елігу, еліру, құмарлану, әуестену*.

Көз+ік ет. *Жолығу, кездесу, көзіне түсу; көз тиіп ауыру*.

Сез+ік зат. *Бір нәрсеге күдіктенуден туған күмән, шүбә*.

Тол+ық сын. *Ет-жеңді келген, семіз. үст. Бүтіндей, тұтас*.

Тол+ық ет. *Үстемелеп қосылғаннан толыға, молая түсу*.

Тұн+ық сын. *Кіршіксіз, таза, мөлдір*.

Біл+ік зат. *Санамен аңдарлық түсінік*.

Сөз+үг зат. *Әңгіме-дүкен, толғау, аталы сөз, арнау, дастан*.

Келтірілген сөзтізбеге назар аударсақ, біздің заманымызда сөз жасау қабілетінен айрылған, өлі -ық/-ік жұрнағы арқылы жау (өштескен, қастасқан адам, дұшпан), жан (жан-жануарларға тіршілік беретін рух), жел (кейде қатты, кейде баяу соғатын ауаның ағымы), көз (көру мүшесі) зат есімдерінен туынды етістіктер; сез (бір нәрсені іштей түсіну, аңғару, білу), біл (бір нәрсе жайында толық хабардар болу, ұғу; түсіну) етістіктерінен туынды зат есімдер; тол (бір нәрсенің ішкі деңгейіне, кенересіне жете шүпілдеу), тұн (су не сол сияқты лайланған сұйық заттардың тыныш күйде тұрып тазаруы, мөлдір түске енуі) етістіктерінен туынды сын есімдер жасалған. Тол (бір нәрсенің ішкі деңгейіне, кенересіне жете шүпілдеу) етістігінен тол+ық (үстемелеп қосылғаннан толыға, молая түсу) туынды етістігі пайда болса, сөз (заттар мен құбылыстардың атауын білдіретін тілдің белгілі бір мағынасы бар негізгі бірлігі) зат есімінен қазіргі кезде архаизмге айналған сөз+үг(әңгіме-дүкен, толғау, аталы сөз, арнау, дастан) зат есімі туындаған. Бұлардың арасында зат есімнен етістік, етістіктен зат есім және сын есім, етістіктен етістік тудырған бәріне бірдей ортақ -ық/-ік формасы өлі тұлғаға айналғаннан кейін түбірге ажыратуға келмейтіндей болып әбден сіңісіп кеткен. Қазір әдепкі түбір, түпкі түбір сияқты ұғынылады. Ал зат есімнен зат есім жасаған -ық/-ік, -ығ/-иг жұрнағы тарихи даму барысында бірте-бірте табыс септігінің жалғауына айналған. Мысалдар:

Байат аты бирла сөзүг башладым (ҚБ, 12-бәйіт)
Тәңірі есімінен дастанымды бастадым.

Бұл жерде сөзүг зат есімі «баяндалатын сөз» мағынасында тұр. Қазіргі түсінікке орай «дастан» деп те аударуға болады. Атау септігінде нольдік формада. Жасырын тұрғанда табыс септігі атау формасымен тең түседі. Анығырақ айтқанда, -үг зат есімнен зат есім жасап тұрған жұрнақ. «Құтадғу билиг» ескерткішінен алынған

бәйіттің осы жолы біздің заманның түсінегі бойынша «Тәңірі есімімен сөзімді бастадым» деп те аударуға болады. Бұл ретте сөз – түбір, -үг – табыс септігінің жалғауы болып шығады. Алайда, тіл мен сөйлеу бір емес. Сөз – тіл элементі болса, сөзүг – сөйлеу (сөйленіс) элементі. Сөз бен сөзүг сөзформаларын шатастыруға болмайды. Сөз – түбір, сөзүг – туынды түбір. Көне тілде -үг жұрнақ қызметінде тұр, табыс септігі жалғауының міндетін жүктеп тұрған жоқ.

Сөзүг сөзләдәчи азар һәм йазар
Уқушлуғ ешитсә оңарур түзер (ҚБ, 202-бәйіт)
Әңгіме айтушы кейде адасып кетсе, кейде жаңылады
Ақылды адам есітсе, оны түзетеді, дұрыс қалпына келтіреді.

Бұл ретте де әдепкі бәйіттегідей сөзүг зат есімнен жасалған зат есім ретінде қабылданылады. Тағы бір мысал.

Сөзүг өггүси бар йәма сөккүси (ҚБ, 45-бәйіт)
Айтылған сөздің мақтаулысы бар, даттаулысы бар.

Осы бәйіт жолындағы сөзүг сөзформасын екіге бөліп, сөз+үг түрінде ажыратсақ, -үг біз күткендегідей табыс септігі жалғауының мағынасын бермейді, ілік септігінің жалғауы ретінде түсініледі. Сөзбе-сөз «Сөз+дің мақтаулысы бар және даттаулысы» деп деп аударуға болады. Шындығында ілік септігінің формасы бұл бәйітте жасырын тұр. «Сөзүг(+тің) өггүси бар йәма сөккүси» қалпында ұғынуымыз керек. Сонда -үг-ті ілік септігінің де, табыс септігінің де жалғауы ретінде шатастыруға болмайды. Қайталап айтамыз, сөз+үг – туынды сөз, -үг – сөз жасаушы жұрнақ. Айтылған жұрнақтың сөз тудырушылық қасиетін заттық мағына беретін көне бір сөз төңірегінде ғана әңгімелеп отырмыз. Арнайы зерттеушілер, әлбетте, мұндай фактілердің санын көбейте алады. Ғылыми қорытынды жасауға қазақ тілінде сақталып қалған көне жұрнақ сарқыншақтары жеткілікті деп есептейміз. Зат есімнен зат есім жасаған -ығ/-иг жұрнағы сонау орхон-енисей жазбаларында-ақ табыс септігі жалғауына айналып кеткен. Мысалы, не қағанқа ичиг күчиг берүрмән (ДТС, 405-бәйіт). Қай қағанға ісімді, күшімді берермін. Мұнда ич+иг (іс+ті), күч+иг (күш+ті) табыс септігі формасында тұр.

Төратти өзүрди сәчү йаңлуқ+уғ
Аңар берди ердам билиг өг уқ+уғ (ҚБ, 144-бәйіт)
Ақылды адамды жаратты, таңдаулы етті,
Оған өнер, білім, ақыл-ой, сана-сезім берді.

«Құтадғу билиг» ескерткішінен алынған бұл бәйітте йаңлуқ+уғ (адам+ды) сөзі табыс септігі формасын қабылдап тұр. Дәл осы форма (-уғ) лексикалық мағынасы толық уқ (ұқ) етістігінен уқуғ (сана-сезім) зат есімін жасаған. Бұдан түркі тілдері дамуының ежелгі, көне дәуірлерінде -уғ/-үг, -ығ/-иг формаларының бірде жұрнақ қызметін, бірде табыс септігі жалғауының міндетін атқарғанын байқаймыз. -уғ/-үг, -ығ/-иг, -ғ формалары тілдік өмірге келмеген кезде табыс септігі үнемі нольдік формада тұрған, ешқандай жалғау қабылдамаған. Сабақты етістікпен қабыса байланысу арқылы табыс септігі мағынасын жеткізіп отырған.

Етістіктен есім, есімнен етістік, есімнен есім, етістіктен етістік жасайтын әмбебап (универсал) -уғ/-үг, -ығ/-иг жұрнақтарының арасынан зат есімнен зат есім жасайтын -уғ/-үг, -ығ/-иг жұрнағының бөлініп шығып табыс септігі жалғауының қызметін атқара бастағанын жоғарыда айтып өттік. Жұрнақтан жалғауға айналған бұл форма кезінде жай септеуге де, тәуелді септеуге де, есімдіктердің септелуіне де қатысқан.

А.Н. Кононов зерттеу барысында орхон-енисей ескерткіштері тілінде табыс септігі жалғауында тұрған бір ғана есімдік – мен+иг сөз формасын анықтаған. Бұл қазақ тіліндегі мен+і, сен+і табыс жалғаулы есімдігі ілгеріде мен+іг, сен+іг тұлғасында айтылған деген сөз. Оның есесіне көне түркі жазба ескерткіштері тілінде тәуелді септеудің -уғ/-үг, -ығ/-иг формасына аяқталған табыс септігі ұшырамайды. Солай бола тұрса да, П.М.Мелиоранский мен В.Банг бірнеше фактілер негізінде атап көрсеткеніндей, тарихи ескерткіштер тілінде, сондай-ақ қазіргі түрік, түрікмен, азербайжан, гагауз, якут тілдерінде кездесетін -у/-ү, -ы/-и формаларының -уғ/-үг, -ығ/-иг формаларынан шыққандығы дау тудырмайды. Үнемдеу заңы негізінде пайда болған -у/-ү, -ы/-иг тұлғалары мен толыққанды -уғ/-үг, -ығ/-иг тұлғалары «Құтадғу билиг» ескерткіші тілінде жарыса қолданылған. Екеуі де бір-бірімен тең түсіп, табыс септігі жалғауының мағынасын береді. Мысалы:

Елик бир күн олдурды йаңлуз өзи
Оқыды кераклаб көр Өгдүлмиш+и (ҚБ, 1762-бәйіт)
(Елік бір күні жалғыз өзі отырып
Өгдүлмишті керек етіп шақырды).

Ағырлады елиг көр Өгдүлмиш+иг
Сынады аңар берди барча ичиг (ҚБ, 1614-бәйіт)
(Елік Өгдүлмишті сыйлап құрметтеді,
Оған барлық істі тапсырып сынап көрді).

Кісі аты Өгдүлмишке бірде -и, бірде -иг тұлғалары жалғанғанымен, теңдей түсіп, табыс

септігі жалғауының міндетін атқарып тұр. ғ, г дауыссыздарының элизияға ұшырап, бірте-бірте жойылып кеткендігін, тілші түгіл, қарапайым оқушы да айырып-ажырата алады. Табыс септігіндегі ғ, г дыбыстарының мүлдем өшіп кетуі осы септіктен кейін ешбір қосымшаның жалғанбауынан деп білеміз.

Сонымен көне түркі жазба ескерткіштерінде кездесетін фонетикалық варианттар – табыс септігінің көрсеткіштері -ғ/-г, -ығ/-иг, -уғ/-үг – ең ескі формалар болып табылады. -ғ/-г дауысты дыбысқа аяқталған түбірлерге, -уғ/-үг, -ығ/-иг дауыссыз дыбысқа аяқталған түбірлерге жалғанады. Үнемдеу заңының әсерінен ғ дыбысы түсіріліп айтылғанда -у/-ү, -ы/-и формалары табыс септігінің қызметін одан әрі атқара берген.

-ғ/-г, -ығ/-иг, -уғ/-үг тұлғалары қазіргі тілдерде кездеспейді. Көне түркі жазба ескерткіштерінде ғана сақталған. Мұның басты себебі түркі тілдерінде кейінгі замандарда сөз ортасында, сөз соңында ғ дыбысының түсіріліп айтылуы заңдылыққа айналуынан еді.

Ал -ны (-ні, -ды, -ді, -ті, -ті) варианты қалай шықты?

Йулуғ қылды малы тәни жаныны
Йалавач савунчи тилади көни (ҚБ, 51-бәйіт)
(Малын да, тәнін де, жанын да садақа етті
Пайғамбардың сүйінішті жағдайын шын тіледі).

Билиглигкә сөзләдим ошбу сөзүм
Билигсиз тилини билүмәз өзүм (ҚБ, 199-бәйіт)
(Осы сөзімді білімдіге арнап айттым,
Өзім білімсіз адамның тілін білмеймін).

Осы бәйіттердегі табыс жалғаулы «жаныны» (жанын), «тилини» (тілін) сөздерін екі ыңғайда бөлшектеуге болады: 1) жан+ын+ы, тил+ин+и; 2) жан+ы+ны, тил+и+ни. Бірінші – диахрониялық тұрғыдан былайша сипатталады: -ын/-ин – тәуелдік жалғауының көне формасы, -ы/-и – табыс септігі. Бұлайша бөлгенде оның мысалға келтірілген 51-бәйіттегі савунч+и (сүйінішін) табыс жалғаулы сөзінен ешқандай айырмашылығы жоқ. Екіншісі – синхрониялық тұрғыдан -ы/-и тәуелдік жалғауының үнемделген жаңа формасы болады да, -ны/-ни жылысу процесінің нәтижесінде кейін қалыптасқан табыс септігі ретінде түсініледі. Дәлірек айтқанда, тәуелдік жалғауы көне формасының құрамындағы н, өлі формаға айналған соң, табыс септігінің ықшамдалған тұлғасы -ы/-і, -у/-ү жалғауларының алдынан қосылып, бір-біріне әбден сіңісіп кеткен. Бір жағынан, н дауыстыға аяқталған түбірлерге, негіздерге дауыстыдан басталатын (-ы/-и, -у/-ү) қосымшасы жалғанғанда тұтығып қалмас үшін сына дыбыс сияқты қызмет атқарады. Әуелгі кездерде барлық зат есімдерге (немесе соның қызметін атқаратын сөздерге) бірыңғай -ны/-ни формасы жалғанғанымен, кейбір тілдерде бірте-бірте фонетикалық -ды/-ді, -ты/-ті варианттары өмірге келді. Бұл ретте өзге тілдерден енген аяғы т-ге аяқталатын қос дауыссыздардың да ролі ерекше болса керек. Мысалы, дост, қаст, раст, бост. Бұлар табыс септігінің жалғауы жалғанғанда – дос+ты, қас+ты, рас+ты, бос+ты. Яғни т дыбысы табыс септігінің жалғауы -ы/-и, -у/-ү-ге жылысады. Мұндай факт түркі тілдерінің өзінде де жоқ емес. XIY ғасырда өмір сүрген Сыпыра жыраудың толғауында: «Құба ұлдың шынты асылы сол болар» деген жол бар. Демек, шын сөзінің көне тұлғасы –шынт. Оған табыс септігі жалғауын жалғасақ – шын+ды. Олай болса, н ғана емес, т да қосымшаға жылысып келген дыбыстардың бірі. Қорыта келгенде, табыс септігі жалғауларының даму кестесі мына төмендегідей: -ук>-ыг>-ы>ны; -үк>-иг>-н(і)>-ни(ні). Сөйтіп, табыс септігі (варианттары аса көп сияқты көрінгенімен) айналып келгенде, бір-ақ формадан шыққан. Ол – *-ук. Табыс септігі жалғауының мағынасын сақтап қалуда -ы/-и, -у/-ү дауыстылары ерекше қызмет атқарған. Алдынан н, соңынан ғ дауыссыздарының селбесуі – тарихи даму нәтижелері.

Табыс септігінің бұлардан оқшау тұрған формасы – н. Ол тәуелдіктің үшінші жағы септелгенде пайда болады. Мысалы:

А.	үй+і	адам+ы	қала+сы
І.	үй+і+нің	адам+ы+ның	қала+сы+ның
Б.	үй+і+не	адам+ы+на	қала+сы+на
Т.	үй+і+н	адам+ы+н	қала+сы+н
Ж.	үй+і+нде	адам+ы+нда	қала+сы+нда
Ш.	үй+і+нен	адам+ы+нан	қала+сы+нан
К.	үй+і+мен	адам+ы+мен	қала+сы+мен

Кестеге көз жүгіртсек, табыс септігінен басқа төрт септіктің н сонорынан басталып тұрғанын байқаймыз. Олар – атап айтқанда, ілік, барыс, жатыс және шығыс септіктері. Тәуелдік жалғауының бұрынғы толық формасы -ын/-ін екендігі белгілі. Екі дыбыстан тұратын осы тұлға екіге жарылғанда -ы мен -і тәуелдіктің үшінші жағының міндетін одан әрі атқарған да, н өлі формаға айналып кеткен. Ол төрт түрлі күйге ұшыраған. Бірінші, атау және көмектес септікте элизияға ұшырап, ұшты-күйлі жойылып кеткен. Екінші, ілік, жатыс септіктері жалғауларына жай ғана жылыса салған: -ын/-ін>-н+ын/-н+ін; -да/-де>-н+да/-н+де. Үшінші, өзінен кейін қосылған қосымшаның басқы дыбысын ығыстырып жіберіп барып жылысқан. Бұған барыс, шығыс септіктері жатады: -ға/-ге>-н+ға/-н+ге>-на/-не; -тан/-тен>-н+тан/-н+тен>-нан/-нен. Төртінші, табыс септігінде тәуелдіктің үшінші жағының өлі н формасы «тіріледі», бірақ ол тәуелдіктің емес, табыс септігі жалғауының қызметін атқара бастайды. Басқаша айтсақ, тәуелдіктің бұрынғы толық формасы қалпына келеді де, ешқандай табыс септігі жалғауын қабылдамай-ақ, табыс септігі мәнін бере алады. Демек, н – *табыс септігінің төл жалғауы емес*, бар болғаны тәуелдіктің үшінші жағының -ы мен -і-ден ажыраған өлі формасы ғана. Сондықтан оны шартты түрде ғана табыс септігінің жалғауы деп түсінеміз. В.В.Радлов пен В.А.Богородицкий жазып қалдырғанындай, н дыбысы морфологиялық жылысу заңы бойынша, есімдік түбірлерінен қосымшаға жылысқан емес, (мен+і>ме+ні, сен+і>се+ні) сияқты. Себебі, мен, сен есімдіктерінің құрамындағы н өлі емес, тірі. Қосымшаға жылысу үшін белгілі бір дыбыс өлі формаға айналуы шарт. Рас, жіктеу есімдігі үшінші жағының көне формасы -ан. Оның құрамындағы н соноры ан септелгенде қосымшаға ауысады: ан+ың үчүн> а+ның үчүн. Жіктеу есімдігі үшінші жағының түбірі өлі формаға айналғаннан кейін ғана жылысу құбылысы пайда болған: -ан екіге жарылған. Алайда мұны В.В.Радлов пен В.А.Богородицкий сияқты абсолюттендіруге, заңдылық ретінде тануға болмайды. Жалпы алғанда, табыс септігі жалғауларының даму жолы, міне, осындай.

Табыс септігі жалғауының осынша көп варианттарының арасынан «Кодекс куманикус» пен «Ат тухва аз-закийа» ескерткіштерінің тілінде -ны/-ни, -н, -ы/-и варианттары ғана пайдаланылған.

Әдебиеттер

1 Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. – М., 1962.
2 Сағындықұлы Б. Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері. – Алматы: Қазақ университеті, 2005.
3 Севортян Э.В. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке. – Т. I. – М., 1953.
4 Айдаров Г. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века. – Алма-Ата: Наука, 1971.
5 Қазақ тілінің грамматикасы. Морфология. – Алматы: Ғылым, 1967.
6 Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-истрическая грамматика тюркских языков. – М.: Наука, 1986.
7 Қазақ грамматикасы. – Астана, 2002.
8 Қалыбаева А., Оралбаева Н. Қазіргі қазақ тілінің морфемалар жүйесі. – Алматы, 1986.
9 Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (Имя). – Ленинград: Наука, 1977.
10 Айдаров Ғ., Құрышжанов Ә., Томанов М. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі. – Алматы, 1971.
11 Фазылов Э.И., Зияева М.Т. Изысканный дар тюркскому языку. – Ташкент: Фан, 1978.
12 Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. – Алматы: Мектеп, 1988.
13 Рамстедт Г.И. Введение в алтайское языкознание. – М., 1957.
14 Благова Г.Ф. Тюркское склонение в ареально-историческом освещении. – М.: Наука, 1982.
15 Қазақ грамматикасының өзекті мәселелері. – Алматы: Кие, 2007.

References

1 Baskakov N.A. Vvedenie v izuchenie tjurkskih jazykov. – M., 1962.
2 Sağyndyқұly B. Қazaқ tili leksikasy damuynyң jetimologijalyқ negizderi. – Almaty: Қazaқ universiteti, 2005.
3 Sevortjan Je.V. Affiksy imennogo slovoobrazovanija v azerbajdzhanskom jazyke. – T. I. – M., 1953.
4 Ajdarov G. Jazyk orhonskih pamjatnikov drevnetjurkskoj pis'mennosti VIII veka. – Alma-Ata: Nauka, 1971.
5 Қazaқ tilinің grammatikasy. Morfologija. – Almaty: Ғylym, 1967.
6 Serebrennikov B.A., Gadzhieva N.Z. Sravnitel'no-istricheskaja grammatika tjurkskih jazykov. – M.: Nauka, 1986.
7 Қazaқ grammatikasy. – Astana, 2002.
8 Қalybaeva A., Oralbaeva N. Қazirgi қazaқ tilinің morfemalar zhүjesi. – Almaty, 1986.
9 Shherbak A.M. Ocherki po sravnitel'noj morfologii tjurkskih jazykov (Imja). – Leningrad: Nauka, 1977.
10 Ajdarov Ғ., Құryshzhanov Ә., Tomanov M. Көne tүrki zhazba eskertkishterinің tili. – Almaty, 1971.
11 Fazylov Je.I., Zijaeva M.T. Izyskannyj dar tjurkskomu jazyku. – Tashkent: Fan, 1978.
12 Tomanov M. Қazaқ tilinің tarihi grammatikasy. – Almaty: Mektep, 1988.
13 Ramstedt G.I. Vvedenie v altajskoe jazykoznanie. – M., 1957.
14 Blagova G.F. Tjurkskoe sklonenie v areal'no-istoricheskom osveshhenii. – M.: Nauka, 1982.
15 Қazaқ grammatikasynyң өzekti məseleleri. – Almaty: Kie, 2007.

Сарбасов Б.С.

Қазақ фольклорындағы бөрі бейнесі

Көк бөрінің тотемдік ұғымға айналып, ол туралы фольклорлық сюжеттердің қазақ, қырғыз, алтай, монғол халықтарының ортасында кеңінен таралуы, біріншіден, бұл халықтар тарихының ортақтастығын танытса, екіншіден, рухани көркем ойлау жүйеміздің бір арнадан бастау алатындығын айғақтайды. Батырлық жырларда бөрі көбінесе қасиетті хайуан түрінде бейнеленеді. Бөрі бейнесінің поэтикалық астарына үңілген адам оның ұлттық бітімін аңғарып, ерлік рухымен астасып жатқан танымдық тұлға екеніне көз жеткізеді. Типологиялық және генеологиялық салыстырулардың нәтижесінде «Оғыз-намедегі» бөрі бейнесі мифологиялық әңгімелердің архаикалық кейіпкерлері қатарына жататындығы, оның бір мезгілде әрі адами, әрі хайуандық реңк алып, зооантропоморфты кейіпте бейнеленгендігі сараланады. Бөрі символикасының астарында ата-бабаларымыздың дүние, әлем, жаратылыс туралы танымымен қатар ерлік пен қайсарлық, бірсөзділік пен адалдық жөніндегі моральдық қағидалары, ұстанымдары да бой көрсетеді.

Түйін сөздер: түс көру мотиві, ғажайып туу мотиві, тәңірлік дін, анимистік, тотемдік наным-сенімдер.

Sarbasov B.S.

The imade of woef in kazakh folclore

The cult of the wolfwas spread in many nationsas a figure of strong, freedom beast, which cannot be broken and tame. In the ancient Turks and Mongols the wolf was the main totem that was esteemed as the progenitor. Figure of the Heavenly Wolf runs through the ditch narrativeof the ancient monument of writing «Oguz-name.» Image of the wolf in our literature has not previously been the subject of special study, but it is being addressed in general works, considering the traditional culture of the Kazakhs. Analysis of papers, devoted to the consideration of the symbolism of the wolf, suggests that the study of this question in the Kazakh literature is fragmented or highly specialized character. With the emergence of new scientific methods of research the rich folklore and myth epicmaterials of Kazakh traditional culture which concerned the symbol of wolf, needs a deeper consideration of this issue. As a result of the typological and genealogical relation we have established that the wolf in «Oguz name» is endowed with a double zooantropomorfic nature to jut out at the same time as a form of a man and as a form of an animal. Comparative analysis allowed us to conclude that wolf as a holy animal very admired by Turks, and the echoes of admire have survived to this day in the legends and tales.

Key words: motive of searches, motive first feat etc; to define specificity of functioning them in the epos; Tengrianstvo.

Сарбасов Б.С.

Образ волка в казахском фольклоре

Культ волка, сильного, свободолюбивого зверя, которого нельзя ни сломить, ни приручить, был распространен у многих народов. У древних тюрков и монголов волк являлся основным тотемом, почитался как прародитель. Образ Небесного Волка проходит через всю канву повествования древнего памятника письменности «Огуз-наме». Образ волка в отечественной литературе прежде не был предметом специального исследования, но ему уделяется определенное внимание в общих работах, рассматривающих традиционную культуру казахов. Анализ работ, посвященных рассмотрению символики волка, позволяет заключить, что изучение этого вопроса в казахской литературе носит фрагментарный или узкоспециализированный характер. С возникновением новых научных методов исследования богатый фольклорный и мифоэпический материал казахской традиционной культуры, касающийся символики волка, нуждается в более глубоком рассмотрении. В результате типологических и генеалогических сопоставлений мы установили, что волк в «Огуз-наме» наделен двойной зооантропоморфной природой, выступая одновременно и в облике человека, и в облике животного. Сравнительный анализ позволил нам заключить, что как священное животное, волк весьма почитался тюрками, и отголоски этих почитаний сохранились и поныне в легендах и сказаниях.

Ключевые слова: мотив вещего сна, чудесного рождения, тенгрианства, анимистические и тотемистические воззрения.

© 2016 Al-Farabi Kazakh National University

ӘОЖ 8 (574) 92

Сарбасов Б.С.,

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің
қауымдастырылған профессор м.а., ф. ғ. к., Алматы қ., Қазақстан,
e-mail:sarbasov.bolathan@mail.ru

ҚАЗАҚ ФОЛЬКЛОРЫНДАҒЫ БӨРІ БЕЙНЕСІ

Әлем халықтарының фольклорына ортақ бейнелер қатарына көк бөрі, көкжал арлан қасқыр да жатады. Жалпы, ежелгі түркі әдеби-мәдени мұраларында фольклорлық мифология ұшқындары мол кездеседі. Түркі халықтары әдебиеттеріндегі «көк бөрі» хикаялары – мифологиялық наным-сенімнің айшығы. Академик С.Қасқабасов: «Миф ежелгі жанр ғана емес, оның үстіне аса күрделі жанр» [1], – деп жазады.

Мына мифтегі оқиға желісі де көңіл аударарлық: «Рум ертегілерінде Ромул мен Реманы қаншық қасқыр, Рүстемді жолбарыс емізіп, самұрық құс асырайды. Бұл аңыз түркі тайпаларында Ғұн (Мөде) заманынан бар. Мөде өзінің екі қызына даладан орда салып, олар қасқырмен будандасады. «Содан Шин (Ашина) түріктері тараған екен», – дейтін аңыз бар. Енді бірде суға тастаған баланы Бөрте шене (қасқыр) асырап, Ашина елі содан тарапты делінеді. Бомын қаған әскерінің туындағы белгі қасқыр суреті болған. «Оғызнамада» Оғыз қаған әскерін көк бөрі басқарып отыратын болған. Шене-бөрі, содан Шона, Шора, Гүлбаршын, Үйсін, Байсын, Үлекшин сөздері шығады. Мұндағы қасқыр – тотем [2, 234]. Бұдан бөрі тотемінің әлемдік фольклордан өзіндік орын алып қана қоймай, типтік сюжетке айналғандығын аңғарамыз.

Ашинаға қатысты болып келетін мифтер мен аңыздар әртүрлі нұсқада көп айтылғандағына қарамастан, бұдан да көп, алайда, барлығының тарихи негізі бір арнаға тоғысады. Кезінде Шәкәрім қажы да өз шежіресінде Ергенекон, Бөртечине жөніндегі мифтер мен аңыздарға талдау жасап, өзінің көзқарасын білдіреді. Салыстырмалы дерек көздеріне сүйене отырып, түркі халықтары арасында айтылатын бөріге қатысты мифтердің көпшілігі Түркі қағанатына дейін туып қалыптасқан деген тұжырымға тиянақтаймыз. Жоғарыда анықталған Бөрте-чиноның өмір сүрген кезеңі мен мысалға алынған мифтердің оқиға желісі бір мезгілде сәйкес келуі тарихи шындықтың сол кезеңде түйісетіндігін көрсетеді.

Аталған мифтерді саралай келгенде, қасқыр (бөріге) қатысты мифтердің арғы дәуірлерде пайда болып, Түркі қағанатының құрылу қарсаңында түрлене түскендігін байқауға болады. Түркі халықтарының тотемі – Ашина – көк бөрі жайындағы миф-

тер ортақ сюжеттерден өрбіп, циклдық сипатта дамыған деген ойдамыз.

Осыған орай: «Рас, қазақ мифологиясының тарихында Греция мен Римдегідей жағдайға жақындау болған. Ол – Түркі қағанаты заманында Тәңірдің басқа Құдайлардан биіктеп, дара шығуы жағынан Зевс пен Юпитерді еске түсіретін жайы. Түркі қағанаты тұсындағы мифология бізге толық жетпегендіктен, ол қандай болғанын дәл айтып, сипаттап беру қиын. Дегенмен де, көне түркі жазбалары мен ғалымдар зерттеулеріне қарағанда, Түркі қағанаты кезінде мифтер біршама циклденген тәрізді, бірақ ол мемлекеттің тез ыдырауына байланысты айтарлықтай бір жүйеге түсіп үлгермеген» [1, 82] – деген ғалым С. Қасқабасовтың пікірі бірден-бір дұрыс бағытқа жетелейді.

Саралай айтсақ, көк бөрінің тотемдік ұғымға айналып, қазақ, қырғыз, Алтай, монғол халықтарының ортасында кеңінен таралуы, әсіресе, фольклорлық сюжеттер рухани көркем ойлау жүйеміздің бір арнадан бастау алатындығын дәлелдейді.

Кезінде қазақ, қырғыз халықтарының арасында таралған аңыздардың тарихи негізіне ден қойған Ш. Уәлиханов, түркі-қазақ мифтері мен аңыздарының түпкі бастауларының бір екендігін көрегендікпен ескерткен болатын. Ол: «Қазақ пен қырғыз халқының ертеден келе жатқан мифі, аңызы оның ішіндегі ескі дәуірдегі көшпелі түрік тайпаларының түбі көк бөрі, көк бұқа, Төбе көз, Жалғыз көзді дәу туралы айтылатын аңыздар» [3, 26] – деген тұжырым жасаған.

Адам баласының шығу тегін аң-құстармен байланыстыру, әсіресе, бөрі, марал, ит сияқты аңдарға қатысты тотемдерді кие тұту YI-YIII ғасырларда түркі қағанатының құрамында болған тайпалардың аңыз әңгімелерінде көбірек ұшырасады. Бұл құбылыс түркі халықтарының тарихи туыстығын, яғни тарихи-генетикалық байланысы барлығын айқындайды.

Осы салыстырулардан шығатын қорытынды: мифтің шығу төркіні ғұн дәуірімен сабақтас, бәлкім, одан да арғы кезеңдерден тамыр тартады. Мифтің түркі халықтары фольклорында кеңінен таралуы – дәстүрлі сюжетке арқау болған мифологиялық түсініктің осы топырақта қалыптасқандығының дәлелі дер едік.

Тотемдік хайуандарды қастерлеу Түркі қағанаты құрылған кезеңге дейін қанат жайса, кейінгі дәуірде ірі қағанаттың орнауына байланысты бұрынғы мифтік ұғымдар өзгеріске ұшырап, аңыздық прозаның басқа жанрларының тууына мүмкіндік жасады. Жалпы алғанда, осы аңыздық проза үлгілерінің басым бөлігі оғыздар заманындағы архаикалық таным-түсінікті аңғартып қана қоймайды, сонымен бірге ортақ арнадан бастау алған рухани кеңістік бірлігін де аңдатады.

Уақыт өте келе бөрі нагуалға, яғни, жеке адамдардың жебеуші рухына айналады. Ел аузында атақты Керей Жәнібек, Тата Есет батырлардың жебеуші көк бөрілері болған деген аңыздар бар [4, 44]. Ал, «Оғызнамада» Оғыз қағанға ақыл айтушы, жол бастаушы болған Көк бөрі бейнеленді. Бұл жерде ықыласына бөленгеніне орай эпос туындысының бас қаhарманына айналған тұлғаның зор екенін аңғарту мақсатымен түркі халықтарына ортақ тотем – көк бөрімен байланыстырғанын байқаймыз. Ел нанымы бойынша, бұл батырлардың бойындағы ерен күш пен қайсарлық жоғарыдан – Тәңірінің өзінен бастау алып тұр. Бөрі – Тәңірінің ерекше ілтипатын жеткізуші.

Бөрі туралы наным-сенімдердің ел санасында терең бойлағаны сонша, ата-бабаларымыз бауыр еті – балаларына бұл «киелі жануардың» есімін беруді әлі күнге дейін үрдіс етіп келеді. Бұған ел арасында кең тараған Бөрібай, Байбөрі, Бөріқұл, Бөлтірік, Бөрілі сұлу тәрізді есімдер мысал бола алады. Түркі халықтарына ортақ мұра – «Алпамыс батыр» жырындағы бас кейіпкердің әкесі Байбөрі аталуы да осындай үрдістің бір көрінісі болып табылады.

Бөрі тотемі түркі халықтарының арасында қалай кең жайылса, Бөріқұл, Бөрібай, Бөлтірік, Бөрі деген есімдер өзбек, қырғыз, монғол, башқұрт елдерінде де солай тараған.

«Бөрілі байрақ астында
Бөгеліп көрген жан емен.
Бөрідей жортып келгенде,
Бөлініп қалған жан емен», – [5, 13]

деп, Сүйінбай ақын жырлағандай бөрі бейнесі тереңге бойлай білген зерделі жанға түркі дүниесін кеңінен танытатын шын мәніндегі жарқын бағдаршам болмақ. Бөрі символикасының астары өте тереңде жатыр. Оны бір сөзбен жеткізу мүмкін емес. Сондықтан бөрі түркі халықтарының фольклорында төмендегідей тұлға ретінде танылады:

– Түркі халықтарының ілкі ата-бабасы болып табылады.

– Тұтастай бір халыққа немесе бір батырға қысылған шақта көмекке келеді (қол бастайды, жол көрсетеді т.б.)

– Дәрменсіз сәбилерді асырап өсіреді.
– Жеке нагуалына айналады.

Генеалогиялық мифтерге, тотемдерге, ел арасында кең ырымдар мен ғұрыптарға, эпостар мен шежірелерге талдау жасау барысында көк бөрінің түркі халықтарының фольклорында киелі жануарлардың қатарынан жоғарғы Тәңірлік құдіреттің деңгейіне дейін көтерілгенін көреміз. Ол халықтың діни наным-сенімінен де, дүниетанымынан да, әдет-ғұрыптары мен салт-санасынан да зор мағлұмат беріп, түбі бір түркі халықтарының рухани әлемін паш етеді.

Түркі халықтарының фольклорында бөрі бейнесі түрлі жанрларда: ғұрыптық поэзияда, эпостық жырларда, халықтық прозада кездеседі. Осы жанрлардың барлығында бөрі негізінен үш түрлі түсте, атап айтсақ, көк бөрі, ақ қасқыр және қара қасқыр болып бейнеленеді. Бөрі бейнесінің былайша өзгеріп отыруының символикалық мәні зор.

Жыршы өз шығармасын тартымды, әсерлі ету үшін көркем өрнектерді, әр түрлі романтикалық суреттемелерді қолданады. Батырлық жырлардағы көркем өрнектердің қатарында ұлттық санамызға терең сіңген бөрі бейнесінің жиі кездесуі заңды құбылыс болып табылады.

«Бөрі», «қасқыр» теңеулері бұл жанрда батырдың өзгешеліктерін аңдатуда, жауды қойша қыратын алыптығы мен әбжілдігін, ерлігін танытуға мүмкіндік береді. Әсіресе, көріктеу құралдарының бірі – ауыстырулар түрінде жиі кездеседі.

«Тама батыр» атты жырдағы:

«Мен Ноғайлы деген ер едім,
Асылы туған төре едім,
Азулы туған бөрі едім,
«Ындыс пенен қалмақты
Талқандармын», – деп едім» [6, 284], –

деген шумақта батыр өзін асыл төреге, азулы бөріге балайды. Бір кездері қараша халықпен қан араластырмай, асыл тұқымға баланған төрелердің бүгінгі ұрпақтарының өзі талай ғасыр өтсе де, үш жүздің құрамына кірмей, өздерінің шығу тегін нұрмен, түндіктен енген жарық сәулемен байланыстырады [39, 16].

Батырлар образын сомдауға арналған поэзия үлгілерінде «қасқыр» сөзімен бірге «арлан», «бөрі», «көкжал» сөздерінің де жиі кездесетіндігін байқауға болады. Мәселен, дауылпаз ақын Махамбет Өтемісұлы өзінің даңққа бөленген сәттерін:

«Исатайдың барында
Екі тарлан бөрі едім,
Қасарысқан дұшпанның
Екіталай болғанда
Азыққа етін жеп едім», – [7, 225] –

деген өлең жолдарымен бейнелеген. Мұндай ұқсастық жыраулардың бір-бірінен дайын ой-оралымдары мен стериотипті айналымдарды алуы, трафареттік бейнелеу құралдарын қолдануы ауыз әдебиеті туындыларының өзіндік ерекшеліктерінің бірі болып табылатындығына ғалым Б.Абылқасымов та жан-жақты тоқталып өтеді [8, 84].

Бөрі символикасының астарында ата-бабаларымыздың дүние, әлем, жаратылыс туралы танымымен қатар ерлік пен қайсарлық, бірсөзділік пен адалдық жөніндегі моральдық қағидалары, ұстанымдары да бой көрсетеді. Нақтырақ айтқанда, бөрі ер адамның, халық қаһарманының символы болып табылады. Бөрінің ер адамның нагуалы болып табылуы, оны метофоралық, теңеулік қолданыстарда пайдалануға себепші болған. Бөрінің символ түрінде немесе эпитеттік, метафоралық, теңеулік қолданыстарда көрініс беруіне қарай қарай шығарманың да туындаған дәуірін анықтауға болады.

Жоғарыдағы келтірілген ойларымызға, пайымдауларымызға сүйене отырып, қазақ фольклорындағы бөрі бейнесіне мынадай анықтама бермекпіз: «Бөрі – халықтың діни наным-сенімін, дүниетанымын танытатын, тотемдік тұлғада берілетін жан-жақты сомдалған күрделі бейне».

Қазақ эпостарындағы бөрі бейнесінің типологиялық және генеологиялық негіздеріне мейлінше кең тоқтала отырып, функциясы мен өзіндік орнын анықтауға ұмтылдық. Осы мақсатқа сәйкес бөрі бейнесінің әр келкі көріністері туындап жатады. Мифтер мен тотемдерде бөрі – жоғарғы сана иесі, құдіретті күш, қиыншылық кездерде жол көрсететін Тәңірінің шапағаты ретінде сипатталады.

Саралай айтсақ, көк бөрінің тотемдік ұғымға айналып, ол туралы фольклорлық сюжеттердің қазақ, қырғыз, алтай, монғол халықтарының ортасында кеңінен таралуы, біріншіден, бұл халықтар тарихының ортақтастығын танытса, екіншіден, рухани көркем ойлау жүйеміздің бір арнадан бастау алатындығын айғақтайды.

Біздің ертедегі ата-бабаларымыз: «Көкте көк тәңірі, жерде көк бөрілі көк түрік бар, бұл екеуі-

нен құдіретті дүниеде еш нәрсе жоқ», – деп кейінгі бізге үлгі-өнеге қалдырыпты.

Бөрі символикасы ата-бабаларымыздың дүние, әлем, жаратылыс туралы дүниетанымынан бастау алып, ерлік пен қайсарлық, бірсөзділік пен адалдық тәрізді қасиеттерді дәріптеуге мүмкіндік береді. Анығырақ айтқанда, бөрі ер адамның, халық қаһарманының символы болып табылады.

Жалпы алғанда, қазақ фольклорында бөрі мифтік әңгімелермен қатар көркем туындылардың да кейіпкері болып табылатын, халықтың ежелгі наным-сенімін танытатын, жан-жақты сомдалған күрделі тұлға.

Әдебиеттер

1 Қасқабасов.С. Қазақтың халық прозасы. – Алматы: Ғылым, 1984. – 128 б. – Б.82.
2 Қазақтың мифтік әңгімелері. – Алматы: Ғылым, 2002. –320 б. – Б.234.
3 Уәлиханов Ш.Ш. Қазақтардағы шамандықтың қалдығы. – Алматы: Жазушы, 1985. – 560 б. – Б. 26.
4 Марғұлан Ә. Ежелгі жыр, аңыздар. – Алматы: Жазушы, 1985. – 368 б. – Б.44.
5 Аронұлы С. Ақиық. Толғаулар, сын-сықақтар, айтыстар. – Алматы: Жазушы, 1975. – 140 б. – Б. 13.
6 Батырлар жыры. Т. I. – Алматы: Жазушы, 1986. – 264 б. – Б.284.
7 Досмұхамедұлы Х. Исатай-Махамбет. – Алматы, 1991. – 256 б. – Б. 225.
8 Абылкасимов Б.Ш. Жанр толгау в казахской устной поэзии. – Алматы: Наука, 1984. – 120 с. – С. 84.

References

1 Qasqabasov.S. Qazaqtyn khalyq prozasy. – Almaty: Gylym, 1984. – 128 b. – B.82.
2 Qazaqtyn miftik angimeleri. – Almaty: Galym, 2002. – 320 b. – B. 234.
3 Ualikhanov Sh.Sh. Qazaqtardagy shamandyqtyn qaldygy- Almaty: Zhazushy, 1985.– 560 b. – Б. 26.
4 Margulan A. Ezhelgi zhyr, anyzdar. – Almaty: Zhazushy, 1985. – 368 b. – B.44.
5 Aronuly S. Aqiyq. Tolgaular, syn-syqaqtar, aitystar. – Almaty: Zhazushy 1975. –140 b. – B. 13.
6 Batyrlar zhyry. T. I. –Almaty: Zhazushy, 1986. – 264 b. – B.284.
7 Dosmykhameduly Kh. Isatai-Makhambet. – Almaty, 1991. – 256 b. – Б.225.
8 Abylkasimov B.Sh. Zhanr tolgau v kazakskoi ustnoi poezzii. – Almaty: Nauka, 1984. – 120 s. – S. 84.

3-бөлім

ТІЛ МЕН ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСТЕМЕСІ

Раздел 3

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

Section 3

METHODS OF TEACHING LANGUAGE AND LITERATURE

Abdulina A.

Methods of teaching elective courses in the Al-Farabi Kazakh National University

Combining science and humanitarian clusters of special educational programs within the elective course seems to be one of the most promising innovative techniques that can harmonize and significantly expand the professional competencies of graduates. The integrative approach in this case regard the study of language and literature in the aspect adopted Programme «Cultural Heritage» in the country, initiated by the President of Kazakhstan N. A. Nazarbayev and carried out by specialists of different industries and activities With this purpose in the educational program of a number of humanitarian and natural faculties of Al-Farabi Kazakh National University introduced an elective course «Kazakh language and literature», the aim of which is related to the direct needs and challenges of today. One of the priorities of the discipline is to acquire knowledge of international experience on environmental issues of cultural heritage. The base foundation course program is based on sections on the totality of the material and spiritual cultural achievements, the national heritage of the Kazakh people, first of all – the oral poetic tradition.

Key words: methodology, elective course, the discipline, the Kazakh language, literature, folklore, program, competence.

Абдулина А.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінде элективті курстарды оқытудың әдістемесі

Элективті курс аясында жаратылыстану ғылымы мен гуманитарлық кластерлер мамандықтары бойынша білім беру бағдарламаларын біріктіру ең жетістікті жаңашыл (инновациялық) әдістердің бірі болуы, әрі түлектердің кәсіби құзіреттілігін айтарлықтай кеңейтуге және үйлестеруі мүмкін. Бұл жағдайда интегративтік тәсіл ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаевтың бастамасымен елімізде қабылданған «Мәдени мұра» бағдарламасын, әр түрлі сала мамандарының жүзеге асырған және қызмет түрлерінің аспектісінде тіл мен әдебиетті зерттеуге қатысты. Осы мақсатта, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің гуманитарлық және жаратылыстану факультеттерінің бірқатар білім беру бағдарламасына «Қазақ тілі мен әдебиеті» элективті курсы енгізілді, оның мақсаты бүгінгі күнгі қатерлер мен тікелей қажеттіліктерге байланысты. Пәннің басымдықтарының бірі мәдени мұра бойынша экологиялық мәселелер жөнінде әлемдік тәжірибеде білім алу болып табылады. Курс бағдарламасының негізі, ең алдымен – ауызша поэтикалық дәстүр, қазақ халқының ұлттық мұрасы, рухани-мәдени жетістіктері мен барлық материалдық жиынтығы негізделген тараулардан тұрады.

Түйін сөздер: әдістеме, элективті курс, пәндер, қазақ тілі, әдебиеті, фольклор, бағдарлама, құзіреттілік.

Абдулина А.

Методика преподавания элективных курсов в Казахском национальном университете имени аль-Фараби

Объединение образовательных программ специальностей естественнонаучного и гуманитарного кластеров в рамках элективного курса представляется одним из перспективных инновационных приемов, способных гармонизировать и значительно расширить профессиональные компетенции выпускников. Интегративный подход в данном случае касается изучения языка и литературы в аспекте принятой в республике Программы «Культурное наследие», инициированной Президентом РК Н. А. Назарбаевым и осуществляемой специалистами разных отраслей и видов деятельности. С этой целью в образовательную программу гуманитарных и ряда естественных факультетов Казахского национального университета имени аль-Фараби введен элективный курс «Казахский язык и литература», цель которого связана с прямыми потребностями и вызовами сегодняшнего дня. Одним из приоритетов дисциплины является приобретение знаний мирового опыта по проблеме экологии культурного наследия. Базовую основу программы курса составляют разделы, посвященные совокупности всех материальных и духовных культурных достижений, национальному наследию казахского народа, прежде всего – устной поэтической традиции.

Ключевые слова: методика, элективный курс, дисциплина, казахский язык, литература, фольклор, программа, компетенция.

© 2016 Al-Farabi Kazakh National University

UDC 82.0:37.016

Abdulina A.,

Doctor of Philological science, Full Professor
of Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan,
e-mail: ms.abd@mail.ru

METHODS OF TEACHING ELECTIVE COURSES IN THE AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

Higher education in Kazakhstan perform important mission as one of the main national priorities identified by President N.A. Nazarbayev in the country « Kazakhstan — 2050» Strategy. A new development paradigm is an additional opportunity to consolidate the strategic guidelines relating to the formation of a new generation of highly skilled professionals with the innovative, creative mindset, developed ideological culture. The successful implementation of educational objectives in the Master's program depends largely on the variety of forms of training, one of which acts as an elective kurs. The objective of electives is a special orientation of students in the complex offers individual trajectories.

In this context, a special role is played by the technological side of the educational process, which is directly connected with the development of the human personality and the formation of moral values of the community as a whole. In recent decades, the principles of humanism are supporting and working in education, culture and science. The strategy of research university development, which has acquired the status of Al-Farabi Kazakh National University, emphasizes the culture that integrates mission through quality, and humanize globalization of knowledge.

Based on this concept, formed strategy departments of the University, based on sustainable development and humanization, the possibility of direct participation in the social dynamics, preservation of identity, values and culture of Kazakh society and the world community as a whole. The main emphasis is deterministic activation of the protection and distribution of a universally accepted, and national values in the strategic objectives of social and ethical solidarity and humanitarian revival that will enhance the quality of education and strengthen its mission in the humanitarian purposes of progress and prosperity.

During the years of independence Kazakhstan have been cardinal changes associated with all aspects of the formation of a democratic society, the establishment of which involves the education of highly moral, educated, harmoniously developed person, capable of creative and active work. The task of education, the most important component of all spheres of society – the training of specialists in different fields, with a wide range of both basic knowledge and personal culture integrated into modern society highly educated per-

son of high moral and civic position, whole spiritual aspect. To this end, the educational program of a number of humanitarian and natural faculties of Al-Farabi Kazakh National University introduced an elective course «Kazakh language and literature», the aim of which is related to the direct needs and challenges of today.

Humanities disciplines, which include linguistics and literary studies, are complex structural system, within which other disciplinary paradigms are integrated. Combining science and humanitarian clusters of special educational programs within the elective course seems to be one of the most promising innovative techniques that can harmonize and significantly expand the professional competencies of graduates. The integrative approach in this case concerns the study of language and literature in the material aspect of the adopted Programme «Cultural Heritage» in the country, initiated by the President of Kazakhstan N. A. Nazarbayev and carried out by specialists from different sectors and activities. The program, which is the forerunner of many others, contribute to the spiritual and cultural revival of large-scale events – the creation of «a full fund of humanitarian education based on the best achievements of world science, culture and literature» [1], as an integrated system of development of national heritage, revival of classical models and traditions of Kazakh people centuries of national culture to maximize the linguistic sphere. One of the priorities of the discipline is to acquire knowledge of international experience on the issue of environmental heritage, beginning with the «Treaty on the Protection of Artistic and Scientific Institutions and Historic Monuments» («Roerich Pact») [2] and the Hague Convention on the Protection of Cultural Property [3], completing the concept of «ecology of culture», formulated by Academician D. Likhachev [4]. The base foundation course program is based on sections on the totality of the material and spiritual cultural achievements, the national heritage of the Kazakh people, especially – Folklore.

The mentality of the most ancient ethnic groups in Central Asia – Kazakh – formed over thousands of years by the nomadic way of life and general cultural spiritual complex. The originality of the Kazakh culture is manifested in the fact that the core mentality is ancient Kazakh traditions, customs and ceremonies, in addition to which there are also assimilated the cognitive forms of Western cultures.

The course includes the following topics:

• The program «Cultural heritage»: the content, goals and objectives;

• The role of mythology and religion in the development of the spiritual heritage;

• Kazakh oral poetry;

• Features Kazakh material and spiritual culture (traditions and customs);

• Kazakh language and literature in the historical development;

• Humanitarian Education Fund: implementation initiatives.

Material educational complex subjects agreed with the basic directions of training. So, at the Faculty of emphasis on the development of themes related to art biys-speakers with different aspects of verbal culture, most clearly represented in the People's paremiology, artistic expression of outstanding writers – Abai, Valikhanov, Auezov, Kekilbaev and many others.

On the Mechanics and Mathematics Faculty focused on the direct incorporation of specialists in computer science in the development and implementation of the program «Cultural Heritage» in the creation of the information carriers, storage technologies, and dissemination of information, web sites and their content, taxonomy and classification of different kinds of materials. In the Chemistry Department in preparation of masters specialty «Ecology» in the direction of preparation «Ecology of Culture», where graduates of schools of journalism included, philology, history, international relations, Chemistry, Biology, held a direct preparation for work in the chosen field of environment and above all of the cultural environment. The course material is based on a comprehensive analysis of the art of oral and written texts of both the traditional point of view, and from the standpoint of ethics of the International Humanitarian Law, which contributed to the formation of students' humanistic system of moral values. This goal is subordinated to the problems of discipline, selection of formal, literary, folkloric, linguistic, philosophical and cultural texts, the formulation of goals and objectives in each section educational complex, historical and legal commentary to the texts, the nature of tasks for independent work of students, the development of guidelines for seminars, examination.

Designing elective course program comes with the following items. The question about the substantial material and forms of work to more fully realize its objectives. A prerequisite is to eliminate duplicate content of the basic course, the provision of educational and auxiliary materials, the definition of the types of work for the implementation of tasks. The main emphasis is placed on the principles

of self-reliance and individual initiative is enrolled on the course, which subsequently reflected on the learning outcomes and assessment for the development of the material. The examination of the course of the program must be made at a meeting of the department and methodical councils of faculties where teaching is carried out discipline. The criteria for assessing an elective course program includes the relevance of the content, the validity of the inclusion in the General Education Plan specialty, motivational resource matching the content of stated objectives and goals, the logic of the content and implementation of a variety of ways.

Thus, the integrative approach allows to significantly expand the level of competence of students and undergraduates, improve the ethical role of higher and vocational education, to develop and strengthen the social and humanitarian knowledge in inter- and transdisciplinary level, thereby contributing to the formation of the personality of students YSU as an equal subject of international communications.

References

1 State of Kazakhstan program «Cultural Heritage» // Online resource: http://www.madenimura.kz/ru/

2 Agreement on the Protection of Artistic and Scientific Institutions and Historic Monuments: // Roerich Pact. Online resource: http://www.icr.su/rus/evolution/pact/

3 The Hague Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict // Online resource: http:// www. businesspravo.ru/Docum/ DocumShow_DocumID_

4 36185.html

5 Likhachev D. Ecology of Culture // Jour. Moscow, 1979. – № 7. – S. 173-179.

Акимбекова Г., Байелі Ә.

Кәсіби қазақ тілін оқытудағы бинарлы сабақтың рөлі

Дәстүрлі емес сабақ түріне жататын бинарлық сабақтың негізгі мақсаты, міндеті мен өзіндік ерекшеліктері теориялық тұрғыдан қарастырылады. Бинарлық сабақ қазақ тілін шет тілі ретінде өзге тілді топтарда оқитын студенттерге кәсіби қазақ тілін оқытудың таптырмас формасы болып отыр. Бинарлық сабақ барысында студент болашақ маман ретінде сөйлеп, өз саласы жайлы қазақ тілінде еркін сөйлей алатын маманнан түсінік алады. Бұл студенттің тілді оқуға, үйренуге, білуге деген ынтасын арттыра түсуге көмектеседі.

Мақалада, сонымен қатар, бинарлық сабақ үлгілері қоса берілген. Бинарлық сабақтың теориясы мен үлгісінің қатар берілуі негізгі обьектінің басты қырларын аша түседі.

Түйін сөздер: бинарлық сабақ, интеграция, білім беру, сабақ түрлері, коммуникативтік құзірет.

Akimbekova G., Baieli A.

The role of the binary lesson in the teaching of professional kazakh language

The article deals with the type of non-traditional lesson as a binary, its characteristics, objectives and main goals on the theoretical bases. Binary lesson is the optimal form of teaching professional Kazakh language to students, studying the Kazakh language as a foreign language. During binary lesson, students act as future professionals and receive information in the Kazakh language from a specialist. It helps the student to study, to explore and encourages him to learn. Also in the article, the authors give types of binary classes. Along with the theory and types of binary lesson reveals the features of its main object.

Key words: binary lesson, integration, education , types of lessons , communicative competence

---

Акимбекова Г., Байелі Ә.

Роль бинарного урока в преподавании профессионального казахского языка

В статье с теоретических позиций рассматриваются основные цели, задачи и особенности такого вида нетрадиционного урока, как бинарный урок. Бинарный урок является оптимальной формой преподавания профессионального казахского языка у студентов, изучающих казахский язык как иностранный. Во время бинарного урока студенты выступают как будущие специалисты и принимают информацию на казахском языке от специалиста. Это помогает студенту учиться, изучать, побуждает его к познанию. Также в статье авторы приводят образцы бинарных уроков.Наравне с теорией и образцами бинарного урока раскрываются особенности его основного объекта.

Ключевые слова: бинарный урок, интеграция, образование, виды уроков, коммуникативная компетенция

© 2016 Al-Farabi Kazakh National University

ӘОЖ 378.02:37.016

Акимбекова Г.[1], Байелі Ә.[2],

Алматы менеджмент университетінің
[1]доценті, ф. ғ. к., [2]аға оқытушысы, ф. ғ. к., Алматы қ., Қазақстан,
e-mail: gul_shardarbek@mail.ru, baieliassel@gmail.com

КӘСІБИ ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУДАҒЫ БИНАРЛЫ САБАҚТЫҢ РӨЛІ

Бүгінгі таңда, жаңа технологиялар арқылы білім беру негізігі, өзекті мәселелердің бірі болып отыр. Әсіресе, мемлекеттік тілдің қолдану аясын, меңгерілу деңгейін көтеру мақсатында жаңа технологиялар арқылы сабақ беру оқытушының алдына қойылған міндеті. Оқытушы тілді үйрету барысында жаңа технологияларды пайдалану арқылы тіл үйренушілердің шығармашылық қабілеттерін ғана ашып қоймай, олардың тілді оқудағы әрекетін белсенді етуге мүмкіндік алады.

Баршамызға белгілі оқыту әдістемесі тек қазақ елінде ғана емес, дүниежүзіндегі қиын кезең болып отыр. Әйтсе де білім сапасын көтеру мақсатында жасалып жатқан жұмыстар аз емес. Әрбір білім алушы білім беру жүйесіндегі жаңғырықтардың куәсі болып жатыр.

Білім берудегі жаңартулар ол дәстүрлі емес әдістер мен ұйымдастыру түрлерін талап етеді. Сабақ барысында қолданған әрбір әдістің қолдану ерекшелігін ескере отырып, оны орынды түрде іске асыру қажет. Себебі әрбір әдістің атқаратын міндеттері де әр түрлі болып келеді. Жалпы әдіс дегеніміздің өзі де белгілі бір материалды нәтижелі меңгертудегі қолданылатын оқытушы мен тіл үйренушінің бірлесіп атқаратын іс-шарасы.

Бүгінгі біздің мақаламыздың да мақсаты – тілді үйретудегі дәстүрлі емес сабақ туралы ойбөлісіп, тәжірибе алмасу. Бинарлық сабақ – бұл дәстүрлі емес, пәнаралық байланысты дамытатын сабақ түрі. Ең алдымен, бинарлық сабақта бір мәселені шешуде әр саладан алыған білімді интеграциялауға мүмкіндік туғызатын, екі немесе үш оқытушының білім беруі. Оның бәрі оқытушы болуы міндетті емес. Алған білімді тәжірибеде қолдануға әбден болады.

Қазіргі таңда білім берудегі өте кеңінен қолданылып жүрген интеграция әдісі бинарлық сабақтың мазмұны мен мақсатына дәл келеді. Латын тілінен интеграция терминін «қайта қалпына келу, бірігу, қосылу» деп аударуға болады. Бұл тұста механикалық тұрғыдан ғана бірігу емес, бір-біріне бірігіп кетіп кірігу деген кең мағына береді. Ал енді интеграциялық формадағы сабақтар дегеніміз белгілі бір тақырыпты ашуға арналған түрлі қызметтердің, ақпараттар ағынының және әдіс-тәсілдердің жиынтығы болып табылады.

Интеграцияны мақсат еткен сабақтардың құрылымы алдын-ала ұйымдастырылған, ойластырылған, бір сабақта бірнеше ақпарат беріп, білім алушыны практикалық та, териялық та біліммен қанағаттандыруға негізделеді. Бұл үшін оқытушы оқытудың барлық жаңа әдіс-тәсілдерін толық, жан-жақты пайдалана алады.

Кез келген бинарлық сабақтың мақсаты білімді, дағды мен ептілікті уәждендірілген тәжірибеде қолдануға жағдай жасау, білім алушыларға өз еңбегінен нәтиже алуға болатындығына мүмкіндік туғызу. Яғни, осындай сабақтар басқа саламен байланыстар орнатып, шығармашылық жағдаяттарда шешім табуға көмектеседі.

Тақырып бойынша сабақты екі оқытушы жүргізеді, оның екеуі де педагог болуы міндетті емес. Қалай педагог болмаса сабақ береді деген ой туындауы мүмкін. Жоғарыда айтып өткендей тақырыпқа сәйкес мамандар шақырылады. Сабақ берушілердің психологиялық және әдістемелік үйлесімділігі сәйкес табуы қажет.

Сонымен, ең алдымен, бинарлық сабаққа сәйкес келетін материалдарды сұрыптай отырып, тақырыпты таңдап алу өте маңызды жұмыс. Одан әрі осы материал бізге оқытудың уәжін көтеруге көмектесуі қажет. Ол материал екі саланың арасынан білім алушылардың қызығушылық туғызатын, шығармашылық ізденіске жол ашатындай болуы керек.

Кәсіби қазақ тілі сабағында білім алушыларды қазақ тілінде мамандығы тілінде сөйлесуді, яғни кәсіби коммуникация дағдысын қалыптастыруды басты мақсат еткендіктен, мынадай принциптерді есте сақтаған жөн. Олар:

1. Оқытудың сөйлесімге бағытталуы;

2. Тілдің қызметі мен сөйлесу формасын анықтау;

3. Оқытуда жұмыстың ауызша және жазбаша формаларын бірлікте қолдану;

4. Мәтіндердің түпнұсқамен сәйкес келуі;

Жағдаяттық форманың қолданылуы;

6. Оқу процесін білім алушының шығармашылығымен ұштастыру;

7. Екі жақты адекваттық қарым-қатынас.

Жоғарыда атап өткен принциптер толығыменбинарлық сабақта қолданыс тапса, сабақтың өз мақсатына жетуіне үлкен септігін тигізері сөзсіз.

Бинарлық сабақ дәстүрлі ғана емес, толық интеграцияны қажет ететін сабақ болғандықтан ұйымдастыруда да кейбір қиыншылықтар кезесуі мүмкін. Оларды атап айтар болсақ:

– ұзақ уақыт дайындықты қажет етеді.

– сабақ өткізушілердің бір-біріне деген толық психологиялық және әдістемелік сәйкестігі болуы керек.

– кейде сабақ кесетесіне де қатысты мәселелер туындауы мүмкін.

– шынын айтқанда, бинарлық сабақтың теориялық тұстары толық зерттелмеген.

Бинарлық сабақты өткізудегі ең маңызды кезең – дайындық кезеңі [1, 66]. Сонымен дайындық бөлімдерін мынадай кезеңдерге бөліп қарауға болады:

1-кезең. Бинарлық сабаққа дайындықты ең алдымен тақырып таңдаудан бастайды. Өйткені бұл сабақ түріне бір сабақтың ғана емес, пәннің бірнеше тақырыптарының басын қосатын бөлімі алынады.

2-кезең. Сабақтың мақсаты мен міндетін дәл, әрі нақты анықталады.

3-кезең. Сабақ жоғарыда қойылған міндет пен мақсатты ашатындай болып тиімді, ұтымды формада дұрыс ұйымдастырылуы қажет.

4-кезең. Сабақтың нәтижесін алдын-ала сараптау.

5-кезең. Екі сабақ өткізушінің сабақтың ұйымдастырылуы мен барысындағы рөлдерін дұрыс анықтау. Яғни, берілетін ақпаратты бірбірін қайталамау қажет.

Міне, жоғарыда көрсетілгендей кезеңдер дұрыс ұйымдастырылса, білім берудің уәжі мен студенттердің қызығушылығын көтеруге көмектесуі қажет. Сабақ нәтижесі білім алушылардың қызығушылық туғызып қана қоймай, олардың шығармашылық ізденістеріне жол ашатындай болуы керек.

Одан арғы қадам бинарлық сабақ өткізу үшін, сабақ түрінің біреуін таңдау керек, айталық:

– диспут сабағы,
– сұхбат сабағы,
– пресс-конференция сабағы,
– ойын сабағы,
– форум сабағы,
– зерттеу сабағы және т.б.

Сабақ түрінен кейін сабақ типін анықтау қажет, мысалы:

– аралас,
– жаңа білім беру,
– тәжірибелік,
– қайталау, жинақтау,
– қорытынды,
– бақылау. Қарапайым сабақтан қарағанда, бинарлық сабақ жаңа білім беру, алған білімді жинақтау немесе аралас болуы мүмкін.

Бинарлық сабақтың тиімді тұстары:

– Пәнді тереңнен оқып, танып, білімін практикалық тұрғыдан пайдалануға жол ашады;

– Әртүрлі салалардың бір сабақ аясында қосылып, ақпараттың бір бүтін құбылыс ретінде көрініп, қабылдануын қамтамасыз етеді.

– жүйелі ойлауды қалыптастырады.

– студенттердің аналитикалық ойлау қабілеттерін жетілдіреді. Өйткені бұл сабақтарда студент теория мен пратиканы салыстыра отырып ақпарат алады.

– студенттің оқу материалдарын бір бүтін тұтастықта қолдануға үйренеді;

– туденттеің шығармашылық қабілеттерін ашуға көмектеседі;

– студенттің кәсіби дағдысын қалыптастыруға көмектесе алады;

– педагогика мен өндірістің бірлігін арттыра түседі;

– педагогтың өзін-өзін жетілдіруіне, шығармашылығына әсері мол.

Бинарлық сабақтың мақсаты мен міндеті әр пән бойынша түрленіп отырады. Мысалы, бір тілді шет тілі ретінде үйретуде келген қонақтың өз саласында сол тілде анық, жақсы сөйлеп қарым-қатынас жасай алуы үлкен жетістік, әрі басты шарттың бірі.

Осы мақалада өзіміздің тәжірибемізден өткен бинарлық сабақтың жоспарымен таныстырғалы отырмыз. Бұл логистика мамандығы бойынша оқып жатқан орыс бөлімінің студенттерімен өткізілген сабақ, бинарлық сабақты қазақ тілі пәнінің оқытушысымен бірге Алматы қаласындағы логистикалық компанияның директоры өткізді. Әрине, кәсіпкерлер педагог емес, бірақ олар нағыз практиктер. Өз ісіне маманданған маманмен бірге өткізген бинарлық сабақтардың негізінде тілді үйреніп жатқан студенттердің тілді үйренуге деген қызығушылықтарының жоғары деңгейде артқанына көз жеткіздік.

Бинарлық сабақ үлгісі

Пән: Кәсіби қазақ тілі

Мамандығы: Менеджмент

Сабақ тақырыбы: Ұйымның жалпы сипаттамасы Ұйымның жалпы сипаттамасы

Сабақтың мақсаты: «Ұйымның жалпы сипаттамасы» тақырыбы арқылы төл мамандығының кәсіби терминдерін меңгеріп, мәтінді және оған қатысты өз ойларын еркін әңгімелеп беруге үйрету.

Сабақтың табыс крийтерилері: Студенттер бүгінгі «Ұйымның жалпы сипаттамасы» тақырыбы бойынша еркін сөйлеп, кәсіби терминдер жүйесі мен грамматикалық формаларды сауатты меңгеріп, видеоматериалдарды тыңдап түсіне алады. Өзіне қажетті және қосымша мәліметтерді оқып түсінеді.

Сабақтың түрі: жаңа сабақ

Сабақтың ресурстары: видеоматериал, интерактивті тақта, түрлі-түсті суреттер.

Миға шабуыл стратегиясы.

«Алматыдааналарқұқынқорғайтынұйымарбаға таңылған аналарды құттықтауды бастап та кетті» https://www.youtube.com/watch?v=irpqMLdkO2I [2] бейнематериалын тамашалау.

Бейнематериал мазмұны бойынша студенттерге мынадай сұрақтар қойылады:

1) Бейнематериалда кім және не туралы айтылды?

2) Бейнематериалдың басты кейіпкерлері кімдер?

3) Бейнематериалдағы аналар не үшін жылады?

4) Аналарға қайырымдылық көрсеткен кімдер?

Жаңа сабақ.

«Ұйымның жалпы сипаттамасы» мәтінін қонақ пен мұғалімнің кезек-кезек алмаса отырып оқытып, терминдерін түсіндіріп, жұмыс жасауы жүргізіледі.

Тапсырма. Төмендегі сөздермен және сөз тіркестерімен сөйлемдер құрастыру

1. әлеуметтік топ
2. түрлі әрекеттерін қадағалайтын
3. құқылы
4. жетекші
5. талаптарға сәйкес болу керек
6. қамтамасыз етеді
7. капитал
8. технология
9. ақпарат

Топтық жұмыс. Студенттер 2 топқа бөлінеді. Бір топтың ашқан ұйымы – тігін ательесі, екіншілерінікі – банк. Студенттердің жұмысының нәтижесі қонақпен бірге тексеріледі. Әр топ төменде көрсетілген пункттер бойынша жұмыс жасайды. Олар:

1. Ұйымның атауы;
2. Ұйымның мақсаты;
3. Ұйымның түрі;

4) Ұйымға жұмысқа алынатын қызметкерлерге қойылатын талаптар:

Тапсырма. Әр студенттен өзінің жеке бизнесін ашып, белгілі бір ұйым құруы жайлы қонақпен кеңінен пікір алмасу. Пікір алмасу мына тараулар бойынша жүреді:

1. Ұйымның атауы;
2. Ұйымның мақсаты;
3. Ұйымның түрі;

Қонақ өз тәжірибесін бөлісу арқылы, студенттердің ойына ой қосып, ақылын айтып, бизнестің қыры мен сырын түсіндіріп береді.

Қорытынды.

Бағалау.

Бинарлық сабақ үлгісі

Сабақтың тақырыбы: Қазақстанның топырақ-өсімдік қорларының ерекшелігі

Сабақтың түрі: жаңа сабақ

Сабақтың ресурстары: Қазақстанның географиялық картасы, интерактивті тақта, постер, түрлі-түсті қаламдар, видеолар.

1. Сергіту сәті. Кешуou тобының орындауындағы «Туған жер» https://www.youtube.com/watch?v=uvPGNnHil-A [3] әнінің клипін қойып тыңдату. Бұл арқылы студенттер жаңа сабақты жақсы көңіл-күймен бастайды.

2. Миға шабуыл стратегиясы. Жоғарыда тыңдалған әннің мазмұны бойынша студенттерге мынадай сұрақтар қойылады:

1) Ән не туралы ?

2) Клиптегі басты кейіпкер кім деп ойлайсыз?

3) Суретші не үшін түрлі-түсті түстерді қолданды?

4) Ең соңында суретші қарап тұрған кімнің бейнесі?

5) «Туған жердің табиғаты» деген тақырыпқа қатысты тірек сөздерді айтыңыздаршы.

3. Жаңа сабақ.

Мұғалім: Құрметті студенттер, бүгінгі жаңа сабағымызды «Қазақстанның топырақ-өсімдік қорларының ерекшелігі» тақырыбына арнаймыз. Қазақстанның топырақ-өсімдік қорлары жайлы тақырыпқа қатысты жаңа ақпараттармен, терминдермен танысамыз.

Мәтін алдындағы жұмыс. Тақырыпқа қатысты мынадай ойтолғау сұрақтары қойылады:

1) Топырақ дегеніміз не?

Жауап: Топырақ бойында құнарлылық қасиеті, яғни өсімдіктерді сумен, басқа да қоректік элементтермен қамтамасыз ететін қабілеті болады

2) Орман дегеніміз не?

Жауап: Орман – жер бетіндегі табиғи қорлардың, оның ішінде өсімдіктер басты бір типі. Құрамында бір-біріне жақын өскен ағаштың бір немесе бірнеше түрлері бар табиғи кешен.

3) Өсімдіктер дегеніміз не?

Өсімдіктер – тірі организмдер дүниесіндегі негізгі екі топтың бірі (біріншісі – жануарлар). Құрлықтың барлық жерінде өседі, суда кездесетін түрлері де бар

Құрметті студенттер, бүгін бізде қонақта әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Биология мұражайының директоры, б.ғ.к. Мұсабеков Қылышбай Сәтімбекұлы. Бұл кісі бүгін бізге еліміздің топырағы, өсімдіктері тақырыбына арналған сабағымызға қатысып, маман ретінде ой бөліседі.

Түсіндірмелі сөздікпен жұмыс (Бұл тапсырманы толығымен қонақ түсіндіріп өтеді):

– Мелиорациялау – жерді жақсартуға бағытталған техникалық және шаруашылық-ұйымдастырушылық шаралар жиынтығы

– Фитопрепараттар – шөптен жасалған дәрілер

– Аллапинин препараты –домалақ, ақ түсті дәрі

– Фармакология – адам организміне әр түрлі дәрілік және биологиялық белсенді заттардың тигізетін әсерін зерттейтін, сондай-ақ дәрі-дәрмектің жаңа түрлерін іздеп табуды қарастыратын ғылым

4. Мәтінмен жұмыс.

Мәтінді әр студент оқиды. Алғашқы 3 азат жолмен өзім, қалған бөлігін қонақ түсіндіріп береді. Әрбір азат жол бойынша түсініксіз сөздермен жұмыс жүргізіледі.

Оқытушы:

Балалар, түсінбеген сөздеріңіз болса, сұраңыздар.

Студенттердің топтық жұмысы:

Топта 11 студент бар. Осы студенттерді екі топқа бөлемін. Бір топ «Қазақстанның ормандары», екінші топ «Қазақстанның дәрілік өсімдіктері» болады.

Топтарға арналған тапсырмалар. Топтарға Қазақстанның картасы [4] беріледі. (Тапсырмалардың жауабын қонақ тексереді).

«Қазақстанның ормандары» тобына:

1. Қазақстанда қандай ормандар бар?

2. Олар карта бойынша қай жерлерде орналасқан?

3. Бұл ормандардың өсімдіктер, жануарлар құрамы қандай?

«Қазақстанның дәрілік өсімдіктері» тобына:

1. Қазақстанда қандай дәрілік өсімдіктер өседі?

2. Олар карта бойынша еліміздің қай облыстарында орналасқан?

3. Бұл өсімдіктердің шипалық қасиеттері қандай?

Үйге тапсырма: «Қазақстанның топырақ-өсімдік қорларының ерекшелігі» атты мәтінін оқып, мазмұнын айтуға дайыдалып келу.

Қорытынды

Бағалау.

Қорыта келгенде, қай кезеңде болмасын, білімді де, білікті, бәсекеге қабілетті, көптілді, көп мәдениетті, тұлғалар қоғам үшін аса қажет екені белгілі. Елімізде айтылып жатқан дуальді білім беру идеясының бастамаасы деп бинарлық сабақты айта аламыз. Бинарлық сабақ – жоғарыда атап өткендей интеграция заңдылығына бағынатын, күрделі жүйе. Білім берудің барлық интерактивті әдістерін қолдана отырып, коммуникциялық құзіретке қол жеткізуде бинарлық сабақтың формасы таптырмас құрал болып табылады. Білім алушы студентке білім беріп қана қоймай, кәсіби тәлім мен тәрбие беру үшін де бинарлық сабақты қолдана аламыз. Бинарлық сабақта теориялық және практикалық білімді біріктіре отырып біртұтас білім беруге, бір уақытта екібірдей (бинарлық) мақсатқа қол жеткізуге, сабақтың теориялық және практикалық мазмұнымен тығыз байланыс орнатуға болады.

Әдебиеттер

1 Ахметова А.Б. Бинарный урок как форма релизации коммуникативной концепции // Қазақстан кәсіпкері. – 2014. – №4. – Б. 66-70.

2 https://www.youtube.com/watch?v=irpqMLdkO2I

3 https://www.youtube.com/watch?v=uvPGNnHil-A

4 https://www.google.kz/search?q=%D0%BA%D0%B0%D0%B7%D0%B0%D2%9B%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD+%D0%BA%D0%B0%D1%80%D1%82%D0%B0%D1%81%D1%8B&biw=1366&bih=633&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ved=0ahUKEwiZpZXBxbPLAhXoDpoKHSIFAYoQ_AUIBigB#imgrc=gASE3Mz92CoRDM%3A

References

1 Axmetova A.B. Binarnıy wrok kak forma relizacii kommwnikativnoy koncepcii // Qazaqstan kasipkeri. – 2014. – №4. – B. 66-70.

2 https://www.youtube.com/watch?v=irpqMLdkO2I

3 https://www.youtube.com/watch?v=uvPGNnHil-A

4 https://www.google.kz/search?q=%D0%BA%D0%B0%D0%B7%D0%B0%D2%9B%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD+%D0%BA%D0%B0%D1%80%D1%82%D0%B0%D1%81%D1%8B&biw=1366&bih=633&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ved=0ahUKEwiZpZXBxbPLAhXoDpoKHSIFAYoQ_AUIBigB#imgrc=gASE3Mz92CoRDM%3A

Aliakbarova A.T.,
Rskeldieva D.B.,
Utemgaliyeva N.A.

The role of nonverbal means of communication in teaching english

This article describes non-verbal means of communication in modern English and the group of verbs that indicate the parts of body with which the contact is made. Nonverbal communication can complement and enhance verbal communication. It is important for students studying a foreign language who have to communicate with the representatives of other cultures. It is important not only to translate foreign speech, but also be able to understand the feelings and emotions of the people properly and fully to work them out in communication.

Key words: interpersonal communication, nonverbal means, mimicry, gestures, body language, eye contact, emotions.

Әлиакбарова А.Т.,
Рскелдиева Д.Б.,
Утемгалиева Н.А.

Ағылшын тілін оқытуда бейвербалды қатынас құралдарының рөлі

Мақалада ағылшын тілінде қолданылатын бейвербалды қарым-қатынас құралдары мен дене қимылы арқылы қатынас орнатуға мүмкіндік беретін бірқатар етістіктер қарастырылады. Бейвербалды қарым-қатынас тілдік қатынасты толықтырып, адамдардың бірін-бірі дұрыс түсініп, қабылдауына ықпалын тигізеді. Бұл өзге мәдениет өкілдерімен қатынас орнататын шет тілін менгеріп жатқан студенттер үшін өте маңызды болып есептеледі. Қарым-қатынаста шет тілін түсініп қана қоймай, сонымен қатар, адамдарды толыққанды түсіну үшін олардың сезімі мен эмоциясын ұғына білуі қажет.

Түйін сөздер: тұлғааралық қарым-қатынас, бейвербалды қатынас құралы, мимика, ым, дене қимылы, көз қарасы, эмоция.

Алиакбарова А.Т.,
Рскелдиева Д.Б.,
Утемгалиева Н.А.

Роль невербальных средств коммуникации в обучении английскому языку

В данной статье рассматриваются невербальные средства общения в современном английском языке и группа глаголов, которые указывают на часть тела, с которой происходит контакт. Невербальное общение может дополнять, усиливать словесное общение. Это важно для студентов изучающих иностранный язык, которым приходится вступать в коммуникацию с представителями других культур. При общении важно не только переводить иностранную речь, но также важно уметь понимать чувства и эмоции людей, чтобы правильно и в полной мере понять их.

Ключевые слова: межличностная коммуникация, невербальные средства, мимика, жесты, язык тела, выражение глаз, эмоции.

© 2016 Al-Farabi Kazakh National University

UDC 81:372.881

Aliakbarova A.T., Rskeldieva D.B., Utemgaliyeva N.A.,

Al-Farabi Kazakh National University, senior teachers,
Almaty, Kazakhstan,
e-mail: gera_05.11.87@mail.ru, r.dana.88@mail.ru, nasikhatd@mail.ru

THE ROLE OF NONVERBAL MEANS OF COMMUNICATION IN TEACHING ENGLISH

The possibility of using non-verbal means in teacher training is demonstrated in pedagogical communication as a creative process in which one of the components of the optimal pedagogical communication is the mastery of teacher's foreign language by the means of pedagogical influences: pedagogical equipment, all verbal and nonverbal communication. Cultural opportunities of non-verbal means are expressed in the fact that it is necessary to form students' attitude to a language, to reveal it as a reflection of socio-cultural reality, as a cultural phenomenon in teaching a foreign language. Learning a language is the basis for international understanding, and full understanding is possible only in speech interaction and nonverbal movements that are indicated as the basis of communication.

Communication is a complex socio-psychological process of interaction between people which is implemented through signs and sign system. Psychologists and linguists give accent to two main types of communication: verbal and nonverbal communication.

Verbal communication is a purposeful process of transfer with the help of language (language code) of certain mental content. Some authors consider the communicative function of language and speech as basic primary function. There also exists nonverbal communication, which, on the one hand, can duplicate and support verbal communication, and on the other hand, can control the transfer of any types of mental content (not only internally verbal but also in a graphic, emotional, motivational).

Nonverbal communication is a set of nonverbal communicative means which is a system of gestures, signs, symptoms, codes that are used to transmit messages. Facial expressions, gestures and other expressive means are encoded, decoded, act as signs that have a limited range of meanings and accomplish a message function.

Kreidlin G.E. confirms that «although natural language takes the precedence, many nonverbal aspects of human behavior, for example, how they sit or stand, as placed one against the other, how they change postural pose in communication, play a decisive role in the interactive communication» [1].

It is important to note that nonverbal communication is not as highly structured as verbal one. There are not dictionaries and rules about gestures, facial expressions, intonation, with what

we can clearly express our feelings. Nonverbal communication is always carried out in personal contact. It is commonly known that these means of communication can be used separately from verbal means.

Nonverbal communication is considered to be communication without using words, which often occurs unconsciously. It can either complement and intensify verbal communication, or contradict and weaken it. Although nonverbal communication is often considered as an unconscious process, nowadays it has been researched completely, and the achievement of desired effect can be successfully controlled [2, 54].

There are three main types of nonverbal means of information transfer (or they are also called paralinguistic means of communication): phonatory, body language and graphic. Phonatory nonverbal means include voice tone, pace and speech volume, stable intonation, pronunciation peculiarities of sounds that fill pauses (uh, me... and in English this is the so-called hems and haws»: well, hum, um, ur).

Body language includes gestures, postures, and facial expressions. Graphic nonverbal means of communication are distinguished in writing.

Comparative analysis of similar gestures used in everyday communication in most cultures shows that gestures used in similar situations by representatives of different linguocultures rarely coincide. They may differ in content coinciding with the form. The minimum number of national specific gestures in cultures of different countries is observed among gestures of approval, denial, attention, invitation, pointing gestures and gestures that show uncertainty, confusion, tension, and sympathy.

Gestures and facial expressions are used according to the etiquette of Kazakhs and the British at greeting time, and in general they have a lot in common. While greeting with strangers Kazakhs and the British often nod or shake hands. On the contrary, Americans do not hide the joy of meeting, waving from a distant (regardless of acquaintance closeness) and at the meeting, hugging (usually close friends). Especially, this form of communication expresses strong emotions that are not typical of Kazakhs, and of the British. But in recent years, under the impact of global process the usual rituals of greeting is replaced by Western cultures (kiss is unacceptable in a meeting of members of the same sexes, intense strokes, etc.).

Most nonverbal rituals used during farewell are similar. The choice of gesture to say «Goodbye!» depends on the kind of relationship between partners in communication, from expected time of separation, position in space, etc. Goodbye forever or for an indefinite period, the English (Americans) as a rule, are not ashamed of their emotions and feelings.

We would like to consider a lexical unit of English, the semantics of which is an indication of the nonverbal act, done by people. The following sentence is taken from the novel H. Lee «To Kill a Mockingbird»: «Atticus sat down and nodded to the circuit solicitor, who shook his head at the judge, who nodded to Mr. Tate, who rose stuffy and stepped down from the witness stand (Lee)». This example presents a situation in which several people, not saying a word, understand each other when using communicative gestures. The lawyer nodded to the solicitor, thereby showing that he has no further questions to a witness, the solicitor turned to a judge, giving to understand that he is not against to finish questioning the witness, the judge nodded to the witness, showing that he can take his place in the hall. The naming units of nod, handshakes denote communicative gestures directed at the addressee.

Also the source (sentences) concerning to nonverbal communication means are taken from «Come Easy Go Easy» by J. Chase and «Precious Time» by E. James.

There is a group of verbs that indicate the parts of body with which the contact is made. They are verbs and verbal combinations, such as *handshakes, pat, kiss.* First of all, we would analyze their meanings and then give examples with the usage of these verbs.

For example, the next explanations are given to the verb *«pat»* – «lightly touch someone or something several times with your hand flat, especially to give comfort» (Webster), «show you care about them or want to make them feel better» (Macmillan).

Phrase *«pat someone on the back»* means «to praise someone for doing something good» (Macmillan).

The verb *«pat»* is used in the following sentences: *«He reached over and patted my arm firmly»* (Chase: 238)*; «He reached over and patted my arm»* (Chase: 223); *«Consciously she patted her short, flicked-back hair»* (James: 115).

More often these adverbs are used with this verb: gently, lightly, friendly, softly (Macmillan) that confirms the fact that the verb expresses an action with the touch of tenderness, care, positive attitude and approval.

Phrasal verb «*shake hands»* means «hold someone's hand and move it up and down several times as a way of greeting them or showing that you agree to something» (Macmillan); «as a sign of

goodwill or agreement» (Webster). Like the previous ones, the verb denotes a positive connotation in the verb semantics and includes the iconic nature of gesture. For example: *We were shaking hands and thumping each other* (James: 227).

It is worth noting that the verbs *embrace, hug, pat* are somatic verbs, they are involved into action touching the body, while verbs such as *touch, hold, press, tap* are connected not only with the body. Moreover, the attribution to the sphere of the body is not performed through the verb, but through the noun denoting a part of the body. For example: press the button – is not considered as an action, but, press her hands – is an action that is realized for some communicative purpose.

For instance, the verb *hug* is used for expressing faith, love, and its meaning in dictionaries is defined as «a sign of love» (Longman), «to show your love or friendship» (Macmillan).

The analysis of dictionary definitions shows that the semantics of words, in addition to naming the physical gesture, the semantic component includes the iconic nature of gesture (as a sign of love). This suggests that in English the verb *hug* is functioning to indicate the act of touching committed with a purpose – to convey to the recipient their positive attitude, as can be seen in the following examples:

«She pushed past Mr. Liberty, knelt on the stone flagged floor and hugged Ned»; «Clara hugged him close; bent down and hugged him».

In examples given above, regardless of whose relationship is described, two men – friends who haven't seen each other for a long time, men and women, mothers and children, young women and an older man who became her father – in all cases, the verb hug has expressed warm, friendly and close relations.

In conclusion national cultural specificity of gestures has a big impact on the effectiveness of the communication process. The study of nonverbal means of communication promotes better understanding of foreign cultures, builds tolerance to all the participants of communication act efficiency of intercultural communication and dialogue of cultures in the modern world.

References

1 Kreidlin G.E. The Non-Verbal Semiotics [Text]: The Body Language and Verbal Language / Kreidlin G.E. – M.: The New Fiction Review, 2004. – 584 p.

2 Gorelov I. N. Non-verbal components of communication. – M.: Nauka, 2006. – 112 p.

3 Byram M. Teaching and Assessing Intercultural Competence / Byram M. Clevedon: Multilingual matters LTD, 1997.

4 www.merriam-webster.com

5 www.macmillandictionary.com

6 Chase J .H. Come Easy Go Easy. – M.: Airis Press, 2003. – 384 p.

7 James, E. Precious Time. – London, Condensed Books Division. The Reader's Digest Association Limited, 2001. – 185 p.

Аманбаева Ю.К.

Обучение студентов созданию первых научных работ

В статье обращается внимание на подготовительный этап в изучении профессионального русского языка. Так как языковая компетенция является неотъемлемой составной частью коммуникативной компетенции, то обращается большое внимание на то, что в данном случае речь идет об оптимальном соотношении форм и видов контроля, которые отражают реальные коммуникативные потребности обучаемых. Доказывается своеобразие жанров, их структуры, которые легли в основу курса. Говорится о важности обучения поискам источников по темам, а также о культуре работы с ними. Материалы, используемые в статье, носят рекомендательный характер для молодых преподавателей.

Ключевые слова: текст, конспект, реферат, аннотация, курсовая работа.

Amanbaeva Yu.K.

Educating of students to creation of the first advanced studies

This article draws attention to the preparatory stage of learning professional Russian language. Because the language competence is inseparable part of communicational competence, research is focused on optimal ratio of forms and types of controls that reflects communication necessities of the learners. Article examines and proves uniqueness of genres, their structure, which formed the basis of the course. In addition, importance of learning to search sources by subjects, as well as the culture of working with them are under the question. The materials, used in the paper, are recommendations for young teachers.

Key words: text, abstract, essay, annotation, course work.

Аманбаева Ю.К.

Студентке алғашқы ғылыми жұмысын жазуды үйрету

Мақалада кәсіби орыс тілін үйретуге дейінгі дайындық кезеңіне баса назар аударылады. Тілдік құзыреттілік коммуникативтік құзыреттіліктің құрамдас бөлігі болып табылатындықтан, студенттерге коммуникативті түрде қажетті бақылау түрі мен формасының арақатынасы сөз етіледі. Аталмыш курс негізіне енген жанрлар ерекшелігі мен құрылымы анықталады. Белгіленге тақырыптар бойынша әдебиеттер іздеуді үйрету және олармен мәдени жұмыс жасай алу жйында айтылады. Мақалада пайдаланылған материалдар жас оқытушыларға нұсқаулық ретінде берілген.

Түйін сөздер: мәтін, конспект, реферат, аннотация, курстық жұмыс.

© 2016 Al-Farabi Kazakh National University

УДК 811.161.1

Аманбаева Ю.К.,

к. п. н. доцент Казахского национального университета
имени аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан,
e-mail: amanbah@mail.ru

ОБУЧЕНИЕ СТУДЕНТОВ СОЗДАНИЮ ПЕРВЫХ НАУЧНЫХ РАБОТ

Известно, что научный стиль, свойственный научной сфере человеческой деятельности, отличается отвлеченностью, строгой логичностью изложения, значительным числом специальных терминов, определенными особенностями синтаксиса (преобладание сложных предложений с разветвленными синтаксическими связями. В этом стиле используется преимущественно книжная и стилистически нейтральная лексика. Отчетливо выражена тенденция к однозначности употребляемых слов и терминов.

Студенты учатся создавать первые научные труды – рефераты и курсовые работы, где проявляются их навыки и умения, приобретенные при изучении этого курса. Начинать работу стоит с того, чтобы объяснить, что чтение специальных текстов связано с делением их на информационные блоки, в простейшем своем виде отвечающие на вопросы: кто? что? где? когда? как (каким) образом? Это позволит «видеть» текст по-другому, следовательно, и читать его по-новому. В этом-то и проявляется подготовительный этап работы над профессиональным языком специальности. В научном стиле можно выделить основные жанры письменных работ: конспект, план, тезис, аннотация, реферат – резюме, реферат – обзор, курсовая и выпускная работы и т.д., которые сопровождаю студента в течение всего курса обучения в том или ином вузе.

Чаще всего преподаватели сами выбирают последовательность изучения жанров, но при этом они должны помнить о преемственности как основополагающем принципе. Принято, что текст письменной работы должен подчиниться определенным требованиям: он должен раскрывать тему, обладать связностью и цельностью. Раскрытие темы предполагает, что в тексте излагается относящийся к теме материал и предлагаются пути решения содержащейся в теме проблемы; связность текста предполагает смысловую соотносительность отдельных компонентов, а цельность – смысловую законченность текста. С точки зрения связности все тексты делятся на тексты – констатации и тексты – рассуждения. Тексты – констатации содержат результаты ознакомления с предметом и фиксируют устойчивые и несомненные суждения. В текстах – рассуждениях одни мысли извлекаются из других, некоторые ставятся под сомнение,

другим дается оценка, выдвигаются различные предположения.

Изложение материала в тексте должно подчиняться определенному плану – мыслительной схеме, позволяющей контролировать порядок расположения частей текста. Универсальный план научного текста, помимо формулировки темы, предполагает изложение вводного материала (вступительная часть, зачин), основного текста и заключения. Все научные работы – от реферата до магистерской диссертации строятся по этому плану, поэтому важно с самого начала научиться придерживаться данной схемы. Реферат – первая студенческая письменная работа, которую студенту придется писать в вузе. Под термином «Реферат» объединены два разных вида работы. Рефератом называется краткое проблемное изложение содержания книги или статьи. Их назначение состоит в том, чтобы главное в статье представить в сжатом виде. Они публикуются в отраслевых реферативных журналах. Такие рефераты, как правило, не задаются студентам.

Вторая разновидность реферата представляет собой изложение имеющихся в научной литературе концепций по заданной проблемной теме. Именно такого типа рефераты задаются студентам. В отличие от курсовых и дипломных работ реферат пишется не только по специальным, но и по общим предметам. Обычно сдача реферата является формой контроля по определенной теме курса. Преподаватель, проверив реферат, может задать вопросы студенту и, при необходимости, предложить в дальнейшем доработать его в письменном виде. Он является простейшей учебно-научной формой контроля знаний студентов, поэтому к нему предъявляются небольшие требования. Несмотря на то, что это научная работа, реферат не должен содержать никаких элементов новизны. Достаточно грамотно и логично изложить основные идеи по заданной теме, содержащихся в нескольких источниках, и сгруппировать их по точкам зрения. Подготовка реферата предполагает углубленное изучение первоисточников и способствует всестороннему знакомству с литературой по избранной теме, создает возможность комплексного использования приобретенных навыков работы с книгой, развивает самостоятельность мышления, умение на научной основе анализировать явления действительности и делать выводы для практической работы. Для реферата необходимо обоснование собственного понимания процесса, аргументированное согласие с одной из излагаемых точек зрения. Основные требования, предъявляемые к студенческому реферату: умение работать с научной литературой; учебники и учебные пособия при написании реферата не используются в качестве единственных источников исследования; умение ориентироваться в выборе нужного материала из монографий, научных статей из журналов, хрестоматий; умение выделить проблемы из контекста; применение навыков логического мышления; соблюдение культуры письменной речи; знание оформления научного текста, ссылок, составления библиографии. Таким образом, реферат – это учебно – исследовательская работа студента, включающая обоснование темы, содержание, заключение, список литературы. В сравнении с курсовой и дипломной работой обоснование в реферате свернуто, лаконично, схематично. Он предполагает письменную работу и устный доклад. Реферат напрямую связан с конспектом и строится на умении выделять новую информацию и уметь отрабатывать ее. Вот почему так важно знать разные виды конспектов, их отличительные признаки и достоинства от опорного конспекта до конспекта-реферата.

Другим видом работы является написание курсовой работы, которая предполагает обучение основным навыкам систематизации материала, изучаемого по специализации студента (юриспруденция, информационные системы, финансы и д.р.). Курсовая работа – самостоятельная учебная научно-методическая работа студентов университетов, выполняемая под руководством преподавателя по общенаучным и специальным предметам учебного плана. Имеет целью развитие у студентов навыков самостоятельной творческой работы, овладение методами современных научных исследований, углубленное изучение какого-либо вопроса, темы, раздела учебной дисциплины (включая изучение литературы и источников). Выполнение курсовой работы – неотъемлемая часть учебного плана по каждой специальности. На первом и втором курсах эта работа выполняется, как правило, по одной из общетеоретических дисциплин. На третьем и четвертом – по дисциплинам специализации и является как бы ступеньками к написанию и защите выпускной квалификационной работы и магистерской диссертации. Целями курсовой работы являются: углубление и расширение теоретических знаний; овладение приемами (навыками) самостоятельной познавательной деятельности; выработка умения формулировать суждения и выводы,

логически последовательно и доказательно их излагать; вырабатывание умения публичной защиты подготовленного материала (делать доклад, отвечать на вопросы, отстаивать свое мнение и т.д.).

Задачи, которые ставятся непосредственно перед студентами при подготовке курсовой работы, включают: изучение литературы, нормативных, справочных и научных источников, включая зарубежные, по теме исследования; самостоятельный анализ основных концепций по изучаемой проблеме; выдвигаемыми отечественными и зарубежными специалистами; уточнение основных понятий, определение объекта и предмета исследования; обобщение предварительно полученных выводов. Все части глав курсовой работы должны быть изложены в строгой логической последовательности и взаимосвязи. Текст целесообразно иллюстрировать схемами, таблицами, диаграммами, графиками, рисунками и т.д. Объем текстовой части 25 – 40 страниц. Соответственно структуре распределяется объем курсовой работы: введение – 1,5 – 3 страницы; каждая из глав по 8 – 10 страниц; заключение – 2 – 3 страницы; библиографический список – 1 страница (должен содержать приблизительно 8 – 10 источников). Структура курсовой работы традиционна. Во введении курсовой работы, в которой рассматриваются основные тенденции изучения и развития проблемы, анализируется существующее состояние, обосновывается теоретическая и практическая актуальность проблемы, фиксируется цель и задачи работы. Объем введения не должен превышать 10% объема курсовой работы.

Целесообразно начать в теоретической части с характеристики объекта и предмета исследования. Затем сделать небольшой исторический экскурс, по возможности оценить степень изученности исследуемой проблемы, рассмотреть вопросы, теоретически и практически решенные и дискуссионные, по-разному освещаемые в научной литературе, и обязательно высказать свою точку зрения. Затем следует осветить изменения изучаемой проблемы за более или менее длительный период с целью выявления основных тенденций и особенностей развития. Информация, полученная в процессе чтения различных источников, предназначается для дальнейшего использования в курсовой работе в качестве цитат и рабочих материалов. Для этого ее фиксируют, делают различного вида записи (выписки, план, тезисы, аннотации, конспект и др.). Успешность выполнения работы зависит от грамотного составления плана работы. План – это основа текста, он компактно отражает последовательность изложения материала. План, как форма записи обычно значительно более подробно передает содержание частей текста, чем оглавление книги или подзаголовок статей. Удачно составленный план говорит об умении анализировать текст, о степени усвоения его содержания. Обрабатывая план при чтении текста, прежде всего, необходимо стараться определить границы мыслей, следить, чтобы заголовки-пункты плана наиболее полно раскрывали мысли автора.

В исследовательской части на основе теоретического материала раскрывается состояние вопроса. Материалы, служащие базой для обоснования и анализа, должны быть достаточно полными и достоверными, чтобы, опираясь на них, можно было бы проанализировать положение дел. Следует избегать ненужных сведений, отбирая только те, которые будут использованы в процессе работы. Характер и объем собранного материала зависят от особенности принятой методики исследования, которая согласовывается с преподавателем. Опираясь на выводы по результатам анализа, обосновываются рекомендации и мероприятия по расширению поставленной проблемы. В частности, конкретизируются, какие имеются пути использования вскрытых резервов, устранения недостатков в работе. В заключительной части курсовой работы, в которой студент должен резюмировать изложенный материал, сделать общие выводы. Заключение не должно содержать пересказ содержания исследования. Здесь подводятся итоги теоретической и практической разработки темы, предлагаются обобщения и выводы по исследуемой теме, формулируются рекомендации и предложения, могут намечаться задачи для дальнейшего углубления темы в дипломной работе.

И последним этапом работы является компоновка списка литературы. Он помещается после заключения и имеет заголовок «Список использованных источников и литературы». Включенные в такой список источники должны иметь отражение в тексте работы. Рекомендуемый способ построения библиографического списка в курсовых работах – алфавитный или по видам издания. Конечно же, уровень выполнения курсовой работы зависит от ряда факторов, в том числе – от подготовленности студентов в целом. Поэтому мы рекомендуем в ряде случаев обратиться к курсовой работе реферативного плана.

Полученное в результате проведенной работы в группах казахского отделения по разным специальностям позволяют нам рекомендовать следующее:

– Темы для написания рефератов и курсовых работ были подобраны таким образом, чтобы студенты не нашли готовые работы в сети Internet, а первоисточник в написании работ находился на учебном сайте «Бакалавр» (http://bachelor.ucoz.ru);

– в зависимости от специализации студента на этом сайте располагается литература (на русском языке), что служит основанием полагать, что студент, прошедший курс «Практического русского языка», в полной мере владеет русским языком (понимание терминологической лексики, составление планов и конспектов к текстам) и может написать свою первую студенческую работу.

В начале семестра каждому студенту был предоставлен список курсовых работ по его специализации. Отправной точкой в его исследовательской работе являлся учебник, который можно было скачать с этого сайта и выбрать главу, с которой он впоследствии и работал (создание различных видов конспекта). Однако, преподаватели русского языка предупредили студентов о плагиате, что и послужило следующим этапом работы – нахождение других источников литературы по данной теме – составление конспектов, аннотаций, рефератов-резюме. В ходе работы преподаватели ориентировали студентов на написание рефератов или курсовых работ. Однако, одним из важнейших вопросов, которые постоянно решают преподаватели русского языка как иностранного, является вопрос о том, как оценить знания, умения и навыки обучаемых, как более точно измерить их уровень владения русским языком. Поэтому не случайно контроль является одним из основных компонентов преподавания русского языка иностранным учащимся. Однако он имеет свою специфику в отличие от других учебных дисциплин, поскольку русский язык в этом случае не только объект изучения, но и субъект обучения.

При организации контроля мы исходим из того, что основополагающий для современной методики преподавания русского языка как иностранного коммуникативно-деятельностный подход предполагает неразрывную связь целевых установок обучения с объектами контроля и их взаимозависимость. В соответствии с этим при оценке уровня развития речевой деятельности на русском языке наше внимание должно быть направлено более всего на уровень сформированности коммуникативной компетенции.

Практика показывает, что зачастую существует разрыв между учебниками, учебными пособиями коммуникативного типа и контрольными материалами, основанными на требованиях лингвистически ориентированной методики. Безусловно, языковая компетенция является неотъемлемой составной частью коммуникативной компетенции, но нам хотелось бы обратить внимание на то, что в данном случае речь идет об оптимальном соотношении форм и видов контроля, которые отражают реальные коммуникативные потребности обучаемых и адекватны содержанию, приемам и формам обучения.

Литература

1 Бойко Ж.В., Любицкая Г.С. Виды самостоятельных работ: реферат, доклад, эссе [Электр. ресурс] http://bachelor.ukoz.ru/load/vidy_pismennuk_studencheskikh_rabot/bojko_zh_v_ljubickaja_g_s_vidy_samostojatelnykh_rabot_referat_doklad_ehsse/26-1-0-1172 (дата обращения 19.12.2014).

2 Большая советская энциклопедия от 03 февраля 2000 г. [Электр. ресурс]. – 2000. – URL:htpp://dic.academic.ru (дата обращения): 20.12.2012.

3 Соколова В.Е. Виды самостоятельных письменных работ: методика написания, правила оформления, порядок защиты. – Хабаровск, Изд-во: ДВГУПС, 2013. – 90 с.

4 Организация курсового проектирования от 03 февраля 2000 г. [Электр. ресурс].- 2000. – URL:ttps://yadi.sk/i/iPtONd_icHGna (дата обращения 01.03.2014).

References

1 Bojko ZH.V., Lyubickaya G.S. Vidy samostoyatel'nyh rabot: referat, doklad, ehsse [EHlektr. resurs] http://bachelor.ukoz.ru/load/vidy_pismennuk_studencheskikh_rabot/bojko_zh_v_ljubickaja_g_s_vidy_samostojatelnykh_rabot_referat_doklad_ehsse/26-1-0-1172 (data obrashcheniya 19.12.2014).

2 Bol'shaya sovetskaya ehnciklopediya ot 03 fevralya 2000 g. [EHlektr. resurs]. – 2000. – URL:htpp://dic.academic.ru (data obrashcheniya): 20.12.2012.

3 Sokolova V.E. Vidy samostoyatel'nyh pis'mennyh rabot: metodika napisaniya, pravila oformleniya, poryadok zashchity. – Habarovsk, Izd-vo: DVGUPS, 2013. – 90 s.

4 Organizaciya kursovogo proektirovaniya ot 03 fevralya 2000 g. [EHlektr. resurs].- 2000. – URL:ttps://yadi.sk/i/iPtONd_icHGna (data obrashcheniya 01.03.2014).

Баймұратова Э.С.,
Артықова Е.О.

Заманауи әдістемелік технологияны қолдана отырып шет тілін оқытудың маңыздылығы

Шет тілін оқытуда инновациялық технология өте маңызды роль атқарады, әсіресе Интернет арқылы компьютерлік программаларды, онлайн режимінде сөздік пен аударма программаларын жылдамдату үшін қолданылады. Ағылшын тілін үйренудегі жетістік бұл ағылшын тілі оқытушысының әдіс-тәсіліне, оның түрлі заманауи әдіс-тәсідерді білім беру жолында шебер қолдана білуіне байланысты. Қандай білімді, білікті маман болса да сабақ беру барсында білім берудің тиімді әдістерін меңгермесе студенттердің қызығушылығын жоғалтып алары сөзсіз. Бұл мақала шетел тілінің оқытушылары мен болашақ оқытушыларына шетел тілін оқыту әдістерінің түрлерімен таныстырады және заманауи әдістемелік технологияның жан-жақтылығынан бағдар алуға, тіл үйренушінің деңгейін, оқыту кезеңін, тіл үйренушінің жеке ерекшелігін ескере отырып оңтайлы нұсқасын таңдауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, мақалада ағылшын тілін оқыту әдістемелерінің өзекті мәселелері қаралады. Үздік нәтиже шығару жолында әдістерді біріктіру, жинақтау мен тиімді тәсілдерді қолдану туралы баяндалады.

Түйін сөздер: заманауи технология, компьютерлік программа,тіл үйренушінің жеке ерекшелігі,тіл оқыту әдістемелері.

Baimuratova E.S.,
Artykova E.U.

Using of innovate technologies in learning foreign languages

Computer programs and Internet are playingan important role in the process of educating a foreign language innovative technologies,allowing to intensify the process of translation with the use of dictionaries and translating programs, includingonline.On these way students not only get acquainted with the computer programs, but also will get used to correct registration of translations with the use of computer.Teachers also conduct correspondence with the students by e-mail, simplifying the process of implementation and control of independent work.As final work students prepare presentations in foreign language with the use of computer technologies.Efficiency of these technologies can be, if an educational process is organized taking into account the individual features of students, their propensities to the object.The example of such effective pedagogical technologies is the use of the interactive educating and computer technologies. At interactive technology (from eng. interaction- cooperation), educating is built on co-operating of studying with educational surroundings, educational environment that serves by the area of the mastered experience.

Key words:innovative technology, the computer program, the individual features of students.

Баймұратова Э.С.,
Артықова Е.О.

Использование инновационных технологии в обучении иностранному языку

В процессе обучения иностранному языку важную роль начинают играть инновационныетехнологии, а именно компьютерные программы и Интернет, позволяющие интенсифицировать процесс перевода с использованием словарей и программпереводчиков, в том числе и в режиме онлайн. На этих занятиях студенты не только знакомятся с компьютерными программами, но также и приучатся к правильному оформлению переводов с использованием компьютера. Преподаватели также ведут переписку со своими студентами по электронной почте, упрощая тем самым процесс выполнения и контроля самостоятельной работы. В качестве итоговой работы студенты готовят презентации на иностранном языке с использованием компьютерных технологий. Эффективность этих технологий может быть достигнута, если учебный процесс организован с учетом индивидуальных особенностей учащихся, студентов, их склонностей к предмету. Примером таких эффективных педагогических технологий является использование интерактивного обучения и компьютерных технологий. При интерактивной технологии (от англ. interaction-взаимодействие) обучение построено на взаимодействии студентов с учебным окружением, учебной средой, которая служит областью осваиваемого опыта.

Ключевые слова: инновационная технология, компьютерная программа, индивидуальная особенность студента.

© 2016 Al-Farabi Kazakh National University

ӘОЖ 378.02

Баймұратова Э.С., Артықова Е.О.,

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің аға оқытушылары,
Алматы қ., Қазақстан,
e-mail: zharkynai@mail.ru, erkesh_d@mail.ru

ЗАМАНАУИ ӘДІСТЕМЕЛІК ТЕХНОЛОГИЯНЫ ҚОЛДАНА ОТЫРЫП ШЕТ ТІЛІН ОҚЫТУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Қазіргі таңда жоғары оқу орындарында ағылшын тілін оқыту әдістерінің түрлері аз емес. Әрбір әдістің өзіндік ерекшеліктері бар, кейбір әдістер кеңінен тараса, ал кейбірі сирек қолданылады.

Бүгінде әлемде ағылшын тілін білу үлкен сұранысқа ие. Бұл тіл халықаралық қарым-қатынас тілі болғандықтан, бүкіл әлем халықтары ағылшын тілін біледі.

Ағылшын тілін оқытудың әдістері көп және жаңа әдістер шығуда, әр оқытушының өзіне оңтайлы жұмыс әдісін таңдауына мүмкіндігі бар. Жоғары оқу орындарында ағылшын тілін оқыту үшін бәрінен бұрын классикалық әдістер жиі қолданылады.

Бұл мақалада ағылшын тілін оқытуда тиімді деп табылған әдістеріне тоқталамыз.

Көп қолданылатын әдістердің бірі – жобалау әдісі. Бұл әдістің мәні сіз үйренген материалдарыңызды іс-тәжірибеде қолданасыз. Мысалы, сіздің сабағыңыздың тақырыбы «Тапсырыс жеткізушімен e-mail арқылы байланысу». Мұны қалай үйренуге болады? Бұл үшін әрбір студент немесе студенттер тобы фирмаға хат жазу шаблонын үйрену тапсырмасын алады. Дұрыс хат жазу үшін қажетті жаңа сөздермен жұмыс жүргізіледі, содан кейін фирмаға хат жазылады (фирма туралы егжей-тегжейлі оқытушы ақпарат береді). Осылайша, сіз ағылшын тілінде іскери хаттың дайын жобасын жасайсыз. Бұл әдістің тиімділігі сіз өмірде кезігетін тапсырмамен жұмыс жасайсыз. Сонымен қатар,тілді тез үйрену сапасы басқа тәсілдерге қарағанда жоғары.

Жобалауды меңгерген оқушы, меңгерген жұмыс құралдары мен тәсілдерін жүзеге асыра отырып, шығармашылық ойлауды үйренеді, өз іс-қимылдарын өздігінен жоспарлайды, болуы мүмкін нұсқаларды болжайды, алдында тұрған міндеттерді шешеді. Жобалау мәдениеті көптеген білім беру тәжірибелері саласында жобалау әдістері және оқытудың жобалау әдісі түрінде енгізілген.

Шетел тілін үйретудің әдіскерлер қолданып жүрген тағы бір тәсілі – жаттықтыру (тренинг) тәсілі.

Егер сіз бұрын тренингтерге қатысып жүрген болсаңыз, бұл тәсілді жақсы білесіз. Сабақта сіз аздап теория үйренесіз, артынша соны тәжірибеден өткізесіз. Кейін тағы жаңа

ақпаратты меңгеріп, тағы үйренгеніңізді қолданасыз. Тренингтің кілті – дайын ақпарат берілмейді, оның мәнін өзіңіз ізденіп табасыз. Яғни, сіз өзіңіз өзіңіздің тілді үйренуіңізгебелсенділік танытасыз. Белсенділік таныту жоғары деңгейде жаңа материалды меңгеруді және оны тәжірибе барысында бекітуді қамтамасыз етеді. Сондықтан мен осы тәсілді ағылшын тілін оқытуда қолданамын.

Студенттердің сабаққа белсенді қатысуы және ағылшын тілінде үйде белсенді жұмыс жасауына үлкен мән берілуі керек. Оқытушының негізгі міндеті студенттің әлсіз және мықты жақтарын білу. Оны студенттің өзіне білгізу. Мысалы, студент аудио матералдарды тыңдау барысында бір минуттан кейін немесе одан бұрын түсініп-қабылдауы тоқтаса, бұл оның әлсіз тұсы. Бұл әлсіздігін жою үшін ағылшын тіліндегі әуендерді, аудио лекцияларды күн сайын бес минуттан бір сағатқа дейін көбейтіп тыңдауға кеңес беру керек.

Үй тапсырмалары, сабақта өткен материалдарды бекітуге немесе келесі сабаққа жәй дайындалуға мүмкіндік береді. Тапсырма өткен тақырыпты бекітуге арналған болуы міндетті. Ережеге сай үй тапсырмалары сабақтағы тапсырмаларға ұқсас болады, сондықтан оны орындауға отыз минуттан артық кетпейді. Егер студент үй тапсырмасы бойынша түсінбеген тұстары болса, кітаптан жауабы табылмаса, оны келесі сабақта сұрау үшін белгілеп қоюды міндеттеу керек.

Жаңа сөздерді меңгерту. Мысалы, сабақта немесе сабақтан тыс уақытта студенттің бір кісімен әңгімелескісі келді, ал оның сөздік қоры жетпейді . Өкінішке орай, мұндай жағдай ағылшын тілінде жиі кездеседі. Оған көмектесу үшін белгілі тақырыптарда қарым-қатынас жасау үшін қажетті сөздер тізбесі жасалуы тиіс. Жаңа сөздердің тізімін жаңа тақырыпты өткенге дейін студентке беру керек. Сабаққа дейін сөздер мен айтылымдардың біршамасын студент жаттап алса, сабақ барысын жылдамдататыны белгілі. Сабақта осы жаңа сөздерді тәжірибеде пайдалану бойынша ойындар ұйымдастырылуы керек (сөзді есте сақтау сапасын арттыру үшін).

Тілді үйренудің әдетте төрт дағдысы бар. Олар: тыңдалым, айтылым, жазылым, оқылым дағдылары. Олар студенттің тіл үйренуі үшін маңызы.

Ағылшын тілін тыңдау арқылы түсініп-қабылдау ең қажетті дағды. Адамдар арасындағы қарым-қатынас екі жақты болатындықтан әңгімелесуші адамның сөзін түсінуіңіз керек емес пе? Сұхбаттар мен мәтіндер, радио бағдарламалар мен фильмдердің, сериалдардың үзінділері тыңдау, көру және т.б. Әрбір сабақта және үй тапсырмасында қаралуы қажет.

Оқылым. Студенттердің ағылшын тілі сабағында дауыстап оқуы өте пайдалы. Мақсаты біреу – айтылуы мен интонациясын түзету. Ағылшын тілінде сөздердің айтылуы мен жазылуы екі түрлі болғандықтан көру және есту жадтарын біріктіру керек.

Айтылым. Айтылымда интонация дұрыс болуы тиіс. Дұрыс айтылған сөз дұрыс түсінудің кепілі, ал интонация эмоцияны білдіреді. Мысалы IELTS бойынша емтиханда емтихан алушы айтылым дұрыс болмаса, 25% балл кемітеді. Сондықтан студенттің сөзді дұрыс айтуына жаттықтыру міндет.

Жазылым. Мазмұндама, хат немес іскери ұсыныстар жазу үшін белгілі талаптары бар. Сабақтарға хаттардан үзінділер жазуды қосамыз. Бұл жаттығулар студенттің жазылыммен қатар ауызша сөйлеуін бекітуге және грамматикалық материалдарды дұрыс қолдана білуіне көмектеседі.

Сабақта студентке грамматикалық материалдар беру ауызекі сөйлеуде лексикамен бірге беріледі. Сабақтың негізгі шегесі – бұл ауызекі сөйлеу тәжірибесі. Сөздерді, грамматиканы игеру, сөздерде тыңдау арқылы түсінуді дамыту, түрлі материалдады оқы және тыңдау – бұл ауызекі сөйлеу тілін дамытудың платформасы. Студенттің еркін сөйлеуіне тек практикалық сабақтар көмектеседі.

Шетел тілін оқыту әдістері кез келген ғылым үшін дамуы тиіс. Қазіргі оқыту әдістерін бұрынғы әдістермен салыстыру, оларда кезіккен кемшіліктер қайталамау үшін үлкен рөл атқарады.

Әдістердің салыстырмалы сипаты сонымен қатар, оқытушының жұмысы үшін де қажетті. Түрлі әдістердің ішінен әдістің ерекшелігі мен өзіндік қасиетін білмей таңдау жасау қиын. Қазіргі кезеңде шетел тілін оқытуға әдісті таңдау сол әдісті қолданатын ұжымның ерекшелігіне байланысты, оқушының жеке қасиеттерін, олардың жастарын, қызығушылығы мен дайындық деңгейін,оқытатын уақыт мерзімін және оқу ғимаратының техникалық жабдықталуына байланысты. Сондықтан ағылшын тілін оқытудың салыстырмалы сипаттамасы бүгінгі күні өзекті мәселе.

Қазіргі таңда ағылшын тілін қарқынды оқыту даму үстіндегі, жаңа құрылған және қолданыстағы әдістер жүйесінде жүзеге асырылуда. Бұл сөзсіз түрлі контингенттегі оқушыларғы

ағылшын тілін оқытудағы нақты мақсаттың көп жақтылығы, сонымен қатар оқыту шарттарының көпжақтылығы (оқу сағаттарының торы, олардың саны, оқу тобының толығуы).

Заманауи оқыту әдістерінің қазіргі тарап жатқан түрінің бірі қашықтықтан оқыту. Бұл тек біздің еліміздің ішінде ғана емес оқимын деген оқушыға сырттан оқытушылар табуға болады.

Қашықтықтан оқыту – бұл әдісте оқушы оқытушыдан алыста болады. Біздің елімізде, шетел тілін оқыту тәжірибесінде бұл әдіс кеңінен өріс жая қойған жоқ. Ағылшын тілін сырттай оқу курстары және шетел тілін өз қалауымен үйренушілер үшін бұрын оқу тележәне радиобағдарламалар болатын. Ұзақ уақыт қашықтықтан оқытудың тиімді жолдары іздестірілді. Көрнекілік ретінде баспасөз құралдары мен қатар телевидение және бейнежазбалар, соңғы жылдары CD-ROM кеңінен қолданылды. Дегенмен, оқытушы мен оқушы арасындағы кері байланыстың болмауынан бұл әдіс сәтсіз болып келді.

Түрлі елдердің университеттері қашықтықтан оқыту мақсаты үшін компьютерлік телекоммуникация технологиясын қолдану мүмкіндігіне назар аударды. Компьютерлік телекоммуникация негізінде мынадай мүкіндіктерге қол жеткізуге болады:

– Қашықтықтан кез келген ақаратты жылдам жіберуге;

– Бұл ақпаратты қажетті мерзім ішінде сақтауға және қайта өңдеуге және т.б.

– Осы мақсат үшін арнайы құралдар көмегімен интерактивтілік көрсету;

– Мультимедиалық ақпарат және оқытушы мен оқушы арасындағы жедел кері байланыс;

– Түрлі ақпарат көздеріне, сонымен қатар, қашықтықтағы және белгіленген деректер базасына, Интернет жүйесі арқылы әлем бойынша өтіп жатқан көптеген конференцияларға қолжетімділік.

– Бірлескен телекоммуникациялық жобалар мен халықаралық, электрондық конференциялар, компьютерлік, аудио, бейне конференциялар ұйымдастыру.

Қашықтықтан оқытудың кез келген түрі төрт факторға байланысты:

1. Оқытушы мен оқушы ара қашықтықтарына қарамастан тиімді өзараәрекет жасағанда;

2. Сонымен қатар педагогикалық технологияларды қолданғанда;

3. Әзірленген әдістеелік материалдардың тиіәмділігін мен оларды жеткізу тіәсілдерінде;

4. Тиімді кері байланыс болғанда.

Басқаша айтқанда қашықтықтан оқытудың тиімділігі ұйымдастыру мен пайдаланылатын материалдардың сапасына, сонымен қатар бұл үрдіске қатысатын педагогтың шеберлігіне байланысты.

Қашықтықтан оқытудың тиімділігі үшін мынадай сипаттамалары болады:

Қашықтықтан оқыту білім беру бағдарламасының кілттік ұғымы – интерактивтілік. Қашықтықтан оқыту курстары оқушы мен оқытушы арасындағы барынша интерактивтілікті, оқушы мен оқу материалдары арасындағы кері байланысты, сонымен қатар, топпен оқыту мүмкіндігін беруді қамтуы тиіс.Кері байланыстың жоғары болуы өте маңызды, оқушы өз әрекетінің дұрыстығына сенімді болуы керек. Кері байланыс жедел, операциялық, сондай-ақ мерзімі ұзартылған сырттай бағалау түрінде болуы керек.

Кез келген курстың маңызды элементі мотивация; бұл түрлі құралдар мен тәсілдерді қолдануға қажетті.

Оқытудың кез келген жүйесі оқытудың барлық үрдістерінің (мақсаттары, құралдары, материалдары және т,б,) кванталуын ұсынады. Кванталмаса мақсат түзу болмайды, материалдар қолайсыз, шарты оңтайланбайды, ал құралдары ақылға қонымсыз болады.

Оқытудың жүйелілігі шетел тілін үйренуші үшін ғана емес ата-аналар, өзге пәндердің оқытушылары үшін де қажетті. Пәнаралық байланыстар шетел тіліне қызықпайтындар үшін қосымша мотивациялық құрал ретінде қолданылады.

Оқыту үрдісін жүйелі ұйымдастырға оқу үрдістерінің түрлі деңгейлері жатады:

1. Оқыту сатысының деңгейі (бастауыш, орта, жоғары);

2. Сатылар аралығында анықталатын оқу кезеңдерінің деңгейлері;

3. Кезеңдер деңгейі (лексикалық, грамматикалық дағдыларды қалыптастыру кезеңі, дағдыларды жетілдіру кезеңі, игергенін дамыту кезеңі);

4. Кезеңдер мен кіші кезеңдер ішінде анықталатын оқыту сатысының деңгейі (еліктеушілік (имитация), алмастыру, өзгерту, көшіру, қиыстыру).

Жүйелілікте тіл оқыту дағдылары (айтылым, тыңдалым, оқылым, жазылым) өзара байланысты біркелкі дамиды.

Ең жақсы фактор ол пәнаралық байланыстарды қолдана отырып қосымша қызығушылықты ояту болып табылады.

Барлық әдістің негізі белсенді қарым-қатынас қағидасы болып табылады. Оның негізіне түрлі сипаттағы жағдаяттар алынады (әлеуметтік-тұрмыстық жағдаяттан проблемалық жағдаяттарға дейін). Жағдаяттар топпен жұмыс жасағанда (ұжымдық жұмыс), сонымен қатар бұл қағидалар жағымды психологиялық атмосферада, барлығы өзін қолайлы сезініп, өзара түсініс тік атмосферасында болғанда және белсенді өзара әрекеттер жасағанда, тек ақпаратпен ғана емес эмоцияларымен бөліскен жағдайда жүзеге асады. Тағы бір әдіскердің маңызды сәті оқу үрдісінде оқушыныңқызығушылығын арттыратын қосымша мотивациялар жасау болып табылады. Сонымен қатар заманауи әдістерде оқушының өздігінен тану әрекеттері үлкен рөл атқаратынын айта кету керек. Оқушыға дай ын материалдар бергеннен гөрі, олар өздері өз бетінше жұмысты көбірек жасауы тиіс, бұл олардың есте сақтауларына да әсер етеді. Барлық әістердің негізгі идеясы бір ол: оқытудың ең күшті тәсілі ол – қарым-қатынас.

Заманауи әдістердің көпшілігі қарым-қатынастық-бағдарлау болып табылады. Олардың негізгі бір белгілері оқушының шығармашылығы. Атап айтқанда шығармашылық тапсырмалар, бүгінгі күні заманауилықтың белгісі. Олар жұмысты тек ауызша айтумен ғана емес әрекеттердің басқа түрлерімен де жасай алады.

Ғалымдар жүргізген сараптама негізінде қазіргі кезеңдегі ағылшын тілін оқыту әдістемесінің даму үдерісінемыналарды айтуға болады:

– әдістерді, тәсілдерді және оқыту мазмұнын мақсаты мен жоспарланған тілді меңгеру деңгейіне байланысты, оқушылар контингенті мен оқыту шартына қарай саралаудың күшеюі;

– Аударма әдістердің қысқару үдерісі;

– Оқушылардың өзараәрекеттестік және сөйлеу белсенділігінің артуы; оқу үрдісінде психикалық жағдайды пайдалану;

– Оқытуда жаңа техникалық құралдарды қолдану;

– Заманауи оқыту жүйесінде түрлі әдістер элементтерін біріктіру.

Жалпы бір әдістен гөрі оқушыға сәйкес бірнеше әдістердің жақсы жақтарын біріктіріп қолдану тиімді. Қазіргі сәтте әмбебап әдіс жоқ, кез келген әдістің тиімділігі көптеген факторларға байланысты . Әдістердің даму кезеңінде әдістерді біріктіру арқылы қолданылу өз тиімділігін көрсетуде. Түрлі әдістердің жақсы элементтерін өздеріне жинаған әдістер жиынтығы құрыла бастады деп айтуға болады.

Әдебиеттер

1 Кузнецова Н.Э. Современные методики преподавания английского языка в высших учебных заведениях. XXXIII Международная научно-практическая конференция «В мире науки и искусства: вопросы филологии, искусствоведения и культурологии»: сб. Статей. – Россия, Новосибирск, 19 февраля 2014 г.

2 Горегляд О.Л. Инновационные тенденции в преподавании иностранного языка школьникам [электронный ресурс]: http://festival.1september.ru/articles/527303/ – Фестиваль педогогических идей. – Россия, Москва 2012.

3 Методы обучения английскому языку [электронный ресурс]: http://language-world.ru/metody-obucheniya-angliyskomu-yazyku – Методы обучения английскому языку

4 Методики ппреподавания аанглийского языка [электронный ресурс]: http://www.uchiyaziki.ru/index.php/statti-po-angliyskomu-yaziku/868-metodika-prepodavanija-angliyskogo-jazyka – Методики преподавания. – Россия, Москва, 2016.

References

1 Kuznecova N.EH. Sovremennye metodiki prepodavaniya anglijskogo yazyka v vysshih uchebnyh zavedeniyah. XXXIII Mezhdunarodnaya nauchno-prakticheskaya konferenciya «V mire nauki i iskusstva: voprosy filologii, iskusstvovedeniya i kul'turologii»: sb. Statej. – Rossiya, Novosibirsk, 19 fevralya 2014 g.

2 Goreglyad O.L. Innovacionnye tendencii v prepodavanii inostrannogo yazyka shkol'nikam [ehlektronnyj resurs]: http://festival.1september.ru/articles/527303/ – Festival' pedogogicheskih idej. – Rossiya, Moskva 2012.

3 Metody obucheniya anglijskomu yazyku [ehlektronnyj resurs]: http://language-world.ru/metody-obucheniya-angliyskomu-yazyku – Metody obucheniya anglijskomu yazyku

4 Metodiki pprepodavaniya aanglijskogo yazyka [ehlektronnyj resurs]: http://www.uchiyaziki.ru/index.php/statti-po-angliyskomu-yaziku/868-metodika-prepodavanija-angliyskogo-jazyka – Metodiki prepodavaniya. – Rossiya, Moskva, 2016.

Бисенғали З.-Ғ.Қ.

Жаңа инновациялық тәсілдерді жыраулар көркемдік әлемін оқытуда қолдану

Жыраулар поэзиясының көркемдігі туралы дәрістер мен тәжірибе сағаттарында есте болатын біраз маңызды мәселелер бар. Бұларды ескермеген жағдайда ойдағыдай нәтижеге жету қиын. Ең алдымен, оны оқытуда жаңа әдіснамалық тәсілдерді қолданған жөн. Өйткені, жыраулық өнер, поэзия тек қана мәтінге байланып тұрған жоқ. Бізге ХҮШ-ХІХ ғасырлардан жеткен жеткен шығармалар дені ауызша сақталғандар. Бірақ, аты-жөні, шығармалары (ауызша, жазбаша) жеткен ақындардың көбі мұсылманша әжептәуір сауатты болған. Абыл Өтембет, Қалнияз Шопықұлы, Ақтан Керейұлы, Нұрым Шаршығұлұлы, Қашаған Күржіманұлы Аралбай Оңғарбекұлы, Өмір Қараұлы т.б. жыраулық мектептің дәстүрінде тәрбиеленіп, тәжірибе жинақтаған. Студенттерге осы үдерістің заңдылығы ман ерекшеліктерін түсіндіріудің маңызы өте зор. Жыраулық поэзияны оқыту мен түсіндіруде студенттерге осы айырманы мұқият ұқтыру керек. Әсіресе, тәжірибелік сағаттар мен өз бетімен орындалатын ғылыми жұмыстарда осы мақсатты орындауға көңіл бөлу керек. Жыраулық мектеп ақындары шығармаларының көрнекті үлгілерін оқыту, талдау барысында әдістемелік тұрғыда бір шығарманың әлденеше үлгілерін салыстырып, сол заман ахуалына, стиліне жақындарын таңдап қолданған жөн.

Түйін сөздер: жыраулар поэзиясы, поэтикасы, мәдениет тарихы, толғау, Қалнияз жырау, суырыпсалма ақын, қуғын көру, Ата жұрт, қаһарман құрбылар, жырға қосты, мадақтау.

Bisengali Z.-G.K.

The use of innvative new methods of teathing for the art world zhyrau

Many of the works have come down to us ХҮШ-ХІХ century were transferred mainly verbal way. However, many of those authors and poets whose works have come down to us (orally or in writing) received a good Islamic education. Abylai Otembet, Qalniyaz Shopyquly, Aqtan Kerey uly, Nurym Sharshiqluly, Qashagan Kyrzhimanuly, Aralbay Ongarbekuly, Omir Qarauly and others received training in the tradition of the school Zhyrau and gained experience. legacy of Zhyrau poetry, lyrics full of national spirit. carolers e images of the brave, talented. strong character's personalities. Understand texts are full of f the national spirit. It is important to value these udes for students. It is necessary to explain the difference to students during training and explaning of poetry bard. It is especially important to pay attention to students for this purpose in practical hours and independent scientific studies. When training, the analysis of samples striking works of poets Zhyrau school, it is necessary in metodolog y purpose to compare several samples of the product, choosing a close in style, the situation at the given time.

Key words: zhyrau – Kalniyaz. Makhambet. withstand the persecution, similar tolgau, the poetics, of romanticism, raised the masses, human disputes, inspiring rebellious spirit, persecution, human disputes.

Бисенгали З.-Г. К.

Применение новых иновационных методов в преподавании художественного мира жырау

Многие из произведений ХҮШ-ХІХ вв, дошедших до нас, были переданы в основном устным образом. При этом нужно отметить, что многие авторы и поэты как Абыл Утембет, Калнияз Шопыкулы, Актан Керейулы, Нурым Шаршыгулулы, Кашаган Күржиманулы, Аралбай Онгарбекулы, Омир Караулы и др.получили мусульманское образование. и набирались опыта в традициях школ Жырау. Очень важное значение данных ч**удес** для восприятия студентов. Необходимо обьяснить эту разницу при обучении и разьяснении поэзии жырау. Особенно важно обратить внимание на это при выполнении практических занятии и самостоятельных научных работ. Методологические принципы при обучении студентов анализу образцов ярких произведений поэтов школы Жырау требуют сравнить несколько образцов одного произведения, подбирая близкие по стилю, ситуации того времени.

Ключевые слова: синкретный характер, искусство жырау. народное признание, жырау Калнияз, схожесть с Махамбетом, бунтарский дух, характер романтизма, тоска на чужбине, воспевание соратников.

© 2016 Al-Farabi Kazakh National University

ӘОЖ 821.512.22.0

Бисенғали З.-Ғ. Қ.,

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
профессоры, ф. ғ. д., Алматы қ., Қазақстан,
e-mail: zinolgabden@hotmail.com

ЖАҢА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТӘСІЛДЕРДІ ЖЫРАУЛАР КӨРКЕМДІК ӘЛЕМІН ОҚЫТУДА ҚОЛДАНУ

Жыраулар поэзиясының көркемдігі туралы дәрістер мен тәжірибе сағаттарында есте болатын біраз маңызды мәселелер бар. Бұларды ескермеген жағдайда ойдағыдай нәтижеге жету қиын. Ең алдымен, оны оқытуда жаңа әдіснамалық тәсілдерді қолданған жөн. Өйткені, жыраулық өнер, поэзия тек қана мәтінге байланып тұрған жоқ. Бізге ХҮШ-ХІХ ғасырлардан жеткен жеткен шығармалар дені ауызша сақталғандар. Бірақ, аты-жөні, шығармалары (ауызша, жазбаша) жеткен ақындардың көбі мұсылманша әжептәуір сауатты болған**.** Абыл Өтембет, Қалнияз Шопықұлы, Ақтан Керейұлы, Нұрым Шаршығұлұлы, Қашаған Күржіманұлы Аралбай Оңғарбекұлы, Өмір Қараұлы т.б. жыраулық мектептің дәстүрінде тәрбиеленіп, тәжірибе жинақтаған.

Бірақ бір өкініштісі шығармалардың жазба нұсқалары жоқ. Тіпті, сауатты, жыраулардың өздері де туындыларын жазып қалдырмаған.. Мұның тұрлі себептер болуға тиіс. Мәселен, қолжазбалардың сақталмауы, жоғалуы тіпті болмауы да мүмкін. Жыраулық поэзия, дәстүр туралы жан-жақты зерттеулер жасаған ғалымдар аз жазған жоқ...

Сондықтан оларды қайталап жатпай-ақ, тақырыпқа қатысты жыраулар поэзиясын оқытуда аса қажетті бірер әдістемелік сипаты бар мәселені ғана айта кетейік.

19 ғасырдан бастап жыраулар поэзиясының поэтикасы өзгеріске ұшырай бастады. Оның басты себебі, ауызша әдебиетке біртіндеп ене бастаған жазба әдебиет ықпалы еді. Маңғыстау түбегінде ақын-жыраулардың ел көңілін аударған шығармалары ХІХ ғасырда қағазға түсе бастады. Әрине, бәрі емес. Жыраулар поэзиясы туралы деректі пікірлер айтып жүйелі зерттеулер жүргізген Қ. Сыдиқовтың еңбеген айрықша атауға болады. [1]

Жыраудың нақты шығармасының әлденеше үлгілерінің (варианттары) сақталуы шығарма мазмұны мен көркемдігін зерттеуде түрлі әдіс-тәсілдерді қолдануды қажетсінсе, оқытуда да сонгша жаңа көзкарастар керек. Солардың кейбіреулеріне тоқтала кетуді жөн көріп отырмыз.

1917 жылға дейін баспа көрген үлгілер мен кейінгілер арасында алшақтықтың болуының салмақты себептері болды. Кеңес үкіметі тұсында бұларды көп сөз қылмауға тырыстық.

Басты себебі түсінікті. Ресми идеологияға керегар ойлардың кездесуі – туған елін жаудан қорғау, ел бірлігі үшін күрескендер рухын мадақталуы, ел билеген хандар мен жұртты басқарған дәулеттілер бейнесінің сомдалуы т.б. Бұл идеялар отаршыл Ресей көңіліне жақпады [2].

Жыраулар шығармаларын жариялауда – баспа талабына сай, болмаса құрастырушылар мақсатына орай редакция да жүрді. Саяси ой, мазмұнлы былай қойғанда, мәтінде ара тұра кездесетін түсініксіз сөздерді бізге түсінікті жаңаларман алмастырдық. Әрине, жаңа сөздердің Ғасырлар қойнауынан бізге аман жеткен мәтіндердегі ой, сезімдер мәнін жеткізе алмайтын. Өкінішке орай, көркемдік бояуына, мағыналық мәніне қараған жоқпыз. Соның салдарынан көне дәуірлерден жеткен толғау, жырларда түсініксіз, жұмбақ, күмәнді тұстар көбейеді. Сондықтан оны**,** жыраулар поэзиясын – бір замандарда тәуелсіз елде, еркін өмір сүрген мінезді, талантты ержүрек, тұлғалардың бейнесін сомдаған мағыналы мәтіндерді, ұлттық рухтарға толы әдеби мұраны бірден, еркін қабылдай алмадық.

Енді рухани құндылықтар түбегейлі өзгерістерге ұшырай бастаған жаңа заманда жыраулар поэзиясы туралы деректі, терең зерттеулерге негізделген пікірлер айтатын сәт туды. Соңғы кездерде бұл тақырыптарды кешенді түрде зерттеуді, жоғары мектептерде оқытуды қолға алдық. Бұрын аты-жөні сиректеу аталатын ақын-жыраулар шығармашылығы туралы түрлі деңгейде жиналыстар өтуде. Соның бірі – Ш. Есенов атындағы Ақтау қаласындағы «Қазақ мемлекеттік технологиялар мен инжиниринг университеті» ұйымдастырған «Қалнияз Шопықұлы және оның әдеби мұралары» атты республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция. Жиынға Астана, Алматы, Атырау,т.б. қалалардан ғалымдар қатысып жыраулық поэзия туралы баяндамалар жасады.

Эстетикалық объектінің сыртқы дүние, әлеммен байланысы алуан түрлі әсерлерден көрінеді. Жыраулардың жыр-толғауларынада осы әсер адам таңғаларлықтай деңгейде бейнеленеді. Әдеби дәстүрге үзіліссіз жаңалықтар қосып отыратын бұл ықпалдың қуаттылығы өнер иелеріне қашан да байқалады. *У*ақыт және кеңістік өлшемдерінде бірте бірте белең ала беретін бұл жағалықтар осы поэзияны таратушы ақындар мен жыршылар тарапынан да қолдау таба бастайды. Оның жеке жыраулар шығармашылығында көрініс табуы эстетикалық сезімдер шарпысуына тәуелді. Төңірегін өзгерте бастаған үлкенді – кішілі уақиғалар жыраулар қабылдауында бірте – бірте үдеп, күрделі сезімдер бейнесінің жаңа реңктерін туғызады. Мұның көркем көрініс табуы жыраудың көркемдік әлеміне ғана тәуелді. Тарихи уақиғалар туғызған алуан-алуан сезім-ойларды қорыту, жаңа шығармашылық мақсатына орай қиюластыру бәрі – ақын-жырлаудың көңіл-күйіне байланысты. Ол түрлі ортада өзгеріп тұрады. Жыраулар шығармалары нұсқаларының көп болуы осы заңдылықтарға негізделеді.

Студенттерге осы үдерістің заңдылығы ман ерекшеліктерін түсіндіріудің маңызы өте зор. Жыраулар шығармаларын тыңдаған жанның бәрі оны сүйсіне қабылдайды деп айтуға болмайтын шығар. Әсіресе, эстрадаға өнеріне тәуелділік күн санап атыпқан бүгінгі тұрмысымызда. Көңіл аударушыны еріксіз жетелейтін түрлі құйтырқы техникалық тәсілдері, шуы мол эстрада тарихтан гөрі бүгінгі қазақтарды қуалайды. Ал жыраулық өнер бағзы замандардағы аңыз, хикаят, әпсаналар мен қатар тарихи уақиғалармен, тұлғалармен, тіпті жеке адамдар тағдырымен де тығыз байланысты. Бірақ өткен замандардағы шығармашылық үдеріс мұлде басқа жағдайда өтеді. Мұнда уақыт та басқа, кеңістік те өзге.

Жыраулық поэзияны оқыту мен түсіндіруде студенттерге осы айырманы мұқият ұқтыру керек. Әсіресе, тәжірибелік сағаттар мен өз бетімен орындалатын ғылыми жұмыстарда.

Жараулық әдебиет өкілдері дәстүрге жаңалықтың қажетін тегістей ұқты деп айту қиын. Бұрыннан таныс жырларды ғана емес, жаңа шығармаларды орындау барысында да жайната, жаңғырта орындауды ұнататын тыңдаушы қабылдауын жыраулар да ескереді. Әрине мұнда тосын жайлардың көп болатыны да белгілі. Бейтаныс әуендер мен өрнектердің ықпалы да болады. Талантты ақынның дара таным мен қабылдауының әуендері жыраулық ақын өрнектерінде бірден аңғарылады. Жырға негіз болған өткен тарих, ел көңілін аударған уақиға оны өзінше талдап, бейнелеуші ақын танымынан тәуелсіз емес, сондықтан осы орындауда алуан түрлі сезімдер мен ойлар шендеседі. Алайда өмір шындығының сұлбасы міндетті түрде сақталады.

Жыраулық поэзия дәуірлеп тұрған замандарда толғау, жырларды жазып алуға – қоғамда қажеттілік болмағандай. Қағазға түсіру дәстүрі оңай тәрізді көрінгенмен болмысы басқа – тынымсыз еңбекті, ойды қажетсінеді. Суырып салмаға әбден төселген сауатты – ақын жыраулар

сәтті шығармаларын елге таратуда шәкірттеріне сенген. Бірақ олардың жырлауында ғана емес, өз орындауларында да мазмұндық, көркемдік өзгешеліктерді байқаған. Бұл жаңарулар қағазға түскенге дейін тоқталмаған Қағазға көшкен туындының көркемдігін жоғалтатыны шындық.. Оны бүгінгі ақындар поэтикасын зерттеушілер де мойындайды.

Ендеше, жыраулық мектеп ақындары шығармаларының көрнекті үлгілер- ін оқыту, талдау барысында әдістемелік тұрғыда бір шығарманың әлденеше үлгілерін салыстырып, сол заман ахуалына, стиліне жақындарын таңдап қолданған жөн.

Қалнияз Шопықұлы шығармашылығымен танысушы, зерттеушілер үшін есте болуға тиіс аса маңызды әдістемелік бағыттар М. Әуезовтің Иса Байзақов шығармашылығы туралы пікірлерінде бар. М. Әуезов жыраулық өнердің синкретті сипатын айтқанда оның өзгермелі табиғатын да ескерген болуы керек: «Бүгінгі қазақ сахнасында Иса әлденеше ғасырларда жинағандай, мәдениет тарихының әлденеше дәуірлерін бітімдестіргендей.

Мұның арты баяғы кәрі заманнан, саналы толғау иесі жыраудан, ру бәсекесінде ат жарыстырғандай, сөз жарыстыратын айтыс ақындарынан келе жатқан суырыпсалма. Бүгінгі тұрған орны – сахына. Айтылып қалған сөздері – әдебиет туындысы. Иса сахнадан үгіт айтады, сын айтады. Өзі түсінген мөлшерде сұлулықты, жарастықты жырлайды. Өлеңмен күлдіргі қалжың айтады. Жақсының сарынындай құбылып, бүктетіліп толқын желдірменің әніне қосқанда шалқыған ақындық сөзін ту ғып ұстап заманды қазып келе жатқан өнер желмаясыны шабысы елестегендей болады.

< ....> Бірақ, суырыпсалма өлең көп алдындаақынның өз аузынан сол арада ғана шығып, арнаулы сарынға түсіп, домбырамен бірге қанат қағып алып ұшып келе жатса, ең әуелі өте әсерлі жарастық, үлкен әсерлілік сол шабыстың өзінде деп санау керек. Әдебиет, музыка, сахна бәрінің бірдей бас қосатын жері осы. Адамдағы салтанатты, сымбатты өнердің өзгеге жат, біізге таныс бір алуан түрі, үлгісі осы.

<....> Қолдан жасалмайтын, оңайшылықпен қайта тумайтын сирек өнерді біз, бүгінгі заманның адамдары, мәдениетті елше қадірлей, бағалай білуіміз керек.» [3]

Жыраулық поэзияда саяси-әлеуметтік тақырыптар ел бірлігі, мемлекет тұтастығы туралы ойлармен қатар өріледі.. Әсіресе, XIX ғасырдағы зар заман бағытының ақындарында ел бірлігі мен елдік сана Ресейдің отарлық саясатымен қабаттастырыла суреттеледі. Қазақстанға күн санап еніп жатқан сан түрлі жағалықтардың ұлттық дәстүр мен салт-сананы бұзып жатқанына, мұның ел бүлдіргіштік сипаты әшкереленеді.

Осы мазмұндағы шығармалардың өзінде де түрлі саяси сипатты болмаса елдегі әлеуметтік мәнді уақиғаларға байланысты мазмұндық жаңалықтар байқалады.

15 ғасырдағы қазақ әдебиеті туралы біршама деректі мәліметтерді халық әдебиетінің табыстарынан аңғауға болады. Бүкіл қыпшаққа даңқы жайылған Қодан Тайшы, Сыпыра жырау, Асан Қайғы, Қазтуған, Доспанбет, Шалкиіз, Марғасқа, Жиембет, Ақтамберді т.б.кім білмейді. Әсіресе, ауыз әдебиетінде көркемдік дәрежесі ойдағыдай, тіпті аса жоғары деп те айтуға болады, талай тарихи шығармалар, эпостық жырлар, толғаулар дүниеге келді. Әдеби тілдің даму да жоғары деңгейге жетті. Бұл табыстарда жыраулық әдебиеттің үлесі орасан мол. Орны де бөлек.

Жыраулық әдебиеттен көрінетін басты тақырыптарға тоқталсақ:

Алдымен ел алдындағы әлеуметтік қайшылықтардың сөз болуы. Әр әлеуметтік топ өз идеологиясы үшін күресті. Байлар мен билер, батырлар мен шешендер т,б. Оларға арналған қошаметшіл, мадақ поэзиясы бірден көзге түседі. Жыраулық поэзияда бұл аз емес.

Түрлі деңгейдегі қоғамдық тартыстарда жеңіске жеткендердің озбырлық әрекеттері, жеңілгендердің өкініші мен қасіреті – жыраулық поэзияның мақты арқауы. Осы қарама қарсы құбылыстардың бірінің артына түсе, қуа жырлаушылар табылды. Негізінен туыстық белгілерге, әлеуметтік топтар мүддесіне орай жырланды. Адалдыққа қиянат, наразылық.., осы кезден бастап сатира, мысқыл келді әдебиетке. (Шерниязда, т.б.) Бұл мақсат жаңа бейнелеу құралдарын құралдарын әкелді.

Осы бағыттағы көрініп тұрған қайшылықтар қоғамдық сананы қозғады,

Авторлық әдебиетті дамытуға ықпал еткен құштердің бірі – фольклор. Фольклор және авторлы әдебиет қоғам қайшылықтарын көрсетуде, табыстары мен әйгілі тұлғаларды бейнелеуде егіз құбылыс ретінде танылды.

Қазақ әдебиетіне орта ғасырынан ауызша, жазбаша көркем фабула, қызық сюжет т.б. үлгіде жеткен шығармалар сол дәуір көркемдік танымынан хабар береді. Әдебиет пен өнердегі ізденістерді, орныққан үлгілер мен дәстүрді

көрсетеді. Оған мұқият үңілу, талдау керек. «Көркемдігі шамалы» деген астамшыл ұғым бұған келмейді.

Алтын Орда хандарының, рулы ел басқанған билер мен дәулетті жандардың, батырлардың қасында ақылшы, кеңесші ретінде жыраулар болған жүрген. Абылайдың Бұхары сияқты. Көргені көп, білетіні мол жыраулар заманның елеулі уақиғалары мен оның бас қаһармандарын, сан – алуан тарихты жыр, толғауларға, әңгімелерге қоса жырлаған. Онда тек тарихи уақиғалар ғана емес, әйгілі генеологиясы мен жалпы қазақ шежіресін те талай мәліметтер кездеседі. Деректі тарих болмағанмен де қазақы ауызша шежіренің маңызды мәліметтер көрінеді [4]. Ел ішіндегі ірі дау жанжалдарды шешуде де олардың рөлі аз болмаған. Көбінің құдай берген көріпкелдік қасиеттері де жоғары болған.

Ақылгөй, дара тұлға ретінде жыраулар ел аралық мәселелерді, көрші елдермен қарым қатынастарлы шешуге де қатысқан. Сауда саттық жасаушы мемлекеттермен түйінді мәселелерде ақыл, кеңес беруші ретінде олардың пікірлері мүлде ізсіз басқа кетпеген.

Ел ішіндегі қақтығыстар мен дауларды шешуде әділдігімен халыққа жаққан, жұртқа айрықша қымбатты болған жыраулар тарихта аз емес. Солардың бірі – Қалнияз жырау. Оның тіршілігі ғана емес, шығармашылығы да Махамбетпен ұқсас. Ол – дүмділер тарпынан қуғын көріп, қысымға шыдамай елін тастай көшкен көптің бірі емес, Махамбет сынды «аламанға жел берген аса жұртты меңгерген жырау», романтикалық мінезде қалыптасқан тұлға.

Түрлі жаулармен болған қырғын шайқастарда күтпеген қиындықтарға тап болған бауырларын жігерлендіріп толғаулар айтқан. «Батырларды жігерлендіріп айтқаны», «Қожалақ батырға айтқаны», «Табын Дәуіт батырға айтқаны», «Есен, Сүгір батырларға айтқаны» т.б.

Жыраулар поэзиясы ұлттық болмысымыздың қалыптасуына да ықпал еткен рухани күш болды. Ел билеушілерді сабырға шақыруда ғана емес болашақ ұрпақты тәрбиелеуде де орасан зор қызмет атқарған әлеуметтік топ. Тәрбиелік қуаты мол, әсіресе эстетикалық әсері орасан зор көркем дүниелер қалдырған.

Қалнияз шығармашылығы туған жерінен қуғын көріп, жат елдерге қоныс аударған қазақ жырауының рухани тірлігін, қайғы-қасіретке толы болмысын, шығармашылық ізденістерін анақ көрсетеді.

Қалнияз Асан ата ізімен жерұйық, тыныш тірлік іздеді. Түркіменстан, Тәжікстан, Өзбекстан, Ауғанстанға барды. Тыныш тірлік тапқандай болса да өзге менталитетке: тұмыс пен салт-санаға, әдет ғұрыпқа көндіге алмады. Жергілікті бай-дәулеттілерге, жұртты билеген топтарға жақпайтын артық-кем пікірлер айтты, Өзінің қазақ елі менталитетін мадақтады. Сол үшін жек көрінішті болды, шеттетуге ұшырады. Тіпті әлділер тарапынан зорлық та көрді. Шыдай алмай әллі-берлі ауысты.., көшті.

Туған жерін сағынды. Аңсады. Аиа жұртын қорғауда қарулас болған қаһарман құрбыларын жырға қосты, ерліктерін мадақтады. «Көрмесем, хош болыңдар», «Ерлерді еске алғанда», «Атасам ат ұстаған ерлерімді..» «Жерінен Ауған, Күләб хат жолдадым», «Аңсаймын аға-жеңге ағайынды», «Айтқаным аз да болса есте қалсын», «Қалнияз едім күнінде» «Қош, аман бол, қалған жер» т.б. тәрізді толғау – жырлар осындай әуендгрге толы.

Бұл жыраудың күш, қайратының кеміген, қартайған шағы еді.

Қалнияз мұсылманша сауатты болған. Қолымен жазып қалдырған шығармалары жоқ тәрізді. Кім білген, бәлкім жазған да шығар.,бірақ көшіп-қонып жүрген тірлікте оларды сақтау да оңай емес. Олардың тағдыры туралы да не айтуға болар еді...

Ел алдында орындалған шығармалардың бәрі, ең маңыздылары мен мәнділері, көркемдері ел арасына ауызша таралған. Әні мен орындалу үлгісіне дейін. Бұл шығармалар бізге шәкірттерінің жаттаулары арқылы келді.

Сондықтан, деректі, дәлелді пікір айту қиын. Қолымызға түскендерін талдаумен қатар, жоқтарын ел аузындағы мазмұндық аңыздауларға, үзік-үзік шумақтарға үңіле болжау арқылы ғана шамалаймыз. Соның өзі аса талантты ақын-жыраудың көркемдік әлемін көрсетеді.

Қалнияз – қазақ жырауларының үлкен бір тобының аса көрнекті өкілі. Оның шығармашылығы мен өмірбаны туралы ойланғанда түрлі себетпермен ел ауып, шет жерге кеткен талантты қандастарымыз туралы ойларға батасың. Олардың көбі барған елдердің салт санасын қабылдап, үйленіп. өзге тілде, сол дәуірлерде басымдық көрсетіп дәстүр қалыптастырған тілдерде шығармалар жазды. Әдебиет тарихында өзге тілдерде жазып ұлы суреткер атанғандар аз емес,кеткендер аз емес.

Қазақ жыраулары шығармаларының сақталуы, таралуы, үлгілері туралы М. Мағауин бірнеше пікірлер айтқан: «Қазақ халқының жыры түркілік ортақ эпос құрамынан бөлініп, дербес Орда құрған хандық заманы төрт ғасырға

жуық ұзақ дәуірге созылды», – десе келесі бір зерттеуінде: «15-17 ғасырларда жасалған әдебиет ел мүддесін, жұрт мұратын бірінші орынға қойды» [5].

Жалпы жыраулар поэзиясы – қазақ сөз өнерін әлемдік классикалар шоғырына қосты. Біздің ұлттық рухани қазынамыз жыраулар поэзиясының абызы Асан қайғы толғаулары арқылы қазақ халқының қалыптасу, хандығының құрылу дәуірінің тарихи белгілерін көрсетеді.

Проф. Б. Кенжебаев Асан шығармалары туралы пікірлерінде «Асан қайғының шығармалары өз тұсының айнасы Ол өз дәуіріндегі қазақ халқының мұңын, тілегін көрсетеді, – деп жазды. Асан қайғы халықтың бірлігін, мемлекеттің тұтастығын сақтауды жырлаған жырау**.** «Қырында киік жайылған, Суында балық ойнаған, Жеміңде кеңес құрмадың.., Жемнен де елді көшірдің» – деп жыралуы осыдан.

Қазтуған, Доспанбет, Шалгез, Жиембет, Ақтамберді, Тәтіқара, Үмбетей, Бұқар т.б. жыраулар толғауларында қазақтың өріс, мекендері шығармалардың тақырыптық-идеялық көркемдік өрімдерінің ерекшеліктеріне орай әртүрлі жанрларда, ұлгілерде жырланады.

Жыраулар поэзиясындағы жер-сулар атауларының ішінде Алтын Орда дәуіріндегі қазақтардың мекен еткен жерлері сағынышпен, қимастық сезімдермен жырланады. Атап айтқанда, Еділ, Жайық, Сырдария, Қара Ертіс, Азау теңізі, Түркістан, Ташкент қалалары т.б.

Қазақ хандығы кезіндегі жыраулар поэзиясының тақырыптары: халық бірлігі және елдің әскери қуатын нығайту, ел билеушілер мен батырлардың, билер мен шешендардің ұлт рухын, намысын сақтауға, қорғауға бағытталған ірі әрекеттері мен дархан мінездерін мадақтау болды. Олардың өмір мен болмыс туралы философиялық толғау, жырларында ізгілік пен зұлымдық, жақсылық пен жамандық, достық пен дұшпандық тәрізді салт-санаға қатысты тақырыптар шендестіріле қозғалады. Адамгершілікке жат ұнамсыз құбылыс, мінез, әрекеттерді жырлауда жеке бас мүддесінен де ел, мемлекет, халық мүддесін жоғары қояды.

Асқар Егеубайдың жыраулар поэзиясының мәні туралы айтқан мына сөздері осы тақырыпты зерттеуші ғалымдар үшін қажет-ақ. «Жыраулар толғаған адамгершілік, имандалық, қаһармандық, жігерлілік һәм жайсаңдық жолда қалыптаса бастаған қазақ ұлысының рухани келбетін кестелеуі тиіс еді. Сорлай болды да. Қазақ елінің ажары мен жан дүниесі сол шығармаларда жасалды. Білім, білік ақиқат, тіл, жаратылыс жайлы толғамдар да сол ортада желі тартты. Ежелгі түркі дүниесінің бар болмысы мен арман – мүддесі бір кезде қазақтың классикалық мәдениеті арқылы жаңғыра көрінді. Жыраулар дәуірінің ішкі мәніне үңілсек, төрт-бес ғасыр бойына тұтастай құбылыс ретінде дамыған әлеуетті, әлеуметтік көркемдік ұлы самғау бұрын соңды болмаған еді. Ол поэзияда, елдік құрылыста, тұрмыса, моральдік һәм рухан мәдениетте бірдей айқын мүсінделді.

Жыраулар поэзиясы дербес мемлекет ретінде өмір сүрген қазақ хандығы атты дәуірдің әдеби мұрасы.»

Тұрмыс-салт-жырлары, жоқтау, ертегі аңыздар т.б. жеке тұлғаларды дәріптеген туындыларда жиі қолданылады. Осы шығармалардың идеялық-көркемдік мақсаттаны айқындауда маңызы зор. Сол тәрізіді қиял-ғажайып аңыздар, мифтер мен әпсаналар мен тәмсілдер де шет ел шапқыншылығына қарсы күрес идеясын қозғап, ерлік, батырлық тақырыптарын дәріптеуде жыраулық поэзия өкілдері жиі қолданатын тәсілдер. Ерлік пен батырлықты дәріптейтін сюжеттерде қолбасшылыр мен батырлар дәріптелді. Олардың көркем бейнелері жасалынды. Кейде реалды өмірден алыс тәрізді көрінсе де көркем мазмұн негізіндегі ірі уақиғалар шындығы бас қаһармандар ерлігі байқалып тұрады. Эпостық жырларда шығарушы – жыраулардың басты идеялары айқындала түседі**.**

Жыраулық дәстүрдің белгілі бір жүйеде жалғастығын тапқанына көз жеткізуге болады. Атақты жыраулардың шығармаларын ере жүрген шәкірттері жаттап, көпшілік көңіл аударғандарын елге таратқан. Шәкірттердің кейінгі буыны да, 19 ғасыр соңы мен 20 ғасыр басындағы солардан үйренген. Ең маңыздысы ұстаздарынан үйренген шығармаларын бұрмаламай, бүлдірмей, негізінен сол қалпында жеткізген. Әрине аз кем өзгеліктердің қосылу заңды.

Бүгінгі жоғары мектептерде болашық мамандарды тәжірибеден қалай өткізсе, жыраулық мектеп шәкірттері де соған ұқсас өмір тәжірибесін алған. Жыраулар алдымен ұстаздары білетін шығармаларды жаттаған, оның пайда болу тарихын, қайда айтылғанын сұрастырған, орындау барысында өз стилін қалыптастырған. Бірақ, ұстазының әуенін, мақамын толық сақтаған. Өкінішке орай бұл бағытта деректі зерттеулер әзірше көп емес. Бірақ, аса қажетті істі бірі – осы.

Жыраулық дәстүрдің сөзге емес, өзіне сөзді ерту еркіндігі...туралы проф. Б. Нұрдәулетованың «Көне күннің жыр күмбезі» кітабындағы пікірінде осы өнер мен шығармашылық

шындығын көрсететін негізді ойлар бар. Ұстаздан шәкіртке көшетін поэтизмдер онда жалғасын ғана таппайды, жедел дамиды да. Жыраулық өнер иелері сөздің дәуірлік, стильдік нормаларына өзінше қарайды, бағына бермейді,- деген байымдауларда шығармашылық үрдерісті көрсетіп отыр. [6]

Жыраулық дәстүр – мектеп. Атадан балаға, ғасырдан ғасырға көшетін көркем мазмұн, сөз мағынасы мен мәні мақсатты түрде жалғасады. Ең қасиетті байлығымыз осы жалғастық табиғатында. Жыраулық дәстүр шығарманың мазмұнын да, көркемдігін де бұзбай жеткізуді қалайды. Жыршы, жыраулар адалдығының негізі осында. Алайда шығарманың көркемдік кестесіне белгілі фабула, сюжетті дара қабылдаудан пайда болатын аз-кем өзгерістер сөзсіз енеді. Сол арқылы көркем шығарма әсері де түрленіп отырады. Дәстүр арқылы жеткен көркем мазмұнды ментальді қабылдау жаңаша танымға осылай ұласады.

Жыраулық поэзия ежелгі және жаңа дәуір әдебиетінің арасын жалғастырушы арна болып қана қойған жоқ, ұлы эпос тудырған ортаның таңғажайып дәстүрін көркем бейнелер арқылы пернелей жеткізген сырлы әлем еді.

Жыраулар поэзиясындағы эстетикалақ қуаты айрықшалардың бастысы өмірдің түрлі кезеңдері жасық шақ пен есею, кемелдену және кәрілік т.б. толғаныстардың табиғат және қоғамдық құбылыстарымен егізделе жырлануында.

Бұл негізгі жанрлардың бәрінде ұшырасады. Философиялық толғамы айқын толғаулар мен тарихи уақиғаларды баяндайтын жырларды, өлеңдер мен термелерді атауға болады.

Жыраулық өнерде осы жанрлар мен бейнелеу құралдарының поэтикалық, мазмұндық және тілдік, өрнектері үздіксіз дамып ұштала түсті.

Әдебиеттер

1 Сыдиықұлы Қ. Өмір өрнектері. Таңдамалы зерттеулері. – Алматы: Арыс, 2006. – 384 б. – Б. 117-118.
2 Омарұлы Б. Зар заман поэзиясы.Генезис, типология, поэтика. – Алматы: Білім, 2000. – 367 б. – Б. 70.
3 Әуезов М. Иса туралы // Байзақов И. Екі томдық таңдамалы шығармалар. 2-т. –Алматы: Жазушы, 1983. – 332. – Б. 81-83.
4 Тарақты А. Ауызша тарихнама // Қазақ.Жоғары оқу орны студенттеріне арналған оқу құралы. – Алматы: Білім. – 175 б. – Б. 31-47; Қазақтың ауызша тарихы. – Алматы, 2008. – 560 б. – Б. 15-16.
5 Мағауин М. Ғасырлар бедері. – Алматы: Жазушы, 1991. – 432 б. – Б. 232-244.
6 Нұрдәулетова Б. Көне күннің жыр күмбезі. – Алматы: Жазушы, 2007. – 496 б. – Б. 414-418.

References

1 Sidely. Patterns of life. Selected studies. – Almaty: Arys, 2006. – 384 S. – B. 117-118.
2 Omaruly B. Poetry ZAR Zaman.Genesis, typology, poetics. – Almaty:Bilim, 2000. – 367 S. – B. 70.
3 Auezov M. Jesus on // And Baizakov. Selected works in two volumes. 2. – Almaty: Zhazushy, 1983. – 332. – B. 81-83.
4 Tarakhty A. Oral Historiography // Textbook for students of higher educational institutions. – Almaty: Education. – 175 S. – B. 31-47; In oral history. – Almaty, 2008. – 560 S. – B. 15-16.
5 Magauin M. The relief of century. – Almaty: Zhazushy, 1991. – 432 p. – B. 232-244.
6 Nurdauletova B. The dome of the ancient name of the sun. – Almaty: Zhazushy, 2007. – 496 б. – B. 414-418.

Doganay Y., Guvercin S.

Teachers call for efficient classroom management

Being an average teacher does not mean only lecturing grammatical rules, getting the students to practice some certain structures, speech patterns and dialogues, and also evaluating the students by their performances and competencies. We think just these classroom activities and educational processes do not provide expected and required outputs unless the classroom management factors, parameters and concerns applied appropriately. If there is insufficient motivation, satisfactory teaching and learning do not occure. Especially first-year teachers' biggest problem is motivation of the students that we think is classroom management's main concern. An average teacher should keep the balance between tolerance and being over strict. It is mentioned in almost all resourses that teachers should acquire the required skills, knowledge and have the intuition about how to manage the class and teach the students to manage themselves. Being aware of the students' and teachers' roles not to cause problems appear in classroom management is crucial.

Key words: classroom management, students centered, teachers' centered, tolerance, discipline.

Доганай Я., Гуверджин С.

Мұғалімдер сыныпты әсерлі басқаруға шақырады

Бір мұғалім болу тек лекция оқып, грамматиканы түсіндіріп, студенттерге белгілі тапсырмалар беріп, соны орындағанына қарай тек баға қоюдан құралмайды. Біздің ойымызша, сыныпта өткізілетін бұл іс-шаралар тек сыныпты дұрыс басқару және дұрыс бағдар беру арқылы толықтай іске асып, біз күткен нәтижеге қол жеткізе аламыз. Егер де бұл жерде жеткіліксіз мотивация болса, білім беру мен білім алудан айтарлықтай пайда аз. Жаңадан мұғалім болып жатқандардың ең көп кездесетін қиыншылығы – сыныпты басқара алмау болып табылады. Тәжірибелі мұғалім болса тым қатал да болмай, тым жұмсақ та болмай ортасын ұстай алатын мұғалім. Барлық кітаптарда тәжірибелі мұғалімнің сипаттамасы ретінде көбінесе білім,белгілі қабілеттермен қоса, сыныпты басқара отырып өзін дұрыс ұстай білу қажеттілігі жазылған. Сыныпта мұғалім мен студент өз рөлін нық білсе, бұндай қиыншылықтар да кездеспейді.

Түйін сөздер: аудиториялық басқару, студенттер ортасында, оқытушылар ортасында, төзімділік, шәкірт.

Доганай Я., Гуверджин С.

Преподаватели призывают к продуктивным методам руководства классом

Преподаватель не только обьясняет грамматические правила, применяет на практике строение структур, языковых элементов, диалогов и оценивает студентов. Мы считаем, что данная деятельность в классе не оправдывает ожидания без правильных применений параметров руководства классом. При недостаточной мотивированности преподавание и обучение не обвенчаются успехом. В особенности, отсутствие мотивации у студентов первых курсов является одним из главных проблем руководства классом. Преподаватель сохраняет баланс между толерантностью и чрезмерной строгостью. Почти во всех источниках указано, что преподаватели должны обладать нужными навыками, знанием и интуицией при управлении классом, также обучении студентов самодисциплине. Если преподаватели и студенты достаточно осведомлены о своих ролях, возникновение такого рода проблем маловероятно.

Ключевые слова: классное руководство, студенты в центре, учительская по центру, толерантность, ученик.

© 2016 Al-Farabi Kazakh National University

UDC 371, 593

Doganay Y.[1], Guvercin S.[2],

[1]Assistant Prof. PhD, [2]Assistant Prof. PhD of Suleyman Demirel University, Almaty, Kazakhstan,
e-mail: selim.guvercin@sdu.edu.kz, yakup.doganay@sdu.edu.kz

TEACHERS CALL FOR EFFICIENT CLASSROOM MANAGEMENT

Introduction

We can not think of any sphere of life without management; time management, money magement, resourse management, education management, office mangement and etc. According to Lous and Miles management refers to 'Designing and carry out plans,getting things done, and working effectively with people [1]. To be successful and reach up to our plans, over come the problems we face in ur lives we should plan our lives, working ours, manage our time, money and put our works in order. Low and Golver say that each manager needs a pocket theory of management [2]. Management is a must especialy in our century to fulfill our duties. People should have mentality, approache, perspectives even strategy for planned lives. Classroom management is one of the mailstone factors in settling better learning environment and getting better results in education. Students are human beings, not benchbound listeners or computers to be installed/input all the planned and demanded knowledge and also to perform, produce or recall the outputs when required. Thus, all durations of management of classes are of crucal importance.

Classroom management is the ability of managing time, space, resource, students' roles and behaviours to provide a climate that encourages learning [3]. Students are human beings, sensitive effect each other, techers are no exceptions bringing lots of problems, anxieties, prejudices, expectations, fears to the classroom environment. So, in order to be effective teachers, they must be proactive, facilitative, imaginative classroom managers [4]. There is also a common idea that the better the teacher is the more successful the class is and the higher quality of teaching and learning instructions occure. Smith (1995) mentions that what makes a teacher good is the organization of a classroom and the tecniques involved rely heavily on the teaching style [5]. This is primarily concerned with the managment of pupils, students, classroom instructions and resources within the finite space of a classroom. Good teacher is able to raise pupils' self-esteem, develop a positive work methos without resorting to a punitive regime, praise rather than criticize and use pupils' enthusiasms and interests in a creative and positive way [6]. According to students what makes a good teacher are; kindness,

being patient, dealing with the students' problems in tolerable way and paying attention to them.

We think the ideal size of a language class is big enough for students have a variety of personalities, diverse intellectual styles to interact with, and not so big that you can't construct a community of learners. For various reasons teachers' classes are offen overcrowded. Therefore, teachers should know how to use and apply strategies that will allow and also help students to learn [7]. The following pages are a quick attempt at identifying the problems that overcrowding and heterogenety create both for teachers and students, and then we discuss different kinds of issues leading to their solutions. We think these comments can help the educators see some of the problems more clearly and remind them of creating and performing more successful, effective classroom activities and bettter results in education.

Classroom management profiles

There are many factors playing roles and influencing classroom management such as, teachers, students, calssroom size and design, number, types and levels of students. Among them we think that teachers, students and the nature and form of interactions play the main role in classroom management. In this paper we will discuss about the types of teachers in terms of classrom management styles, attitudes and reactions of the students to each managing type and style. Each teacher and instructor has his/her own way of managing the classes. But in general most of educators are not aware of actuality and reality of the scientific innovations in this field. It can be said that the teachers do know a bit about what appropriate techniques and methods are to be applied in depending on positions and times or do not give enough attention to them. Thus we believe that teachers should get the awareness of what they do to manage their classes. So we prefer presenting the classroom management profiles below first. Because we think that one of the most important factor in efficient and successful classroom management is classroom management profile depending on teacher type.

Authoritarian

The authoritarian teacher places strict limits and controls on the students. The desks are usually in straight rows and there are no deviations. Students must be in their seats at the beginning of class and they frequently remain there throughout the period. This teacher rarely gives hall passes or recognizes excused absences. Often, it is quiet. Students know they should not interrupt the teacher. Since verbal exchange and discussion are discouraged, the authoritarian's students do not have the opportunity to learn and/or practice communication skills. This teacher prefers vigorous discipline and expects swift obedience. Failure to obey the teacher usually result a trip to the principal's office. In this classroom, students need to follow directions and not ask why. At the extreme, the authoritarian teacher gives no indication that he\she cares for the students. Mr. Doe is a good example of an authoritarian teacher. His students receive praise and encouragement infrequently, if at all. Also, he makes no effort to organize activities such as field trips. He feels that these special events only distract the students from learning. After all, Mr. Doe believes that students need only listen to his lecture to gain the necessary knowledge. Students in this class are likely to be reluctant to initiate activity, since they may feel powerless. Mr. Doe tells the students what to do and when to do it. He makes all classroom decisions. Therefore, his style does little to increase achievement motivation or encourage the setting of personal goals.

One Middle-school pupil reacts to this teaching style: I don't really care for this teacher. He is really strict and doesn't seem to want to give his students a fair chance. He seems unfair, although that's just his way of getting his point across.

Authoritative

The authoritative teacher places limits and controls on the students but simultaneously encourages independence. This teacher often explains the reasons behind the rules and decisions. If a student is disruptive, the teacher offers a polite, but firm, reprimand. This teacher sometimes metes out discipline, but only after careful consideration of the circumstances. The authoritative teacher is also open to considerable verbal interaction, including critical debates. The students know that they can interrupt the teacher if they have a relevant question or comment. This environment offers the students the opportunity to learn and practice communication skills. Ms. Smith exemplifies the authoritative teaching style.

She exhibits a warm and nurturing attitude toward the students and expresses genuine interest and affection. Her classroom abounds with praise and encouragement. She often writes comments on homework and offers positive remarks to students. This authoritative teacher encourages self-reliant and socially competent behavior and fosters higher achievement motivation. Often, she will guide the students through a project, rather than lead them.

A student reacts to this style:I like this teacher. She is fair and understands that students can't be perfect. She is the kind of teacher you can talk to without being put down or feeling embarrassed.

Laissez-faire

The laissez-faire teacher places few demands or controls on the students. «Do your own thing» describes this classroom. This teacher accepts the student's misbehaviours and is less likely to monitor their behavior. Mr. Jones uses a laissez-faire style. He tries not to hurt the student's feelings and has difficulty saying no to a student or enforcing rules. If a student disrupts the class, Mr Jones may assume that he is not giving that student enough attention. When a student interrupts a lecture, Mr. Jones accepts the interruption with the belief that the student must surely have something valuable to add. When he does offer discipline, it is likely to be inconsistent. Mr. Jones is very involved with his students and cares for them very much. He is more concerned with the students' emotional well being than he is with classroom control. He sometimes bases classroom decisions on his students feelings rather than on their academic oncerns. Mr Jones wants to be the students' friend. He may even encourage contact outside the classroom. He has a difficult time establishing boundaries between his professional life and his personal life. However, this overindulgent style is associated with students lack of social competence and self-control. It is difficult for students to learn socially acceptable behavior when the teacher is so permissive. With few demands placed upon them, these students frequently have lower motivation to achieve.

Regardless, students often like this teacher. A Middle School student says: This is a pretty popular teacher. You don't have to be serious throughout the class. But sometimes things get out of control and we learn nothing at all.

Indifferent

The indifferent teacher is not very involved in the classroom. This teacher places few demands, if any, on the students and appears generally uninterested. The indifferent teacher just doesn't want to impose on the students. As such, he/she often feels that class preparation is not worth the effort. Things like field trips and special projects are out of the question. This teacher simply won't take the necessary preparation time. Sometimes, he/she will use the same materials, year after year. Also, classroom discipline is lacking. This teacher may lack the skills, confidence, or courage to discipline students.The students sense and reflect the teacher's indifferent attitude. Accordingly, very little learning occurs. Everyone is just «going through the motions» and killing time. In this environment, the students have very few opportunities to observe or practice communication skills. With few demands placed on them and very little discipline, students have low achievement motivation and lack self-control. Mrs. Johnson is a good example of an indifferent teacher. She uses the same lesson plans every year, never bothering to update them. For her, each day is the same. She lectures for the first twenty minutes of class. Sometimes she will show a film or a slideshow. If there is any time left (and there always is) she allows students to study quietly and to talk softly. As long as they don't bother her, she doesn't mind what they do. As far as she is concerned, the students are responsible for their own education.

According to one student: This teacher can't control the class and we never learn anything in there. There is hardly ever homework and people rarely bring their books.

Conflict Mediation (how to deal with the problem during lesson that does not relate to lesson directly) Kris Bosworth, Professor, School of Education, Indiana University, Bloomington, IN

– Joe shoves Mike into a locker because Mike picked on Joe's younger brother at the bus stop.

– Theresa is worried because she's heard that Tanya is going to beat her up after school, because Theresa is now dating Tanya's boyfriend.

– Maria and Darren are screaming and swearing at each other in English class.

These brief scenarios represent interpersonal conflicts that might occur between students in any secondary school in the country. Traditionally, schools have dealt with these kinds of conflicts punitively. However, with increased concern about violence in the schools, many institutions are trying a new approach: peer conflict mediation. In mediation, the two conflicting parties sit with a trained peer and discuss their differences. The peer mediator guides the discussion to help the quarreling students find solutions to their conflict. Once the two parties agree, they each sign a contract that outlines what each will do to solve the problem. All mediation sessions are confidential. Mediation differs from trial in many ways:

– Trial assumes guilt and innocence.

– Mediation assumes no fault.

– A trial seeks to learn the truth.

– Mediation seeks to find an equitable solution.

– A trial deals with facts

– Mediation deal s with the feelings and perceptions behind the facts.

– In a trial, a judge makes a decision.

– In mediation, the disputants make the decision

A senior who has been a mediator for four years at an inner-city school, said that if there were no mediation program there would be nobody learning in this school. For more information on mediation, contact:

Having given the classroom management profiles depending on the teachers' characteristics, believes, his/her way of interactions with the students and so on, we think it is convenient to present here a test that the teachers can check recognize themselves. It could be useful and beneficial in settling right classroom management strategies. We could say that after reading the classroom management profiles and students' reactions to each profile type, checking, determining and finding out their own profile they can develop appropriate classroom management styles and methods.

Determining the classroom management profiles of teachers we think each question should be read carefull and answered seriously to be able to find out the right classroom management profile for each educator. The steps are simple to follow:

– Read each statement carefully.

– Write your response, from the scale below, on a sheet of paper.

– Respond to each statement based upon either actual or imagined classroom experience.

– Then, follow the scoring instructions below. It couldn't be easier!

– 1= Strongly Disagree 2 = Disagree 3= Neutral 4 = Agree 5 = Strongly Agree

1. If a student is disruptive during class, I assign him/her to get out, without further discussion.

2. I don't want to impose any rules on my students.

3. The classroom must be quiet in order for students to learn.

4. I am concerned about both what my students learn and how they learn.

5. If a student turns in a late homework assignment, it is not my problem.

6. I don't want to reprimand a student because it might hurt his/her feelings.

7. Class preparation isn't worth the effort.

8. I always try to explain the reasons behind my rules and decisions.

9. I will not accept excuses from a student who is late.

10. The emotional well-being of my students is more important than classroom control.

11. My students understand that they can interrupt my lecture if they have a relevant question.

12. If a student requests a hall pass, I always honor the request.

To score the quiz, Add your responses to statements 1, 3, and 9. This is your score for the authoritarian style, Statements 4, 8 and 11 refer to the authoritative style, Statements 6, 10, and 12 refer to the laissez-faire style, Statements 2, 5, and 7 refer to the indifferent style.

The result is your classroom management profile. Your score for each management style can range from 3 to 15. A high score ndicates a strong preference for that particular style. After you have scored your quiz, and determined your profile, read the descriptions of each management style. You may see a little bit of yourself in each one. As you gain teaching experience, you may find that your preferred style(s) will change. Over time, your

profile may become more diverse or more focused. Also, it may be suitable to rely upon a specific style when addressing a particular situation or subject. Perhaps the successful teacher is one who can evaluate a situation and then apply the appropriate style. Finally, remember that the intent of this exercise is to inform you and arouse your curiosity regarding classroom management styles.

Conclusion

That the right classroom management is crucial in education is rather clear. It could be said that one of the most important factors to get better result and outputs in education is classroom management. To apply appropriate and convenient strategies and method in efficient classroom managemt teachers should recognise themselves and their classroom managent profiles as far as they must recognise their students and know about the classroom management itself. Then they can develop more appropriate strategies, better classroom environment, develop more successful inteactions with the students and reach up to higher achievements in education and classroom instructions.

References

1 Louis, K.S. and Miles, M.B. (1992), Imroving the Urban High School: What Works and Why, London: Cassel.

2 Sue Law and Darek Golver (2000), Educational Leadership and Learning, Open University Press, Buchingam.

3 Alberto, P.A., & Troutman, A.C. (1986). Applied behavior analysis for teachers. In K.T. Henson & B.F. Henson & B.F. Eller (1999:404) (Ed.); Educational Psychology for Effective Teaching, Wadsworth Publishing Company, USA.

4 Henson, K.T., & Eller, B.F. (1999). Educational psychology for effective teaching, Wadsworth Publishing Company USA.

5 Smith, R. (1995). Successful School Management. London: Cassell.

6 Smith, R.,(1988),Child Education, ed.

7 Zuckerman, J. (2007). Classroom management in secondary schools: A study of student teachers' successful strategies. High Beam Research Inc., USA.

Internet references (Related Links)

1 http://www.onestopenglish.com/methodology/methodology/classroom-management/classroom-management-team-english-for-large-classes/146452.article

2 http://www.slideshare.net/masaudasdaque/mmanagement-strategies-in-crowded-classes

3 http://www.myenglishpages.com/blog/teaching-large-classes-problems-and-suggested-techniques/

4 https://books.google.kz/books?id=feeRCPDxXOsC&pg=PA455&lpg=PA455&dq=management+of+heterogeneous+and+crowded+classes&source=bl&ots=SEhiTVSxwx&sig=HIHdDBivEXmdr7QD1SAH_3_xOL8&hl=ru&sa=X&ved=0ahUKEwiyuL3KhcLLAhXKa5oKHXcsDcgQ6AEIMzAD#v=onepage&q=management%20of%20heterogeneous%20and%20crowded%20classes&f=false

5 http://nvpusahealth.com/five-tips-for-managing-an-overcrowded-classroom/

Жаңабекова М.А.,
Карагойшиева Д.А.,
Макатаева Ш.М.

Кәсіби білім берудегі электронды оқу басылымдардың маңызы

Мақалада студенттердің қарым-қатынас мәдениетін қалыптастырудың жолдары қарастырылады, себебі соңғы уақытта оқу үдерісінде ақпараттық технология, соның ішінде электронды оқылықтар кең қолданыс табуда. Шетелдік сондай-ақ отандық электронды оқулықтардың «Шетел тілі (кәсіби)», «Шетел тілінің практикумы», «Кәсіби бағдарлы шетел тілі» пәндерін оқытып, кәсіби білім берудегі артықшылықтары мен интерактивтілігі анықталады. Шетел тіліндегі электронды оқулықтар теориялық және практикалық мәселелерді зерттеп қамти алатын жаңа оқу құралы ретінде қарастырылады. Электронды оқулықтар негізінде оқыту оқу материалын терең меңгеру сапасын жоғарлатып, студенттердің құзыреттілігін қалыптастырып, қазіргі білім беру талаптарына жауап бере алуға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: студенттердің коммуникативтік мәдениеті, электронды оқулықтар, интерактивтілік, компьютерлік сынама, слайд, аудио, видео, сынама, оқу бағдарламасы.

Zhanabekova M.A.,
Karagojshieva D.A.,
Makataeva Sh.M.

The importance of electronic aids in professional education

The article deals with the ways of formation of student's cross-cultural communication, as nowadays information technologies including electronic textbooks are widely used in an educational process. The advantages and interactivity of foreign and domestic e-books usage in mastering of professional education for the following disciplines: «Foreign language (professional)», «Practical course of a foreign language», «Professionally-oriented foreign language» are revealed. Foreign language e-books are considered as the newest type of educational aids, requiring elaboration of theoretical and practical issues of creation. The importance of electronic textbook is considered as the newest type of training books in developing. Teaching with the help of electronic textbooks increases the quality of study, meets the demands of modern education and forms student's necessary competences.

Key words: communication culture of students, electronic textbook, interactivity, computer testing, slide, audio, video, test, educational programs.

Жанабекова М.А.,
Карагойшиева Д.А.,
Макатаева Ш.М.

Значимость электронных учебников в профессиональном образовании

В статье рассматриваются пути формирования коммуникативной культуры студентов, так как в последнее время информационные технологии, в том числе электронные учебники широко используются в учебном процессе. Выявляются преимущества и интерактивность использования как зарубежных так и отечественных электронных учебников при получении профессионального образования для следующих дисциплин: «Иностранный язык (профессиональный)», «Практикум по иностранному языку», «Профессионально-ориентированный иностранный язык». Электронный учебник по иностранному языку рассматрирается как новейший вид учебной книги, требующий разработки теоретических и практических вопросов его создания. Обучение по электронным учебникам позволяет повысить качество усвоения материала, отвечая требованиям современного образования и формируя у студентов соответствующие компетенции.

Ключевые слова: коммуникативная культура студентов, электронный учебник, интерактивность, компьютерное тестирование, слайд, аудио, видео, тест обучающие программы.

© 2016 Al-Farabi Kazakh National University

ӘОЖ 81`37;003;81`22; 81`374; 81`379

Жаңабекова М.А.[1], Карагойшиева Д.А.[2], Макатаева Ш.М.[3]

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
доцент м.а.. ф.ғ.к.[1], PhD докторы, доцент м.а. ф.ғ.к.[2], аға оқытушы[3],
Алматы қ., Қазақстан,
e-mail:magulsim@mail.ru, danel.karagoish@mail.ru, sh.mak@mail.ru

КӘСІБИ БІЛІМ БЕРУДЕГІ ЭЛЕКТРОНДЫ ОҚУ БАСЫЛЫМДАРДЫҢ МАҢЫЗЫ

Заманауи оқыту талаптарына сай әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Білім беру – кәсіби бағдарлама» маманданымының мақсаты – Қазақстан Республикасының ұлттық білім беру жүйесін дамыту, ғылым мен техника жетістіктерін қолдану. Сонымен қатар, отандық және жалпы адамзат құндылықтары негізінде жеке тұлғаның дамуы мен кәсіби тұрғыда білім алуға талпынған білім алушыларға жағдай жасау, мүмкіндік туғызу. Бұл бастама халықаралық қауымдастық деңгейінде мойындалған және Қазақстан Республикасының қауымдастығының талаптарына жауап беретін кәсіби-мамандарды дайындауға бағытталған. [1]

Осыған орай жеке тұлғаның кәсіби білімді мамандық деңгейінде жан-жақты игеруі, яғни алдыңғы қатарлы дамыған елдердің білім беру ошақтарында қалыптасқан, қолданысқа енген кәсіби пәндерді шетел тілдерінде меңгеруі – заман талабы. Осы қажеттлікті қамтамасыз ету мақсатында «*модулдік оқыту*» жүйесінің «*жеке білім беру траекториясында*» шетел тілдерінде жүргізілетін таңдау пәндерінің саны кем дегенде *екі пәннен бес пәнге* дейін қамтамасыз етілген. Бұл үдеріс – университетіміздегі еуропалық стандарттарға сәйкес келетін, әлемнің түпкір-түкпірінде ашылып жатқан ғылыми жаңалықтар мен тәжірбие алмаса алатын шетел тілдерін меңгерген мамандарды қалыптастыруға бағытталған алғы қадамдар деп ойлаймыз.

Қазіргі таңдағы жоғары оқу орнының оқытушысы білім алушының кәсіби танымын, тұлғалық келбетін, сыни-ойлау деңгейін қалыптастырушы, бағыт-бағдар беруші, жаңа ақпараттық технология жетістіктерінен хабардар болып, оларды өзі игере отырып, өзгеге үйретуші басты тұлға. Ал білім алушы өз бетінше белсенді түрде жұмыс жасаушы, оның өзіндік даярлығына тиесілі уақыт аудиториялық сағатқа қарағанда екі есеге артық не 70 пайыздан кем болмауы керек, өйткені олардың әрқайсысының білім деңгейі, қабілеті бірдей емес. Сондықтан кәсіби білім беру бағдарламасыдағы кәсіби модульдер блогының базалық кәсіби және жеке білім беру траекториясының таңдау пәндеріне арналған дәстүрлі оқулықтармен қатар электронды басылымдарды құрастыру жақсы жолға қойылуы керек.

Мамандық аясында оқытылатын траекторияны оқу-әдістемелік электронды оқу құралдармен қамтамасыз ету үшін,

оларды жаңа технологиялар негізінде құрастыруға тура келеді, сонымен қатар осы ғасырдың толыққанды кәсіби маманы болу үшін шетел тілдерін үйрену де бірден-бір алғы шарт. Олай дейтініміз, қазіргі таңда жоғары оқу орнына дейінгі білім ошақтарында шетел тілдерін инновациялық технологияларды қолдану арқылы жаңа әдістемелермен оқыту жақсы жолға қойылып келеді. Осындай үдерістер нәтижесінде білім нәрімен сусынданған мектеп түлектері – біздің болашақ білім алушылар екенін есте ұстау қажет екені даусыз.

Олай болса, оқытушылар қауымына үнемі кәсіби-педагогикалық білімді игеріп отыруға, *бакалавриат және магистратура* арасындағы сабақтастықты қамтамасыз ету үшін, арнайы және академиялық мақсаттарға арналған шетел тілдерін меңгеруге, жаңа білім беру жүйесін ескере отырып, шетел тілдерін оқытудағы қазіргі әдістәсілдерді, *электронды басылымдар* құрастырудың заманауи талаптарын меңгеруге тура келеді. Электронды оқулықтар мемлекеттік стандартқа және оқу бағдарламасына сәйкес оқу пәнінің немесе оның тарауын жүйелі мазмұндаудан тұратын басылым.

Электрондықбасылым(ЭБ)–бұлграфикалық, тексттік, цифрлік, тілдік, музыкалық, видео, фото және ақпараттар, сонымен қатар қолданушының басылымдық құжаттардың жиынтығы. Электрондық басылымдар кез келген электрондық тасымалдаушыларда – магниттік оптикалық оптикалы дискілерде орындалуы және электрондық компьютерлік желілерде жариялануы мүмкін [2].

Ағылшын тілінде батыс еуропалық үлгіде жазылған деңгейлік оқулықтардың *электрондық* нұсқасын интернет желісінен табуға болады.

Жалпы бұл оқулықтармен кітап дүкендері, оқу орталықтары, оқу орындары кітапханалары, жеткілікті дәрежеде қамтамасыз етілген, тіпті электронды нұсқаларын да интернет сайттарынан табуға болады. Бірақ, шетелдік баспалар дайындаған бұл оқулықтарға қолжетімді болғанымен, тіл үйренудің барлық оқу тәсілдерін басшылыққа ала отырып, жаңа технологиялық құралдарды қолдануға, өз бетінше тапсырма орындауға бағытталғанмен, жоғары оқу орындарындағы тілді жақсы меңгеріп келген (осы оқулықтар деңгейінде) студенттерді «*білім берудің кәсіби*» маманданымы негізінде мамандар дайындауға кәсіби мазмұны сай емес, көбіне тілі оқытылып жатқан елдердің ұлттық танымынан, ұстанымы мен оның компонентерінен ақпарат береді. Батыс еуропалық деңгейлік, дәстүрлі ресейлік оқу құралдарындағы оқу материалдары білім алушыны өзі оқып жатқан мамандығына қатысты оқу материалдарымен толық қамтамасыз ете алмайды. Себебі, бұл оқулықтар кәсіби мақсатты көздеп, арнайы бір мамандыққа негізделіп, біздің елдің төл мамандарын ұлттық құндылықтармен сусындатып қалыптастыруға бейімделіп құрастырылмаған.

Міндетті, базалық, элективті пәндердің атауларының өзі айтып тұрғандай *(«Кәсіби қарымқатынас негіздері», «Шетел тілі практикасы»* «Шетел тілі (еәсіби), «Кәсіби бағдарлы шетел тілі» ағылшын тілінде барлық мамандықтарға қатысты оқытылуы тиіс) оқулықтар, оқу құралдары дайындалуы (не аударылуы) керек. Сонда ғана университеттің «*білім берудегі кәсіби бағдарлама*» мақсаты орындалады дегіміз келеді. Осы уақытқа дейін кәсіби мәтіндерге негізделіп біршама шетел тілдерінде оқу-әдістемелік құралдар құрастырылып келді, дегенмен студенттер олардың *электронды нұсқаларымен* қамтамасыз етілмеген. Олай болса, модуль пәндеріне құрастырылған қандай да болсын оқу құралдарын (нұсқаулық, электронды басылымдар, сөздіктер, тіпті оқу жұмыс бағдарламалары) дайындауда шетел тілдері мамандары мен сол факультеттің мамандары міндетті түрде тығыз байланыста болулары тиіс.

Сонда ғана кәсіби тұлға өзіне не қажет екенін, қандай материалдарды оқып, қалай іздену керек екенін ажырата алады. Қазір барлық *электронды* материалдарға қолжетімді, бірақ кәсіби тұлға өз мамандығына байланысты терең білім алу үшін, шетел тілдерінде қандай материалдармен жұмыс істеу керек екенін біле бермейді, бұл жөнінде әрбір оқытушы нақты кеңес бере алатын дәрежеде пәннің оқу-әдістемелік картасын дұрыс құрастырып, сөж және соөж – уақытында білім алушыларды арнайы кәсіби ізденіске баулуға тиіс.

Электрондық басылымдарға қойылатын алғы шарттар мен жалпы талаптар алдымен «*модулдік оқыту*» жүйесінің «*жеке білім беру траекториясына*» енгізілген пәндер тізбегін толық қамтуы тиіс, яғни біз осы уақытқа дейін бір ғана оқу пәні төңірегіне негізделген кәсіби мәтіндерді оқытатын оқу-әдістемелік құралдарға сүйеніп келсек, ендігі таңдау пәндері бірнеше траекторияларға орай оқытылатын болғандықтан, оқытушыдан пәннің оқу-әдістемелік базасын нығайтуды, жаңа әдіс-тәсілдерді

қолданып, кәсіби білім сапасын арттыруға тірек болатын заманауи дәстүрлі оқу құралдары мен электронды оқу басылымдарын құрастыруды қажет етеді.

Себебі, қазіргі таңда ғылым мен техниканың даму қарқыны оқу – ағарту саласының оқыту үрдісіне жаңа технологиялық әдістер мен қондырғыларды кең көлемде қолдануды қажет етуде.

Бүгінгі таңда күнделікті өзіміз қолданып жүрген дәстүрлі оқу құралдарына қойылатын талаптар да басқаша, олар біріншіден, жеке тұлғаны кәсіби тұрғыда қалыптастыра алатындай, пәннің типтік оқу бағдарламасына, элективті пәндер каталогына негізделіп әзірленген ПОӘК дегі оқу материалдарының талаптарын әрбір пән бойынша білім алушылардың білім алу нәтижесін анықтайтын, тұлғаны қалыптастыруға бағытталған сұрақтар дайындауға, бақылау, өзіндік жұмыстарды ұйымдастыруға тірек бола алатындай дәрежеде құрастырылуы тиіс.

Электронды оқу басылымдарын шетел тілдерін үйрену мақсатында құрастыру үшін, алдымен басылымның мазмұнына қойылатын талаптармен танысу керек.

«Электорнды оқу басылымының объектісі ғылыми негізделген фактілер, тұжырымдар мен ережелердің, сонымен қатар берілген оқу курсында оқытылатын объектілердің, құбылыстар мен үрдістердің қатынастары мен қасиеттерінің жиынтығы болып табылатын сандық, мәтіндік, графикалық, аудио, видео және басқа оқыту ақпараты болуы керек». Әрине, теориялық материалдарды оқытудан кейін оқытушыларды тапсырманың интерактивті орындалуы, ағымдық, аралық және қорытынды бақылау жұмыстарын автоматты тестілеу құралдарымен қамтамасыз етілуі қызықтырады. Сондықтан электронды оқу басылымына қатысты оқыту материалдарын «Практикалық, лабораториялық сабақтар мазмұнын» – «*Grammar focus, Case Study, Skills focus, Communication Workshops»* т.б. «*слайд, аудио, видео, тест»* сияқты элементтерді дайындау керек, олардың *электронды басылымдарын* бір ізге салып, *графикалық элементтермен* бейнелеп қолдану – қазіргі оқу үдерісінің басты талабы.

Қазіргі таңда оқытушылар күнделікті шетел тілдері сабақтарында тіл үйренудің заманауи әдістері мен технологиясы ретінде дәстүрлі және заманауи ұстанымдарды қатар қолданып келеді. Шетелдік, ресейлік және отандық баспалар дайындаған оқу құралдары, сабақ барысында видео-аудио қондырғылары мен теледидарды, компьютерді қолдану айтарлықтай нәтижелер беруде екені даусыз. Дегенмен, біздің білім алушылар XXI ғасырдағы жаңа технологиялар мен ақпараттар тоғысындағы біліммен сусындаған өкілдері және солардың жемісі болғандықтан, ақпаратты дискетке жазып алу немесе бейнетаспаға жазып алудан гөрі, олардан да тиімдірек *электронды* оқу құралдарын қолдануға көшу, қазіргі және алдағы оқу үдерісіндегі кәсіби ізденушілер талабы дегіміз келеді.Себебі, шет елдерден, шалғай ауылды мекендерден, өндірістен қол үзбей білім алғысы келетін жастар, дүние танымын, ой-өрістерін кеңейтетін кәсіби ақпаратты жедел және сапалы түрде алғысы келеді. Сонымен сапалы білім нәтижесін қорытатын, өлшейтін білім критерийлеріне тестер (сынамалар) жатады.

«Тестер сұрақтар мен олардың жауаптарының вариантарын қамтуы керек. Тестер дұрыс жауапты таңдау кезінде қарапайым табу әдісін қолданбау үшін, мағынасын түсінбей жауап беретін сұрақтарды қамтымауы тиіс. Оқушы оқу материалын терең білгенде ғана дұрыс жауапты таңдап алу үшін, дұрыс емес жауаптар өздерінің мазмұны бойынша дұрыс жауапқа жақын болуы керек. Тестер оқушылардың іс-әрекеттері мен жауаптарында болатын әдеттегі қателер туралы ескертулер мен сол қателерді жібермеу және түзету туралы түсініктемелерді қамтуы мүмкін» [2].

Сонымен қатар сабақ оқытудың бірнеше *минималды элементтерін*, мысалы *шақ* формаларының алуан түрлі атқаратын қызметтеріне арналған *тапсырмалар, сұрақ-жауаптарды* құрастырып және олардың мағыналық құрамында уақытқа қатысты сөздер мен сөз тіркестерінің элементтері бар мақал – мәтелдерді, фразеологизмдерді, концепт түзуші тілдік бірліктерді жиқтап «видео» ретінде тілдік көріністегі, құбылыстардағы қасиеттерін бейнелейтіндей фрагменттерді түсіріп, *электронды* оқу басылымдарына ендіруге әбден болады. Осындай оқу элементерін минималды түрде қамтыған оқу басылымдары қазақ тілін шетел тілі ретінде қабылдайтын басқа ел өкілдерінің тіл үйренудегі ынтасын күшейтіп, тиімді болары сөзсіз. Себебі, оларды *«On-line»* желісінде де, таспаға түсіріп те пайдалануға болады. Әсіресе, қазіргі оқыту үдерісіндегі блоктық, модулдік және деңгейлік кезеңдердегі бағалау тестерін бірнеше балама жауаптармен қамтамасыз ете отырып құрастыруға, оларды шешуде оқыту технологияларының мүмкіндіктерін кең қолдануға *электронды*

оқу басылымдарының тигізер көмегі көп. Біріншеден, тапсырмаларға тез қол жеткізуге болады, екіншіден білім нәтижесін дұрыс бағалайды, яғни өздігінен жүзеге асырады, үшіншіден студенттің және оқытушының уақыты үнемделеді, олардың арасындағы шынайы қарым – қатынас құзыреттілігі артады.

Білім алушының біліктілігі мен ізденудегі кәсіби дағдысын қалыптастыруда туындайтын негізгі *міндеттер:*

а) оқу бағдарламасына сәйкестендіріліп дайындалған *дәстүрлі және электронды* тапсырмалар жүйесі нақтылануы қажет;

ә) білім алушының өзіндік жұмысын тексеріп, оның білімін бағалау үшін арнайы уақыт бөлінуі тиіс;

б) арнайы дайындалған *дәстүрлі және электронды* әдістемелік нұсқауларды басшылыққа алуы керек;

в) жаңа ақпараттық тенология жүйесін, яғни *интранет, дистанциялық қатынас мүмкіндігін, электронды оқу басылымдарын* толық пайдаланып, тапсырманы орындау және бағалау жолдарын жүргізуі қажет;

г) балдық рейтинг жүйесі бойынша ағымдық және аралық бақылаумен (midtermexam) қатар өз бетінше орындайтын жұмыстан алатын білім деңгейі де бірге бағаланатын түсіндіруі керек;

ғ) оқытушының өзіндік жұмысты бақылап бағалауы білім алушының қызығушылығы мен белсенділігін арттыруға ықпал етуі керек.

Барлық деңгейдегі білім берудің басты мақсаты негізінен отандық азаматтарға шетел тілін үйрету кезінде Қазақстан Республикасының және оқытылатын тіл елдерінің қоғамдық-саяси ахуалымен, әлеуметтік-экономикалық, мәдени өміріндегі тың ақпараттармен, ғылыми және инновациялық қызмет саласындағы жетістіктерімен, оқу – білім және тәрбие берудегі оң қадамдарымен салыстыра және салғастыра таныстыру болып табылады.

ЭОБ-ның функцияларына қойылатын талаптар. ЭОБ-мен жұмыс жасау үшін келесі функциялар жүзеге асырылу керек: пайдаланушыны тіркеу; деректерді қорғау; бағыттама; мазмұн қарауды ұйымдастыру; оқыту траекториясын анықтау; оқыту және білім бақылау; тестілеу; статистикалық есеп беру [3]. Сонымен электронды оқу басылымдарын даярлауда арнайы курстардан өтіп, оларды оқыту элементтеріне, рәсімделуіне, мазмұн құрылымына және функцияларына қойылатын талаптармен танысу керек, демек ЭОБ –ды дайындау үлкен жауапкершілікті қажет етеді, біздің оқу үрдерісімізге жаңадан еніп келе жатқан жаңа технологиялық бастама.

Әдебиеттер

1 Спецификация. Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2013.
2 http://www.smsreferat.kz /15564 – Электрондық басылым. – 18 б.
3 Қазақстан Республикасының стандарты. Ақпараттық технологиялар. Электронды басылым. – Астана, 2005.

References

1 Spetsifikatsiya. Al – Farabi atyndagy ҚazUU, 2013.
2 http://www.smsreferat.kz/15564 – Elektrondyk basylym. – 18 b.
3 Kazakhstan Respublikasynyn standarty. Akparattyk tehnologiyalar. Elektrondy basylym. – Astana, 2005.

Жусанбаева А.Т.

Алгоритм структурно-смыслового анализа текста

В статье рассматривается алгоритм изучения текста как самостоятельной единицы словесной коммуникации, языковых особенностей научного текста, компрессии текста, создания схемы-модели текста. В работе говорится, что в качестве источника информации используется учебно-научный текст по специальности, на основе которого определяется формирование речевых навыков и развитие коммуникативных умений. Утверждается, что использование научных текстов служат источником отбора необходимых синтаксических конструкций научной речи – моделей научной речи, которые являются наиболее специфичными для научного стиля. Особое внимание уделяется особенностям использования учебно-научных текстов, в которых интегрируются, объединяются, синтезируются все элементы языковой системы.

Ключевые слова: учебно-научный текст, языковые особенности научного текста, алгоритм анализа научного текста, вторичные тексты.

Zhussanbayeva A.T.

Structural-semantic text analysis algorithm

The paper discusses the text studying algorithm as separate entity of verbal communication, language features of scientific text, text compression, text diagram-model creation. An article states that academic and scientific text by profession is used as a source of information, on the basis of which the formation of speaking skills and the development of communicative skills are determined. It has been affirmed that using scientific texts serves as a source of selection of necessary scientific language syntax construction – scientific speech model, which are most specific for scientific style. Special consideration is given to using features of academic and scientific texts, where all elements of language system are integrated, combined and synthesized.

Key words: academic and scientific text, language features of scientific text, structural-semantic text analysis algorithm, secondary texts.

Жусанбаева А.Т.

Мәтіннің құрылымдық-мағыналық анализінің алгоритмі

Мақалада мәтінді оқу алгоритмі ауызша қарым-қатынастың дербес бірлігі, ғылыми мәтіннің тілдік ерекшелігі, мәтіннің компрессиясы, мәтіннің үлгі-сызбасын жасау түрінде қарастырылған. Еңбекте ақпарат көзі ретінде негізінде сөйлеу дағдыларының қалыптасуы мен қарым-қатынас шеберлігінің дамуы анықталған мамандық бойынша ғылыми-оқу мәтіні қолданылғаны айтылады. Ғылыми мәтіндерді қолдану – ғылыми стиль үшін ең айрықша ғылыми сөйлеу үлгісі болып табылатын ғылыми сөйлеудің қажетті синтаксистік құрылымын іріктеу көзі қызметін атқаратыны мақұлданады. Тілдік жүйенің барлық элементі интегралданатын, бірігетін, жинақталатын ғылыми-оқу мәтінін қолдану ерекшеліктеріне ерекше назар аударылады.

Түйін сөздер: ғылыми-оқу мәтіні, ғылыми мәтіннің тілдік ерекшелігі, ғылыми мәтін анализінің алгоритмі, қосымша мәтіндер.

© 2016 Al-Farabi Kazakh National University

УДК 811.1/.2

Жусанбаева А.Т.,

ст. преподаватель Казахского национального университета
им. аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан
e-mail: zhusanbaeva70@mail.ru

АЛГОРИТМ СТРУКТУРНО-СМЫСЛОВОГО АНАЛИЗА ТЕКСТА

В современных условиях получения высшего образования по кредитной технологии одной из основных задач преподавания русского языка в национальной аудитории университетов становится овладение языковыми средствами будущей специальности, профессиональной научной речью. Разработанный на кафедре русской филологии и мировой литературы силлабус по дисциплине «Профессионально ориентированный русский язык» предусматривает пошаговый алгоритм изучения текста как самостоятельной единицы словесной коммуникации, языковых особенностей научного текста, компрессии текста, создания схемы-модели текста, т.е. выделения в тексте моделей научной речи, определения темы и его коммуникативной задачи – и уже от компрессии текста к созданию вторичных текстов: плана, аннотации, конспекта, реферативного описания, рецензии и др.

Общеизвестно, что язык существует в виде системы и в виде речевой деятельности. Продуктом речевой деятельности являются устные и письменные тексты. С текстов начинается, ими же завершается обучение языку, именно создание текста – основная цель обучения. Путь от исходных текстов к текстам собственного производства – это путь преподавания и усвоения языка как неродного, второго (или как иностранного). Обучать студентов национальной аудитории научной речи целесообразно на материале учебно-научных текстов, так как эти тексты в большей мере соответствуют программе по специальным дисциплинам, чем научно-популярные тексты. Поэтому для студентов казахских отделений всех специальностей университета объектом обучения представляется научная профессиональная речь, а основной единицей обучения становится научный текст. «Использование учебно-научного текста, в котором интегрируются, объединяются, синтезируются все элементы языковой системы, даёт возможность научить студентов пользоваться вторым языком не только как средством общения, но и как средством познания мира, овладения будущей специальностью» [1, 437]. В качестве источника информации используется учебно-научный текст по специальности, на основе которого определяется формирование речевых навыков и развитие коммуникативных умений. Научные тексты служат источником от-

бора необходимых синтаксических конструкций научной речи – моделей научной речи, которые являются наиболее специфичными для научного стиля. В научно-популярных текстах обычно наблюдается более ограниченное, нежели в специальной литературе, количество синтаксических конструкций, свойственных научной речи. Научно-популярные тексты могут быть использованы для домашнего чтения, для повторения грамматического материала на более позднем этапе обучения. Как показывает опыт, студенты нередко испытывают большие трудности, когда сталкиваются с научной литературой на русском языке, не могут понять содержание учебно-научного текста, затрудняются письменно изложить свои мысли о прочитанном, а тем более воспринимать научную речь на слух.

Обучение пониманию научного текста основано на выявлении элементов его структуры и их взаимосвязи, на владении языковыми средствами выражения содержания. Отсюда вытекают основные практические задачи при обучении научной речи:

1. научить студентов слушать и понимать лекции и доклады по специальности на русском языке;

2. научить студентов читать и понимать учебную и научно-популярную литературу по специальности на русском языке;

3. помочь студентам овладеть основными особенностями научного стиля русского языка – это им необходимо для дальнейшей работы;

4. научить студентов записывать по-русски прослушанный или прочитанный учебный материал по специальности.

Обучение языку специальности ни в коем случае не понимается как толкование или заучивание терминов на занятиях по русскому языку. Задача преподавания и обучения языку специальности состоят в том, чтобы при помощи целого ряда специально подобранных тренировочных упражнений на занятиях развивать у студентов навыки понимания и активного владения особенностями научного стиля русского языка. Обучение научному стилю русского языка представляется как планомерный, регулярно осуществляемый процесс в течение всего периода изучения этого предмета.

Начиная работу с текстами по специальности в аудитории, уже в процессе чтения проводится словарная работа со словами и словосочетаниями, которые должны войти в активный словарь студентов. Для объяснения значений новых слов используются разнообразные приёмы: подбор синонимов или антонимов, перевод, наглядность, словотолкование, морфологический анализ слова. Для уяснения и закрепления синтаксических конструкций, моделей научной речи, характерных для научного стиля русского языка проводится целый ряд специально составленных упражнений – подготовительных и речевых. Цель подготовительных упражнений – снять лексико-грамматические трудности при чтении текста, сформировать умение передачи мысли различными языковыми средствами, научить извлекать информацию (вычленение информативных центров, ключевых слов и т.п.). Речевые упражнения – это смысловой анализ текста с целью определить наиболее важную информацию, которую можно передать в сокращённом виде.

Сначала студенты учатся составлять планы и конспектировать прочитанный текст, они учатся выбирать из текста самое главное, самое основное содержание. После того, как студенты поняли основной принцип конспектирования – выбирать из текста главные мысли и кратко и ясно их записывать, мы переходим к более сложным формам письменных работ – реферату, аннотации, рецензии и др.

Основным учебным материалом служат учебники по специальности. Поиск нужных текстов, причём по каждой специальности приходится просматривать несколько учебников и учебных пособий, всегда связан с кропотливой и трудоёмкой работой. В последние годы эта работа не представляется уже сложной, так как преподавателями нашей кафедры созданы учебные пособия для студентов почти всех специальностей университета. Рассмотрим на примере текста «Факторы производства» из «Пособия по интегрированному обучению профессиональной научной речи и основам экономической теории» [2, 20] алгоритм структурно-смыслового анализа учебно-научного текста. Прежде всего, текст не должен быть велик по объёму, и это условие в пособии выполняется абсолютно – тексты небольшие, очень удобные для работы в аудитории.

Перед чтением текста обязательно проводится словарная работа – глоссарий, определяются и объясняются слова, незнание которых затруднит понимание студентами текста в целом. В этом помогает и данная перед текстом активная лексика урока:

производство материальных благ
средства производства
рабочая сила
предметы труда

средства труда
способность к труду
производительные силы
производственные отношения

Читаем текст:

Основу жизни человека составляет производство материальных благ. Чтобы начать производство, необходимо иметь средства производства и рабочую силу. Средства производства – это предметы труда (например, ткань, из которой шьют пальто) и средства труда (ножницы, игла, швейная машинка). Человек, обладающий способностью к труду, является рабочей силой. Именно человек, пользуясь средствами производства, и создаёт материальные блага, т.е. производит продукцию.

Средства производства и рабочая сила являются производительными силами любого общества. Они постоянно меняются, развиваются: из простых становятся более сложными, например, лопата, топор, молоток – трактор, автомобиль, компьютер.

Человек – самая активная часть производительных сил. Без него все средства производства превращаются в груду ненужных вещей. Накапливая опыт, знания, навыки, пользуясь ими, человек улучшает, совершенствует самого себя, свой ум, свои руки. А побуждают человека трудиться всё увеличивающиеся потребности.

Человек – биологическое и социальное явление, он часть природы и общества. Поэтому человек имеет биологические (в пище, одежде и т.д.) потребности в материальных благах, и социальные (чтение книг, просмотр фильмов, совместный отдых и т.д.) потребности в духовных благах.

Стремление удовлетворить свои потребности порождает экономический интерес. Следовательно, интерес – это осознанная потребность. Интересы бывают личные и общественные. Личные интересы возникают на основе личных потребностей. Общественные же интересы появляются у человека с осознанием себя как члена общества, жителя данной страны, который должен быть заинтересован в её процветании.

После чтения текста выполняется целый ряд упражнений, направленных на более глубокое знание и понимание лексики, а значит, на понимание содержания текста. Например, такие задания:

1. восстановите словосочетания на основе

а. глагол+сущ. – сущ.+сущ.

накапливать опыт – накопление опыта
производить материальные блага – …
развивать производительные силы – …

б. сущ.+глагол – сущ.+сущ.

производительные силы развиваются – развитие производительных сил
личные интересы возникают – …
страна процветает – …

2. определите какой частью речи выражено каждое из однокоренных слов:

– производство, производить, производительный, производственный, производящий, производя, произведённый;

– потребность, потреблять, потребление, потребитель, потребляющий, потребляемый, потребляя, потребивший, потреблённый.

3.

а. найдите антонимы к следующим словам:

производство / общественный
материальный / потребление
личный / духовный

б. найдите синонимы к следующим словам и выражениям:

социальные потребности =
побуждает трудиться =
необходимо =

_____

надо/нужно, общественный, заставляет

4. найдите в тексте предложения, построенные по следующим моделям научной речи:

что составляет основу чего
что – это что
что/кто является чем/кем
что/кто имеет что
что возникает на основе чего
что порождает что
что бывает какое/каким
что/кто становится чем/кем, каким
что появляется когда, при каком условии

5. определите вид связи между предложениями:

Если человек осознал свою потребность, он стремится удовлетворить её. Осознание своей потребности и удовлетворение её порождает экономический интерес. Следовательно, интерес – это осознанная потребность.

В учебном пособии по обучению профессиональной научной речи будущих экономистов представлена очень продуманная система различных заданий и упражнений для лучшего понимания содержания текста. После упражнений – приступаем к созданию модели-схемы научного текста.

Следуя алгоритму анализа научного текста, определяем тему текста, для чего выделяем ключевые слова текста: *производство, средства*

производства, рабочая сила, производительные силы, человек, материальные блага, потребности, интерес. По ключевым словам определяем тему текста: *производство материальных благ как основа жизни человека.*

Следующий шаг нашего алгоритма – определение коммуникативной задачи текста, для чего выделяем в тексте модели научной речи:

что составляет основу чего

Производство материальных благ составляет основу жизни;

что – это что

Средства производства – это предметы труда и средства труда;

кто является чем

Человек является рабочей силой;

кто создаёт что

Человек создаёт материальные блага – и др.

По моделям научной речи, которые создают определённую смысло-речевую ситуацию и даёт нам определённый тип научной информации, можем сформулировать коммуникативную задачу этого текста: *квалификативная характеристика факторов производства.*

Далее делим текст на смысловые части: в тексте 5 абзацев, берём их за основу при определении смысловых частей. Выделяя ключевые слова в каждом абзаце, приходим к окончательному решению: 1-ый абзац – первая самостоятельная смысловая часть, 2-ой абзац (при повторении ключевых слов даёт нам новое определение) – вторая смысловая часть, 3-ий и 4-ый абзацы объединяют одни ключевые слова, поэтому – это третья смысловая часть, 5-ый абзац – четвёртая смысловая часть. В каждой смысловой части есть своя новая информация, своя рема, своя микротема. Итак, наша модель-схема теперь выглядит таким образом:

Модель текста «Факторы производства»

/

Т

производство материальных благ как основа жизни

/

КЗ

квалификативная характеристика факторов производства

/	/	/	/
Н1=МТ1	*Н2=МТ2*	*Н3=МТ3*	*Н4=МТ4*
средства производства и рабочая сила	*производительные силы*	*человек и потребности*	*его личные и общ. интересы*

Сформулированные нами в модели текста микротемы можно уже принять за пункты назывного плана. Преобразуем назывные предложения в вопросительные – это пункты вопросного плана:

1. Что такое средства производства и рабочая сила?
2. Что мы понимаем под производительными силами?
3. Что представляет собой человек и каковы его потребности?
4 На какой основе возникают личные и общественные интересы?

Ответив на эти вопросы, мы получим пункты тезисного плана. На основе тезисного плана студенты могут создать конспект, аннотацию, реферативное описание текста.

Следующее за составлением планов задание – пересказ научного текста только с опорой на план с использованием моделей научной речи. Таким образом, на примере учебно-научного текста для студентов-экономистов мы попытались описать алгоритм анализа текста, который уже к концу семестра для студентов не представляет особого труда. В заключение можно отметить, что работа над учебно-научными текстами по специальности на занятиях по русскому языку расширяет общий кругозор, вызывает интерес к чтению научной литературы, служит стимулом к обогащению профессиональных знаний, способствует развитию коммуникативной компетенции студентов.

Литература

1 Адскова Т.П., Бухарбаева К.Н. Концепция личностно ориентированного подхода и её реализация при обучении второму языку. – Алматы, 2004. – С. 437.

2 Чекина Е.Б., Бурамбаева С.Г. Пособие по интегрированному обучению профессиональной научной речи и основам экономической теории. – Алматы, 2001. – С. 20.

3 Шевелёва И.А. Психология обучения неродному языку. – М., 2005.

References

1 Adskova T.P., Buharbaeva K.N. Koncepciya lichnostno orientirovannogo podhoda i eyo realizaciya pri obuchenii vtoromu yazyku. – Almaty, 2004. – S. 437.

2 Chekina E.B., Burambaeva S.G. Posobie po integrirovannomu obucheniyu professional'noj nauchnoj rechi i osnovam ehkonomicheskoj teorii. – Almaty, 2001. – S. 20.

3 Shevelyova I.A. Psihologiya obucheniya nerodnomu yazyku. – M., 2005.

Жусанбаева С.Б.

Дидактикалық көпөлшемді технологияны қазақ тілін оқытуда қолдану

Педагогика ғылымы орта мектепте оқыту технологиясын құралдармен қамтамасыз ету міндетін ұзақ жылдар бойы ұмыт қалдырды. Оқыту құралдарына екінші кезектегі роль берілді, яғни олар пәннің сыртқы әрекетін (көшірме, сызба, муляж және т.б.) ғана көрсетті. «Кадрлардың сыртында» іс-әрекет логикасы мен мақсаты, аралық кезеңдері және т.б. сырт қалып отырды. Бұл өз ретінде оқыту технологиясы санының көптігі туралы елесті тудырды, бірақ зерттеушілер оқыту технологиясының құрамының ішінен ең маңыздысы – дидактикалық құралдардың қызметі туралы айтады.

Түйін сөздер: қазақ тілін оқыту, әдістемесі, дидактикалық көпөлшемді құрал, оқыту технологиясы.

Zhusanbaeva S.B.

Using of didactic multidimensional technology in the study of kazakh language

The article discusses the development and construction of logical-semantic model. Features and benefits of the multidimensional technology in teaching of kazakh language. The didactic multidimensional tools allow to see the whole thing, the topic in a generalized form and each part of each essential element separately. Verbal and visual representation of knowledge supports the storage and reproduction of information.

Key words: technique of teaching kazakh language, didactic multidimensional means, technology of teaching.

Жусанбаева С.Б.

Использование дидактической многомерной технологии в изучении казахского языка

В статье рассматривается вопросы разработки и построения логико-смысловой модели. Особенности и преимущества многомерной технологии в преподавании казахского языка. Дидактические многомерные инструменты позволяют видеть весь предмет, тему в обобщенной форме и каждую часть, каждый существенный элемент отдельно. Вербально-визуальное представление знаний поддерживает запоминание и воспроизведение информации.

Ключевые слова: методика преподавания казахского языка, дидактические многомерные средства, технология преподавания.

© 2016 Al-Farabi Kazakh National University

ӘОЖ 81:37.016

Жусанбаева С.Б.,

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
доценті, ф. ғ. к., Алматы қ., Қазақстан,
e-mail: szhusanbaeva@mail.ru

ДИДАКТИКАЛЫҚ КӨПӨЛШЕМДІ ТЕХНОЛОГИЯНЫ ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУДА ҚОЛДАНУ

Барлық оқыту технологиясының инвариантты құрамы төмендегі сыңарлардан тұрады: мазмұндық, сценарийлік, ұйымдастырушылық, құралдық, қатысымдық, бақылау. Аталғандардың барлығы оқыту технологияларында кездесетін болғандықтан, мәліметтер базасының анықтамалығы, яғни энциклопедиясы жасалынды [1].

Онда оларды жүзеге асыру мүмкін болатын нұсқалары сипатталынды. Бұл нұсқалар мұғалімдердің мамандықтарын ғыдыми және инновациялық жұмысты жоспарлау мен ұйымдастыруда пайдаланылды.

Оқыту технологияларын құралдық сыңары ең маңызды қызмет атқарады, құралдық сыңарсыз білімді білімді технологиязациялау қиын жүреді: ойлау мен іс-әрекетті, мазмұнды құрал түрінде бейнелеу қажет. Құралдандыру оқыту технологиясының объектілік, үдерістік және субъектілік элементтеріне бағытталған.

Дидактикалық көпөлшемді құралдарды қорыту және оларды оқыту технологиясында қолдану үшін В.Э. Штейнбергтің ұсынған қағидалары басшылыққа алынады:

– әмбебаптылық қағидасы, яғни құралдардың барлық пәндерде жарамды болуы (орта мектепте, жалпы және кәсіби білім беруде, кәсіби шығармашылық қызметте);

– білімді талдау мен көпөлшемді еске түсіруде орындалатын негізгі операцияларды бағдарламау қағидасы: мағыналық топтарды қалыптастыру мен білімді жинақтау, ыңғайлау мен бөлшектеу, мағыналық байланыстыру, қайта өңдеу;

– әр түрлі диалогта жүзеге асатын аутодиалог қағидасы: ақпараттың бейнелі түрінен вербальді түріне ауысуы немесе мидың жарты шарларының арасындағы ішкі диалог: бейнелі ой мен оның сыртта көрінуі арасындағы сыртқы диалог;

– ойлаудың тірек қағидасы – жобалау объектіне қатысы жағынан эталондық немесе жалпылық сипаттағы үлгілерді тірек ету; әр түрлі іс-әрекетті дайындық, оқу, танымдық, ізденіс және т.б. орындауда үлгілерді тірек ету;

– құралдардың үлгісі мен бейнесінің қасиеттерінің бірлігі қағидасы: осыған сәйкес құралдардың тұтастық, бейне-символдық сипаты жүзеге асады, яғни іс-әрекеттің бағыты мен білімді көпөлшемді еске түсіруді сыйыстыруға мүмкіндік береді;

– ұғымдық және образдық бейнелеудің бірлестігі қағидасы, осыған сәйкес мидың екі жарты шарының тілдері құралдарда бірігеді (сананың вербальді және бейнелі «айналары»), осылардың көмегімен ақпаратпен операциялар жасау мен оны меңгеру нәтижесінің дәрежесі өседі.

– операциялардың шектеулі санын қайталауға негізделген білімді меңгеруді көпөлшемді үлгілер арқылы дамыту.

Дидактикалық көпөлшемді құралдарды оқу үдерісіне енгізудегі ең басты мақсат – оқушы мен мұғалімнің бірлескен іс-әрекетінің нәтижесін жоғарылату, материалды меңгеруге жұмсалатын еңбекті азайту. Білім беру үдерісінде дидактикалық көпөлшемді құрал технологияның құралын белгілі бір тақырыпты, тарауды (құбылысты, оқиғаны және т.б.) логикалық-мағыналық үлгі түрінде пайдаланылады. Логикалық-мағыналық үлгіде тақырып мазмұны тірек-түйін сөздермен координаталық-матрицалық қаңқада көрнекі, логикалық жүйелі түрде беріледі.

Логикалық-мағыналық үлгі-білімді бейнелі-үлгі түрінде түсінікті тілде сипаттау құралы. Білімнің мағыналық компонентін бір-бірімен байланысты жүйе ретінде тірек сөздермен қаңқада жазылады. Координаттардағы түйіндерде тірек сөздер тақырыптың немесе тараудың араларындағы байланыстар мен қатынастарды көрсетеді.

Логикалық-мағыналық үлгіні сабақта пайдалану мұғалім үшін тірек дидактикалық құралдың ролін атқарады. Оқу ақпаратын меңгеруге қажетті ұғымдардың құрылымы мен мазмұнын көрнекі түрде логикалық-мағыналық үлгі сипаттайды.

Мұғалім оқушылар білімінің әр деңгейде екендігіне қарамастан, оқу ақпаратын әр оқушының қалай түсінгенін, қалай талдағанын дәл таба алады және қажет болған жағдайды оқушының да, өзінің де әрекетін түзете алады.

Логикалық-мағыналық үлгіні жасау мұғалімнің сабаққа дайындығын жеңілдетеді, оқып үйренетін материалдың көрнекілігін күшейтеді, оқушылардың оқу-танымдық әректеін алгоритмдеуге мүмкіндік береді, кері байланысты тездетеді.

Оқу материалының үлкен тарауларын көрнекі әрі шағын логикалық-мағыналық үлгіде беру және оларды сабақта үнемі қолдану оқушылардың оқып меңгеретін тақырыбы, тарауы немесе тұтас курсы жайлы логикалық жүйелі түсінігі қалыптасады.

Логикалық-мағыналық үлгілерді жасау және оларды пайдалану оқушылардың сыни ойлауын дамытады, оқу-зерттеушілік әрекетінде құралдық тәжірибе қалыптасады, шығармашылыққа, ізденіске баулиды.

Логикалық-мағыналық үлгіні құру арқылы оқушылар тақырыпты, объектіні тірек сөздері бар тұтас құрылым ретінде қабылдайды. Оқу ақпаратын үлгінің ыңғайлы қаңқасының есебінен оңай талдай алады. Білімді меңгеріп қайта өңдеуде үнемі қайталанатын операцияларды (іс-әрекетті) орындау оқушылардың танымдық әрекетінің нәтижесін жоғарылатады: оқу материалының негізгі түйін-элементтерін көрсету және оларды талдау, жүйелеу, мағыналық байланыстарды анықтау және т.б.

Логикалық мағыналық үлгілердің көмегімен оқушылар материалды логикалық бөліктерге, құрылымдарға бөліп, материалды жаңа жоғары деңгейде қорытындылап толықтырады.

Оқу пәнінің ғылыми-танымдық қуаты күшейеді:

– материалды сипаттау деңгейіндегі мазмұндауға түсіндіру, себеп-салдарлық байланыстар анықтау қосылады;

– білім элементтерінің логикалық-мағыналық үлгісін құруда пәнаралық байланыстар қосылады, мысалы, қазақ тілінің әдебиетпен және т.б.

– дидактикалық бірліктер іріленеді, тақырыптарды кеңейту арқылы білім мазмұны интеграцияланады. Мысалы, «Сөз таптарын» өткенде оның логикалық-мағыналық үлгісін жасау арқылы тоғыз сөз табын топтастыру қағидасы (лексикалық мағынасы, морфологиялық тұлғасы, синтаксистік) қызметі тоғыз рет қайталанады әрі олардың бір-бірімен айырмашылықтары бір ғана логикалық-мағыналық үлгіде көрнекі, жүйелі түрде оқушылардың көз алдында тұрады;

Дидактикалық көпөлшемді технология оқу материалын координаттық-матрицалық жазықтықта орналастыру арқылы оның мазмұнының бір-бірімен логикалық байланыы мен құрылымдық бөліктерін ажыратуға мүмкіндік береді. Оқушылардың танымдық іс-әрекеті үш деңгейде жүреді:

– меңгерілетін тақырыпты сипаттайды;

– ол тақырып туралы білімін әр түрлі жағдайда қолданады;

– тақырып туралы жаңа білім қосылады.

Дидактикалық көпөлшемді құралдарды пайдаланылған сабақтың нәтижесінде тақырып бойынша білім жинақталған бейне түрінде көрінеді және оны бейнені қажет болғанда қайтадан түйіндерін шешіп жазуға болады.

Логикалық-мағыналық үлгілердің дәл ортасында ұғымды немесе құбылысты ашуға

қажетті тақырып немесе объект орналасады. Одан кейін оқып үйренетін тақырыптың өзінше жоспарын, мақсаты мен міндетін, объекті мен пәнін, оқыту тәсілдері, тақырыптың кейбір мәселелерін шығармашылық немесе өз бетінше жұмыс, бақылау тест тапсырмалары түрінде координаттік-матрицалар осінде беріледі. Координаттің мағынасы белгілі бір тәртіппен К1 , К2 және т.б. осьтерде орналасады. Координаттарды тақтада, дәптерде бір жазықтықта бейнелейді.

Оқып үйренетін мәселенің негізгі тірек факторларын логикалық жолмен анықтап, әрбір координаттік осьте тірек түйін ретінде қысқартылып жазылады. Тірек түйіндердің де мағынасы ашылып, белгілі бір логикалық тәртіппен осьте орналасады (1, 2, 3 және т.б.).

Координаттік осьте тек тірек сөздер, яғни ақпарат қысқаша жазылады. Бұл жердегі логика-координаттар мен тірек түйіндерді тәртіппен орналастыру болса, ал мағынасы – координаттар мен түйіндерді тірек (кілт) сөздер түрінде көрсетіледі. Тірек (кілт) сөздердің біразы координаттік осьтегі түйіндерде орналасса, ал басқаларын координаттардың матрицаларындағы түйіндерде бейнеленіп, ұғымдар арасындағы қатынастар мен байланыстарды көрсетеді.

Логикалық-мағыналық үлгіде мазмұнның кез келген бөлігі немесе байланыстары жазықтықта нақты орында (мекенжайда) орналасады. Мысалы, мазмұнның элементі Т3-2 (координатта 3, түйін 2), егер бұл мазмұндық элемент мазмұнның басқа бір элементімен байланыста болса, онда ол былай сипатталады: Т3-2 | Т4-1.

Мұғалімнің сұрақтары мен оқушының оған берген жауаптары жан-жақты, барлығын қамтып, тірек сөздер түрінде негізделеді. Оқушының тірек сөздерге негізделген жауаптарынан ойлауын басқарып отырғанын, білім мазмұнын көрнекілікпен үйлесімді қамтығаны, танымдық оқу әрекетінің негізгі кезеңдері байқалып отырады.

Мұндай жүйелі көрнекілік (пәндік, тірек сөз, үлгі) оқушыны тақырып бойынша сөйлеуге, үлгімен әрекет жасауға ынталандырады. Логикалық-мағыналық үлгіні құрудың тәсілдері мен әдістері пәндер мен тақырыптарға тәуелді болмай, үнемі бір ізбен қайталанып отыратындықтан, оқушының жеке өзіне тән танымдық тәжірибені қалыптастыруға ықпал етеді. Ол тәжірибені басқа жағдай мен басқа салада қолдануына мүмкіндік береді.

Логикалық-мағыналық үлгіні жасау және оны оқу, онымен жұмыс адамның бірінші және екінші сигнал жүйесін, мидың өң және сол жақ жарты шарларын іске қосып, тақырыпты тұтас көрумен қатар, оның әрбір элементін жеке көруіне мүмкіндік береді. Объектілер мен құбылыстарды салыстыруына, олардың араларындағы байланыстарды анықтауға және оны түсіндіруге жағдай жасайды. Оларды қолдану саласын табады. Мұғалім мен оқушының технологиялық құзіреттілігін жоғарылатады. Сабақтың сапасы мен оны дидактикалық құралдармен қамтамасыз етілуіне көмектеседі.

Логикалық-мағыналық үлгіні құруға оқушылардың өздерін сабақта қатыстыруға болады.

Оқушыларда логикалық-мағыналық үлгіні құру дағдысы сабақта қалыптастырылған болса, онда логикалық-мағыналық үлгіні құру үй тапсырмасы немесе шығармашылық жұмыс ретінде беріледі.

Дидактикалық көпөлшемді құралдарды оқу үдерісіне енгізудегі ең басты мақсат – оқушы мен мұғалімнің бірлескен іс-әрекетінің нәтижесін жоғарылату, материалды меңгеруге жұмсалатын еңбекті, уақытты азайту. Білім беру үдерісінде дидактикалық көпөлшемді технологияның құралы ретінде білімнің (тақырыптың, құбылыс, оқиғаның) логикалық-мағыналық үлгісін пайдалану.

Әдебиеттер

1 Селевко Г.К. Педагогические технологии на основе дидактического и методического усовершенствования УВП. – М., 2005.

2 Штейнберг В.Э. Дидактические многомерные инструменты // Образование в современной школе. – 2000. – №7. – Б. 49-53.

References

1 Selevko G.K. Pedagogycheskye tehnologii na osnove didakticheskogo i metodicheskogo usovershenstvovaniya UVP. – M., 2005.

2 Shteinberg V.E. Didakticheskye mnogomernye instrumenty // obrazovanye v sovremennoy shkole. – 2000. – №7. – B. 49-53.

Какишева Г.Ж., Абишева У.К.

Семантизация идиоматических выражений в иностранной аудитории

В статье затронуты вопросы о комплексном раскрытии семантической структуры фразеологизмов русского языка, необходимости рассматривать семантику фразеологизма в совокупности всех его компонентов, что является наиболее приемлемым для практики преподавания русского языка как иностранного. Наиболее важные компоненты семантической структуры фразеологизма – это его предметно-логическое содержание, синтагматические связи и парадигматические отношения. Синтагматические связи фразеологических единиц предполагают необходимость при объяснении фразеологизмов в нерусской аудитории обращать внимание на сочетаемость их с другими словами, так как синтаксическая и лексическая сочетаемость являются самыми существенными для фразеологизмов. Парадигматические отношения фразеологизмов предполагают рассмотрение фразеологических синонимов, которые, выражая одно и то же значение, отличаются друг от друга эмоционально-экспрессивными, жанровыми, стилистическими и другими оттенками. Все эти способы семантизации фразеологизмов более подробно освещены в данной статье. Выводы: Применяя комплексный метод анализа семантической структуры фразеологических единиц, можно добиться лучшего усвоения фразеологического богатства русского языка иностранными студентами.

Ключевые слова: семантизация, идиоматические выражения, фразелогизмы, семантическая структура, иностранная аудитория.

Kakysheva G.Zh., Abisheva U.K.

Semantization of russian idioms in foreign audience

The article gives a complex explanation of the semantic structure of phraseological units and the necessity to consider their semantics along with all of their components, which is most applicable for the practice of teaching Russian as a foreign language. The most significant components of the semantic structure of phraseological units are theobjective and logical content, syntagmatic connections and paradigmatic relations. Syntagmatic connections of phraseological units suggest the need of emphasizing their compatibility with other words in the course of their explanation to the non-Russian audience, as the syntactic and lexical compatibility is essential for all phraseological units. Paradigmatic relations of phraseological units suggest the review of their phraseological synonyms having identical meaning but differing in emotional, expressive, genre, stylistic and other nuances. The following article covers in detail all of the aforementioned methods of semantization. Conclusion: Using the complex method of semantic structure analysis of phraseological units could largely contribute into profound attainment of phraseological affluence of Russian language by foreign students.

Key words: semantization, idiomatic expressions, phraseological units, semantic structure, foreign audience.

Какишева Г.Ж., Абишева У.К.

Шетелдік дәрісханада орыс тілінің идиомалық сөз тіркестерінің мағыналарын түсіндіру

Мақалада фразеологизмнің семантикалық құрылымын кешенді түрде ашу, фразеологизмнің мағынасын қарастыру қажеттігі туралы мәселелер қозғалады. Бұл орыс тілін шет тілі ретінде оқыту тәжірибесінде тиімді тәсілдердің бірі болып табылады. Фразеологизмнің семантикалық құрылымының ең маңызды құрамдастарына оның заттық-қисынды мазмұнын, синтагматикалық байланыстары мен парадигматикалық қатынастарын жатқызуға болады. Орыс тілді емес дәрісханада орыс тілінің фразеологизмдерін түсіндіруде фразеологиялық бірліктердің синтагматикалық байланыстарын қарастыру олардың басқа сөздермен тіркесуіне назар аудару қажеттігін білдіреді, өйткені синтаксистік және лексикалық тіркесім фразеологизмдер үшін ең маңызды белгі болып саналады. Қорытынды: Фразеологиялық бірліктердің семантикалық құрылымын талдаудың кешенді әдісін қолдана отырып, шетелдік студенттерге орыс тілінің фразеологиялық байлығын тиімді түрде меңгертуге қол жеткізуге болады.

Түйін сөздер: мағыналарын түсіндіру, идиомалық сөз тіркестері, фразелогизмдер, семантикалық құрылым, шетелдік дәрісхана.

© 2016 Al-Farabi Kazakh National University

УДК 811.161.1

Какишева Г.Ж.[1], Абишева У.К.,[2]

[1]ст. преподаватель, [2]д.ф.н., профессор Казахского национального университетаимени аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан,
e-mail: gylnara1959@mail.ru, abisheva_o@mail.ru

СЕМАНТИЗАЦИЯ ИДИОМАТИЧЕСКИХ ВЫРАЖЕНИЙ В ИНОСТРАННОЙ АУДИТОРИИ

Важнейшим условием правильного понимания идиоматических выражений (фразеологизмов) и правильное употребление их в речи является точное определение их значений, знание семантической структуры фразеологических единиц.

Под семантической структурой фразеологизма мы понимаем сложную языковую сущность, в состав которой входит несколько компонентов, а именно: 1) предметно-логическое содержание, 2) функциональная отнесенность и эмоционально-экспрессивная значимость, 3) категориальная отнесенность и грамматическая оформленность, 4) тип значения фразеологической единицы, 5) синтагматические связи, 6) парадигматические отношения (прежде всего синонимические и антонимические).

Комплексное раскрытие семантической структуры фразеологизма, рассмотрение семантики фразеологизма в совокупности всех его компонентов является наиболее приемлемым для практики преподавания русского языка иностранным студентам.

При объяснении значения фразеологических единиц целесообразно остановиться на следующих наиболее важных компонентах семантической структуры фразеологизма: предметно-логическом содержании, синтагматических связях и парадигматических отношениях.

Предметно-логическое содержание фразеологизма.

При истолковании значений фразеологизма остаются в силе общие лексикографические требования: толкования должны быть точными, исчерпывающими. Для раскрытия значений фразеологических единиц применяются все общеизвестные в лексикографической практике способы и приемы толкования.

Остановимся на наиболее важных из них.Синонимический способ толкования значений фразеологизмов: признание существования единой лексико-фразеологической системы. О том, что фразеологизмы и слова образуют в языке единую лексико-фразеологическую систему, писали Н.М. Шанский и Е.А. Быстрова.

Русская фразеология очень богата синонимами. Синонимический способ толкования значений фразеологических единиц является экономным и одним из более эффективных способов.

Существо его заключается в том, что значение неизвестного фразеологизма раскрывается путем использования лексических эквивалентов, слов-синонимов. Например:*во весь дух* – быстро, *от корки до корки* – полностью, *в двух шагах* – близко, *и след простыл* – исчез, *держать язык за зубами* – молчать и т.п.

Можно толковать значение фразеологических единиц посредством отсылки к более известному синонимичному фразеологизму. Для достижения необходимой точности в определении значения толкуемого фразеологизма можно использоватьсинонимический ряд нескольких фразеологизмов-синонимов. В этом случае каждый член синонимического ряда усваивается как член особой микросистемы, легче запоминается и воспроизводится со всем синонимическим рядом. Например, некоторые синонимические ряды: *хоть пруд пруди – тьма-тьмущая – полон рот – непочатый край – по горло*; *словно в воду канул – как сквозь землю провалился – как корова языком слизнула (слизала) – и был таков* и т.п.

Наличие целых синонимических рядов фразеологических единиц ставит задачу характеризовать значение фразеологизмов с учетом эмоционально-экспрессивных и стилистических различий. Возьмем, например, несколько фразеологизмов-синонимов со значением «умереть»:*отойти в вечность* – значение «умереть» несет оттенок торжественности; *протянуть ноги* – «умереть в результате длительного голодания, недоедания, тяжелой, трудной жизни», характеризуется просторечным употреблением; *дух вон* – «умереть в результате неожиданного удара, поражения, скоропостижно, внезапно», имеет просторечный характер употребления и т.п.

2. Описательный способ толкования фразеологизмов.

При таком способе вся необходимая информация выражается описательной частью. Толкование должно быть кратким, в описании следует избегать идиоматических выражений. В толковании фразеологизмов должна быть видна их отнесенность к определенной части речи и их синтаксическая специализация, т.е. употребление в роли какого-нибудь члена предложения.

Описательное определение можно подразделить на два типа:

а) описательный тип определения, применяемый для фразеологизмов с четкой номинативной функцией. В их число входят фразеологические единицы, соотносимые по значению с четырьмя частями речи: именем существительным, именем прилагательным, глаголом и наречием. Самое главное в таком определении – раскрыть соотношение между фразеологизмом и соответствующим явлением реальной действительности. Например: *задняя мысль* – скрытое намерение, тайный умысел; *с головы до пят* – целиком, полностью.

б) описательный тип определения, применяемый для фразеологизмов со значением междометий, предлогов, союзов, частиц. Наиболее характерным признаком описательного способа такого типа является указание на функцию толкуемого фразеологизма, и в связи с этим в формуле толкования появляются слова: служит для выражения…, употребляется… и т.п. Например: *черта с два* – нет, вовсе нет (выражение категорического возражения, отрицания, несогласия).

При толковании значения фразеологических единиц описательным способом сразу за описательной частью должны следовать указания на ситуацию употребления фразеологизма. С точки зрения ситуативного толкования, важным является правильное определение ситуаций, в которых возможно употребление фразеологизмов одного синонимического ряда. Например, при общем значении «много» фразеологизмы *яблоку негде упасть, каксобак нерезаных, иголку негде воткнуть* употребляются только тогда, когда речь идет о людях, о большом количестве, о скоплении людей; *хоть завались* употребляется в ситуации, когда говорится о большом количестве чего-либо.

3. Этимологический способ толкования фразеологизмов.

Фразеологизмы – это структура образная, и для правильного понимания значения фразеологических единиц очень важно эту структуру раскрыть. Трудность этой задачи состоит в том, что усилия, направленные на понимание фразеологических единиц, наделенных образностью, сведены до минимума «абстрактными и неосязаемыми значениями этих единиц», которые нелегко представить. Тогда на помощь приходит этимологический анализ. Раскрытие этимологии указывает на изначальную ситуацию употребления фразеологизма и раскрывает его образное значение.

Возьмем, например, фразеологизм *муки Тантала*. Чтобы точно установить его значение, необходимо знать, что «по древнегреческому мифу Тантал, царь Фригии, за оскорбление богов был строго наказан: низвергнутый в Тартар (ад), он был обречен испытывать нестерпимые муки жажды и голода, хотя стоял по горло в

воде и над ним нависали ветви с роскошными плодами.

Этимологический анализ раскрывает внутреннюю форму фразеологизма, т.е. «ту связь, которая существует между фразеологическим значением оборота и реальными (современными или историческими) значениями его компонентов».

При этимологизации фразеологических единиц необходимо учитывать конкретную историю каждого фразеологизма. Например, фразеологизм *задеть за живое* (кого-либо) – «очень взволновать, обидеть» возник семантико-фразеологическим путем на основе выражения задеть за живое, «поранить», в свою очередь представляющего собой сокращение (стяжение) оборота задеть за живое мясо – пораниться, восходящего к синонимически свободному сочетанию слов, обозначающему «пораниться при стрижке ногтей или обрезки мозоли».

Этимологический анализ важен не только для раскрытия семантики фразеологических единиц. Он служит важным средством подачи нерусским обучающимся знаний страноведческого характера. «В каждом языке можно найти немало устойчивых словесных комплексов, которые прямо или косвенно передают национальные реалии, атрибуты народного быта, обряды и т.п.». Поэтому этимологический анализ непосредственно связан с историко-культурным комментированием художественной литературы, изучением номинативных средств языка, Он способствует изучению истории, материальной и духовной культуры русского народа. Например: *ставить рогатки* (кому, чему) – мешать кому-нибудь, препятствовать. Слово«рогатки» имело значение «подъемная решетка в городских воротах, застава, преграда в виде решетки в начале улицы в ночное время в старой Москве ещевXYII веке».

II. Синтагматические связи фразеологических единиц.

Важнейшим фактором, определяющим значение фразеологической единицы, является контекст. Поэтому при объяснении значений фразеологизмов в нерусской аудитории необходимо обращать внимание на ближайшее окружение фразеологических единиц, т.е. сочетаемость фразеологизмов с другими словами.

Синтаксическая и лексическая сочетаемость являются самыми существенными для фразеологизмов.Синтаксическая сочетаемость – это требование определенных синтаксических форм, сочетающихся с фразеологизмом слов. Такое требование выражается вопросительными местоимениями (кто, что; кого, чего; кому, чему и т.д.) и лексическим материалом (заполнением синтаксических позиций конкретными лексемами).Например:*водить занос* (кого) неприятеля, мать, его, ее, всех и т.п.; *выжимать соки* (из кого) из крестьян, работников, рабочих, стран и т.п.; *лица нет* (на ком) на ней, на тебе, на сыне и т.п.

Лексическая сочетаемость – наиболее важный вид сочетаемости фразеологических единиц. Она более своеобразна, чем все другие виды сочетаемости. Для характеристики лексической сочетаемости фразеологизма важным является противопоставление так называемой свободной и устойчивой сочетаемости. Свободная сочетаемость фразеологизма – это неограниченная сочетаемость, при которой не наблюдается ограничений ни по числу, ни по набору сочетающихся слов. Среди фразеологизмов значительное число единиц характеризуется свободной сочетаемостью: *во что бы то нистало* – обязательно, непременно, при любых обстоятельствах, несмотря ни на какие препятствия, преграды – уехать;*одним махом*– сразу, за один прием, за один раз, очень быстро – построить, начертить, решить, залезть и т.п.

Устойчивая сочетаемость – это, когда налицо определенная избирательность, ограниченная в сочетаемости. Такая сочетаемость присуща главным образом наречным фразеологизмам. Устойчивую сочетаемость, в свою очередь, можно еще дополнительно регламентировать.

1. Устойчивая сочетаемость с единичным словом, например: *лить как из ведра,пристал как банный лист, жить на широкую ногу* и т.п.

2. Устойчивая серийная сочетаемость – это сочетаемость фразеологизма с двумя-тремя словами, например: *на живую нитку* (сшить, сметать, сделать), *всеми фибрами души* (ненавидеть, презирать), *из первых рук* (узнать, услышать, получить) и т.п.

3. Устойчивая лексическая сочетаемость, которая характеризуется тем, что фразеологизмы, как правило, сочетаются со словами одной тематической группы, например:*из-под палки* (делать что-либо), *во все лопатки*(бежать, нестись, мчаться и т.п.)

Лексическая сочетаемость играет важную роль в правильном понимании значения фразеологической единицы особенно тогда, когда она не имеет широкой сочетаемости, а имеет узкий контекст.

Помимо зависимости между значением фразеологизма и его сочетаемостью большую роль играет правильное установление круга сочетающихся с фразеологизмом слов в случае лексически ограниченной сочетаемости. Это является непременным условием адекватной семантизации фразеологических единиц.

III. Парадигматические отношения фразеологизмов.

Синонимические отношения фразеологизмов – наиболее важный вид парадигматических отношений фразеологических единиц. О необходимости рассмотрения парадигматических отношений фразеологизмов при семантизации ФЕ говорил А.М. Бабин: «Лексическая идиоматика русского языка исключительно богата синонимами, что выдвигает задачу толковать сходные в смысловом отношении ФЕ самостоятельно, т.е. с оглядкой на фразеологизмы (или их серию), синонимичныетолкуемому».

Под фразеологическими синонимами мы понимаем такие фразеологизмы, которые, выражая одно и то же предметное значение, отличаются друг от друга эмоционально-экспрессивными, жанровыми, стилистическими, сочетаемостными и другими оттенками, которые лежат в сфере семантики фразеологизма.

При рассмотрении фразеологических синонимов, помня об общности одного понятия, необходимо обращать внимание на различия, лежащие в сфере семантики фразеологизмов и не затрагивающие их понятийного тождества. Различия могут быть следующие:

1. Различия смыслового порядка, т.е. различия между фразеологическими синонимами по ситуации употребления и по широте охвата явлений действительности, например, при общем значении «усердно, энергично» фразеологизм *не покладая рук* – имеет оттенок значения «постоянно», а *засучив рукава* – вдохновенно, *в поте лица* – не жалея себя, добывая средства к существованию.

2. Различия стилистического характера (эмоционально-экспрессивные и функционально-стилистические).

Эмоционально-экспрессивная характеристика – это выражение отношения говорящего к предмету или явлению. Оно может быть одобрительным, шутливым, ироническим, уничижительным и т.п. Например, *малая толика*(эмоционально окрашенный) – совсем мало, немного;*с гулькин нос* (ирон.) – очень мало.

Функционально-стилистическая характеристика ФЕ показывает принадлежность фразеологизма к какой-либо сфере употребления. Можно выделить, прежде всего,разговорные, просторечные и книжные фразеологизмы.*Отправиться к праотцам* – умереть (книжн.), *протянуть ноги* – то же (прост.), *дать дуба* (прост.); *втирать очки* – обманывать (простонар.), *вводить в заблуждение* – то же (книжн.).

3. Различия между синонимичными фразеологизмами с точки зрения закрепленности синтаксической функции, т.е. обычности употребления в роли одного какого-либо члена предложения: сказуемого, определения, обстоятельства и др. Например: *пороха непридумает* (кто-либо), *кишка тонка* (у кого-либо), *мухи не обидит*, *божья коровка* – о человеке.

Применяя комплексный анализ семантической структуры фразеологических единиц, т.е. раскрывая значение фразеологизма в совокупности его предметно-логического содержания, парадигматических и синтагматических связей, можно добиться наиболее полного выявления всех оттенков значения фразеологического богатства русского языка иностранными студентами.

Литература

1 Арбатский Д.Н. Основные способы и признаки толкования значения слов.- Русский язык в школе. 1980, №3.Лексикографическая разработка русской фразеологии. – Москва, 1974.

2 Бабкин А.М.Быстрова Е.А. Русская фразеология в национальной школе. – В кн.: Русская фразеология в национальной школе. – М., 1976.

3 Жуков В.П. Семантика фразеологических оборотов. – М., 1978.

4 Ройзензон Л.И. Внутренняя форма слова и внутренняя форма фразеологизма. – В кн.: Вопросы фразеологии,I. – Ташкент, 1975.

5 Гвоздарев Ю.А. Фразеологические сочетания современного русского языка. – Ростов на Дону, 1981.

6 ШанскийН.М. Деривациясловифразеологическихоборотов. – Вкн.: Вопросыфразеологии, III. –Самарканд, 1979.

References

1 Arbatskiy, D.N. The main methods and features of interpretation of the meaning of words.– Russian language at school. 1980 №3.Lexicographic development of Russian phraseology. – Moscow, 1974.

2 Babkin, A.M.Bystrova, E.A. Russianphraseologyinnationalschool. – Russian phraseology in national school.–M., 1976.

3 Zhukov, V.P. The semantics of phraseological units.–M., 1978.

4 Royzenzon, L.I. The internal form of word and the internal form of phraseologism.– Questions of phraseology. –I. Tashkent, 1975.

5 Grozdarev, Y.A. Phraseological combinations of modern Russian language. – Rostov-on-Don,1981.

6 Shanskiy, N.M. Derivation of words and phraseological units.– Questions of phraseology, III. – Samarkand, 1979.

Kenzheeva K.T.

Development of students' speech

Consideration of this issue in the article is defined with goals and objectives of teaching the practical disciplines «Professionally-oriented Russian language» and «Culture of speech and language communication» in Kazakh groups. It is required to improve the methodological techniques, to develop and consolidate students' skills in oral public speech, the need to train them properly to make the selection of materials for speech, reports, research papers, participate in problematic discussions, speak to the audience, to acquaint with the peculiarities of public speeches and presentations, master the technique of speech, oratorical skill and culture of speech.

Key words: oral speech, public speech, presentation, oratorical skill, culture of speech.

Кенжеева К.Т.

Студенттің сөйлеу қабілетінің дамуы

Мақалада аталған мәселені көтеру «Кәсіби-бағдарлы орыс тілі» және «Сөйлеу мәдениеті мен тілдік қарым-қатынас» секілді практикалық пәндерді қазақ топтарында оқыту мақсаттары және міндеттерімен анықталған. Студенттердің ауызша көпшілік алдында сөйлеу дағдыларын дамыту мен бекіту, хабарлама, баяндама, реферат үшін материалдарды дұрыс іріктеуге үйрету, көпшілік алдында сөйлеу мен презентация жасау ерекшеліктерімен таныстыру, мәселелік пікірталастарға қатысу, көпшілік алдында сөз сөйлеу, шешендік өнер шеберлігі мен сөйлеу мәдениетінің техникасын меңгеру қажеттілігі бойынша әдістемелік тәсілдерді жетілдіру қажет.

Түйін сөздер: ауызша сөйлеу, көпшілік алдында сөйлеу, таныстыру рәсімі, шешендік шеберлік, сөйлеу мәдениеті.

Кенжеева К.Т.

Развитие речи студентов

Рассмотрение в статье данного вопроса определено целями и задачами преподавания на казахских отделениях практических дисциплин «Профессионально ориентированный русский язык» и «Культура речи и языковая коммуникация». Требуется совершенствование методических приемов по развитию и закреплению у студентов навыков устной публичной речи, необходимостью обучать их правильно делать подборку материалов для сообщений, докладов, рефератов, участвовать в проблемных дискуссиях, выступать перед слушателями, знакомить с особенностями публичных речей и презентаций, овладевать техникой выступления, ораторского мастерства и культурой речи.

Ключевые слова: устная речь, публичная речь, презентация, ораторское мастерство, культура речи.

© 2016 Al-Farabi Kazakh National University

UDC 811.161.1

Kenzheeva K.T.,
senior teacher of Al-Farabi Kazakh national university,
Almaty c., Kazakhstan,
e-mail: kulsharuan@mail.ru

DEVELOPMENT OF STUDENTS' SPEECH

In everyday life we talk, using easy-to-us style, discussing work and life with our friends, colleagues, speak informally, interrupting, asking again something inexplicit, jumping from one thought to another, as we have the opportunity to correct incorrectly said information. We can change the subject at any time, express emotionally, loudly or quietly, quickly or slowly, making haste, sometimes we mispronounce words, make all sorts of mistakes. We do not worry, do not «blank out», as all of them are «ours». But any unprepared person starts getting confused during a speech before a large audience. Students are aware that the future orator must necessarily possess the technique of effective presentation. It is very difficult for students to puzzle out independently exactly what skills they lack. That's why it is important to know the main components of the conversation and to understand why, speaking to an audience, it is necessary to make adjustments.

While writing the texts or materials for public speaking or, for example, sample «student's lecture» (as one of the types of midterm control or self-study work) students face lots of challenges. It is difficult for them to speak in Russian without looking at the text, saying in justification: «... we graduated from Kazakh, not Russian school». Some of them are even ashamed of his group mates, and even more afraid of not very familiar audience, worry, try to walk on by such tasks. They experience bigger «shock» while acting as an orator, not looking up from the text, reading the text «word for word», with amazement and horror noticing the indifference of his student's audience and his powerless to grip their attention. One of the reasons is self-confidence, especially of urban students that people from their childhood are endowed with obvious speaking ability and habit. Naturally, they, not particularly preparing, think frivolously, that without any problem they will speak, the more especially as it is sometimes allowed to get a peep of the written text.

They consider practice, experience of speaking at meetings, court, debates, presentation to be unnecessary. The result is words with difficult pronunciation are not allocated and there are not accent marks of pauses within the meaning. The time adherence allocated for a lecture is forgotten (this is strictly followed by the bottle holders). There are not interesting examples and conclusions are not always clearly formulated. Students tend not to express their

personal opinion, maybe, nobody will notice. They do not want to dwell on the points of view of other scientists. They do not often explain the reasons for choosing the lecture themes. They do not always define the theme topicality, cannot be self-critical in the self-esteem and other students (while writing the reviews of each other's lectures).

Students think that the only real speakers-professionals such as teachers, lawyers, politicians must develop their specialized speech abilities. Students begin to «sleep» even at well-known speakers' lectures, because they know that there is no need to participate personally during their speech. Especially if it's a very boring lecture, which is read by «boring, monotonous indifference» voice and without enthusiasm. Unnecessarily long utterance is also often perceived with difficulty: it is necessary to express ideas using short simple sentences. Students, listening to lectures, should work actively: make a summary, answer the questions of the lecturer and ask questions on the subject, as they are interested in getting bonus grades for the activity. If the lecturer speaks very fast, the students lose the opportunity to ask the incomprehensible material immediately. It causes some problems with understanding. Interrupting a speaker in order to figure out the question will be perceived by all as a disrespectful attitude towards him/her. The fear of striking others as a mean person leads to the fact that the question still remains question.

Let's consider and find out the significance and benefits of such technological innovation as a presentation that creates standard types and forms of slides. They are often poorly and formally compiled. Presentation topics can be boring and uninteresting. If slides are purely in the text form, it is a hint to a lecturer. He sees the text and is not afraid of missing something important. It is easy for a lecturer. But a listener? Students collect too much information from the slides. Its redundancy confuses, complicates understanding. The presenter does not think about the style of his presentation speech. The impression on the orator is reduced. The language of a text, which is not fully-processed, especially of a scientific one, is overloaded with special vocabulary. The style is too complex. There is not often clarification on slides. Students follow the order to have time to rewrite the information from the slides, but they do not have time to realize and understand what has been said. They soothe themselves: I will read once more at home on my own and somehow will understand. Thoughts are seeking an answer to the question: how many slides, how many gigabytes are there left? Will the end of the presentation come soon? The lecturer does not think about the font size of text slides. Whether the text is visible, what color the letters are, if it does not irritate the eyes. How to change the slides quickly: focus on the weak students or strong ones? Sophisticated graphics, diagrams and drawings, a large number of formulas and numbers are difficult to be explained and not commented completely. That very rendering process is not shown. The lecturer often writes the final report, result. Students leave off thinking, considering, working in parallel with the teacher or the student-lecturer. It is better to see the thought process of working students: their victory, mistakes, different opinions, positions and proposals. Sometimes in such cases it is better to use a piece of chalk and a board, complete phase calculation than ready-made slides with answer keys. To be short, the lecturer thinks that saves time. And what is very bad – he offers listeners to finalize the matter at home alone. And what if the issue that is being considered is complicated? Whether the students can cope with it?

Now we turn to the question of struggling for the audience attention. If the lecturer establishes eye contact with the audience, he provides himself with its attention. Having chosen someone from the students, who are sitting at the desks, looks intently into their eyes. First of all, the lecturer must not show his fear, «hide head in the sand like an ostrich», i.e. depress eyes, averting his gaze toward the ceiling or, especially, to look at «nowhere» or gaze into space.

Moreover, one must not hide behind a sheet of paper with the text. To look only at the right side or only the left side will cause the rest of the audience feel the uselessness, as if they are unnecessary. Not seeing the audience reaction: by the approval nods, smiles or, on the contrary, tired yawns, the orator risks not to be heard and completely lose contact. Only looking at a sheet of paper – the audience decides that the lecturer considers the text more important than people and does not have thorough preparation or the latter is not ready at all. One of the main mistakes of orators is when their eyes are only on the screen. If you look through the video again, orators often notice in surprise that they look upon the slides for a long time. The first recommendation: do not read the text from slides; you should stand on the side, occasionally keeping a look at the screen, hold eye contact with the audience.

Thus, we try to draw conclusions. Speeches and presentations have longer duration compared to the usual conversation. Their length is long, which leads to loss of audience's attention and boredom. When there is no need to answer immediately and the pos-

sibility to ask again incomprehensible lead to the decrease of students» attention, increase misunderstandings. The audience perceives better, if there is little dialogue with the orator, examples are given. There should be small pauses-breaks to rest. When there is a suitable situation for this, questions are asked, funny stories, even «successful» anecdotes are told. It is necessary to see the reaction of the audience: its consent, bewilderment, boredom, nods of approval, smiles, don't hide your eyes or look away, look at the audience's eyes, but not too long, and at close range. Don't look at the texts of the slide and on the board for a long time. Attend trainings. Edit the information given in the texts of the slide. Avoid language meagerness. Strive for presentations at the highest professional level.

The next stage of the work is to teach students the basics of speech culture, speech behavior. Students must not stammer, speak softly, they have to reproduce the text loudly and clearly, not fast nor slow, with the interested rather than «colorless» intonation. Moreover, it is desirable to avoid orthoepic mistakes, in order to hide the pauses p, use the junk word, dubbed «mm, uh-uh, uh, uh, you know...» The use of these words in order to fill the made pauses distracts attention, creates the impression of lack of preparation. Long-running second pauses can seem like an eternity to worried students. It is better to fill such a pause with a deep breath of air, while selecting forgotten or the desired word or recalling another idea from the memory. It is necessary to notify students that the total score will be marked down because of «minuses» in their speech. Sometimes the students of the Kazakh groups go to the other extreme – memorize the whole text of oral presentation by heart completely, demonstrating the wonders of a phenomenal memory. Pronunciation speed is such that the orator speaks breathlessly. And forgetting only one word, he takes risks to fill up the response.

We must remember that the pause is sometimes useful: there is no confusion in the presentation of information. The orator has time to control his breathing and speech tempo. If the phrases of the orator are shorter, it will be easier for digesting them. «The length of the sentences» should be no more 7-10 words within a sentence. Pronunciation speed is 120-140 words per minute. Rates can be lower for the Kazakh groups. You can offer students to prepare for the competition for the fastest reader and the most literate student. And competition of more emotional, interested, inspired and convinced orator is more useful. The 1st year students should have the «average» speech tempo. Experienced orators know how to add significance to the uttered with the help of voice. The atmosphere should be official in order to avoid the noise in the audience. Exchange of ideas, conversation, as if the dialogue between a lecturer and a student should be carried out. This is the perfect mutual complement of each other for full understanding. Attention is paid even to the appearance, gestures and facial expressions. It seems that the exchange of experience between the teachers on such important methodological issues, will serve as a common cause – qualitative training of future specialists.

References

1 Vvedenskaya L.A. Ritorika i kultura rechi. – R-na-D: Feniks, 2005. – 537 s.

2 Kultura ustnoy i pismennoi rechi delovogo cheloveka. Praktikum. – M.: Flinta, Nauka, 1997. – 159 s.

3 Russkiy yazik i kultura rechi. Semnadtsat practicheskikh zanyatiy / Pod red. E.V. Ganapolskoy, A.V. Khokhlova. – SPb.: Piter, 2010. – 336 s.

4 Sheynov V.P. Ritorica. – Mn.: Amalfeya, 2000. – 592 s.

Nurmukhanbetova A.A.,
Issabayeva B.K., Popova N.V.

On professionally-oriented reading

The present article deals with the problem of professionally-oriented reading. The role of synthetic reading, i.e. reading without using a dictionary has been determined. A number of exercises based on the authors' experience have been suggested. The criterion of selected professionally-oriented texts has also been determined. Some rarely used grammatical phenomena which could be understood without translation have been distinguished. Glossary organization based on frequently used derivative models has been offered as well.

Special attention is paid to some typical mistakes when translating professionally-oriented texts. To avoid these mistakes students should master some skills of synthetic reading. As a result that contributes to the development of intuition and logical thinking.

The development of professional communicative competence of students studying the discipline «Professionally-oriented foreign languages» has been touched upon. The role of professionally oriented reading has been under consideration.

Key words: teaching methods, professionally oriented reading, synthetic reading, special texts, reading skills, teaching manual.

Нурмуханбетова А.А.,
Исабаева Б.К.,Попова Н.В.

Кәсіби-бағытқа негізделген мәтіндерді оқыту

Бұл мақала кәсіби бағытқа негізделген мәтіндерді оқыту мәселесімен байланысты. Синтетикалық, яғни аудармасыз оқыту ретінде танымал оқудың бұл түрінің маңызы анықталды. Авторлармен, өз тәжірибесінен шыға отырып мәтіндерді түсінуге тапсырма берілді. Мамандығы бойынша мәтіндерді таңдау өлшемдері анықталды. Арнайы оқусыз түсінуге болатын сирек қолданылатын грамматикалық құбылыстар ажыратылып көрсетілді. Терминдер сөздігімен жұмысты ұйымдастыру ұсынылады, яғни негізінде жиілікті сөзқұраушы модельдер жататын сөздік-минимум (глоссарий) құру.

Студенттердің кәсіби бағытта берілген мәтіндерді аудару барысында жиі кездесетін қателерге ерекше назар аударылды. Осы қателерді болдырмау үшін, студенттердің сыни тұрғыдан ойлау мен интуициясын дамытуға ықпал ететін синтетикалық әдісті меңгеру ұсынылады.

Мақалада студенттердің «Кәсіби бағыттағы шет тілі» пәні бойынша берілген мәтіндерді оқудағы кәсіби коммуникативтік құзыреттілігінің арттыруы қарастырылады.

Түйін сөздер: оқыту әдісі**,** кәсіби бағытқа негізделген оқыту, синтетикалық әдіс бойынша оқу, мамандық бойынша мәтіндер, оқуды игеру дағдылары, әдістемелік құралдар.

Нурмуханбетова А.А.,
Исабаева Б.К.,Попова Н.В.

Профессионально-ориентированное чтение

Данная статья связанна с проблемой обучения профессионально-ориентированному чтению. Определена роль данного вида чтения, известного как синтетическое, т.е. беспереводное чтение. Авторами даны задания на понимание текстов, исходя из собственного опыта. Определен критерий подбора текстов по специальности. Выделены редкоупотребительные грамматические явления, которые могут быть поняты и без специального их изучения. Предлагается организация работы со словарем терминов, т.е. составление потенциального словаря-минимума (глоссарий), в основе которого лежат наиболее частотные словообразовательные модели.

Особое внимание уделено типичным ошибкам при переводе студентов с профессионально-ориентированным текстом. Во избежание которых авторами предлагается овладение студентами навыками синтетического чтения, что в итоге способствует развитию интуиции и логического мышления.

В статье также рассматриваются перспективы профессиональной коммуникативной компетенции студентов, обучающихся по дисциплине «Профессионально- ориентированный иностранный язык».

Ключевые слова: методика преподавания, профессионально-ориентированное чтение, синтетическое чтение, тексты по специальности, навыки овладения чтением, методическое пособие.

© 2016 Al-Farabi Kazakh National University

UDC 378.016:811.111

Nurmukhanbetova A.A.[1], Issabayeva B.K.[2], Popova N.V.[3],

senior teachers of al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan,
e-mail: bayana_i@mail.ru

ON PROFESSIONALLY-ORIENTED READING

With the development of international cooperation there appeared the necessity to look at the English language as the means to achieve other aims than the language mastering.

The changes in the information age is so drastic now that students address their teachers for helping them is science, economics, computers, business correspondence, etc. So a teacher is the first person to deal with this or that problem making the right choice to achieve the main goal, i.e. to get a good education and become a highly-qualified specialist.

A professionally – oriented reading has forced English teachers to formulate new methods of language teaching connected with other subjects. That is why a professionally – oriented reading should be considered as a special project possessing the following features:

– it is professionally – oriented;

– it gives an opportunity to learn a language in a meaningful and communicative way;

– students have a good language practice in the chosen integrated subject.

Students should be aware of interrelationships between a language study and other subjects like science or economics. [1]

It is known that a foreign language curriculum at University puts forward training of a professionally-oriented reading as one of the most important practical problems.

Since reading is considered to be one of the ways of speech activity, they are called upon to perform; practically a specialist in his work with a foreign literature needs at least three main types of skills:

– scanning the text to get some general information;

– reading material fluently for getting some new information;

– reading full information from the text of special interest.

From the very characteristics of reading types it is clear that a different nature of skills does not necessarily imply mastering all of them.

It should be noted that students must be oriented to achieving their ultimate goal of reading – understanding literature on speciality not only with the help of a dictionary, but mostly without it. [2]

The way to the most effective reading lies, to our mind, through a wider introduction of reading without using a dictionary when reading and understanding occur synchronically.

So, how can a student be taught to read professionally – oriented texts?

While working on original texts under the guidance of a teacher students should master some technique of synthetic reading. From the very beginning of a teaching process it is necessary to develop a sense of language, a language guess, an ability to grasp some general information from the text.

Let's name some of them actively used in our work.

1. Recognizing the international words

a) Translate the following international words without a dictionary paying attention to the roots:

Human, priority, contribution demonstrate, problem, progress, vision, meeting, period, specific, region, principle, cooperation, etc.

b) Look up the meaning of some italicized words:

Current, measure, substance, pressure, unit, detect, scale, instrument, restrain, resistance, pole, strength, etc.

2. Let us consider the following elements:

Reading the text to yourself;

Looking through the large extracts without using a dictionary;

Grasping the context of the text without translation;

3. Determining morphological signs of the following words and derivative models:

a) Name the derivatives and translate them into Russian:

What are the words that are formed by the following derivative words and translate them: Cooler, compression, conventionally, desirable, durability, ignition, performance, powerful, signature.

b) Fill in the blanks with appropriate words with one root:

Annual – annually, lack – lacks – lacking, accept – acceptable – acceptability, create -creation – creative, reduce – reduction – reduced.

4. Understanding the words in a word combination sentences or microtexts based on the context.

Now let's start working with the text. First of all it is important to know the structure of the text. In a properly-organized text the main idea usually lies in the first paragraph which is followed by an idea development, some additional details and finally its conclusion.

The main way of controlling is not a word for word translation but an ability to speak on the content of the text in a native language. We also practice a written translation of some short extracts from non-adapted texts using a dictionary but it is usually done as technique-translation exercises.

The next step involves reading the selected texts on speciality.

A teaching manual could be built on a thematic basis, which consists of several sections, including additional texts. The selection of material for the teaching manual that pursues practical training objectives is aimed at ensuring simultaneous general and educational objectives. [3]

So, in what way should we choose texts without being translated? First of all, they should be free from grammar rules and unknown words.

According to some experts these texts must not contain more than 5-10% of unknown words. Yet, from grammatical point of view such text cannot be completely «sterilized» as students are given an original non-adapted text. [4]

As far as grammar material is concerned, some rules are used in rare cases. So, the curriculum could be reduced by eliminating the structures and phenomena that can be understood without studying them specifically. E.g., if we know the meaning of «Present Continuous» and «Simple Future» of the verb «to be», «Future Continuous» could be understood without being studied. In other words, there are two layers in grammar:

– Grammar that is subjected to a study and potentionally understandable grammar that cannot be studied.

Using a dictionary does not teach either thinking in a foreign language or its peculiarities even working with a large context. Students treat a word as an isolated unit that leads to various mistakes. While using a synthetic reading students determine functions in a sentence and realize their meanings that contribute to the development of both intuition and logical thinking.

A number of words in the curriculum (2500 units) is quite sufficient for creating a real possibility for reading at the end of a foreign language course that requires a careful organization of the work using a dictionary. So, a potential glossary must be compiled, based on the most frequently used derivative elements and models. We can suggest one of the effective ways to master words and terms.

A student writes a new word on a special card according to the scheme: A word or a word combination – a phrase from the text – the meaning

of the word. For mastering the terms you can do the following: on one side of the card there is a term in a foreign language. On the back you can find an explanation of the term as well as an example of the word combination or a sentence from the text.

Depending on the training level the glossary can be presented both in a native or a foreign language.

Thus, by the end of the academic year every student has got his own glossary which could be widely used when reading some new material on speciality. If students start reading a foreign text without a dictionary from their first lessons later when they gain enough experience they will be able to understand these texts without any difficulty.

References

1 Robert J. Baumgardner and Andrey E.H. Kennedy Creative classroom activities. Selected articles from English Teaching Forum 1989-1993.

2 Фоломкина С.К. Чтение как цель обучения. – М., 1987.

3 Андронкина Н.М. Использование различных форм и приемов контроля в обучении чтению. – М., 1992.

4 Greenhall S. Rye D. Reading Cambridge University Press. 2003.

Okusheva G.T.,
Muldagalieva A.A.

On Some Assessment Procedures of Our Students' Foreign Language Proficiency

The article considers the problem of foreign language learning proficiency evaluation. An evaluation component is an essential part of educational process; practically it is part of everyday learning process. Before starting teaching a foreign language we should take a decision how we are going to measure outcomes and make clear for ourselves the role of assessment and its instructional value in language acquisition process. Assessment occurs in many contexts and is done for a variety of reasons. Depending on the aims of the tests there are proficiency, placement, diagnostic, and achievement tests. As a rule our students are exposed to all these tests.

Key words: assessment, evaluation, proficiency test, placement test, foreign language competence.

Окушева Г.Т.,
Мулдагалиева А.А.

Біздің студенттердің шет тілі біліктіліктерін бағалаудың жолдары

Мақалада шет тілдер оқу үдерісінде студенттердің қабылдаған дағдыларын тексеру және бағалау процедуралары туралы сөз жүргізіледі. Шет тілі біліктілігін бағалау күнделікті сабақтың мақсатының бірі және жүйелі түрде жүргізілетін жұмыс. Шет тілін оқытуды басталғаннан студенттердің шет тілі біліктілігін бағалаудың мәнін және оның студенттердің оқу үдерісінде қандай әсер ететінін белгілеп алуымыз керек себебі бағалаудың жолдары көп және алуан түрлі. Бағалаудың мақсатына және студенттердің қабылдаған дағдыларының деңгеіне байланысты тестілер іріктелініп қолданылуы тиісті.

Түйін сөздер: баға, бағалау, қабылдаған дағдыларды тексеру тестері, шет тілі біліктілігі бағалау тестері.

Окушева Г.Т.,
Мулдагалиева А.А.

О методах оценки знаний по иностранным языкам наших студентов

В статье рассматривается проблема оценки знаний, навыков и умений, приобретаемых студентами в процессе изучения иностранных языков. Компонент оценки является неотъемлемой частью учебного процесса, элементом повседневного процесса обучения. Перед началом обучения иностранному языку мы должны принять решение, как мы будем измерять результаты и четко определить для себя роль оценки и ее обучающее значение в процессе приобретения языковых навыков. Оценивание происходит во многих контекстах и делается по целому ряду причин. В зависимости от целей проверок, существуют тесты на определение уровня знаний, на проверку навыков и умений, диагностический и тест на определение достижений. Как правило, наши студенты подвергаются все эти испытания.

Ключевые слова: оценка, оценивание, тест на определение уровня знаний, тест на проверку навыков, компетенции по иностранным языкам.

© 2016 Al-Farabi Kazakh National University

UDC 881:372.881

Okusheva G.T.[1], Muldagalieva A.A.[2],

[1] Candidate of Philological Sciences docent, [2]Candidate of Philological Sciences docent of KazNU named after Al-Farabi, Almaty, Kazakhstan,
e-mail: okushevag@mail.ru, aizhan-m@inbox.ru

ON SOME ASSESSMENT PROCEDURES OF OUR STUDENTS' FOREIGN LANGUAGE PROFICIENCY

It is universally recognized that an evaluation component is an essential part of educational process; practically it is part of everyday learning process. Before starting teaching a foreign language we should take a decision how we are going to measure outcomes and make clear for ourselves the role of assessment and its instructional value in language acquisition process.

Assessment occurs in many contexts and is done for a variety of reasons. It has become a widely accepted tradition that the most common way to measure outcomes is the test.

Depending on the aims of the tests there are proficiency, placement, diagnostic, and achievement tests. As a rule our students are exposed to all these tests. On enrolling to the university they take proficiency, placement tests because we set the aim to identify the right level for a particular student, the peculiarity of this test is that there is no good or bad score, only recommendation for the most suitable group.

On the distribution of students into groups on the basis of the placement test results it is necessary to conduct a diagnostic test the aim of which is to check the students' knowledge before starting a particular course. According to Hughes diagnostic tests are supposed to determine the students' weak and strong points [1]. It provides the students with a variety of language elements, which will help the teacher to make a decision what language material he / she should focus on to achieve the desirable outcome. As a rule, at our university we offer a diagnostic test including two parts: writing a short composition on various topics as «My family», «My school», «About myself», «My hobby» and interviewing.

In the course of studies after the completion of a certain unit a progress test is conducted with the aim to measure learner's degree of mastery of different components that have been covered in the curriculum. The student's progress may be tested in most various ways – orally or in writing. It depends on the teacher's choice. At the department of foreign languages the teachers prefer to check the students' current knowledge of the material covered through giving a writing task – short compositions where the students are acquired to use active vocabulary and the grammatical structures of the unit. Besides, oral skills are tested through such speaking activities as role plays, answering provocative questions, group discussions,

case studies etc. much depends upon the teacher's creativity and resourcefulness. Thus we have an opportunity not only to measure the progress of our students' knowledge, but also to develop their communicative competences. Such method of evaluation of the students' progress in learning activities will not be stressful but an enjoyable experience.

One of the most important questions in measuring the students' language knowledge and skills acquired in the course of studies is to select the appropriate testing method. The content of the test should fully represent the content of the course. Specifically, the test tasks should correspond to the types of classroom learning activities included in the program. The selected testing method should enable teachers to make inferences about the students' abilities to use their skills in non-test language contexts- in real life situations.

At the end of the course of studies the achievement test is administered. Achievement test answers the question: How much the learner learnt from a particular course? Achievement test helps find out how well the students have mastered the language material and skills that have been covered on the course. As a rule, achievement tests are all-inclusive and occur at the end of the semester. In fact an achievement test is the measure of students' progress towards definite goals. It is the means for monitoring performance and evaluating the final outcome.

Al-Farabi university curriculum includes the course «Professionally oriented foreign language». It is a university course which has its own knowledge base, content and structure that aims to achieve Common European Standard of foreign language competence. The aim of the course is to develop professional communication competence in the fields of natural sciences, social sciences and humanities based on the «Common European Framework of Reference for Languages» [2]. The aimed results are the effective use of language in both daily and professional communication and provide students with the skills to use foreign language as a means of broadening and deepening systemic specialized knowledge and a means to enhance their professional qualification, prepare students to function in a technologically and socially changing world.

It must be pointed out that secondary school graduates who enter our university have different degrees of language proficiency and depending on this fact we define the end result in the following language skills. By the end of the course the students should be able to communicate on a variety of general, educational and professional issues, understand the main points and a general idea of presentations and lectures on their professional topics, understand texts of common and professional content, built on the frequency language material, make presentations, etc.

The purpose of students' knowledge control is to encourage active participation of students in the educational and research work and to provide maximum objectivity of comprehensive assessment of knowledge and students' practical skills, their ability to conduct independent research work.

According to the study program the evaluation and assessment are carried out constantly at every lesson. Twice within the semester the student's progress is tested in midterm and final controls. In the end of the semester achievement test is administered when students take final examinations.

Current test is carried out at every lesson in oral and written forms. In accordance with the course program the students' current performance is evaluated during the whole foreign language learning period in the form of written control works, lexical and grammar tests, presentations, oral control of the material covered, essays, round tables, discussions, role-plays, case studies, reports and translation of texts on their specialties, etc. Total grade point for the student's academic performance is assigned for the level of overall achievement, i.e. grade for each attestation is taken into account when placing an overall assessment of the subject. Midterm test is carried out on the 7th and 15th weeks in the form of oral and written tests which check the achievements in the following aspects: listening, vocabulary, grammar, reading comprehension and writing.

We prefer to test the students' speaking skills in Midterm examinations. Testing speaking skills deserve special consideration. In this paper we think it appropriate to dwell shortly on this topic. Testing speaking skills has always been one of the most difficult aspects within language teaching program. It is because formally speech involves two persons: a person who speaks and a person who listens. It is a two-way system of communication and there must be one more person who assesses that speech. In oral tests there doesn't exist any 'test', it is the people and their communication skills that are evaluated. The aim of an assessor here is to encourage the people to talk as natural as possible. Oral tests radically differ from conventional written tests; here we deal with real people and their ability to perform in a foreign

language, and namely this fact makes oral tests the most complicated process of evaluation.

In general the test situation for most students is very stressful. Real people meet tet-a-tete and communicate with each other on a given topic and within a limited time the only thing needed is to talk to each other and behave as natural as possible so that he/she is able to demonstrate his/her listening and speaking skills in the best possible way. Psychologically for some people it is difficult to control their emotions because the requirement is to produce grammatically correct utterances, speak fluently with proper intonation and pronunciation. Experience shows that very often they feel unconfident about their skills, worry about their pronunciation and their grammatical accuracy. The students may have word-finding difficulties that result in halting the conversation flow. It should be always born in mind that testing in no way must have a negative effect on psychological state of a testee.

The advantage of oral testing is that the learner is rated on his ability to manage to keep the conversation going and not to lose the floor but not on grammatical accuracy although it is taken into account. According to Stephen D. Krashen «encouraging students to participate in conversation and develop their skills to manage conversations will contribute a great deal to the development of their grammatical accuracy. Indeed, they will develop, perhaps, more grammatical accuracy in the long run than any other kind of measure» [3]. The test techniques should necessarily be suited to the levels of learners' general proficiency, for example, 'question answer' technique is good for lower levels while 'discussion /conversation' technique is more suitable for higher levels. There exist a wide variety of test techniques (approximately sixty) which can be divided into two big groups – dialogues and monologues. We predominantly practice the following techniques: discussion / conversation, oral report, learner-learner joint discussion / decision making, role play, interview, presentation, question and answer, using a picture or picture story, giving instructions, précis or re-tell a story or text from aural stimulus, translating / interpreting, sentence transformation, sentence repetition and others.

The final exam may vary in accordance with the competence level of a particular student, group and the specificity of the material studied. This exam includes the written tasks which help identify the level of students' final achievement. At our University we choose rendering of the original text on specialty of a student as the first test item.

Why rendering or translation? The debate over whether English language classrooms should include translation has been a controversial issue for a long time [4]. Although the use of translation was not welcomed by the supporters of the direct method at the end of the nineteenth century, lately the positive role of the mother tongue has been recognized, if used judiciously, as one of the effective means of foreign language teaching and learning [5]. We consider translation as an essential social skill and a useful language learning tool preparing our students for real life situations. In English class we try to develop translation skills of our students which enable them to read and understand the original texts on their specialty and draw information they need for academic and professional activities. Nowadays translation is recognized as the fifth skill as well as reading, speaking, listening and writing. The overwhelming majority of non-native teachers of English agree that one of the most essential prerequisites of the development of translation skills is vocabulary growth. Language researchers state that for basic reading instruction students need to know 2000 most frequent vocabulary items which account for 80% of all words in texts. When selecting the testing task rendering or translation of the special text we stem from the assumption that translation and rendering activities encompass a range of competences such as reading comprehension, knowledge of grammar and vocabulary. Correct translation and rendering of the text involves knowledge of word order variation, clause formation, complex noun phrase structures and types of style.

The second test item in the final examination is asking questions about the text. The reason for including this test item in the final examination is as follows: it is our firm belief that questioning plays a critical role in the way teachers shape the class environment, organizes the content of the course, and questioning also has deep implications in the way that students assimilate the information that is presented and discussed in class. Asking the right question is a good stimulus to effective communication and information exchange. By teaching students to ask the right questions in a particular situation, we can improve their communication skills, for example, they can gather better information and learn more; they can build stronger relationships, manage people more effectively and help others to learn too.

Given that questioning can be a tremendously effective way to teach, and recognizing that teachers strive hard to engage students in the process of asking questions correctly while instructing we

consider it right to include into achievement test asking questions about the text as a testing item.

The third testing item that achievement test includes is writing on the topic. As a rule the topics offered are familiar to the students from the teaching material which they have covered in the course of studies. In our case the topics reflect the professional areas the students major in.

As it is known writing skills are an important part of communication. Writing well involves more than simply documenting ideas as they come to mind. It is a process that requires that the writer thinks carefully about the purpose for writing, plan what to say, plan how to say it, and understand what the reader needs to know. While developing writing skills we focus on teaching the following writing strategies that include planning, drafting, sharing, evaluating, revising, and editing.

Although we have very limited time for teaching writing skills (only three credits) we try hard to cultivate their skills to write on a variety of topics that are familiar or of personal interest. According to the examination requirements the students should be able to compose simple and complex sentences using a variety of verb tenses and moods.

The results of 2015-16 academic year final examination demonstrate that the overwhelming majority of students have successfully completed «Professionally Oriented Foreign Language» course. They showed that they can render the texts on their specialty from English into Russian or Kazakh, ask questions about the text and write coherent stories on the topics they have covered during their learning process. The analysis of the examination outcomes shows that the testing item «Render the text from English into Russian / Kazakh» hasn't presented much difficulty for our students. Their written rendering of texts on their specialty indicated that the sufficient vocabulary stock the students have built during the learning process helped them to cope with the first testing task. We see that they had more problems with the second and the third testing tasks: «Ask questions about the text» and «Write on the topic». There were mistakes in their questions and writing tasks, nevertheless we see that they can convey their ideas and give information on the topics required. The mistakes they have made do not interfere understanding the idea they wanted to express. It is a universally known truth that learning a foreign language is a never-ending process, and we hope very much that our students will continue learning English, and in the future they will definitely improve their language competence.

References

1 Arthur Hughes. Testing for Language Teachers. Cambridge University Press, 1989, 250 p.
2 «Common European Framework of Reference for Languages»
3 Stephen D. Krashen. Principles and practice in second language acquisition. Prentice- Hall International, 1994, p. 180.
4 Brown, H.D. Principles of Language Learning and Teaching. – NY: Longman, 2000
5 Cook, Guy. April 2002. Breaking Taboos. English Teaching Professional, Issue 23, 5-7.

Sadenova A.E., Torokhtyi L.S., Matzko I.V.

The problem of communication significance of errors in the assessment of the productive types of speech activity

This article discusses various ways to control the competence of oral communication of foreign students, analyzes the use of conventional and real tests, makes recommendations to verify the results of verbal communication. The problems of the control of speaking foreign students studying, analyzes the results of psychological preconditions teaching speaking. Prominent among the tests needed to monitor speaking given to testing and their components. Not every test can not display all the real-world results, it is therefore proposed test interviews showing the results of speaking, imitate real voice communication. In the article on the test guidelines, corresponding to different stages of testing. The attention is focused not only on the linguistic forms of expression, but also on the content. To test the results of speaking are invited to use interactive forms and dialogs polylog. Test presented in the article helps kontrolivaniyu results of oral communication.

Key words: verbal communication, test conventional and natural kinds of tests.

Саденова А.Е., Торохтий Л.С., Мацко И.В.

Сөйлеу қызметінің түрлерін бағалаудағы қатенің коммуникативтік маңызды мәселесі

Мақалада шетелдік студенттердің ауызша тілдесу құзыреттіліктерін бақылаудың түрлі әдіс-тәсілдері қарастырылады, шартты және шынайы тесттердің қолданылуы талданады, ауызша тілдесу қорытындысын тексеру үшін ұсынымдар беріледі. Шетелдік студенттердің сөйлеуін бақылау мәселелері қарастырылады. Сөйлеуді тексерудің психологиялық мәселелері сөз болады. Сөйлеу нәтижесін бақылау үшін қажетті жайттардың арасындағы тестілеу мәселесіне және оның компоненттеріне назар аударылады. Коммуникативтік тілдесу деңгейін анықтау үшін алынатын тестілеу барлық шынайы нәтижені көрсете алмайды, сондықтан да шынайы сөйлесуге жақын тестілеудің үлгілері ұсынылады. Мақалада тестілеудің түрлі кезеңдеріне тиесілі түрлі әдістемелік ұсыныстар берілген. Айтылымның тілдік қана емес, сондай-ақ мазмұнды жағына да назар аударылады. Сөйлеуді тексеру үшін көрнекі нысандар, диалогтар мен полилогтарды қолдану ұсынылады. Мақалада ұсынылған тестілеу ауызша сөйлеуді тексеруге көмектеседі. Мұнда ең алдымен айтылымның туындауы, оның коммуникативтік мәні мен тілдің нормасына сай келуі бақыланады. Ауызша тестілеуді жүргізуде бір жағынан репликалардың кезектесе алмасуына мән беру көзделсе, екінші жағынан тестілеуді еркін түрде өткізу арқылы қарым-қатынасқа түсу, диалогтық сөйлеу нәтижесін бақылау көзделеді.

Түйін сөздер: ауызша тілдесу, тестілеу, тест, шартты және шынайы тест түрлері.

Саденова А.Е., Торохтий Л.С., Мацко И.В.

Проблема коммуникативной значимости ошибок в оценке продуктивных видов речевой деятельности

В статье рассматриваются различные способы контролирования компетенции устного общения иностранных студентов, анализируется использование условных и реальных тестов, даются рекомендации для проверки результатов речевого общения. Рассматриваются проблемы контроля говорения иностранных учащихся, дается анализ психологических предпосылок результата обучения говорению. Важное место среди тестов, необходимых для контроля говорения отводится тестированиям и их компонентам. Не каждый тест не может отобразить все реально существующие результаты, поэтому предлагается тест, которые показывая результаты говорения, имитируют реальное речевое общение. В статье предложены по тесту методические рекомендации, соответствующие разным этапам тестирования. Акцентируется внимание не только на языковой форме высказывания, но и на содержательной. Для тестирования результатов говорению предлагается интерактивные формы использование диалогов и полилогов. Тест представленная в статье, способствует контроливанию результатов устного общения.

Ключевые слова: речевое общение, тестирования, тест, условные и естественные виды тестов.

© 2016 Al-Farabi Kazakh National University

UDC 81'243

Sadenova A.E.[1], Torokhtyi L.S.[2], Matzko I.V.[3],

[1]Docent, [2]Docent, [3]Senior Teacher Of Al-Farabi Kazakh national University, Almaty., Kazakhstan,
e-mail: sadenovaa@mail.ru; valtoro45@mail.ru; matskoi@mail.ru

THE PROBLEM OF COMMUNICATION SIGNIFICANCE OF ERRORS IN THE ASSESSMENT OF THE PRODUCTIVE TYPES OF SPEECH ACTIVITY

Wide dissemination of this method of control as testing in the practice of teaching RLF, puts a teacher to have to define a more precise and specific guidelines, measurement criteria for quality of errors. This was dictated by the need to differentiate errors in order of importance, depth, seriousness of violation of an adequate solution.

This principle of an assessment, both in the doing of lexical and grammatical tests (where accounting is relatively simple: the object of evaluation is not beyond a given parameter, and each task, in case of the validity of a test, obviously corresponds to a particular level, so one position – one point) is not a criterion-correct in assessing these types of speech activity as speaking and writing. Such an approach can't serve as an objective indicator of the quality of the student's knowledge, as the weight of errors in each individual case is different.

At the present time, in assessing «product» of an oral statement, it is accepted to take into account such factors as: fluency, spontaneity, consistency, completeness / incompleteness of a statement, the adequacy of chosen language means, purity and so on. Despite the difference in the approach to the assessment of sounding speech by different methodists, evaluation criteria generally is same, and one of the essential components to be accounting, is always called communicative-significant and communicative-insignificant errors. At communicative-oriented training speech errors, related to the adequacy of the solution of problems of communication tasks, the ability to choose the right intentions, become differentially evaluated, received the naming of communicative-significant and communicative-insignificant.

Researchers note that when considering communicative-significant errors, attention is drawn to two problems: the first «is the need to systematize the various phenomena that combine the concept, and the second – a distinction of communicative-significant and communicative-insignificant errors». [3]

However, the precise definition that would allow distinguishing between communicative-significant and communicative-insignificant errors, isn't yet existed, and the mass of errors doesn't systematize, that could be clearly defined as communicative-significant or insignificant in the process of speech production.

We understand as communicative-significant errors which violate the meaning of a certain phrase, the conversation as a whole, making it difficult or impossible to continue the communication. Communicative-significant errors are defined as lexical and grammatical errors, leading to a distortion of meaning, expression, and causing misunderstanding by a recipient.

Along with this there is an opinion that an error of any level makes it difficult to communicate, so it should be attributed as communicative-significant only those errors, in which communication is not just difficult, but it is impossible. In this case, the main criterion is the ultimate effectiveness (success) of a solution of a communicative task. However, each teacher of RLF is familiar with the situation when students from different countries in the absence of control by a teacher communicate quite freely with each other (as it seems in Russian to them), joke, agree about something (there is a successful communication), but a teacher at the same time doesn't understand a word. And we give such dialogue from the practice of communication of a teacher and a student.

Teacher: – Where will you go at holidays?

Student: – To Beijin.

T : – Is there anybody there?

S: – No, I have never been there.

T: – And where will you live?

S: – At the restaurant.

The result is a communicative failure, because the teacher doesn't know how to live in the restaurant. The first thought, the student confused lexemes and made a communicative-significant mistake, but the essence of the failure lies in the field of an intercultural communication: in China, it is really possible to live in a restaurant, because there are rooms where a tourist can stay in, however, not every recipient is familiar with this reality. The result – grammatical rules are not violated; but the understanding is not reached.

In order to successful communication it is not enough knowledge of the language. How to evaluate the use of a lexeme, which caused such misunderstanding: as a cultural error, that is, to recognize that student hasn't a good knowledge of intercultural communication and solved the problem in an inadequate method, he made a mistake, and this error clearly violated the understanding of a statement by a recipient or do not consider it as a mistake at all, because norms of speech are not violated in anything.

As we can see in the first case, from the point of view of a teacher, all speech of students is wrong, but there is a communication, communication is possible, and the second example, this is a variant of an error-free speech, and a failed communication. What, then, should be understood as a successful communication and as a result of it, what errors should be recognized as communicative- significant?

If we assume that the communicative failure is a complete or partial failure to understand a statement by a listener on one hand and the full or partial inability to realize the communicative intention of the speaker on the other side, with full confidence we can say that the definition of communicative-significant define almost all the errors, as in different contexts, the same violation of the norms of language can lead to difficulties of understanding, and to a breach of communication and does not affect the communication process.

T.M. Balykhina considers as communicative-insignificant errors that often are in violation of these or certain norms of the target language, but do not affect on the successful progress in communication. «Some of the errors are communicative- insignificant, made in the field of:

Phonetics:

– errors, connected to the pass of unpronounceable consonants, for example:

Welcome (*зрастуйте (здравствуйте), meeting (стреча (встреча)*;

– phonemic errors, such as: job (*арбота (работа)), friend (дурук (друг)), wanted (хотила (хотела)), once (однаждыи (однажды))*;

2) Grammar, for example: *мы будем экзамены в июле; я читал много книга*;

3) vocabulary, e.g.: *мой дедушка – старинный человек; я хорошо вспоминаю это событие* и т.д.

4) a slip of a pen or tongue. [2]

However, this is difficult to accept, because the same speech disorder in different situations causes different degrees of misunderstanding. For example: *my grandfather – an ancient man* (*мой дедушка – старинный человек)*. In this case, the erroneous usage of the adjective *ancient* is compensated by a guess and easily correlated with the correct option: old. However, the erroneous use of the same adjective in such phrases as // это *старинная* книга // у неё *старинная* работа// doesn't allow so simple to interpret the adjective *ancient,* as in the first variant. And in this case we can talk about the undoubted communicative-significant of a disorder. Consequently, the same error should be assessed differently. Then the question arises naturally, what should be the basis of differentiated evaluation of the same mistake actually. The same can be said of phonemic errors. Even mixing of consonant sounds on the

principle of hardness-softness, can completely deprive the meaning of a statement. For example: my father //*мой фофо// (мой папа)* (from the story of the Korean student), or // He howled (was) on the street // (//*он выл (был) на улице//)*.

Let us give another example:

Student: – Ко мне приехала мама, она хочет купить здесь квартиру. (Mom came to me, she wants to buy an apartment here.)

Teacher: – Она уже выбрала? (Has she already choosen?)

S: – Нет ещё. Или дорого, или ей не нравится. (Not yet. Or expensive or she does not like.)

T: – А какую она хочет? (And what does she want?)

S: – Чтобы там деревья были, цветы. Она любит природу. (That there are trees and flowers there. She loves nature.)

Student is showing a picture which hangs on the wall and saying, «This is the kind».

In this case, the only error which can be qualified as a slip of a tongue (a picture – a flat), completely destroyed the sense of a previous dialogue, and a communicative failure, is a result of a non-communicative significant error.

At the same time errors, that are currently considered as communicative-significant, such as: transposition of parts of speech in a sentence *// ты вчера был где//*, the violation of relations within a sentence //*он нравится гулять в парку//* doesn't not always hinder to understanding. In the above examples it can not be ambiguity or any haziness. In addition, obviously, it should pay attention to the fact that one and the same error in the context and out of it will be interpreted differently.

For example the following phrase: «Yesterday, I have a problem» («*Вчера у меня есть проблема*»), is clearly ambiguous out of context, it is not perceived as violating the understanding in a dialogue.

Teacher: – Why weren't you present at a lesson?

Student: – *Yesterday I had a problem.*

Even in this text: «*однаждый день мой друга Бориса за болель горла. Потом Борис поехаль в балницу посмотрель врачу. Доктор скзаль ему хорошо одихоете. Но Борис не случал врача. Он думал кататся на канках»,* it is easy to understand the essence of a statement, and none of the errors does not destroy the meaning.

It raises many questions and a classification of errors of a speech etiquette that make by foreign students. If a teacher welcomes *Good morning* (// *здравствуйте/ доброе утро* //) and etc. a student replies *Hi* (//*привет*!//), or instead *See you later* (// *до свидания/ до встречи//*) he says *Bye* (// *пока/ давай //)* Are these mistakes considered as communicative-significant?

Thus, from the above it can be concluded that at the present time there is no accurate, complete, unambiguous interpretation of communicative-significance of errors. At the moment, it is not defined criteria, allowing a clear distinction between communicative-significant and communicative-insignificant errors. In this situation, errors of different levels and categories are of equal value, and this violates the principle of objectivity of evaluation. It seems to us that:

1. Communicative can only be called just only a mistake that leads to a complete misunderstanding by a recipient the intention of a speaker.

2. The communicative importance of an error must be defined within the context.

3. The value of an error is best defined not by the principle of a communicative significance / insignificance, but by the level and category.

References

1 Balykhina T.M. Osnovy teory testov i praktika testirovania (v aspekte russkogo yazika kak inostrannogo). – M., 2004.

2 Balykhina T.M. Osobennosty ocenivania zvuchacey rechy.
http://www.testor.ru

3 Zhorova A.P. Kommunikativno znachimie ochibky, dopuskaemie pry vipolneny subtesta «pismo» pervogo urovny. http://www.kto-rki.orq/publ/php/

4 Zimnaa I.A. Psihologicheskie aspekty obuchenia govoreniu na inosnrannem yazike. – M., 1978.

5 Passov E.I. Osnovy kommunikativnoy metodiki obuchenia inoyazichnomu obcheniu. – M., 1989.

Тен Ю.П.

Фонетический строй разносистемных языков и формирование литературного произношения у студентов-иностранцев

В статье рассматривается звуковая система корейского языка в сравнении со звуковой системой русского языка. Понимание и знание звуковой системы изучаемого (корейского) языка составит основу для выработки навыков правильного произношения, деления слов на слоги в корейском языке, так как ошибки в сегментации приводят к ошибкам и на слогоделение. Зание звуковой системы изучаемого (корейского) языка позволит решить и проблемы акцента. В межкультурной коммуникации важно значение восприятия речи, т. е. чтение (или слушание) на одном языке, и конец этого действия – воспроизведение, т. е. говорение (или письмо) на другом языке. Восприятие на одном и воспроизведение на другом вызывают трудности в коммуникации. Преодолеть трудности и добиться правильного произношения можно путем выполнения системы упражнений для развития фонематического слуха.

Ключевые слова: звуковая система, фонема, аллофон, слог, ударение, интерференция.

Ten Yu.P.

Sound system of Korean and Russian languages and bases of formation literary pronunciation for foreign students

This article examines the sound system of Russian language in comparison to the sound system of Korean language. Comprehension of Russian language sound system is the basis for developing correct pronunciation skills. This will allow overcome interference in segmentation, syllable identification and accent. The speed perception is very important in cross-cultural communication i.e. reading (or writing) in a language, and speaking in other language as a reproduction. The perception in one language and reproduction in other language. Causes difficulties in communication. To overcome the difficulties and masters correct pronunciation one should do the system of exercises dedicated to educate phonemic hearing.

Key words: Korean language, sound system, phoneme, allophone, syllable, stress, interference.

Тен Ю.П.

Корей және орыс тілдерінің дыбыстық құрамы мен әдеби айтылуын шетел студенттеріне қалыптастыру

Мақалада орыс және корей тілдерінің дыбыстық жүйесі салыстырмалы түрде қарастырылады. Үйреніп жатқан шет тілінің дыбыстық жүйесін түсіну оның дұрыс айтылуына негіз болып табылады. өйткені сегменттеудегі кедергілер, сөзді буынға бөлу мен акцент мәселесіне де септігін тигізеді. Тілдік коммуникацияда сөйлеу мен оны қабылдау маңызды. Мәдениетаралық коммуникацияда бір тілде сөйлеу (оқу немесе тыңдау) мен оны қабылдаудың маңызы зор, бұл іс-әрекеттің соңы – басқа тілде қайта сөйлеу, көшіру, яғни (айту немесе жазу). Бір тілде қабылдап оны басқа тілде шығару немесе айту коммуникацияда қиындықтар тудырады. Фонематикалық естуді дамытуға арналған жаттығулар жүйесін орындау арқылы қиындықтарды жеңіп, дұрыс айтылуға қол жеткізуге болады.

Түйін сөздер: дыбыстық жүйе, фонема, аллофон, буын, екпін, интерференция.

© 2016 Al-Farabi Kazakh National University

УДК 81’25: 811.531

Тен Ю.П.,

к. ф. н. доцент Казахского национального университета
им. аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан,
e-mail: yu.51@rambler.ru

ФОНЕТИЧЕСКИЙ СТРОЙ РАЗНОСИСТЕМНЫХ ЯЗЫКОВ И ФОРМИРОВАНИЕ ЛИТЕРАТУРНОГО ПРОИЗНОШЕНИЯ У СТУДЕНТОВ-ИНОСТРАНЦЕВ

Усвоение лексики, грамматики, умение передавать стилистические тонкости языка непосредственно связаны с теоретическими знаниями по фонетике, овладением артикуляционной базой, сознательным усвоением звукового строя языка, которое является базой для формирования литературного произношения и мышления на этом языке.

Вопросы фонетики и фонологии исследуют ученые Южной Кореи (김 진 원 (2000), 이 윤 근 (1996), 이 현 복 (2000), 조남신 (1997) и др.), но это в основном – теория языка. Учебники по практической фонетике и фонологии, упражнения и задания, методическая литература на корейском языке для иностранных студентов по этим уровням языка отсутствуют. Результатом сравнительного анализа учебных материалов по русскому языку, используемых в Сеульским государственным университете, университете Ёнсе, университете Корё показал, что, несмотря на различие форм, содержания учебных материалов практически аналогично, и в из них нет заданий и упражнений по фонетике и фонологии [1, 39].

В теории билингвизма принято положение о необходимости учета специфики родного языка студентов при обучении иностранному языку. Это позволяет прогнозировать и предупредить интерференцию, определить методические приемы и презентацию учебного материала.

Русский и корейский языки относятся, как известно, к разным языковым семьям, и имеют мало общего и ничего, кроме языковых универсалий (положений, общих для всех или большинства языков мира).

Сравним фонетическую систему корейского и русского языков (рассматривается с позиции теории Московской фонологической школы)

Классификация гласных звуков корейского и русского языков учитывает условия образования: место подъема языка (передний, средний, задний) и степень подъема языка (верхний, средний, нижний), по участию губ (огубленные/неогубленные).

Таблица 1 – Гласные русского и корейского языков языка [2]

Ряд	передний	средний	задний
Огубленность / Подъем	неогубленный		огубленный
верхний	[и] [i](ㅣ)	[ɯ](ㅡ)	[у] [u](ㅜ)
средний	[э] [e](ㅔ)		[о] [o](ㅗ)
нижний	[ɛ](ㅐ)	[а] [a](ㅏ)	

В таблице 1 гласные корейского языка переданы латиницей, в скобках – графикой корейского языка. Как видно из таблицы, артикуляционная база гласных двух языков одинакова. Но это только видимая графическая идентичность. Если рассмотреть артикуляцию [а], в русском языке (в ударном слоге) – неогубленный, среднего ряда, среднего подъема, в корейском языке [а] произносится при более отодвинутом назад языке [2, 13, 12]. На рисунках 1 наглядно можно видеть, что спектрограммы и спектры [а] в корейском и русском языках отличаются:

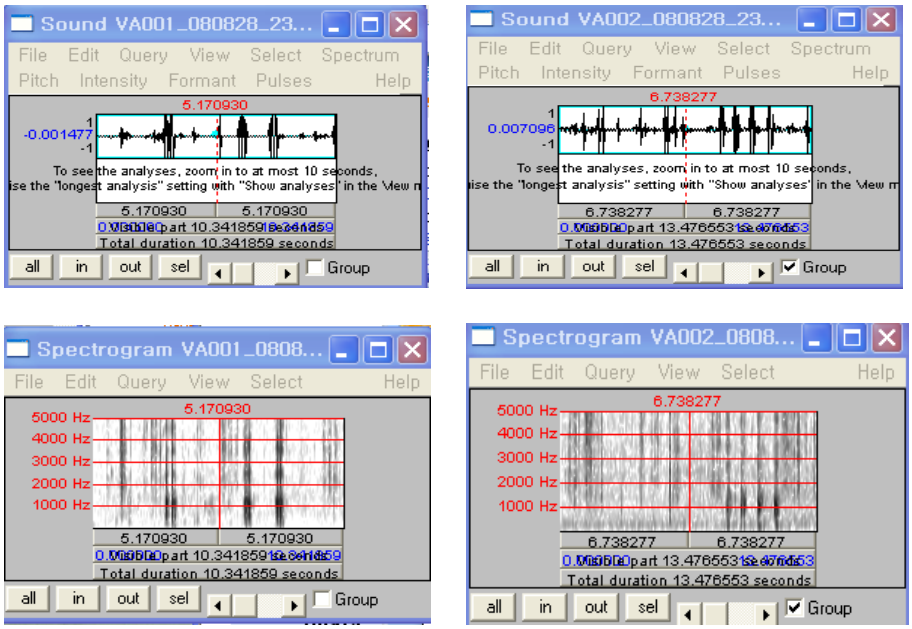

Рисунок 1

Информанты: Sound VA001_..... Ким Ги Бом, магистрант Корё (носитель корейского языка) ; Sound VA002_..... Ли Ольга, магистрант Ёнсе (носитель русского языка)

Количество гласных звуков современного русского литературного языка определяется в позиции максимальной дифференциации и наименьшей фонетической обусловленности. Такой позицией является положение гласных под ударением, в начале слова перед твердым согласным звуком. Корейский язык характерен отсутствием наличия фонетической обусловленности.

Каждый язык имеет звуковую неповторимость, которая создается не только составом фонем и аллофонов, но и характерными звуковыми цепочками в пределах слога, слова, а также недопустимыми «запрещенным» звуков, «запрещенным». Л.Р. Зиндер считает, что «слог – наименьшая произносительная единица, неразложимое единство.» [3, 30]. Слоги корейского и русского языков имеют как общие, так и специфические особенности.

Рассмотрим особенности слога русского языков в сопоставлении с корейским языком

(табл. 2), в ней использованы следующие условные обозначения: CV – типы слогов, где C – согласный; V – гласный. Знак (+) обозначает, что имеется указанная в таблице характеристика слога. Знак (-) обозначает, что не имеется указанная в таблице характеристика слога.

Таблица 2 – Слоги русского и корейского языков [2]

крытый	закрытый	ударный	предударный ный	заударный ный	сингармони-ческий	несингармо-нический	Слог					
							Основные типы слогов					
							CV	CVC	CCVC	CVCC	CCCV	O*V
русский язык	+	+	+	+	-	+	+	+	+	+	+	-
корейский язык	+	-	-	-	+	-	+	+	-	+	-	+

Таким образом, артикуляционный и функциональный аспекты, гласных русского литературного языка в корне отличаются от гласных корейского языка, которые не подвержены редукции.

Сравним системы согласных фонем русского и корейского языков.

Системы согласных фонем русского и корейского языков [2]

По наличию голоса	По месту арти-куляци	губные			переднеязычные				язычные					гортанные
									средненебные			задненеб-ные		
	По спо-собу артикуля-ции	языки	глухие	звонкие	глухие		глухие	звонкие	звонкие	глухие	звонкие	глухие	звонкие	
шумные	Фрикативные (спиранты) Щелевые	Русский Корейский	ф ф’ -	в в’ -	с с’ s s	з з’ -	ш -	ж -			j -	х -		- h
	Взрывные (смыч-ные)	Русский Корейский	п п’ pp tt	б б’ b	т т’ ph	д д’ t	- th			к’ kk	г’ g	к k gh	г	
	Афф-рикаты	Русский Корейский					ц ч’ ts **tś** tsh							
плавные	Носо-вые	Русский Корейский		м м’ m		н н’ n					- ŋ			
	Боко-вые вые	Русский Корейский				л л’ l / r								
	Дрожащие	Русский				р р’								

Фонетическое оформление речи на неродном языке происходит в условиях действия межъязыковой фонетической интерференции, которая вслед за Н.А. Любимовой понимается нами, как скрытый внутренний механизм взаимодействия в сознании говорящего звуковых систем известных ему языков.

В практике преподавания корейского языка в русскоязычной аудитории и русского языка как неродного нами наблюдались явления, когда в произношении слов встречается уменьшение количества сегментов (согласных и гласных), или наоборот, вставляется профетический гласный:

Например: [госда́рствъ], вместо [гъсуда́рствъ] государство

[им`ет^и^], вместо [им`ет`] иметь

[в`им`ест`е], вместо [вм`ест` ь] вместе

С ошибками в сегментации связаны ошибки и на слогоделение.

Например: [сы-ч`и-тат`], вместо считать [щ̃'и-та т`]

[ци-фы-ра], вместо цифра [цыф-ра]

Акцентологическая интерференция может быть классифицирована как изменение места главного ударения, не различение степени ударности, неправильное восприятие фонологической функции ударения [4].

Некоторые методические приемы, используемые при обучении русскому литературному произношению

При помощи ряда устных упражнений подготавливаются наиболее сложные интонационные и звуковые особенности текста, например нисходяще-восходящий тон, трудные чередования тонов в многосинтагменных фразах, употребление слабых форм слов, произношение сочетания предлога и местоимения в конце смысловой группы, трудные звукосочетания и др.

К моменту начала чтения текст должен быть с помощью устных упражнений первично фонетически подготовлен . Ту же цель преследует и вопросно-ответная форма работы по содержанию текста, предваряющая его чтение. Перед выполнением устных упражнений, как правило, на доске дается графическое изображение интонационного образца. Зрительная опора, ассоциируемая со слуховой (при произнесении образца той или иной фразы преподавателем) и облегчает восприятие акцентно-мелодической структуры фразы.

Для формирования механизма речевого ритма (равномерного чередования акцентируемых слогов во фразе и соблюдения относительно равных временных интервалов) студентам рекомендуется при выполнении первых устных упражнений отстукивать ритм рукой.

Таким образом, материал устных упражнений косвенно используется и для работы над техникой чтения отдельных фраз с однотипной синтаксической и интонационно-ритмической структурой. Каждое устное упражнение прорабатывается как минимум два раза.

Следующий вид упражнений, необходимых для формирования механизма речевого ритма и для дальнейшей тренировки звуков – это упражнения на построение постепенно удлиняющиеся фразы. Такие упражнения обеспечивают постепенное формирование механизма речевого ритма. Упражнения построены либо по принципу повтора одного и того же звука, либо по принципу чередования контрастных звуков. Упражнения с визуальными средствами – это задания-«загадки» с рисунками, на которых изображено положение органов речи при произнесении того или иного звука, и с так называемыми «слепыми» таблицами, которые студенты должны заполнить с целью закрепления одного из наиболее сложных разделов фонетики – классификации звуков. Такие задания носят творческий характер и способствует быстрому запоминанию классификации. Прослушивание с последующим воспроизведением несложных корейских песенок с музыкальным сопровождением дает небольшую разрядку, способствует совершенствованию музыкального слуха (необходимого для развития интонационного и фонематического слуха студентов).

Основная функция языка – это средства общения между людьми, а поскольку общение происходит посредством восприятия звучащей речи, поэтому важно знание особенностей фонетической системы корейского языка, которая имеет существенные различия по сравнению с руссским языком. Преодолеть трудности и добиться правильного произношения звуков изучаемого языка и избежать интерференции возможно выполняя систему упражнений для развития фонематического слуха студентов.

---

* О – так называемый нулевой согласный, который в инициале не произносится, но в закрытом слоге произносится как [ŋ].

Литература

1 김나정. 대학교 러시아어 교재의 비교 분석. –고려대학교 대학원. – 2006, – 250 쪽.

2 Тен Ю.П. Суперсегментные свойства сегментных единиц и их соотношение – проблема общего и частного языкознания (на материале корейского языка). Дис... канд. филол. наук. – Ташкент, 2005. – 136 с.

3 Зиндер Л.Р. Общая фонетика. – М.: Высш. шк., 1979. – С. 30.

4 Касевич В.Б., Шабельникова Е.М., Рыбин В.В. Ударение и тон в языке и речевой деятельности. – Л.: ЛГУ, 1990. – С. 245.

References

1 Kim Na Djon. Tyaxakko rosia gyodjyaye bigo bunsok. – Koryo tyaxakko tyaxakvon. – 2006. – 250 p.

2 Ten YU.P. Supersegmentnye svojstva segmentnyh edinic i ih sootnoshenie – problema obshchego i chastnogo yazyknaniya (na materiale korejskogo yazyka). Dis... kand. filol. nauk. – Tashkent, 2005. – 136 s.

3 Zinder L.R. Obshchaya fonetika. – M.: Vyssh. shk., 1979. – C. 30.

4 Kasevich V.B., SHabel'nikova E.M., Rybin V.V. Udarenie i ton v yazyke i rechevoj deyatel'nosti. – L.: LGU, 1990. – C. 245.

4-бөлім

АУДАРМАНЫҢ ТЕОРИЯСЫ МЕН ӘДІСНАМАСЫ

Раздел 4

ТЕОРИЯ И МЕТОДОЛОГИЯ ПЕРЕВОДА

Section 4

THEORY AND METHODOLOGY OF TRANSLATION

Тарақов Ә.

Уолт Уитмен поэзиясы

Уолт Утимен – американ әдебиетінің классик ақыны. Оның «Шөп жапырақтары» кітабы әлем поэзиясының құнды қазынасы саналады. Ақынның дүниежүзіне талантын жайған кітап. У. Уитменнің шығармашылық жолына арналып жүзден астам зерттеу кітаптары жазылды. Оған көптеген шетел әдебиетінің көрнекті тұлғалары жоғарғы лебіздерін білдірді. У. Уитмен поэзиясының орыс тіліне аударылуына басқа да аудармашылармен бірге, талантты ақындар С. Маршак пен К. Чуковский айырықша атсалысты. Көрнекті ақын М. Мақатаев олардың аудармасынан өлеңдерді қазақшалады. Американдық поэзия классигінің күрделі өлең өлшемін оқырмандарға ыңғайлап, қазақы өлең жүйесімен бейімдеп тәржімеледі. Аударма орысшасына сәйкес жасалған. Аудару қиындығына байланысты еркін тәржімелеген жолдар да кездеседі. У. Уитмен поэзиясының қазақ тіліне аударылуы М. Мақатаевтың аудармашылық биік талантын айқындайды. Зерттеу мақалада С. Маршак пен К. Чуковский орысша аудармасы негізінде өлеңдердің қазақша берілуі талданып, сараланады. Поэзия аудармасы теориясы негізінде аударылу сапасы, деңгейі, шеберлігі анықталынып, сарапталады.

Түйін сөздер: У. Уитмен, С. Маршак, К. Чуковский, М. Мақатаев, американ өмірі, поэтикалық ерекшелігі, философиялық әлемі, аударма баламалылығы, аудару шеберлігі, мағына, әуезділік, өлең өлшемі, лирикалық кейіпкер, өзіндік мазмұны мен пішіні.

Tarak A.

Poetry of Walt Whitman

The article is devoted to the analysis of the translation of poetry of American classic and poet Walt Whitman. The names of talented poets S. Marshak and K. Chukovsky should be mentioned as they translated W. Whitman's poetry into Russian. Hereafter, an outstanding poet M. Makataev translated them into the Kazakh language. A complex poetic meter of the American classic was adopted by M. Makataev for the reader correlating with the Kazakh poetry. The author of the article revealed full compliance with the Russian translation analog. Due to the complexity of the translation a free translation of some lines was observed. The author noted M. Makataev' brilliant talent as a translator. On the materials of Russian translations of S. Marshak and K. Chukovsky the peculiarities of author's strategy of translation of W. Whitman's poetry into Kazakh were revealed. On the basis of theory of poetic translation the quality and level of Kazakh translation was analyzed and the mastery of the translator was identified.

Key words: Walt Whitman, M. Makataev, S. Marshak, K. Chukovsky, an American interpretation of life, poetic features, philosophical world view, translation adequacy, translation mastery, semantic meaning, melody, the size of the verse, lyrical hero, specific form and content.

Тараков А.

Поэзия Уолт Уитмена

Статья посвящена анализу переводов стихотворений поэта-классика американской литературы Уолта Уитмена. Среди известных переводчиков поэзии У. Уитмена на русский язык следует назвать имена талантливых поэтов С. Маршака и К. Чуковского. Выдающийся поэт М. Макатаев затем перевел их на казахский язык. Сложный поэтический размер американского классика он адаптировал для отечественного читателя, соотнеся с казахским стихосложением. Автором статьи выявлено полное соответствие перевода русской аналогии. В связи со сложностью перевода также обнаружен вольный перевод некоторых строк. Автором отмечен яркий талант М. Макатаева как переводчика. На материале русских переводов С. Маршака и К. Чуковского выявлены особенности авторской стратегии перевода на казахский язык стихотворений У. Уитмена. На основе теории поэтического перевода проанализированы качество, уровень казахского перевода, определено мастерство переводчика.

Ключевые слова: У. Уитмен, С. Маршак, К. Чуковский, М. Макатаев, американская трактовка жизни, поэтические особенности, философское мировидение, адекватность перевода, мастерство перевода, смысловое значение, мелодичность, размер стиха, лирический герой, специфическая форма и содержание.

© 2016 Al-Farabi Kazakh National University

ӘОЖ 82-1

Тарақов Ә.,

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
профессоры, ф. ғ. д., Алматы қ., Қазақстан,
e-mail: anuar_tarak@mail.ru

УОЛТ УИТМЕН ПОЭЗИЯСЫ

Американ әдебиетінің ірі шеберлерінің қатарында М. Твен, Дж.Ф. Купер, Г. Мелвилль, Т. Драйзер, Э. Хемингуэйлермен бірге У. Уитмен есімі құрметпен аталады. Оның «Шөп жапырақтары» туындысы – американ әдебиетінің ғана құнды поэзиялық мұрасы емес, әлем әдебиетінің асыл қазынасындағы жыр жауһары. М. Мақатаев кітапты оқып шыққаннан кейінгі тың әсерін хатында жеткізген ірі американ философы, көрнекті ақын Ральф Уолдо Эмерсон: «Сіздің «Шөп жапырақтары» қандай құнды тарту екендігін тек соқыр ғана көрмеуі мүмкін», «даналықпен әрі талантпен жасалған жоғары әрі өзіндік болмыстағы дүние» деп ықылас білдірді. Ағылшынның көрнекті әйел жазушысы, әлемге «Бөгелек» романымен кеңінен танылған Эйтель Войничтің қаламгерлік қолтаңбасының қалыптасуына Уитмен лирикалары себеп болған. Жазушы «Мен оның кейбір өлеңдерін жиі-жиі қайталап оқып шығамын және олар маған барған сайын ұнаған үстіне ұнап барады» деп жазған құрбысына.

Ақынның «Шөп жапырақтары» жинағы ізгілікті рухта жазылған, адамды, адамзатты сүюдің жарқын мұраттарына құрылған. Уитменнің қарапайым еңбекші халықпен етене араласуы өмірді терең білуіне, әлемді поэтикалық сезінуіне ықпал етті. «Шөп жапырақтары» толық мәтінімен 1855 жылы жеке жинақ болып шықты. Кітапта «Өзім туралы жыр», «Ұйықтағандар», «Электр дене жайлы жырлаймын» поэмалары жарық көрді. Екінші рет 1860 жылы басылғанымен, соғыс қимылдары басталып кетіп, кітап таратылмай, баспа шығынға батқан. Ақынның көзі тірісінде кітап 10 рет қайта басылып шыққан. Уитменнің кітабына Англияда да, АҚШ-та да көрнекті әдебиетшілер дұшпандық пиғылмен қарады. Алғашқы оңды пікірді «Норт американ ревью» журналы жазды. Кезінде танымал әдебиетші Эдвард Хейя «Уитмен жырлары өзінің тосындығымен, қарапайымдылығымен және шынайылығымен ерекшеленеді» деп жазды. Ағылшын ақыны Д.Г. Россетти Уитменді «Американың ұлы жыршысы» деп атаған.

«Шөп жапырақтары» әдеттегі нақылдық түрдегі арнау өлеңдермен басталған. Уитмен тіпті толығымен көне поэтикалық жанрлардан, атап айтқанда ода, баллададан т.б. бас тартты. Ақын жырларының маңызды бір ерекшелігі – олардың «сю-

жетсіздігі». Оның ауқымды поэмаларының өзінде қандай да бір кейіпкердің өмірбаяндық жолы жалғастықпен сипатталмайды, ақын оқиғаларды бірінен соң бірін өрбітіп әкетпейді. «Өзім туралы жырда» – ақынның кейіпкері, оның философиялық әлемі, болмыс-бітімі барынша толық сипатта ашылады. «Адамның балалары» топтамасы – махаббат лирикаларынан құралған. Оған «Электр дене жайлы жырлаймын» поэмасы енген. «Көтеріліс жырлары» Еуропадағы еңбекшілердің революциялық күресіне арналған. Уитменнің реализмі романтизмімен үйлесе әрі онымен қайшылықта бола отырып, ақынның ірі шығармасы «Өзім туралы жырда» анағұрлым тұтастықта көрінді. «Өзім туралы жыр» құлдар туралы және құлдыққа қарсы күреске тікелей арналған поэма емес. Поэма өзегінде ақынның өзі бейнеленген. Кейіпкерлер көп. Ақын басқаны кім кемсітсе, оның мені кемсіткені деп батыл үн айтады. Адам болмысы көтеріңкі рухта жырланады. Мұның өзі оқырманды таңдандырады. Ақын «Пионерлер» өлеңінде Америка құрылығына алғаш қоныстанушыларды, жаңа, батыл, жігерлі адамдар деп бейнелейді. Адамдардың махаббаты мен достығын Уитмен ондаған жырларына арқау еткен. Ол адал адамдағы құндылық пен парасаттылықты биік бағалайды.

Уитмен поэзиясы – биік өнер. Ол әлеуметтік көзқарасы жағынан ғана күрескер емес, өлең түрін жаңартуымен поэзиядағы күрескер болып қалды. Оның жырдағы «ырғақты стилі» – өзіндік ізденіс жемісі. Ол өте күрделі үйлесімдегі түрлі классикалық өлең өлшемін сәтті пайдаланған. Өлеңдерінің силлабо-тоникалық өлшемге жақындығы байқалады. Ақын екпінді буындарға, әсіресе, ішкі жолдардағы жүйелі қайталанатын кідірістерге ерекше мән береді. Уитмен өлеңнің ырғақтық өрнегін байытуда осындай кідірістерді орынды пайдаланады. Синтаксистік параллелизм, қайталау өлең өрнектерін күшейте түседі.

К. Чуковский Уитмен өлеңдерін ағылшын тілінен орыс тіліне аударған. Ақын поэзиясына деген сүйіспеншілігін «Уолт Уитмен – менің жастығымның пірі болды» деген сөздерімен білдіреді. Ол 1901 жылы Одесса портына да ақынның кітабын сатып алып оқыған әсерін «Бұл алыптың кітабы ... Мен оның дүниені қабылдаудағы тазалығына таң қалдым және мені қоршаған дүниенің бәріне, жұлдыздарға, әйелдерге, шөптің сабағына, хайуанаттарға, теңіз көкжиегіне адамзат өмірінің барлық қажетті нәтижелеріне жаңаша көзқараспен қарай бастадым. Мұның бәрі менің көз алдыма сансыз мыңдаған ғасырдың аясындағы миллиондаған күндерді жарқыратып тұрды» деп бөліседі [1, 76].

1906 жылғы жазған мақаласында К. Чуковский «Уитменді орыс ақыны жасаудың реті де келіп тұр» деп аудармаға шындап кірісетінін айтқан. Аудармашы 1907 жылы бірнеше өлеңдерінен үзінділер аударған. Петербург университетіндегі тәржімалаған өлеңдерге көңілі толмай: «Аудармалар әлсіз, маған енді оны оқудың өзі ұят» деп ақталады. Аудармашы кейіннен түпнұсқаға барынша жақындап, оған 1918 жылы сын көзбен қарап, қайта аударып шыққан. Уитменнің орысша аудармалары 1922-35 жылдары 9 рет басылып шықса, 1944 жылы оныншы рет жарық көрген. Ол бұрынғы аудармаларына қарағанда сапалы да толық болып шыққан.

Уитмен поэзиясының басты өзгешелігі – өлеңге өзіндік түр енгізуі. Оның бір жолы проза сөйлеміндей ұзақ. Оны түсініп түйсіну де оңай емес. Бұдан бөлек американ поэзиясының көркемдік-идеялық әрі образдық сипатына жаңа өзгеріс енгізді. У. Уитмен поэзиясын оқырмандарға классикалық сипатында жеткізуге талантты орыс аудармашылары аянбай атсалысты. К. Чуковский 1906 жылғы мақаласында «Уитменді орыс ақыны жасаудың уақыты келді» деп классик поэзиясын жаңаша аударып шықты. Ағылшын, американ поэзиясын аудару шебері С. Маршак та Уитмен өлеңдерін аударды. М. Мақатаев басқа аудармашылардан гөрі екі атақты аудармашының талант деңгейін жете білген. Сол аудармаларды ғана қазақша тәржімалаған. Уолт Уитмен поэзиясының қазақ тіліне бар құндылығымен, көркемдік-идеялық мазмұндылығымен, эстетикалық танымдылығымен, философиялық сипатымен сәтті аударылуы – көрнекті ақын, талантты аудармашы Мұқағали Мақатаевтың биік шеберлігі әрі жемісті ізденісінің нәтижесі. Ол Уитмен өлеңдерінің ішкі мағынасын тереңнен түсініп және ең сапалы да салмақты аудармаларды дара талантқа тән талғаммен айқын таңдай білді. М. Мақатаев американдық классик ақынның өлеңдерін толық аударуды көздемеді, танымал тәржіма шеберлері С. Маршак пен К. Чуковский аударған туындыларды ғана қазақшалады. Егерде орыс аудармашылары Уитмен поэзиясын қаншалықты дәлдікпен, мағыналық жақындықпен әрі бейнелілік сипатымен жеткізуді діттесе, М. Мақатаев оны қазақ оқырмандарына барынша жақындатты. Атақты ағылшын ақыны Уильям Уодсворт «Жақсы аударманың өзі жаңғырық» десе, Мұқағали аудармашы оны бар поэтикалық тереңдігімен, сыршылдығымен, сұлулығымен

көпшілікке жеткізді. Ең бастысы өлеңнің интонациясын, ырғағын, күрделі стильдік мәнерін сақтай келе, оған қазақ өлең құрылысына тән ұйқас, ішкі ырғақпен көркемдік көкжиегін айқын танытты. Мәселен «Поэтам который будут» өлең тақырыбын «Болашақ ақындарына» деп мәнін айқындап ашты.

Поэты, которые будут!
Певцы, музыканты, ораторы [2, 37].

Шабытты шумақтарды аудармашы төл туындымыздай тәржімалаған. Кейбір сөздерді қазақы атауымен берген. Мысалы: певцы – жыршы, музыканты – күйші.

Немесе: «Я сам напишу для будущих дней два-три указующих слова» деген бір ғана өлең жолын екіге бөліп «Жөн сілтер бірер сөздерді, жазам да алғы күн үшін» деп, келесі «Кеземін қайта түн ішін» деген поэтикалық жолмен ұтымды үйлестірген. Ақын екі-үш сөз деп санамалап көрсетпей, бірер сөздерді деп ойды жинақтаған.

Уитмен поэзиясы орыс тіліне жиі аударылды. Толық тәржімасы 1982 жылы Мәскеудің «Художественнная литература» баспасынан шықты. Талантты ақын Мұқағали Мақатаев аударған шағын жинақ 1969 жылы «Жазушы» баспасынан жарық көрді. У. Уитменнің поэзиясы күрделі, өлең өлшемдері өзгеше проза сөйлеміндегі ұзыннан ұзақ бір жолға жетеді. Оны сол қалпында аудару қиын. Басты қиындық түпнұсқа үлгісінде қалса, оқырмандардың түсінуіне ауыр тиеді. М. Мақатаев осы қиындыққа өзінше тәржімалық тәсіл іздеген. Ақынның философиялық ойларын негізге ала отырып, қазақ өлең үлгісінде көркемдеп қайта жырлаған. Уитмен поэзиясына талғаммен қараған, аударуға да аса мән берген. Мұны өлең атауларының берілуінен көреміз. «Поэтам которые будут» ақындық жолды қуған талапкерлерге арналған туынды. Аудармашы мұны «Болашақ ақындарға» деп нақтылаған. Ақын өлеңдері бейнелеу мәнерін басты шарт санады. Бұл поэзиясынан көрініс тапқан. Соңғы шумақтардың бірінде:

«Вам предоставивь его разгадать и создать
отчетливый образ.
Главного жду от вас»

(ағылшын тілінен С. Маршак аударған)

Қазақшасы:

Қалдырып көркем бейнені,
Жаса деп жанды, ірісін,
Сендерден ғана салмақты ой,
Сарыла күту – жұмысым [3, 5].

Ақын жанын ақын ғана түсінеді. Уитменнің ойына тереңдеп енген аудармашы айқын образ жасауға ерекше мән берген. Ақын поэзияда образдылықты алға шығарады. «Образы» өлеңінде:

Могущество, земное – образы,
Крупный полношарый образ.

Бұл аудармадан өз сипатын тапқан. «Когда я, как Адам» өлеңі «Адам ата сияқтанып» деп тәржімаланыпты.

Орысшы аудармасы:

Когда я, как Адам, крепко выспавшись, выхожу на рассвете, из лесного моего шалаша,
Посмотри на меня и послушай мой голос, подойди ко мне ближе,
Трон меня, трон моего тело рукою, Не бойся тела моего [2, 115].

Уолттың осынау ұзақ жолдарын тура тәржімалау өлеңнің мұндай түрімен таныс емес оқырмандарға ауыр тиеді. М. Мақатаев поэзияны ұлттық ұғымға, нақышқа сай аударған. Аудармашы ақын ойының тұтастығын сақтауға ұмтылған.

Адам Ата сияқтанып, ертеңгі алаң-елеңмен,
Ағаштардың аясында сеп-сергек боп келем мен.
Даусымды есті, жақын кел! Үңіл маған, ұстап көр,
Мамықтайын алақанмен сипай бергін, көнем мен,
Жанай өтсем, шошыма сен, жамылғысыз денемнен [3, 7].

Өлең аудармасында түпнұсқа үнемі сақтала бермейді, бір нәрсе қосылады, өзгереді, бірақ мағына сақталуы тиіс. Мұнда ормандағы лашықтан (С. лесного шалаша) деген тіркес жоқ. Оның орнына орманның таза ауасын жұтып сергек келе жатқан лирикалық кейіпкерді сеземіз. Келесі екі жол да орысша нұсқасына жақын. Мағыналық сәйкестік сақталған. «Дене-ме қолыңды тигіз» дегеннен гөрі «Мамықтайын алақанмен сипау» сәтті шыққан. Не бойся етістігі қорқу, үрейлену болса, аудармашы шошыма деп алған.

Әр өлеңнің тақырыптық, мазмұндық ерекшелігі бар. Әр өлең белгілі бір тақырып аясында мәселе көтереді, ой айтады. Ақын поэзияда бірнеше саланы, ғылымды қамтиды. Аудармашы Уитмен поэзиясының ерекшелігін терең сезінген. Мұны келесі өлеңдер аудармасынан аңғарамыз.

Я слышал вас, торжественно – нежные трубы органа в это воскресенье, проходя мимо церкови –

Қазақшасы:

Сені естігем, салтанатты нәзік үні органның,
Жексенбіде жанай өтіп, шіркеу жақта болғанмын – деп баламалы жеткізілген [3,7].

Тақырыптар кейде өз қызметін күрделендіріп жібереді. Соның бір дәлелі – «Шөп жапырақтары». Зерттеуші Н.В. Хоменко дәлелдегендей: «Шөп жапырақтары» – бұл символ. «Жапырақ» сөзі жас өркен мағынасында қалыптасу, өсу қозғалыс үдерісін тұспалдау. Екі сөзде – «Шөп жапырақтары» бірге – үшінші мағынаны да оның бөліктері мен тұтастығының органикалық бірлігін де білдіреді.

«Шөп жапырақтарын» Уитмен өмір бойы қайта жазып, өңдеп, толықтырып, өзгертіп отырған. Оған кейіннен « Өзім туралы жырды» қосқан. Оның жазылуына Р.У. Эмерсонның «Ақын» эссесі себеп болған. «Шөп жапырақтары» – ұлы, қуатты, табиғи туынды.

«Летописцы будущих веков» өлеңінің тақырыбы – «Болашақ ғасырдың шежірешілер» деп тәржімаланған.

Напечатайте имя мое и портрет мой повесте повыше,
Ибо имя мое – это имя того, кто умел так нежно любить [2, 123].

Қазақшалануы:

Тасқа басып атымды
Суретімді іліңдер биігірек төрлерге.
Талып, нәзік кім сүйсе,
Менің атым сол деңдер [3,12].

Тасқа басу тіркесі аты-жөнді басылымға, кітапқа шығару мағынасында айтылса, ақын портрет сөзін баршаға белгілі суретпен ауыстырған. Жоғары, биікке іліңдер деп аударудан гөрі төрге ілу қазақ оқырмандарының санасына сіңімді. Нәзік сүю, талып сүю, құштарлықпен ынтыға сүю арқылы ақынға деген халық махаббатының шексіздігі айқындалған. Орыс аудармасындағы «ибо имя моя – это имя того» деген ақын атын асқақататын тіркестерді махаббат аясына сыйғызған. Өйткені ақын қашанда халық сүйіктісі.

Көз көрмеген теңіздің, мұхиттың поэзияда суреттелуін аударуда ақындық сезімталдық, қиял, суретшілік таным керек. Бұл – Мақатаев бойында жинақталған ерекшеліктер. Мұны табиғат лирикасы аудармасынан көреміз. Орысшасы: «О дикая и мрачная буря ночная – о рычающий и бешеный шторм». Жыр жолының тәржімасы: «Түнгі дауыл сұрқай бір еш ырыққа көнбеген». Орысшасында аласұрған, жойқын, сұсты да сұрқай теңіз дауылы бейнеленсе, мұнда барлық бейнелі сөздері түсіп қалған. Түнгі дауылдың еш ырыққа көнбеуі сипатталған. «На белеющий берег падают капля за каплей, и их поглощает песок». Қазақшасы: «Тамшыдан соң тамшы кеп, жағалауға тамады, құм қылғытып алады». Ал келесі жол аудармасы орысшасымен баламалы. Тек жағалаудың ақ көбіктеніп, ағаратыны айтылмаған. Аудармада бәрін түгендеу мүмкін емес. Аударғанда да, көркемдік сипаты дәл осылай шықпас еді.

Поэзия аударуда толық баламалыққа жету өте қиын. Ол – талантты ақын-аудармашылар шеберлігіне тән ерекшелік. М. Мақатаевтың зор таланттылығы американ классигін орысша аударса да, ақын ойын түпнұсқадан айнытпай бере білген. Мұнда орган орнына керней үні алынған. Мұндай музыка аспабын арнайы концерт залында ғана көретін оқырманға түсініксіздік туғызады, аудармашы орган үнін ерекшелеген. Органның үні өзінше әсерлі, өзінше әуенді, кейде күңіреністі естіледі. Орысша аудармасы:

Осенние вихры, в потьмках, в лесу, я слышал ваши протяжные вздохи, и была в них такая тоска [2, 123].

Қазақшасы: Естігенмін қараңғыда, құйынды күз, ортасында орманның – күңіренген күрсіністен көкірегім толған мұң. Бір қарағанда ой орысшасымен сәйкесіп тұр. Қазақшасы жатық та жағымды. Бейне органмен сүймелденіп, айтылып тұрған тәрізді. Келесі шумақ:

Я слышал чудесного итальянского тенора в опере, я слышал сопрано в квартете;

Қазақшасы:

Операдан ғажайып бір Италия тенорын да тыңдағам,
Квартетте сопрано сыңғыр үнін сырлаған [3, 12].

Аударма баламалы. Мұны музыкалық білімі бар аудармашы болмаса, дәл осылай сәйкес, мәнерлі, мағынада аудара алмас еді. М.Мақатаев Уитменнің поэзиядағы жан сырын және ондағы музыканың ерекшелігін тереңнен сезініп, ақын ой-түсінігіндей аударған.

Ақынның махаббат жырлары жалынды сезім, қызу жан құштарлығына толы. Мұны аудармашы да дөп басып байқаған.

Орысша нұсқасы:

Ты сердца моей любви, тебя тоже я слышал когда ты обняла мою голову,
Слышал твой пульс, как в ночной тишине он звенел над моим ухом бубенцами [2, 123].

Қазақшалануы:

Дел-сал түнде махаббатым, басымнан сен құшқанда, сенің дағы қан тамырың-өнбойымда тулаған,
Құлағымның дәл үстінде қоңыраулатып тынбаған [3, 13].

Орысшамен баламалығы бірден айқындалады. Поэтикалық көркем тілдегі барлық сөздер үйлесім тапқан. Сұлу сөздер сезімді тербетіп, сыңғырлап тұр.

Уитмен жырының тақырыбы сан алуан. Табиғат та, махаббат та, туған жерге, елге, сүйіспеншілікте, әлеуметтік, саяси, азаматтық лирикалар да бар. Сондай өлеңдердің бірі – «Для тебя, демократия» – «Демократия сен үшін». Мұнда Уолттың азаматтық асқақ үні айқын. Адамзатқа демократияны қорғауға жар салып тұрғандай.

Вот я сделаю всю сущу неделимой,
Я создам самый великолепный народ из всех озаряемых солнцем.
Я создам дивные страны, влекущие к себе, как магниты.
Сплоченные любовью товарищей,
Дерзновенной любовью товарищей [2, 120].
К. Чуковский

М. Мақатаев тәржімасы:

Көресіңдер, бөлінбейтін етемін мен құрлықты,
Бәрін жинап, бұрын болып көрмеген, жасаймын халық бір мықты.
Керемет бір ел жасаймын арасынан қыл өтпес,
Біріккен ниеттестердің, ықыластың ерлік мекені [3, 10].

Аудармада «күнмен нұрланған», «ең тамаша» тіркестері орнына «бір мықты» деп халық сөзіне ұтымды алған. «Бірін-бірі магниттей тартатын» деген бейнелі жолдардың орнына «арасынан қыл өтпес» деген қазақы баламалы тұрақты тіркеспен берген. Ақын қайталауларын аудармашы пайдаланбаған. «Приснился мне город – «Түсіме қала кірді»- өлеңінің орысша бір шумағы:

Мне снилось, что это был город Друзей,
Такого еще никогда не бывало,
и превыше всего в этом городе крепкая ценилась любовь [2, 131].

Аудармасы:

Мекені екен Достардың түсіме енген сол қала, жарығында жалғанның бұрын-соңды болмаған.
Сол қалада махаббат барлығына бас болған [3, 21].

Екінші жолы орысшасынан гөрі әсерлі. Үшінші жолда махаббатың бәрінен де биік әрі күшті бағалануы айқындалса, М. Мақатаев трансформациялық тәсілмен, сәтті алмастырған. Яғни, махаббаттың бәріне бас болғанын, бәрінен жоғары тұрғандығын нақтылап көрсетеді.

Ақынның лирикалық кейіпкерімен сырласатын ішкі монологындағы айтар ойын айқын сезініп, дәл жеткізу аудармашының ішкі сезімін, болмыстық үндестігін қажет етеді. М. Мақатаев У. Уитмен поэзиясының табиғатын тереңнен танып, мағыналық ерешелігін көңіліне зерделеп түйген. Тағы бір жыр шумағын талдайық:

И я бегу любимого тихого леса,
Я не стану бродить по лугам,
Я не пойду, не разденусь, чтобы встретится с моим любовником – морем,
Я не стану прижиматься моим телом к земле, чтобы тело обновило меня [2, 131].

Қазақша тәржімасын салыстырайық:

Мен де кетем орманнан, сайрандаман шалғынмен,
Бара алмаймын шешініп, махаббатым-теңізге,
Бой сергітіп, Ана жерге жата алмаймын бауырыммен [3, 21].

Аудармада «сүйікті, жайлы орманым» түсіп қалған, екіншісінде де «шалғын кезіп жүрмеймін» десе, аудармашы мұны жинақтап бір жолға сыйғызған. Орыс аудармашысы «любовник» нақсүйерім десе, қазақ аудармашысы мұның оқырман түсінігіне тұрпайылығын ескеріп, баршаға ортақ махаббат сөзімен алмастырған. Соңғы шумақта жерге бауырын төсеу ұғымы айтылса, М. Мақатаев оны Ана – жерге әрі бауырыммен жата алмаймын деп әсерлі тәржімалаған.

М. Мақатаев поэзия аудармасы туралы зерттеулермен үнемі оқып, танысқан. Ол Уитмен өлеңдерінің мән-мағынасын терең түсініп сәтті тәржімалаған. Классикалық мұраның құндылығын жете сезінген.

Әдебиеттер

1 Чуковский К. Мой Уитмен. – М.: Прогресс, 1966
2 Уитмен У. Листва травы. Перевод с англииского. – М.: Художественная литература, 1982. – 495 с.
3 Мақатаев М. Уолт Уитмен. Өлеңдері. – Астана: аударма, 2002. – 64 б.
4 Мендельсон М. Жизнь и творчество Уитмена. – М.: Наука, 1969.
5 Тарақов А.С. Әлем әдебиеті және көркем аударма. – Алматы: Қазақ университеті, 2014. – 355 б.

References

1 CHukovskij K. Moj Uitmen. – M.: Progress, 1966
2 Uitmen U. Listva travy. Perevod s angliiskogo. – M.: Hudozhestvennaya literatura, 1982. – 495 s.
3 Mақataev M. Uolt Uitmen. Өleңderi. – Astana: audarma, 2002. – 64 b.
4 Mendel'son M. ZHizn' i tvorchestvo Uitmena. – M.: Nauka, 1969.
5 Tarақov A.S. Әlem ədebieti zhəne kərkem audarma. – Almaty: Қazақ universiteti, 2014. – 355 b.

5-бөлім

МӘДЕНИЕТ

Раздел 5

КУЛЬТУРА

Section 5

CULTURE

Жумасеитова Г.Т.

Эпос «Козы-Корпеш и Баян сулу» в прочтении хореографов Казахстана

В статье «Эпос «Козы-Корпеш и Баян сулу» в прочтении хореографов Казахстана» рассматривается прочтение балетмейстером ДауреномАбировым данного эпоса на казахской балетной сцене. Его постановка на сцене театра оперы и балета им. Абая в 1976 году вошла в историю казахского балетного театра как первая попытка прочитать известный казахский эпос средствами пластики. Гармоничное сочетание классического и казахского народного танца позволило балетмейстеру создать интересный хореографический язык. Одним из достоинств балета и одновременно его недостатком стало построение драматургического материала. Балетмейстер не следует слепо за драматургией, а отбирает лишь те сюжетные перипетии, без которых произведение потеряло бы свое основное содержание. В то же время отбираются лишь те факты, которые возможно передать средствами хореографии. Недостатком же стала попытка избежать перегруженности сюжета множеством персонажей и различными мотивами, что в итоге привело к схематичности сюжета. Поэтому ясно читаемым и выстроенным получился лишь треугольник: Козы – Баян – Кодар. На раскрытие идеи спектакля была направлена не только хореография, но и музыка Е. Брусиловского и сценография, созданная художником Г. Исмаиловой.

Ключевые слова: эпос, хореография, балетмейстер, пластика, фольклор, композиция, сюжет, музыка, любовь.

Zhumaseitova G.T.

Epic «Kozy-Korpesh and Bayan Sulu» in interpretation of the choreographers of Kazakhstan

The article «Epic «Kozy-Korpesh and Bayan Sulu» in interpretation of the choreographers of Kazakhstan includes interpretation of this epic on Kazakh ballet stage by choreographer DaurenAbirov. His staging at the Abay Opera and Ballet Theatre in 1976 entered the history of Kazakh ballet as the first attempt to interpret the famous Kazakh epic by means of calisthenics. The harmonious combination of classical and Kazakh folk dance enabled the choreographer to create an interesting choreographic language. Construction of dramatic material is one of the advantages of the ballet and at the same time its weak point. The choreographe doesn't blindly follow the drama, but he selects only those plot vicissitudes without which the work would lose its basic content. At the same time he selects only those facts that may be transmitted by means of choreography. The weakness is the attempt to avoid congestion of the plot by many characters and variety of different motives, which eventually resulted in the sketchy plot.

Key words: epic, choreography, choreographer, calisthenics, folklore, composition, plot, music, love.

Жумасеитова Г.Т.

«Қозы-Көрпеш – Баян сұлу» эпосын Қазақстан хореографтарының оқуы»

«Қозы-Көрпеш – Баян сұлу» эпосын Қазақстан хореографтарының оқуы» мақаласында балетмейстер Дәурен Әбіровтың аталмыш эпостың қазақ балет сахнасында қоюы қарастырылады. Оның 1976 жылы Абай атындағы Қазақ мемлекеттік Академиялық опера және балет театрында сахналанған қойылымы қазақ балет театры тарихында танымал эпосты пластика арқылы оқуға жасаған алғашқы талпыныс болды. Классикалық және қазақ дәстүрлі би өнерінің пластикасы өзара үндестік табуы балетмейстердің қызықты хореографиялық тілін жасауына мүмкіндік берді. Драматургиялық материалдың құрылымы аталмыш балеттің жетістігі болса, екінші жағынан кемшін тұсына айналды. Балетмейстер түгелдей драматургиялық құрылымға сүйенуден бас тарта отырып, тек оқиғаның негізгі айтар ойын жеткізетін сюжеттік шиеленістерді, онда да тек хореография тәсілдері арқылы жеткізуге болатын ғана фактілерді қалдырған. Балетмейстердің персонаждар мен түрлі мотивтерді қысқарту арқылы сюжетті жеңілдетуге тырысқандығы оқиға желісінің белгілі бір кестенің аясымен шектелуіне алып келіп, қойылымның кемшін тұсына айналды. Сол себепті, Қозы – Баян – Қодардың желілері оқуға түсінікті әрі нақты құрылған.

Түйін сөздер: эпос, хореография, балетмейстер, пластика, фольклор, композиция, сюжет, музыка, махаббат.

© 2016 Al-Farabi Kazakh National University

УДК 793.3;17.00.01

Жумасеитова Г.Т.,

к. искусств. н. доцент, ведущий научный сотрудник Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова, г. Алматы, Казахстан,
e-mail: gulnara_ili@mail.ru

ЭПОС «КОЗЫ-КОРПЕШ И БАЯН СУЛУ» В ПРОЧТЕНИИ ХОРЕОГРАФОВ КАЗАХСТАНА

Один из самых древних и лучших романических эпосов казахского народа эпос «Козы-Корпеш и Баян сулу» имеет около сорока вариантов, много раз записывался и переиздавался. Доказательством древности сюжета данного эпического сказания является наличие сходного сюжета у многих тюркоязычных народов, генетически родственных, но давно отселившихся друг от друга. Самые древние версии эпоса это башкирская, алтайская, татарская, уйгурская, телеутская, каракалпакская и др. «Эпос «Козы-Корпеш и Баян сулу» – подлинно художественное полотно, изображающее жизнь главных героев от рождения до кончины и сложные взаимоотношения между родными, между людьми в роду и семье. В эпосе мастерски обрисованы цельные и очерченные образы, правдиво показано зарождение любви у молодых людей. Эта любовь руководит всеми поступками героев и является движущей силой сюжета [1, 357].

Основная тема всех романических эпосов – любовь и страдания молодых влюбленных, отстаивающих свои чувства, чаще всего ценой своей жизни. Образы героев ознаменовали появление в казахском фольклоре нового жанра, главной направленностью которого являлось воспевание самоотверженной любви человека, осознающего себя личностью. Поэтому не случайно деятели культуры с начала формирования профессионального искусства в Казахстане не раз обращались к жемчужинам романических эпосов в качестве источников для драматургии, балетного и оперного либретто, а затем и киносценария. Исходя из проблематики статьи, мы остановимся на интерпретации эпоса «Козы-Корпеш и Баян сулу» искусством хореографии.

Балет «Козы Корпеш и Баян Сулу» сыграл большую роль в истории развития балета Казахстана, став одним из образцов балетмейстерских исканий того времени в области национальных спектаклей. Процесс создания балета на сюжет эпоса «Козы Корпеш – Баян сулу» занял несколько лет. Балет имеет три редакции. Первый вариант – «Клятва» был завершен композитором Е.Брусиловским в 1966 году. Во второй редакции, завершенной в 1968 году, балет получил название «Коварство и любовь». И только лишь в 1971 году, когда композитор покинул Казахстан, появился самый лучший вариант балета «Козы-Кор-

пеш – Баян Сулу». Премьера балета состоялась в том же 1971 году. Музыке Брусиловского заиграть всеми красками помогла хореография автора либретто и балетмейстера-постановщика Д. Абирова и, несомненно, сценография талантливого художника Г. Исмаиловой.

Е. Брусиловский, один из знатоков театральной драматургии и народного мелоса, автор колоритных танцевальных фрагментов в первых национальных операх не мог не обратить внимание на знаменитое эпическое сказание. Еще М. Ауэзов в свое время писал: «ни в одной казахской народной поэме не использованы так широко малые формы казахского фольклора, как здесь: свадебные песни жар-жар, песни-прощания коштасу, песни-плачи – жоктау, причем содержание этих песен органично связано с сюжетом, к тому же они представляют собой самостоятельные поэтические произведения» [2, 354].

Для Абирова обращение к данному сюжету также не было случайным. «Для профессионального роста балетной труппе не хватало репертуара. Я, как главный балетмейстер театра, понимал, что классические спектакли – «Лебединое озеро», «Бахчисарайский фонтан», «Жизель» и так далее, безусловно, очень важны, но артистам нужны и современные хореографические постановки, в особенности казахские национальные спектакли, чтобы сюжет, пластика танцевальных движений были доступны зрителям, понятными им и зримо узнаваемыми. Для этого в основу было положено сказание о Козы, то есть народный эпос в хореографическом воплощении, посредством стилизации народных танцевальных элементов, движений» [3, 62].

История древнего эпоса ожила при помощи музыкально-хореографического искусства и живописного декорационного оформления. На протяжении 3-х актов (18 картин с прологом и эпилогом) разворачивалась жестокая трагедия молодых влюбленных на фоне суровых законов феодального прошлого. Герои балета стремятся обрести счастье, любить и быть любимыми. Но это желание приводит их к неожиданным, зачастую трагическим ситуациям. Движимые благородной целью (выполнить клятву еже-кабыл), они становятся носителями и достойными преемниками традиций отцов, но в то же время, в их образах раскрыто то, что найдет отражение и продолжение в жизни казахского общества. Борьба Козы Корпеш и Баян Сулу за свободу выбора, за любовь и самостоятельное устройство своей жизни является основополагающей в произведении.

На раскрытие идеи спектакля была направлена не только хореография, но и музыка, отличающаяся ясностью и мелодичностью музыкальной речи, наполненной элементами народных ладов и народно-танцевальной ритмикой. Особенно удалась композитору музыка любовных дуэтов Козы Корпеш и Баян Сулу, продолжающая традиции «Ромео и Джульетты» С. Прокофьева. Музыка Брусиловского обогащена противопоставлениями светлых и темных начал, цитатами из фольклорной музыки. Трансформируя казахские мелодии, в то же время, сохраняя приверженность законам балетного симфонизма, Брусиловский сумел создать по-настоящему классическое произведение.

В музыкальной драматургии спектакля композитор контрастно разделил две образные сферы – добро и зло, с соответствующими им выразительными мелодиями. Светлые образы Козы Корпеш и Баян Сулу отличает обрисовка тончайших нюансов человеческих чувств, выразительные и рафинированные мелодии, плавность и развернутость мелодического развития. В музыке их сольных танцев подчеркнут общий сдержанный тон и благородный лиризм. Совершенно противоположная музыка характеризует зло в лице Карабая, Кодара и Жантыка. Для них композитор создал резкие рельефные мелодии, отличающиеся рваной ритмикой.

Цельность и завершенность музыкальной драматургии придали смысловые и тематические арки, мастерски примененные Брусиловским. Балет начинается прологом и заканчивается эпилогом, где возникает картина казахской степи, посередине которой возвышается памятник влюбленным, куда и сегодня через много столетий, продолжают приходить девушки и юноши с цветами, преклоняясь перед бессмертным чувством любви и верности казахских Ромео и Джульетты. Запоминающаяся музыкальная лейттема балета – тема любви Козы Корпеш и Баян Сулу, сквозной нитью проходит через весь спектакль: в прологе, во втором акте, в сцене адажио главных героев, в кульминационном моменте третьего действия, и в эпилоге – как символ любви, побеждающий смерть.

Сценография балета принадлежала Гульфайруз Исмаиловой, одному из известных театральных художников Казахстана. Оформление балета было выполнено в виде фрагментарных заставок, где каждая сцена представляла собой летопись жизни того времени. В цветовой гамме также передавалось противопоставление двух начал – темного феодально-

го средневековья и светлого мира влюбленных. Г. Исмаилова в своем оформлении, с одной стороны, попыталась соблюсти этнографическую точность, с другой стороны, сохранить зрелищную театральность.

Сценография подчеркнула не только национальную характерность театральной постановки, но и более выпукло и четко выделила его художественную образность. «Взяв на вооружение достижения современного декорационного искусства в области хореографии, она избегает сложных пространственных решений и создает легкие, обобщенно-лаконичные декорации и костюмы. Цветовой строй – сильнейшая сторона творческой индивидуальности Г. Исмаиловой. И в балете «Козы Корпеш и Баян Сулу» с новой силой раскрылась удивительная гармония цветовых сочетаний, поражающих своей красотой» [4, 133]. Музыка, пропитанная духом народных мелодий, помогла и Абирову, как балетмейстеру, создать исконно национальный балет.

Хореографическая пластика балета, главным образом, была построена на классической лексике с использованием элементов казахского танца. Все усилия балетмейстера были направлены на то, чтобы именно танец выражал содержание балетного произведения. «В спектакле «Козы Корпеш и Баян Сулу» все творческие усилия балетмейстера направлены к созданию, прежде всего, танцевальной образности. Танец, мотивированный внутренним побуждением персонажей, будь то гнев, радость, скорбь или надежда – такова главная тенденция и главное достоинство новой постановки», – так в свое время писала об этом балете исследователь казахского балета Л.Сарынова [4, 132].

Одним из достоинств балета является логическое построение драматургического материала. Балетмейстер не следует слепо за драматургией, а отбирает лишь те сюжетные перипетии, без которых произведение потеряло бы свое основное содержание. В то же время отбираются лишь те факты, которые возможно передать средствами хореографии. В рецензиях тех лет балетмейстеру не раз ставили в вину преднамеренное смещение акцентов в балетном либретто, так как в балете Абирова на первый план, вышла тема романтической любви. Что сделало сюжетную линию социального неравенства незначительной.

Исследования тюркологов и фольклористов, последних десяти лет привели к однозначному выводу: главная тема эпоса «Козы Корпеш и Баян Сулу» – это тема высокой любви, не признающей ни социального неравенства, ни условностей того времени. В этом смысле замысел Абирова- сценариста вполне оправдан. Тема любви – наиболее благодатный материал для воплощения языком хореографии. В основе большинства образцов классического балета сюжет обыгрывается на теме борьбы за любовь противоборствующих сил. Так и в балете «Козы Корпеш – Баян Сулу» на фоне высокой любви приглушенно, почти пунктирно был обозначен определенный статус персонажей, что оказалось недостаточным для выражения социальной трагедии, произошедшей из-за произвола феодала Карабая.

Создатели балета ориентировались на подготовленного зрителя, досконально знающего сюжетную фабулу пьесы Мусрепова и древнего тюркского эпоса. Для балетмейстера Абирова цементирующей основой балета были взаимоотношения треугольника: Козы Корпеш – Баян Сулу – Кодар. Именно на этом и строилась хореографическая лексика балета. Творческой удачей балетмейстера можно назвать хореографические находки для передачи антагонизма между Козы Корпешем и Кодаром.

Если танец Козы – Корпеш изобиловал высокими прыжками, был построен на языке гармоничного классического танца, то напротив, движения Кодара были угловатые, резкие, большей частью приземленные. По такому же принципу строились и дуэты с Баян Сулу. Пробуждение любви, взволнованное признание между Козы Корпеш и Баян Сулу строилось на классическом танце, высоких поддержках, партерных переходах. Диалоги же между Баян и Кодаром, были построены при помощи графически очерченной угловатости движений, придавая их дуэтам резкость и напористую стремительность. Таким образом, хореографическая лексика, развитая на сценарной основе, смогла раскрыть суть трагедии молодых влюбленных. Новаторские поиски авторов балета поддержали и первые его исполнители – Р. Бапов, С. Кушербаева, Б. Валиев.

Бапову и Кушербаевой удалось средствами хореографии передать взволнованность чувств, нежность и доверие друг к другу юных влюбленных. Если в первом акте от танца Бапова веяло душевным покоем и радостью жизни, то во втором акте – после столкновения с жизненными преградами на пути к своей нареченной невесте – танец его героя становится сильным, импульсивным, выражающим героическое начало данного балетного персонажа. Балетмейстерская задумка показать образ Козы Кор-

пеша в возрастающей прогрессии была творчески поддержана первым исполнителем балета.

В премьерных откликах критика особо отмечала исполнение роли Баян Сарой Кушербаевой. В образе Баян в эпосе воплощено представления казахского народа об идеальной девушке, невесте и жене. Имя героини «Баян Сулу» означает «верная красавица». И она своими действиями и своей жизнью его оправдывает. Свою сознательную жизнь она провела под знаком верной любви к Козы и с этой любовью уходит из жизни. Ее танец выражал безмятежность чувств молодой девушки, впервые познавшей самое сильное человеческое чувство – любовь. Именно любовь делала ее танец в первом акте наиболее воздушным, почти невесомым. Напротив, в сцене скорби – танец был полностью партерным, построен на непрерывном legato.

В трагедийной картине третьего акта с особенной силой выявлена удивительная эмоциональная выразительность музыки, страстность исповеди страдающего сердца, молящего о даровании утешения, о сострадании в горе, утрате. Пожалуй, именно в ощущении утраты смыкаются линии музыки и хореографии, хотя в музыке – присутствие сиюминутной боли и страдания, а в танце – повествование о невозможности продолжения жизни без любви. Танцуется не сама любовь, а воспоминание о некогда пережитом. Отсюда в пластике второго акта элегичность, отстраненность, холодноватая возвышенность. Свисающие руки, поникшая фигура – все как бы сгибается под тяжестью утраты и горя. Но это горе не может сломить такую цельную натуру как Баян, ее сильную безоговорочную любовь. И умирает она для того, чтобы ожить символом такой любви, о которой в народе веками будут слагать легенды.

Классически выстроенное адажио этого балета долгое время исполнялось на концертах и творческих вечерах артистов балета, как один из удачных образцов современной национальной хореографии.

Не менее выразительным получился другой герой треугольника. В эпосе все добрые и злые поступки Кодара порождены его любовью, постепенно перерастающей в насилие. М. Ауэзов писал: «Кодар – великан. Но он не батыр, а обладатель грубой силы. Когда с ним сталкивается батыр, превосходящий его расчетливой силой и ловкостью, он нерешителен и труслив. Он не наделен и щедростью сердца: побеждая врага, Кодар не знает милосердия. Но если сам потерпит поражение – просит пощады, попирая свою честь. Кодар не осмеливается вступить в открытую борьбу со своим соперником Козы, а убивает его тайком во время сна. Вторая отрицательная черта характера – вероломство и подлость» [5, 428]. И в хореографии Абирова танцовщик Валиеву удается передать его напористость, стремление идти напролом, через чувства, трупы, то есть, через все, что угодно. Его танец резкий, движения угловатые, нет высоких прыжков, вращения юркие, чаще с остановкой на полу.

Мировая балетная практика свидетельствует, что претворение эпоса на балетной сцене, зачастую сталкивается с множеством трудностей и почти никогда не бывает идеальным. Множество удачных находок в хореографическом решении балета «Козы Корпеш – Баян Сулу», не говорит об отсутствии недостатков в общем контексте постановки. Так, наиболее слабым местом балета стала композиционная рыхлость и статичность образов. Абиров, как либреттист, с одной стороны стремился сохранить драматургию фольклорного первоисточника, с другой стороны – пытался избежать перегруженности сюжета множеством персонажей и различными мотивами. Поэтому ясно читаемым и выстроенным получился лишь треугольник: Козы – Баян – Кодар. Плюс к этому сосредоточенность постановщиков лишь на романтической линии эпоса привела к схематичности сюжета. Один из главных виновников гибели влюбленных в эпосе – отец Баян Карабай, в балете представлен как эпизодическая фигура, лишенная многогранной пластической характеристики. В балете невозможно было прочитать в образе Карабая его самые ужасные пороки, такие как жадность, низость, самодурство и жестокость.

Образ Козы Корпеша в балете получился одноцветным. В эпосе первым качеством Козы является его необычайная, как бы излучающая свет красота – это то, что присуще героям и героиням романического эпоса. Второе его качество – это решительность и смелость. Еще не прошли годы отрочества, а он, услышав о нареченной невесте, намерен немедленно ее отыскать. В хореографии Абирова же Козы изображен только как влюбленный романтик, даже множество испытаний и приключений в пути на родину невесты не добавляют красок его пластическому образу.

При множестве замечаний, отмеченных специалистами в средствах массовой информа-

ции, в балете выпукло была донесена главная идея эпоса – идея свободы личности и любви. А также «если в прежних постановках, создавая хореографическое воплощение, балетмейстер чаще всего опирался на сюжет, иллюстрируя его танцем, то в новой работе основой хореографических композиционных построений и вариаций являются мысли, темы, образность музыкальной драматургии, созданной на основе сюжета» [4, 132]. В балете было создано живое драматическое действие, яркие танцевальные образы, поиски действенного танца, сюжетно-мотивированного и выразительного.

Балет Е. Брусиловского «Козы Корпеш – Баян Сулу» стал определенным достижением своего времени и балетной труппы во главе с Д. Абировым. Жанр балета определил хореографическую лексику, где балетмейстер весьма изобретательно соединяет казахскую народную и классическую лексику танцев, таким образом достигнув яркой самобытности и национального колорита.

Литература

1 Козы-Корпеш – Баян-сулу. Кыз-Жибек: Казахский романический эпос. – М.: Восточная литература, 2003. – С. 439. ISBN 5-02-017457-2

2 Ауэзов М. Козы-Корпеш – Баян-сулу. Казахский фольклор. – Т. 1. – Алма-Ата, 1967. – С. 448.

3 Абиров Д., Исмаилов А. Казахские народные танцы. – Алма-Ата, 1986. – С. 128.

4 Сарынова Л. Балетное искусство Казахстана. – Алма-Ата: Наука, 1976. – С. 176.

5 Ауэзов М. Мысли разных лет. – Алма-Ата, 1961. – С. 540.

References

1 Kozy-Korpesh – Bayan-sulu. Kyz-ZHibek: Kazahskij romanicheskij ehpos. – M.: Vostochnaya literatura, 2003. – S. 439. ISBN 5-02-017457-2

2 Auehzov M. Kozy-Korpesh – Bayan-sulu. Kazahskij fol'klor. – T. 1. – Alma-Ata, 1967. – S. 448.

3 Abirov D., Ismailov A. Kazahskie narodnye tancy. – Alma-Ata, 1986. – C. 128.

4 Sarynova L. Baletnoe iskusstvo Kazahstana. – Alma-Ata: Nauka, 1976. – S. 176.

5 Auehzov M. Mysli raznyh let. – Alma-Ata, 1961. – S. 540.

Zhurtbay N.T., Mamyrova G.S.

The role of statistical programs in research

Statistical software are specialized computer programs for analysis in statistics. As quantitative research grows, application of statistical software (SS) becomes a more crucial part of data analysis. Researchers are experiencing a transition from manual analysis with paper to more efficient digital/electronic analysis with statistical software (SS). In this article the authors examine the program in terms of efficiency of use in the humanities.

Key words: statistic, computer programs, research, quantitative research.

Журтбай Н.Т., Мамырова Г.С.

Статистикалық бағдарламалардың ғылыми зерттеулердегі рөлі

Статистикалық бағдарламалар – статистика саласындағы саралауға арналған маманданған компьютерлік бағдарламалар. Сандық зерттеулердің қолдану аясының ұлғаюына байланысты статистикалық бағдарламалық қамту (statistic software) саралаудың маңызды бөлігіне айналып келеді. Зерттеушілер қолмен орындалатын қағаз зерттеулерден тиімдірек келетін цифрлі/электронды саралау статистикалық бағдарламалық қамтуға (statistic software) көшу кезеңінде. Берілген мақалада авторлар бұл бағдарламалардың гуманитарлық ғылымдарда қолданылу тиімділігін қарастырады.

Түйін сөздер: статистика, компьютерлік бағдарламалар, ғылыми-зерттеу, ғылыми сандық зерттеу.

Журтбай Н.Т., Мамырова Г.С.

Роль статистических программ в области научных исследований

Статистические программы – специализированные компьютерные программы для анализа в области статистики. По мере роста количественных исследований, применение статистического программного обеспечения (Statistical Software) становится все более важной частью анализа данных. Исследователи переживают переход от ручного анализа с бумагой для более эффективного цифрового / электронного анализа с помощью статистического программного обеспечения (Statistical Software). В данной статье авторы рассматривают программы с точки зрения эффективности использования в гуманитарных науках.

Ключевые слова: статистика, компьютерные программы, исследования, количественные исследования.

© 2016 Al-Farabi Kazakh National University

UDC 070:502(574)

Zhurtbay N.T.[1], Mamyrova G.S.[2],

[1]PhD, Senior Lecturer, [2]Senior Lecturer, of KazNU named after Al–Farabi, Almaty, Kazakhstan,
e-mail: nazym–zhurtbay@mail.ru; mgs1801@mail.ru

THE ROLE OF STATISTICAL PROGRAMS IN RESEARCH

Introduction

Statistical programs are becoming increasingly important in the work of researchers in Kazakhstan. The researchers in their scientific work shows not only in theory but also solutions numerals indicators. And on the basis of indicators of numerals appear visually informative info graphics. In this article, we will conduct a comparative analysis of statistical programs that will be useful in the work of scientists from different field. The main issue of this study is to determine the most suitable software for research in the humanitarian area?

The study will be considered free, partly free and paid statistical software. Website http://statpages.info/ classifies statistical programs by follows:

Table 1

1	General Packages:	support a wide variety of statistical analyses
2	Subset Packages:	deal with a specific area of analysis, or a limited set of tests
3	Curve Fitting and Modeling:	to handle complex, nonlinear models and systems
4	Biostatistics and Epidemiology	especially useful in the life sciences
5	Surveys, Testing and Measurement:	especially useful in the business and social sciences
6	Excel Spreadsheets and Add–ins:	you need a recent version of Excel
7	Programming Languages and Subroutine Libraries: customized for statistical calculations	you need to learn the appropriate syntax
8	Scripts and Macros	for scriptable packages, like SAS, SPSS, R, etc
9	Miscellanious	don't fit into any of the other categories

In the main part we examine the statistical program with the first group of General packages (Table 1). This next program: OpenStat, JASP, Develve, Explorer, SalStat–2, SOFA, ViSta, PSPP, OpenEpi Version 2.3, Statext, MicrOsiris, Gnumeric, Statist, Tanagra, Dap, PAST, AM, Instat Plus, WinIDAMS, SSP (Smith's Statistical Package), Dataplot, WebStat, Regress+, SISA, Statistical Software, IRRISTAT, Data Desk, MaxStat, SHAZAM, SYSTAT 12, Statlets, Wizard, WINKS, StudyResult, STATGRAPHICS Plus v5.0, NCSS–2007 (Statistical Analysis System), PASS–2008 (Power and Sample Size, and GESS (Gene Expression software for Micro–arrays), MiniTab, InStat, Prism, CoStat 6.2, AppOnFly [2].

Main body

Completely Free. Can be freely downloaded and used in their fully–functional mode (no strings attached). OpenStat a general stats package for all Windows versions (including Win 7 and Win 8) and for Linux systems (under Wine), developed by Bill Miller of Iowa State U, with a very broad range of data manipulation and analysis capabilities and an SPSS–like user interface. Bill also has provided an excellent User Manual as an Adobe Acrobat file. In addition, there is a free Pascal program, manual, sample data and source code for LazStats which contains programs similar to OpenStat [1].

SPSS Statistics is a not free software package used for statistical analysis. Long produced by SPSS Inc., it was acquired by IBM in 2009 [3]. The current versions (2015) are officially named IBM SPSS Statistics. Companion products in the same family are used for survey authoring and deployment (IBM SPSS Data Collection), data mining (IBM SPSS Modeler), text analytics, and collaboration and deployment (batch and automated scoring services) [8].

The software name originally stood for Statistical Package for the Social Sciences (SPSS), reflecting the original market, although the software is now popular in other fields as well, including the health sciences and marketing [5].

SPSS is a widely used program for statistical analysis in social science. It is also used by market researchers, health researchers, survey companies, government, education researchers, marketing organizations, data miners, and others. The original SPSS manual (Nie, Bent & Hull, 1970) has been described as one of «sociology's most influential books» for allowing ordinary researchers to do their own statistical analysis. In addition to statistical analysis, data management (case selection, file reshaping, creating derived data) and data documentation (a metadata dictionary was stored in the datafile) are features of the base software [9].

Statistics included in the base software:

– Descriptive statistics: Cross tabulation, Frequencies, Descriptives, Explore, Descriptive Ratio Statistics

– Bivariate statistics: Means, t–test, ANOVA, Correlation (bivariate, partial, distances), Nonparametric tests

– Prediction for numerical outcomes: Linear regression

– Prediction for identifying groups: Factor analysis, cluster analysis (two–step, K–means, hierarchical), Discriminant

Free, but «demonstration» or «student versions» of commercial packages; can be freely downloaded, but are usually restricted or limited in some way.

JASP – a new package (still in «beta» development) that's described by the authors as a «low–fat alternative to SPSS», and «Bayesian statistics made accessible». Provides a user–friendly interface to many of the commonly–used statistical analyses – descriptive statistics, plots, t tests, Levene's Test, ANOVA, ANCOVA, contingency tables, Pearson and Spearman correlation, Kendall's Tau–B, and linear regression [10]. For many of these analyses, the JASP also provides the closest corresponding Bayesian equivalent, implemented in a way that will be understandable to people not familiar with Bayesian concepts and terminology. Develve – stats package for fast and easy interpretation of experimental data in science and R&D in a technical environment. Everything is directly accessible and results are directly visible, with no hidden menus; e.g.: graphs are easily scrollable, and when clicked, a bigger version pops up. Results for group comparisons directly indicate the significance of the difference in average and variation, and if the sample size is sufficiently large. Has a basic mode for statistical testing, and a design–of–experiments mode. Explorer – A data exploration / graphing / analysis program with a very elegant drag–and–drop interface. Accepts data from text files, Excel spreadsheet, MySQL databases, and copy/pasted from the clipboard. Provides over a dozen kinds of plots and diagrams, basic statistical summaries, significance tests (chi–square, t, ANOVA) and more advanced analyses (factorial, principal components, discriminant, variance, linear regression). Executable programs can be downloaded for Windows and Mac OSX. Written in JavaScript, so it can also be run in any modern browser.

SalStat–2 – a multi–platform, easy–to–use statistical system that provides data management (importing, editing, pivot tables), statistical calculations (descriptive summaries, probability functions, chi–square, t–tests, 1–way ANOVA, regression, correlation, non–parametric tests, Six–Sigma), and graphs (bar, line, scatter, area, histogram, box&whisker, stem, adaptive, ternary scatter, normal probability, quality control).

SOFA (Statistics Open For All) – an innovative statistics, analysis, and reporting program. Available for Windows, Mac and Linux systems. Has an emphasis on ease of use, learn as you go, and beautiful output.

ViSta – a Visual Statistics program for Win3.1, Win 95/NT, Mac and Unix, featuring a Structured Desktop, with features designed to structure and assist the statistical analyst.

PSPP – a free replacement for SPSS (although at this time it implements only a small fraction of SPSS's analyses). But it's free, and will never «expire». It replicates the «look and feel» of SPSS very closely, and even reads native SPSS syntax and files [11].

– Supports over 1 billion cases and over 1 billion variables.

– Choice of terminal or graphical user interface; Choice of text, postscript or html output formats.

– Inter–operates with Gnumeric, OpenOffice. Org and other free software.

– Easy data import from spreadsheets, text files and database sources.

– Fast statistical procedures, even on very large data sets.

– No license fees; no expiration period; no unethical «end user license agreements».

– Fully indexed user manual.

– Cross platform; Runs on many different computers and many different operating systems. Note: For Windows installer.

OpenEpi Version 2.3 – OpenEpi is a free, web–based, open source, operating–system–independent series of programs for use in public health and medicine, providing a number of epidemiologic and statistical tools. Version 2 (4/25/2007) has a new interface that presents results without using pop–up windows, and has better installation methods so that it can be run without an internet connection. Version 2.2 (2007/11/09) lets users run the software in English, French, Spanish, or Italian.

Statext – Provides a nice assortment of basic statistical tests, with text output (and text–based graphics). Capabilities include: rearrange, transpose, tabulate and count data; random sample; basic descriptives; text–plots for dot, box–and–whiskers, stem–and–leaf, histogram, scatterplot; find z–values, confidence interval for means, t–tests (one and two group, and paired; one– and two–way ANOVA; Pearson, Spearman and Kendall correlation; ;inear regression, Chi–square goodness–of–fit test and independence tests; sign test, Mann–Whitney U and Kruskal–Wallis H tests, probability tables (z, t, Chi–square, F, U); random number generator; Central Limit Theorem, Chi–square distribution [12].

MicrOsiris – a comprehensive statistical and data management package for Windows, derived from the OSIRIS IV package developed at the University of Michigan. It was developed for serious survey analysis using moderate to large data sets. Main features: handles any size data set; has Excel data entry; imports/exports SPSS, SAS, and Stats datasets; reads ICPSR (OSIRIS) and UNESCO (IDAMS) datasets; data mining techniques for market analysis (SEARCH – very fast for large datasets); interactive decision tree for selecting appropriate tests; database maniuplation (dictionaries, sorting, merging, consistency checking, recoding, transforming) extensive statistics (univariate, staccerplot, cross–tabs, ANOVA/MANOVA, log–linear, correlation/regressionMCA, MNA, binary segmentation, cluster, factor, MINISSA, item analysis, survival analysis, internal consistency); online, web–enabled user's manual; requires only 6MB RAM; uses 12MB disk, including manual. Fully–functional version is free; the authors would appreciate a small donation to support ongoing development and distribution.

Gnumeric – a high–powered spreadsheet with better statistical features than Excel. Has 60 extra functions, basic support for financial derivatives (Black Scholes) and telecommunication engineering, advanced statistical analysis, extensive random number generation, linear and non–linear solvers, implicit intersection, implicit iteration, goal seek, and Monte Carlo simulation tools [14, 24].

Statist – a compact, portable program that provides most basic statistical capabilities: data manipulation (recoding, transforming, selecting), descriptive stats (including histograms, box&whisker plots), correlation & regression, and the common significance tests (chi–square, t–test, etc.). Written in C (source available); runs on Unix/Linux, Windows, Mac, among others.

Tanagra – a free (open–source) data–mining package, which supports the standard «stream diagram» paradigm used by most data–mining systems. Contains components for Data source (tab–delimited text), Visualization (grid, scatterplots), Descriptive statistics (cross–tab, ANOVA, correlation),

Instance selection (sampling, stratified), Feature selection and construction, Regression (multiple linear), Factorial analysis (principal components, multiple correspondence), Clustering (kMeans, SOM, LVQ, HAC), Supervised learning (logistic regr., k–NN, multi–layer perceptron, prototype–NN, ID3, discriminant analysis, naive Bayes, radial basis function), Meta–spv learning (instance Spv, arcing, boosting, bagging), Learning assessment (train–test, cross–validation), and Association (Agrawal a–priori).

Dap – a statistics and graphics package developed by Susan Bassein for Unix and Linux systems, with commonly–needed data management, analysis, and graphics (univariate statistics, correlations and regression, ANOVA, categorical data analysis, logistic regression, and nonparametric analyses). Provides some of the core functionality of SAS, and is able to read and run many (but not all) SAS program files. Dap is freely distributed under a GNU–style «copyleft»[13].

PAST – an easy–to–use data analysis package aimed at paleontology including a large selection of common statistical, plotting and modelling functions: a spreadsheet–type data entry form, graphing, curve fitting, significance tests (F, t, permutation t, Chi–squared w. permutation test, Kolmogorov–Smirnov, Mann–Whitney, Shapiro–Wilk, Spearman's Rho and Kendall's Tau tests, correlation, covariance, contingency tables, one–way ANOVA, Kruskal–Wallis test), diversity and similarity indices & profiles, abundance model fitting, multivariate statistics, time series analysis, geometrical analysis, parsimony analysis (cladistics), and biostratigraphy.

AM – a free package for analyzing data from complex samples, especially large–scale assessments, as well as non–assessment survey data. Has sophisticated stats, easy drag & drop interface, and integrated help system that explains the statistics as well as how to use the system. Can estimate models via marginal maximum likelihood (MML), which defines a probability distribution over the proficiency scale. Also analyzes «plausible values» used in programs like NAEP. Automatically provides appropriate standard errors for complex samples via Taylor–series approximation, jackknife & other replication techniques.

Instat Plus – from the University of Reading, in the UK. (Not to be confused with Instat from GraphPad Software.) An interactive statistics package for Windows or DOS.

WinIDAMS – from UNESCO – for numerical information processing and statistical analysis. Provides data manipulation and validation facilities classical and advanced statistical techniques, including interactive construction of multidimensional tables, graphical exploration of data (3D scattergram spinning, etc.), time series analysis, and a large number of multivariate techniques.

SSP (Smith's Statistical Package) – a simple, user–friendly package for Mac and Windows that can enter/edit/transform/import/export data, calculate basic summaries, prepare charts, evaluate distribution function probabilities, perform simulations, compare means & proportions, do ANOVA's, Chi Square tests, simple & multiple regressions.

Dataplot – (Unix, Linux, PC–DOS, Windows) for scientific visualization, statistical analysis, and non–linear modeling. Has extensive mathematical and graphical capabilities. Closely integrated with the NIST/SEMATECH Engineering Statistics Handbook.

WebStat – A Java–based statistical computing environment for the World Wide Web. Needs a browser, but can be downloaded and run offline.

Regress+ – A professional package (Macintosh only) for univariate mathematical modeling (equations and distributions). The most powerful software of its kind available anywhere, with state–of–the–art functionality and user–friendliness. Too many features to even begin to list here.

SISA – Simple Interactive Statistical Analysis for PC (DOS) from Daan Uitenbroek. An excellent collection of individual DOS modules for several statistical calculations, including some analyses not readily available elsewhere.

Statistical Software by Paul W. Mielke Jr. – a large collection of executable DOS programs (and Fortran source). Includes: Matrix occupancy, exact g–sample empirical coverage test, interactions of exact analyses, spectral decomposition analysis, exact mrbp (randomized block) analyses, exact multi–response permutation procedure, Fisher's Exact for cross–classfication and goodness–of–fit, Fisher's combined p–values (meta analysis), largest part's proportion, Pearson–Zelterman, Greenwood–Moran and Kendall–Sherman goodness–of–fit, runs tests, multivariate Hotelling's test, least–absolute–deviation regression, sequential permutation procedures, LAD regression, principal component analysis, matched pair permutation, r by c contingency tables, r–way contingency tables, and Jonkheere–Terpstra.

IRRISTAT – for data management and basic statistical analysis of experimental data (Windows). Primarily for analysis of agricultural field trials, but many features can be used for analysis of data from other sources. Includes: Data management with a spreadsheet , Text editor, Analysis of variance, Regression,

Genotype x environment interaction analysis, Quantitative trait analysis, Single site analysis, Pattern analysis, Graphics, Utilities for randomization and layout, general factorial EMS, and orthogonal polynomial.

Data Desk – first released in 1986, is one of the oldest Mac programs still actively developed. The modern versions (for Mac OS X and Windows computers) are available for sale from Data Description, Inc. But in honor of its origin, there is also a free version that runs on Macintosh 680x0 computers (which were made from 1984 to 1996). While this old hardware is now ancient history, there are software emulators of 680x0 computers that run on modern Mac, Windows and Linux computers (see the Gryphel Project) [15].

Conclusion

We reviewed 42 statistical programs. The following conclusions were made based on the information accompanying the developers to statistical programs.

Free programs such as OpenStat very limited research capabilities. And requires experience with statistical programs.

Partially free software in free mode functioning partially. In demo version you can use once, but if the program is suitable for your particular study is a working version you will need to buy and install on your laptop. This is very useful in order to avoid the purchase of unsuitable programs.

References

1 S. Matthew Sunday Abatan, Michael Sunday Olayemi. The Role of Statistical Software in Data Analysis. International Journal of Applied Research and Studies (iJARS) ISSN: 2278-9480 Volume 3, Issue 8 (August – 2014).

2 A. Alexeyev, O.G. Echevskaya, G.D. Kovaleva, P.S. Rostovtsev. Analysis of sociological data using the SPSS package. Collection of case studies. – Novosibirsk: Publishing center of the NSU 2003.

3 Byuyul Achim, Tsëfel Peter. SPSS: data processing Art. Analysis of statistical data and restore hidden patterns: Trans. with it. / Achim Byuyul Peter Tsëfel – Spb .: «DiaSoftYuP» 2005-608 p.

4 Nasledov AD Mathematical methods of psychological research: Analysis and interpretation of data: Textbook. – SPb .: Rech, 2004. – 392 p.

5 http://statpages.info

6 Nasledov AD SPSS: Computer data analysis in psychology and social sciences. 2nd ed. – SPb.: Peter, 2006 ISBN 978-5-91180-318-6

7 Patsiorkovskii VV VV Patsiorkovskii SPSS for social scientists. Tutorial. – M .: ISESP RAS, 2005. – 433 p.

8 Andy Field. Discovering Statistics Using SPSS, Second Edition. – 2005.

9 Griffith A. SPSS for Dummies. – Hoboken: Wiley Publishing, 2007.

10 Morgan, G. A., Leech, N. L., Gloeckner, G. W., & Barrett, K. C. (2004). SPSS for introductory statistics: Use and Interpretation. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.

11 Leech, N. A., Barett K.C., & Morgan, G.A. (2004). SPSS for intermediate statistics: Use and interpretation.

12 Gustav Levine, Sanford L. Braver, David P. Mackinnon, Melanie C. Page, Gustav. Levine's Guide to SPSS for Analysis of Variance. – 2nd ed. – Lawrence Erlbaum Associates; 2nd edition, 2005. – 200 p. – ISBN 978-0805830958.

13 Programming and Data Management for SPSS 16.0: A Guide for SPSS and SAS Users. – ISBN 978-1-56827-399-0

14 SPSS. (2003). SPSS 12.0: Brief guide. Chicago: Author.

15 Vijay Gupta. SPSS for Beginners. 1999.

Kassymova G.

Developing intercultural communicative competence in the context of Kazakhstani educational environment

Kazakhstani foreign language education policy as the policy of the whole world educational community has shifted a focus from simple communicative competence which was a goal of foreign language education for over three decades in FLT (1970-1990) to intercultural communicative competence, as a simple acquisition of purely functional use of language didn't satisfy the needs of learners as well as teachers in the conditions of necessity of constant interactions on the international level. Therefore the aim of this article is to reveal the ways of developing foreign language learners' intercultural communicative competence in the conditions of Kazakhstani educational system on the base of defining the notion and structure of intercultural communicative competence, determining the main factors of developing this quality and consequently to work out some scientific and methodological recommendations.

Key words: Lingua franca, communicative competence, intercultural communicative competence**.**

Касымова Г.

Қазақстандық білім беру аясының контекстінде мәдениетаралық коммуникативтік құзыреттіліктің дамуы

Қазақстандағы отыз жылдан астам қолданылған шет тілдік білім беру саясаты әлемдік білім беру кеңістігіне қосыла отырып коммуникативтік құзыреттілікті меңгерудің екпінін , мәдениетаралық коммуникативтік құзыреттілікті дамытуға бет бұрды өйткені шетел тілін таза функционалдық аспектіде қалыптастыру халықаралық деңгейде білім беру барысында мұғалімдер мен оқушылардың талаптарына жауап бере алмайтыны мәлім. Сондықтан бұл мақаланың мақсаты қазақстандық білім беру жүйесінің негізінде мәдениетаралық коммуникативтік құзыреттілікті дамытудың құзыретінің ұғымдары мен құрылымдарын анықтай отырып табу және осы сапаны дамыту факторларын да анықтау мен қатар тиісінше ғылыми және ғылыми-әдістемелік ұсыныстар беріледі.

Түйін сөздер: Лингва франка, коммуникативтік құзыреттілік, мәдениетаралық коммуникативтік құзыреттіліктің.

Касымова Г.

Развитие межкультурной коммуникативной компетенции в контексте казахстанской образовательной среды

Казахстанская политика иноязычного образования, как и все мировое образовательное сообщество, переместила акцент с просто овладения коммуникативной компетенцией, являвшейся целью обучения иностранному языку на протяжении более 30 лет (1970-1990гг.), на формирование межкультурной коммуникативной компетенции, так как овладение чисто функциональным аспектом иностранного языка не отвечало требованиям как обучаемых, так и учителей в условиях необходимости постоянного взаимодействия с носителями иностранного языка на международном уровне. Поэтому цель статьи – выявить основные пути развития межкультурной коммуникативной компетенции в условиях казахстанской системы образования на основе уточнения понятия и структуры межкультурной коммуникативной компетенции, определения факторов развития данного качества в контексте национальной системы образования и соответственно разработать научные и методические рекомендации.

Ключевые слова: Лингва франка**,** коммуникативная компетенция, межкультурная коммуникативная компетенция.

© 2016 Al-Farabi Kazakh National University

UDC 378. 881:81

Kassymova G.,

Doctor of Pedagogical Science, Associate Professor of
Suleyman Demirel University Almaty, Kaskelen, Kazakhstan,
e-mail: guln-k@mail.ru

DEVELOPING INTERCULTURAL COMMUNICATIVE COMPETENCE IN THE CONTEXT OF KAZAKHSTANI EDUCATIONAL ENVIRONMENT

The rapid economic and technique development on a global scale, the growth of international tourism have caused the continued expansion of English as a global language. One quarter of the world population, it's between 1.2 and 1.5 billion people are already fluent or competent in English, moreover, English language becomes a «lingua franca» for the people who belong to different nationalities and languages, needed to use English as a single accessible means of communication in the educational and professional environment, and it would be right to cite here the well-known statements of Crystal D.: «There never has been a time when so many nations needed to talk to each other so much. There never has been a time when so many people wished to travel to so many places. There never has been a more urgent need for a global language» [1, 8].

But it doesn't mean that non-native speakers of English are successful in English language communication with native speakers, they often come across the problems of misunderstanding mostly connected with the partner's culture. All these conditions make us to reconsider the existing practice of teaching and acquiring a foreign language, just English language, at educational institutions, define its goal and objectives in accordance with current international policy. The goal of foreign language education has been changing as much as the model of language competence has been developing.

As it is known, the theory of competence is originally derives from N. Chomsky's distinction between competence and performance, definition of «linguistic competence» supposed to be achieved while learning language [2]. Later on, D. Hymes finds the N. Chomsky's definition of competence too narrow to describe language behavior as a whole [3]. D. Hymes deems it necessary to distinguish two kinds of competence «linguistic competence» that deals with producing and understanding grammatically correct sentences [2], and «communicative competence» that deals with producing and understanding sentences that appropriate and acceptable to a particular situation. Thus, D. Hymes coins a term «communicative competence» and defines it as knowledge of the rules for understanding and producing both the referential and social meaning of language.

Along with N. Chomsky's and D. Hymes' contributions to the theory of competence it's necessary to point to the further development

of notion and structure of communicative competence by H. Widdowson [4], M. Canale and M. Swain [5], Van Ek [6]. The importance of Van Ek's idea to include «socio cultural», «social» sub competences into the content of communicative competence underlines a necessity of introducing culture into foreign language learning and teaching.

Thus, inclusion of socio cultural component into communicative competence, and then its transformation into intercultural communicative competence as a goal of learning and teaching foreign languages reflected the real needs of modern society. Existing for over than three decades a dominant methodological strategy of forming communicative competence aimed at simple acquisition of purely functional use of language didn't satisfy the needs of teachers as well as learners, there appeared a need for cultural content of foreign language education. But it doesn't mean a full refuse from forming foreign language communicative competence because these two notions are correlated with one another as the achievement of intercultural communicative competence is possible only in the condition of developing learners' communicative competence.

So, the spread of intercultural communication studies all over the world (1970-1990), appearance of two terms connected with this study: «intercultural competence» and «intercultural communicative competence» influenced the need to reveal the difference between them, develop the notion, structure and content of intercultural communicative competence.

In spite of the term of Intercultural communicative competence (ICC) was introduced first in 1983 by J. Baxter [7], it was M. Byram who has most extensively developed the concept and the applications of Intercultural communicative competence (ICC) since the mid-1990s [8]. Michael Byram introduced the possibility of distinguishing between both competences:

– in Intercultural competence individuals have the ability to interact in their own language with people from another country and culture, drawing upon their knowledge about intercultural communication, their attitudes of interest in otherness and their skills in interpreting, relating and discovering; whereas

– in Intercultural communicative competence, interaction takes place between people from different cultures and countries in a foreign language, the knowledge of the participants of another culture is linked to their language competence through their ability to use language appropriately and their awareness of the specific meaning, values and connotations of the language[8, 70-71].

M. Byram gave not only definition and distinction between two mostly confused terms, but developed six factors or «saviors» to be acquired and developed by the learner while learning foreign language. All these dimensions of Intercultural communicative competence concerned with attitudes and values, knowledge, skills of interpreting and relating, skills of discovery and interaction, and critical cultural awareness. A thorough study of the «saviors» presents an Intercultural communicative competence (ICC) as an integrative quality based on social, cultural, psychological, linguistic knowledge and skills, personal characteristics [8, 31-54; 9, 57-66].

Nowadays an intercultural communicative competence is defined by scholars as a capability, which allows a language personality to overcome the borders of his native culture and get a quality of not only languages but also cultures mediator without losing his native cultural identity. This approach proves the idea of forming a second language personality while learning a foreign language [10].

So, the above given survey of foreign language goal at current stage made us to search the answers to the following questions: What place does the ICC take in Kazakhstani foreign language education? What factors of developing learner's intercultural communicative competence are taken into account while constructing foreign language education? Are all pedagogical and methodic opportunities of current system of foreign language education used properly?

The formation of intercultural communicative competence in foreign language learning defined by Concept of Kazakhstani Foreign Language Education [11; 12] as criteria of developed person's ability to participate in foreign language communication on intercultural level. In the context of intercultural paradigm a learner becomes a subject of academic process and subject of intercultural communication on the base of forming a second language personality while learning a foreign language within the frame of following levels: A1-C2.

By foreign language learner we mean a person who is studying one of the foreign languages, just English, and in our case in artificial language environment. Therefore we agree with N. Galskova [13] that it's quite impossible to form a second language personality of learners out of natural language environment. It would be better to speak about different levels of developing a second language personality depending on the type of

educational institutions and foreign language learning opportunities presented there. So, ordinary secondary schools are oriented to form a very initial level of second language personality's structure, while the specialized linguistic schools, such as linguistic gymnasiums and lyceums – a more higher level represented by switching the learners to a foreign picture of the world.

In these conditions, the issue of authenticity, so important in teaching foreign language, because it helps to prepare learners to real authentic communication with native speakers, for easy orientation and adapting to living abroad.

The authenticity is provided in our foreign language education by using authentic teaching sources and inviting native speakers as foreign language instructors.

Authentic materials not only motivate the learners, but also provoke teachers to better handle the foreign/second language culture they are teaching. According to Byram and Esarte-Sarries [14] the textbooks should be loaded not only with the culture of target language but with native language culture as well.

As for the intercultural loaded foreign/second language textbooks used by Kazakhstani learners they are characterized mostly as one-sided, because they contain the information of culture of target language but lack of native language culture, which influences the opportunity of becoming a real intercultural speaker. Only the last years the Ministry of Education and Science took into account this problem and nowadays such international editions as Macmillian and Cambridge University Press began to work intensively on the adapting their English language textbooks for Kazakhstani learning environment. Thus, in 2013-2014 academic years the following textbooks developed by Cambridge University Press were included into the List of textbooks recommended by Ministry of Education and Science of RK:

– Primary Colors for Kazakhstan (for 1-4 grades);

– Messages for Kazakhstan (for 5-8 grades);

– English in Mind for Kazakhstan (9-11 grades).

All these sources are in the process of approbation in 87 experimental schools, where English language is taught from the 1-st grade. An analysis of these textbooks have revealed a superficial level of adaptation as mostly English names, titles and others have been changed into Kazakh ones and that's all. It's not enough and to our mind the teaching sources of English language used in Kazakhstani educational institutions should be adapted and changed additionally by the foreign language teachers themselves while the process of learning. That's why a great attention should be driven to the intercultural communicative competence of language instructors and here we have to reconsider our point of view toward the teacher of foreign language, just English.

The idea of authenticity presented by native speaker in the role of language instructor is peculiar to communicative approach but not always to intercultural approach aimed to formation of ICC, because it doesn't take the learners' own culture in learning process and as it was said above it won't contribute to the forming them as intercultural speakers. The replacement of native speaker as a reference point for foreign language learner by the intercultural speaker, a mediator of both languages and cultures was introduced by Byram and Zarate [15]. But being a mediator implies building bridges between languages and cultures, therefore in the process of learning a new foreign language and becoming an intercultural speaker, the first language cannot be suppressed. Competence of native speaker and intercultural speaker is not the same linguistically or culturally. That's why a serious attention should be paid to the quality of native language and culture learning while future teachers' professional training. The future foreign language teacher, whether it's a native speaker or not, should be aware of that the better the learner knows his native language the easier he will be aware of differences of foreign language and culture. So, an «intercultural teacher», a curious, open-minded, widely travelled teacher can help students see connections between their own and other cultures, as well as awaken their curiosity about difference and otherness, develop tolerance and sympathy toward foreign culture.

All these factors undoubtedly important for developing learners' intercultural communicative competence but all of them should be used on proper methodological basis, just on the base of integration of communicative, intercultural and learner – centered approaches, where the latter directed to develop learners' potentials of understanding, interpreting and relating intercultural experience, skills of discovery, interaction and critical cultural awareness, which can't be formed only in the classroom. The developing of intercultural communicative competence has to be integrated in the curriculum content, classroom activities, fieldwork and independent learning environment, where the learners could get necessary knowledge, develop skills of interpreting and relating different lingua cultural phenomena, improve the skills of discovery, interaction and critical cultural awareness. All this depend on learners'

experience of native language and culture, social experience, which is a ground for revealing differences between native and foreign cultures, forming ability to interpret these differences adequately and then develop the skills of proper interacting with foreigners by means of cognitive, creative, and independent activity based approaches. The more native language and culture proficient is a learner the more successful he will be in the process of developing his intercultural communicative competence. That's why the teaching learners to native language and culture, just Kazakh, must be leading and basic goals during all the period of education, it doesn't matter is it a secondary or higher education, just the content and methods are different.

The process of developing the learners' intercultural communicative competence is a very complex phenomena and multi aspect activity which depends on some factors: social and economical, social and pedagogical, methodic, social and cultural, and individual ones, which must be represented by Kazakhstani concept of foreign language education, defining strategy of foreign language education, curriculum and syllabus with intercultural content, proper teaching sources (manuals, course books), peculiarities of social and cultural context of language learning environment, used methods and techniques in teaching, intercultural competence of language instructors, and the most important – the learners interest, motives and their language and cultural experience in developing intercultural communicative competence as personal and professional quality.

References

1 Crystal D. English as a global language. – Cambridge University Press, Cambridge, 1997.

2 Chomsky N. Aspects of the theory of syntax. – Cambridge, Mass.: MIT Press, 1965.

3 Hymes D. On communicative competence. In J.B. Pride and J. Holman, eds. Sociolinguistics. – Harmondsworth, England: Penguin Books, 1972.

4 Widdowson, H.G. The Teaching of English as Communication. – In Brumfit and Johnson, 1972.

5 Canale Michael, Swain Merril. Theoretical bases of communicative approaches to second language teaching and testing // Applied linguistics, Vol.1. – No.1 – P. 1-47.

6 Van Ek. Objectives for Foreign Language Learning. – Strasbourg: Council of Europe, 1986.

7 Baxter J.(1983). English for Intercultural Competence: An Approach to Intercultural Communication Training. Handbook of Intercultural Training: Issues in Training Methodology. Vol. 2.Ed. Dan Landis and Richard W. Brislin. – New York: Pergamon, 1983. – P. 290-324.

8 Byram Michael. Teaching & Assessing Intercultural Communicative Competence. – Clevedon: Multilingual Matters, 1997.

9 Byram Michael (1995). Acquiring Intercultural Competence: A Review of Learning Theories. Intercultural Competence: The Secondary School. Vol 1. Ed. Lies Sercu. – Aalborg: Aalborg UP, 1995. – P. 53-69.

10 Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. – М.: Слово, 2000, 624 с.

11 Кунанбаева С.С. Современное иноязычное образование: Методология и теории. – Алматы: Эдельвейс, 2005. – 264 с.

12 Концепция иноязычного образования Республики Казахстан. – Алматы, 2 изд., 2010.

13 Гальскова Н.Д. Современная методика обучения иностранным языкам. – М.: Аркти-Глосса, 2000. – 165с.

14 Byram & Esarte-Sarries (1991). Investigating cultural studies in foreign language teaching. – Clevedon, UK: Multilingual Matters.

15 Byram and Zarate (1994). Definitions, Objectives and Assessment of Socio-cultural Competence. – Strasbourg: Council of Europe.

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ

1-бөлім Раздел 1
Әдебиеттану Литературоведение

Zhaksylykov A.Zh., Naubay B.N.
D.F. Snegin's creative way 4

Адыширинов Н.Ш.
Обрядовые формулы в эпосе «Деде Коркут» 10

Акишева Ж.С.
Лирикалық циклдың қалыптасу мәселелері 16

Базылова Б.К.
Художественная концепция истории в романе-дилогии 22

Бисенбаев П., Сағындықов Н.
Түркілік сарын сыры 28

Джаламова Ж.Б., Джолдасбекова Б.У.
Михаил Пришвин: философско-мировоззренческие аспекты творчества 32

Какильбаева Э.Т., Сабитова З.К.
Особенности сюжета в лирике Олжаса Сулейменова 38

Kakisheva N.T.
Individuality of the persona in the poem «The Balcony» by Olzhas Suleimenov and homonymous movie by Kalybek Salykov 44

Мамедова В.Я.
Сравнительно-сопоставительное исследование версий и вариантов дастана «Аббас и Гюльгяз» 48

Salkhanova Zh.Kh., Khairusheva Ye.E.
The steppe image as the category in the national consciousness 56

Рүстенбекова Г.
Оралхан Бөкейдің «Өз отыңды өшірме» романының тақырыптық-көркемдік қырлары 60

2-бөлім Раздел 2
Тіл білімі Языкознание

Abdullayeva V.A.
The process of transliteration in adopting terms in the azerbaijani language 68

Әбдіқұлова Р.М.
Шешендік диалог құрылымы 74

Abdrakhmanova Zh.
Rational behind appropriate and inappropriate deviation from the idiom phrase norms 80

Айдарбек Қ.Ж., Сүйерқұл Б.М.
Когнитивтік терминтаным концепциясындағы дискурс мәселелері 86

Алиева Е.Н.
Некоторые стилистические особенности официальной дипломатической переписки (теоретико-практический обзор) 92

Алтаева А.К.
Иландыру тәсілдерін тілдік жағдаятқа сай жұмсау 98

Егизбаева З.С., Жандыкеева Г.Е.
Коммуникативная организация семантики высказывания 104

Егорова Т.В.
Карнавальная эстетика современного языкового пространства 108

Екшембеева Л.В., Мусатаева М.Ш.
Прагматика расширения контекста научного дискурса отчета 114

Ерназарова З.Ш.
Етістіктің шақ категориясы: семантика-когнитивтік талдау 120

Ешметова Б.Б., Есимбекова Н.Е.
Түркі халықтары дүниетанымында «әйел» бейнесінің өзіндік ерекшеліктері 126

Исаева Ж.
Шерхан Мұртаза шығармаларының тілі 132

Itzhanova N.B.
The verbal aggression in modern media 136

Kazmagambetova A.S., Kaldybayeva B.M., Koishybayeva G.S.
Transmission and proxemes in the literature works 140

Қарабаева Х.Ә.
Адам аттарының терминденуі 144

Karagoishieva D.A., Zhanabekova M.Zh., Aitmukhanbetova A.S.
Investigation of the pitch accent of declarative statements of the kazakh language (on the basis of praat programme) 148

Куркебаев К.К.
Қазақ пен алтай тілі лексикасының тарихи сабақтастығы 154

Madiyeva D.B., Shakenova V.B., Dossanova A.M., Bakirova S.
The problems of borrowings in the professional lexis 160

Мамедова С.И.
О происхождении этрусков 166

Сансызбаева С.К.
К вопросу о национально-культурной специфике фразеологии казахского и русского языков 172

Сағындықұлы Б., Құлжанова Б.Р.
Түркі тілдеріндегі табыс септік жалғауларының формалары қалай пайда болған? 176

Сарбасов Б.С.
Қазақ фольклорындағы бөрі бейнесі 182

3-бөлім Тіл мен әдебиетті оқытудың әдістемесі / Раздел 3 Методика преподавания языка и литературы

Abdulina A.
Methods of teaching elective courses in the Al-Farabi Kazakh National University 188

Акимбекова Г., Байелі Ә.
Кәсіби қазақ тілін оқытудағы бинарлы сабақтың рөлі 192

Aliakbarova A.T., Rskeldieva D.B., Utemgaliyeva N.A.,
The role of nonverbal means of communication in teaching english 198

Аманбаева Ю.К.
Обучение студентов созданию первых научных работ 202

Баймұратова Э.С., Артықова Е.О.
Заманауи әдістемелік технологияны қолдана отырып шет тілін оқытудың маңыздылығы 208

Бисенғали З.-Ғ.Қ.
Жаңа инновациялық тәсілдерді жыраулар көркемдік әлемін оқытуда қолдану 214

Doganay Y., Guvercin S.
Teachers call for efficient classroom management 222

Жаңабекова М.А., Карагойшиева Д.А., Макатаева Ш.М.
Кәсіби білім берудегі электронды оқу басылымдардың маңызы 228

Жусанбаева А.Т.
Алгоритм структурно-смыслового анализа текста 234

Жусанбаева С.Б.
Дидактикалық көпөлшемді технологияны қазақ тілін оқытуда қолдану 240

Какишева Г.Ж., Абишева У.К.
Семантизация идиоматических выражений в иностранной аудитории 244

Kenzheeva K.T.
Development of students' speech 250

Nurmukhanbetova A.A., Issabayeva B.K., Popova N.V.
On professionally-oriented reading 254

Okusheva G.T., Muldagalieva A.A.
On Some Assessment Procedures of Our Students' Foreign Language Proficiency 258

Sadenova A.E., Torokhtyi L.S., Matzko I.V.
The problem of communication significance of errors in the assessment of the productive types of speech activity 264

Тен Ю.П.
Фонетический строй разносистемных языков и формирование литературного произношения у студентов-иностранцев 268

4-бөлім Аударманың теориясы мен әдіснамасы

Раздел 4 Теория и методология перевода

Тарақов Ә.
Уолт Уитмен поэзиясы 276

5-бөлім Мәдениет

Раздел 5 Культура

Жумасеитова Г.Т.
Эпос «Козы-Корпеш и Баян сулу» в прочтении хореографов Казахстана 284

Zhurtbay N.T., Mamyrova G.S.
The role of statistical programs in research 290

Kassymova G.
Developing intercultural communicative competence in the context of Kazakhstani educational environment 296

CONTENTS

Section 1
Literary Criticism

Zhaksylykov A.Zh., Naubay B.N.
D.F. Snegin's creative way 4

Adishirinov N.Sh.
The ritual formulas in epos of «Dede Gorud» 10

Akisheva Zh.S.
The problem of cyclus forming 16

Bazylova B.K.
Artistic concept of history in dilogy-novel 22

Bissenbayev P., Sagyndikov N.
Mystery of Turkish motives 28

Dzhalamova Zh., Joldasbekova B.
Mikhail Prishvin: philosophic and world-outlook aspects of creative activity 32

Kakilbaeva I.T., Sabitova Z.K.
Features of a plot in Olzhas Suleymenov's lyrics 38

Kakisheva N.T.
Individuality of the persona in the poem «The Balcony» by Olzhas Suleimenov and homonymous movie by Kalybek Salykov 44

Mammadova V.Ya.
Study of comparative versions and variants dastan «Abbas and gulgaz» 48

Salkhanova Zh.Kh., Khairusheva Ye.E.
The steppe image as the category in the national consciousness 56

Rustenbekova G.
Thematic aspects and artistic features of the novel Oralkhan Bokey «Trains Go By» 60

Section 2
Linguistics

Abdullayeva V.A.
The process of transliteration in adopting terms in the azerbaijani language 68

Abdikulova R.M.
The structure of oratory dialogue 74

Abdrakhmanova Zh.
Rational behind appropriate and inappropriate deviation from the idiom phrase norms 80

Aydarbek K.Zh., Suyerkul B.M.
Issues of discourse in the concept of cognitive terminology 86

Aliyeva Y.N.
Some stylistic feature of formal diplomatic correspondence (theoretic hands-on review) 92

Altaeva A.K.
Using the methods of beliefsin language situation 98

Egizbaeva Z.S., Zhandykeeva G.E.
Communicative organization of semantics ofexpression 104

Yegorova T.V.
Carnival aesthetics of the modern language field 108

Yekshembeyeva L.V., Mussatayeva M.Sh.
Pragmatics extension context of scientific discourse Report 114

Yernazarova Z.
The category of verb tense:semantic and cognitive analysis 120

Yeshmetova B.B., Yessimbekova N.E.
It features an image of «woman» in the worldview of Turkic peoples 126

Isayeva Zh.
Language of works of Sherkhan Murtaza 132

Itzhanova N.B.
The verbal aggression in modern media 136

Kazmagambetova A.S., Kaldybayeva B.M., Koishybayeva G.S.
Transmission and proxemes in the literature works 140

Karabaeva K.A.
Terminologization proper names 144

Karagoishieva D.A., Zhanabekova M.Zh., Aitmukhanbetova A.S.
Investigation of the pitch accent of declarative statements of the kazakh language (on the basis of Praat programme) 148

Kurkebaev K.K.
Lexical Historical of the Kazakh and Altai languages 154

Madiyeva D.B., Shakenova V.B., Dossanova A.M., Bakirova S.
The problems of borrowings in the professional lexis 160

Mammadova S.İ.
About the origin of etruscans 166

Sansyzbayeva S.K.
To a question of national and cultural specifics of phraseology Kazakh and Russian languages 172

Sagyndykuly B., Kulzhanova B.
How did accucative case endings forms appear in Turkic languages? 176

Sarbasov B.S.
The imade of woef in kazakh folclore 182

Section 3
Methods of teaching language and literature

Abdulina A.
Methods of teaching elective courses in the Al-Farabi Kazakh National University 188

Akimbekova G., Baieli A.
The role of the binary lesson in the teaching of professional kazakh language 192

Aliakbarova A.T., Rskeldieva D.B., Utemgaliyeva N.A.,
The role of nonverbal means of communication in teaching english 198

Amanbaeva Yu.K.
Educating of students to creation of the first advanced studies 202

Baimuratova E.S., Artykova E.U.
Using of innovate technologies in learning foreign languages 208

Bisengali Z.-G.K.
The use of innvative new methods of teathing for the art world zhyrau 214

Doganay Y., Guvercin S.
Teachers call for efficıent classroom management 222

Zhanabekova M.A., Karagojshieva D.A., Makataeva SH.M.
The importance of electronic aids in professional education 228

Zhussanbayeva A.T.
Structural-semantic text analysis algorithm 234

Zhusanbaeva S.B.
Using of didactic multidimensional technology in the study of kazakh language 240

Kakysheva G.Zh., Abisheva U.K.
Semantization of russian idioms in foreign audience 244

Kenzheeva K.T.
Development of students' speech..... 250

Nurmukhanbetova A.A., Issabayeva B.K., Popova N.V.
On professionally-oriented reading..... 254

Okusheva G.T., Muldagalieva A.A.
On Some Assessment Procedures of Our Students' Foreign Language Proficiency 258

Sadenova A.E., Torokhtyi L.S., Matzko I.V.
The problem of communication significance of errors in the assessment of the productive types of speech activity 264

Ten Yu.P.
Sound system of Korean and Russian languages and bases of formation literary pronunciation for foreign students 268

Section 4
Theory and methodology of translation

Tarak A.
Poetry of Walt Whitman 276

Section 5
Culture

Zhumaseitova G.T.
Epic «Kozy-Korpesh and Bayan Sulu» in interpretation of the choreographers of Kazakhstan..... 284

Zhurtbay N.T., Mamyrova G.S.
The role of statistical programs in research 290

Kassymova G.
Developing intercultural communicative competence in the context of Kazakhstani educational environment..... 296